नामैश्चमङ्गः	,,	Printed

मञ्जूषा

ल॰ मं॰ श्रीगणेशायनमः॥ नागेशभट्टविदुषानत्वासाम्बशिवंलघुः॥वैयाकरणसिद्धान्तमञ्जूषैषाविरच्यते॥ तत्रैवाक्यस्फोटोमु-
१ ख्यः।लोकेतस्यैवार्थबोधकत्वात्·।तेनैवार्थसमाप्तेश्च। तदुक्तंन्यायभाष्यकृता। पदसमूहोवाक्यमर्थसमाप्ताविति॥अत्रपदं
सुबन्तंतिङन्तंच।तेनतत्समूहइत्यर्थः।समाप्ताविल्यस्यसमर्थमितिशेषः। तत्रप्रतिवाक्यंसंकेतग्रहासंभवात् तदन्वाख्या
नस्यलघूपायेनाशक्यत्वाच्चकल्पनयापदानिविभज्यपदेप्रकृतिप्रत्ययविभागान्कल्पनयैवप्रविभज्यकल्पिताभ्यामन्व-
यव्यतिरेकाभ्यांतत्तदर्थविभागंशास्त्रमात्रविषयंपरिकल्पयन्तिस्माचार्याः।एतदेवाभिप्रेत्यविभाषासुपइतिसूत्रेकैयटः।अ
न्वयव्यतिरेकाभ्यांप्रकृतिप्रत्ययानामिहशास्त्रेऽर्थवत्तापरिकल्पनादित्याह॥ तत्तदवयवतत्तदर्थबोधनेनसमुदायस्यसमुदा
यार्थस्यबोधनेतात्पर्यमृषीणां·स्पष्टंचेदमर्थवत्सूत्रेभाष्यकैयटयोः।श्रुतिवाक्यादीनांबलाबलविचारकल्पनार्थंचतत्क
ल्पनेतिबोध्यम्। तत्रशास्त्रप्रक्रियानिर्वाहकोवर्णस्फोटः।प्रकृतिप्रत्ययास्तत्तदर्थस्यवाचकाइतितदर्थः।उपसर्गनिपातधा राम
त्वादिविभागोप्येवमेवकाल्पनिकः तस्यैवान्वाख्यानस्यलाघवेननिर्वाहायस्थानिनोलादयआदेशास्तिबादयश्चकल्पिताए
व· तेषामर्थाअपिकल्पिताएव· तत्रस्थानिनामर्थाऋषिभिःकण्ठतउक्ताः आदेशानांचस्थान्यर्थाभिधानसमर्थस्यैवादेशते
तिन्यायेनते· मुख्यंवाचकत्वंतुतथाकल्पनयाबोधितेनतत्समुदायरूपेपदेवाक्येवा·लौकिकानांततएवबोधात्· एतदेवा १

घतेनतुलिङ्गसंख्योर्भेदस्तच्चतदाश्रयइति।अत्रहेलाराजः।एकपदोपात्तकर्तृकर्मलक्षणसाधनाधारकद्वित्वबहुत्वाभ्यांपचतः
पचन्तिपच्येतेपच्यन्तइतिक्रियाविशेष्यतेनहिद्विबहुसाधनसाध्यत्वंप्रतीयतेक्रियायाः।एवंतद्धतलिङ्गयोगेनशाब्दार्थत्र
प्रीतेः स्वाभाविकत्वेनयुक्त्यगम्यत्वात्।अतएवदेवदत्तःपचतीत्यादौद्रव्येणक्रियायाः सामानाधिकरण्यम्।अतएवद्रव्य
त्वादिनामाख्यातार्थोपि द्रव्यमितिस्वीकारइतितथा संबन्धाज्जातभेदोयमितिहरिकारिकाप्रतीकमुपादाययथाख्यातेप्रत्य
यवाच्यकारकभेदेसतितत्संबन्धाज्जात्वर्थक्रियायाअपिभेदः प्रतीयते यथापचतःपचन्ती तीति पुञ्जराजः।अतएवघटप
टौनस्तइत्यादौव्यासज्यवृत्तिधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावप्रतीतिरितिसंगच्छते।यत्रतु भावेलेपि संख्यावगमस्तत्रभव
त्येवबहुवचनं यथाहृतशायिकाःशय्यन्तइत्यादौ तत्रहियादृशानिहतानांशयनानितादृशानिशयनानीत्यर्थः।तत्रोपमानबहु
त्वेनोपमेयेपितत्प्र तीतेः।अन्यथाउपमानेबहुत्वोपादानंव्यर्थंस्यात्।नचसंख्यावान्सत्त्वभूतोर्थः सर्वएवाभिधीयते।भेदाभे
दविभागोपिलोकेसंख्यानिबन्धनइतिसंख्यासमुद्देशेहर्युक्तेः कथमसत्त्वभूतक्रियायाः संख्यावत्त्वम्।इदंतदितिसर्वनाम
परामर्शयोग्योऽर्थः सत्त्वभूतस्तत्रहिद्वित्वादिभेदव्यवहारकृत्।एकत्वंचाभेदव्यवहारकृत्।नचराजपुरुषादिवृत्तावुपसर्जना
र्थेसंख्यानवगमात्सर्वएवेत्यनुपपन्नम्। तस्याप्यर्थस्यवाक्येपृथगुपस्थितौतदवगमसत्त्वादितिवाच्यम्। यथान्यायनये

ल-म गुणत्वाद्द्रव्यगतयैवसंख्यया आरोपेणगुण।द्वौद्वित्वादिव्यवहारस्तथाममक्रियायामपितत्संभवात्। क्रियायांतद्योग्य
१६ त्वव्यवहारश्चानारोपितसर्वसंख्याश्रयत्वेनबोध्यः। नचन्यायनयेगुणादावपेक्षाबुद्धिविशेषविषयत्वरूपागौणीसंख्यान
तुद्रव्यगतायाआरोपइतिवाच्यम्। अयमेकोऽयमेकइत्यादिबुद्धेरेवतत्रापेक्षाबुद्धित्वेनगुणादौतस्या अभावात्। एकत्वस्या
पिगुणरूपत्वेनगुणादावसंभवेनतथाबुद्धेरसंभवात्। किंचैवंतन्नैवद्रव्येपितद्व्यवहारोपपत्तावतिरिक्तसंख्यापदार्थविलया
पत्तेः। एवंचतिङर्थप्रकारकबोधेधातुजंज्ञानंकारणमित्येकएवकार्यकारणभावइतिलाघवम्। प्रत्ययानांप्रकृत्यर्थान्वितस्वा
र्थबोधकत्वव्युत्पत्त्यभङ्गश्च। अतएवङ्याप्सूत्रेभाष्येतत्सूत्राभावेपचतिपश्यतेत्यादौतिङन्तात्स्वाद्युत्पत्तिमाशङ्क्यैकत्वादी
नामुक्तत्वान्नेत्युक्तम्। नचतुतिङांकर्तृगतायाउक्तत्वेपिक्रियागतायाअनुक्तत्वात्तदापत्तिर्दुर्वारा। सुपांप्रकृत्यर्थविशेष्यगतसं
ख्याभिधायित्वात्। तथारूपप्सूत्रेतिङन्तप्रकृतिकरूपबाध्यन्तेपचतिरूपंपचतोरूपमित्यादौसंख्यालिङ्गाभावादमो।नु
पपत्तिमाशङ्क्यक्रियाप्रधानमाख्यातंक्रियाचैकानद्वित्वादिमती। तिङन्ताद्द्वेदानवगतेः क्लीबत्वंचस्वभावादितिसमाधाय
यद्येकापचतइत्यादौकथंद्विवचनादीत्याशङ्क्यसाधनापेक्षंतदित्युक्तम्। तस्यसाधनान्वयीतिनार्थः। एकत्वंक्रियान्वयि राम
द्वित्वादिसाधनान्वयीतिवैरूप्यापत्तेः। तस्मात्साधनगतसंख्यारोपापेक्षमित्यर्थउचितः। यत्त्वनभिहितसूत्रेभाष्येप्रतिप १६

दिकार्थसूत्रेऽनुवृत्तमनभिहितइति अन्यस्यासंभवात्संख्याया एव विशेषणं स्यात्। एवं च पचत्योदनं चैत्र इत्यादावेकत्वा
दीनामुक्तत्वात्प्रथमा न स्यादित्युक्तम्। तस्यायं भावः। साधनगतसंख्यारोपनिमित्तत्वेन वस्तुतः साधननामार्थगतायां
उक्तत्वमेकवचनमपि साधनेहित्वाद्यभावबुद्धिनिमित्तकेतदनारोपस्य वक्ष्यमाणयुक्तेः। एवं च तदभावबुद्धौ द्व्यस्यनिः
मित्त्वाभावेनैकत्वमप्यवगतमेव साधने इतीति न तद्विरोधः। अन्यथा तिङर्थाश्रयगतायां उक्तत्वेपि चैत्रत्वविशिष्टरूपना
मार्थगतायां अनुक्तत्वात्तत्रापि तदसंगतिरेव। पचतोरूपमित्यादौ द्विवचनादि तु न। द्वयोरेकस्य बहूनां त्रयाणामष्टानामि
त्यादिनिर्देशैः प्रातिपदिकार्थसूत्रे प्रवृत्तिनिमित्तभूतसंख्याबोधकवचनशब्देन च संख्याप्रवृत्तिनिमित्तके पुनः केवलाप्र
कृतिरिति समयस्यानुवादकविभक्त्यैव पालनेपि अन्यत्रौत्सर्गिकैकवचनेनैव तत्पालनं लक्ष्यानुसाराद्भाष्यप्रामाण्याच्चेति
बोध्यम्। एवं च भावे स्वगतैकत्वेनैवैकवचनम्। अन्यथा तव पचति भवति पचतो भवतीत्यादौ भवत्यर्थसंख्यान्वयः कस्यात्।
भवतिः पुनर्वर्तमानकाले चैकत्वं चेति भाष्येण तस्य संख्यार्थकत्वबोधनात्। पचतो भवत इति तु न। आरोपितस्यान्यत्रारोप
दर्शनात्। तादृशस्यारोपे मानाभावाच्च। अत्र चेदमेव भाष्यं मानम्। किंच करोतिः पचादीनां सर्वान्कालान्सर्वाणि वचनान्यनु
वर्तत इत्यत्र भाष्ये शितपा निर्देशादिना धात्वर्थे एव कालान्वयवत्संख्यान्वयः स्पष्टमुक्तः। वचनं संख्या। पचत इत्यादौ तु न स्व

ल·मं· गतैकत्वप्रयुक्तमेकवचनम्। गौणीमुख्यावोत्तरासंख्या पूर्वसंख्यांबाधतइत्यइउणसूत्रेभाष्योक्तेः। नचकिंचिदव्ययं
१७ विभक्त्यर्थप्रधानंकिंचित्क्रियाप्रधानम्। उच्चैरित्याद्याद्यम्। हिरुगित्याद्यन्त्यम्। तिबन्तमपिकाण्डेइत्यादिविभक्त्यर्थप्रधा
नंरमतेइत्यादिक्रियाप्रधानम्। नचैतयोरर्थयोर्लिङ्गसंख्याभ्यांयोगइतितद्धितश्चेतिसूत्रस्थभाष्यविरोधइतिवाच्यम्।
तत्राव्ययेषुकाण्डेइत्यादौचोभयायोगोरमतेइत्यादौलिङ्गायोगइत्यर्थात्। प्रायेणेतिचशेषः। अन्यथाहृतशायिकाःश
य्यंन्तेपचतिरूपमित्यादौनाभ्यांयोगेनतदसंगतेः। अनारोपितैकत्वातिरिक्तसंख्ययाऽयोगइतिवातदर्थः। नचैवंनवेति
ङन्तान्येकशेषंप्रयोजयन्तिकिंयाम्याएकत्वादितिसरूपसूत्रस्थभाष्यासंगतिरितिवाच्यम्। स्वतोऽन्यसंख्याया असत्त्वा
त्। आरोपितसंख्यामादायतुनानेकशब्दप्रवृत्तिः। अतएवजातिपक्षेसूत्रंप्रत्याख्यातंजात्याश्रयगतसंख्याया आरोपेप्य
नेकशब्दाप्रवृत्तेः। अन्यथानदसंगतिः स्पष्टैवेत्यदोषात्। अतएवविधिनिमन्त्रणेतिसूत्रेविध्यादिषुवाच्येषुलिङ्प्रवर्त
नायाएकत्वाद्द्विवचनाद्यनापत्तिरितिदूषणमभिहितंभाष्ये। तेनहितिङर्थसंख्याया आख्यातजन्यबोधविशेष्येऽन्वय राम
इतिसूचितम्। यत्तुकैयटेनकर्त्राद्यर्थानांविधिरूपार्थेनबाधस्तेननकर्त्रादिगतसंख्यानिबन्धनंद्विवचनादीतितदाश
यउक्तः। विरोधाभावात्लुःकर्मणीतिसूत्रेलइतिबहुवचनाच्चनतद्बाधइतिसिद्धान्ताशयउक्तस्तत्र प्रवर्तनाया[illegible]त्वादिति १७

भाष्यासंगतेः।तिबादेरप्यनापत्तेश्च।भावकर्मकर्त्रर्थकलस्यैवात्मनेपदपरस्मैपदविभागेनतद्विधानाद्युष्मदस्मच्छे

सामानाधिकरण्याभावेप्रथमपुरुषाद्यनापत्तेश्च।अर्थनियमेउपपदनियमेप्यनियमापत्तेश्च।सिद्धान्ताशयोप्ययुक्त

।अविरोधेपितक्रेणदध्नोबाधदर्शनात्।एतावांश्चलः लस्तेषुसाधनेषुयथास्यात्।यावदत्रलग्रहणमितिलः कर्मणिचेति

सूत्रस्थभाष्येणलडित्यस्यप्रथमैकवचनान्ततायाएवबोधनाच्च।कर्त्रादिगतसंख्यायाः स्वनिष्ठधात्वर्थेआरोपवत्तद्विष

यप्रवर्त्तनायामारोपेनमानमित्याहुः।कालान्वयस्तुधात्वर्थव्यापारे नफलेनापिकारके।तेनव्यापारापगमेविक्लित्ति

सत्त्वेपच्यतइतिस्यात्पाचीतिचनस्यादतीतक्रियेकर्तरित्वपचतीतिस्यादित्यपास्तम्।सचद्योत्यएव।विशेषणतया

न्वयानुभवात्।वर्तमानक्रियावाचकात्तु तोर्लडित्यादिर्वर्तमानेलडित्यादेरर्थः।एकधातुप्रकृतिकानेकलडादेशानांत

त्रशक्तिकल्पनेगौरवाच्च।आमवातजडीकृतकलेवरेउत्थानानुकूलयत्नसत्त्वेपिनोत्तिष्ठतीतिप्रयोगः।नस्वीत्थानोद्देश्य

कत्वेपितत्प्रयोजकत्वाभावात्।अतएवतत्रोत्थानायययततइत्येवप्रयोगः।यागपाकाद्युद्देश्यककुण्डमण्डपतण्डुलक्र

पणादिव्यापारमादाययागाद्यर्थंयततइत्यादिवद्यजतीत्यादिवारणायप्रयोजकताविशेषस्यैवसंबन्धतायाअभ्युपेय

त्वात्।तत्राभिमतफलजननेसतितन्निष्पादकसकलव्यापारापगमेभूतत्वम्।फलावच्छिन्नतादृशसकलव्यापारस्य

ल·मं· भानित्वे भविष्यत्वम्। यावच्चाभिमतफलप्रयोजकक्रियायाः समाप्तिर्न भवति तावद्वर्तमानत्वमित्यो द्यनुपदं वक्ष्यामः।
१८ एवं च चैत्रः पचतीत्यादौ एकचैत्रकर्तृका वर्तमाना पाकक्रियेति बोधः। ननु धात्वर्थविशेषणतयैव बोधविषयकर्त्रादेः क
थं चैत्र इत्याद्यर्थस्य विशेषणतयान्वय इति चेन्न। सामान्यरूपस्यार्थस्य नियमेन विशेषाकाङ्क्षाबलाद्विशेषणभूतेना
पितेन विशेषणतया तदन्वयात्। यथा नियताकाङ्क्षावशादेव चैत्रेण गतो ग्राम इत्यादौ विशेषणभूतक्रियायां कारकाका
रकान्वयस्तद्वत्। नन्वेवं कर्तुः क्रियान्तरेणापि संबन्धः स्यात्। एवं च पचति पठतीत्याद्यपि स्यात्। एककर्तृकपाठक्रियाक
र्तृका पचिक्रियेति बोधसंभवादिति चेन्न। तदाकाङ्क्षाभावात्। अत एव क्रियायाः कारकनिरूपिताप्राधान्याभावस्य न भ
ङ्गः। यथा वनितास्वाकाङ्क्षितस्नानादिसंस्कारं पत्युः सहते न वनितान्तरसंबन्धं स्वानाकाङ्क्षितं तद्वत्। तण्डुलः
पच्यते चैत्रेणेति कर्मलकारे तु एकचैत्राश्रयिका वर्तमाना या भावना तज्जन्या एकतण्डुलाश्रयिका विक्लित्तिरिति फ
लविशेष्यको बोधः। पक्वस्तण्डुल इत्यादौ फलस्य विशेष्यताया आवश्यकत्वात्। अत एव प्रत्ययार्थे साक्षात्प्रकृत्यर्थ राम·
विशेष्यान्वयित्वस्य सर्वत्र क्लृप्तस्य न त्यागः। अन्वयित्वं विशेष्यतया विशेषणतया वा। अत एव कर्तृलकारे न फलविशे
ष्यको बोधः। एतेन कर्मलकारेऽपि भावनाविशेष्यको बोध इत्यपास्तम्। अत एवेष्यते पुत्र इत्यर्थे पुत्रीयतीति न प्रयोगोऽभि १८

नार्थत्वात्। किंतुपुत्रमिच्छतीत्यत्रार्थएव। क्यजन्तात् कर्मणिप्रत्ययस्तुदुर्लभो ःकर्मकत्वादितिः स्पष्टंसुपआत्मनइत्यत्र
भाष्ये। अन्ययोभयत्रापिपुत्रकर्मकेच्छानुकूलोव्यापारइतिबोधेनभिन्नार्थतासंगतिः। इच्छानुकूलोव्यापारश्चात्म
मनः संयोगादिरेव। ममत्वकत्रव्यापारोविशेष्योः परत्रफलमितिभिन्नार्थत्वंस्पष्टमेव। उक्तंचकैयटेनयदाक्रियाफ
लस्यप्राधान्यंतदावाक्यमेवइष्टःपुत्रःइष्यतेपुत्रइतिनतुक्यजन्तः। तस्याकर्मकत्वात्कर्मणिप्रत्ययानुत्पादादितीति
दिक्। भावलकारेतुभावनैवविशेष्या। तथैवानुभवात्। तिङ्त्वनुवादकएव। कालद्योतकश्च। क्रियायाएकत्वादेकवचन
मेवेत्युक्तम्। अन्येतुक्रियासंख्याःयोग्येतिमत्वाऔत्सर्गिकमेकवचनम्। संख्यान्वयिकर्तृकर्मणोरप्रतीतेः। मध्य
मोत्तमावपिन। तिङ्समानाधिकरणयुष्मदाद्यभावादित्याहुः तदयुक्तमित्युक्तम्। अतएवाव्ययेभ्यःसंख्याद्यभावा
द्वचनानुत्पत्तिमाशङ्क्यैवौत्सर्गिकमेकवचनमुक्तंभाष्येनतुभावार्थेभ्योपितदनुत्पत्तिमाशङ्क्येतिबोध्यम्। ननु
भावेप्रथमोपिनस्यात्तस्यापिशेषेनियमत्वादितिचेन्न। शेषइतिपरंत्यक्त्वाप्रथमस्योत्सर्गतायाभाष्येउक्तत्वेनादो
षात्। सूत्रेशेषइत्यवयुत्यानुवादइत्याहुः। यदातुसकर्मकाणामपिसौकर्यातिशयविवक्षयाकर्तृव्यापारत्यागे
धातोः फलसमानाधिकरणव्यापारपरत्वेनफलमात्रपरत्वेनवाकर्मणः कर्तृत्वविवक्षातदाकर्मस्थक्रियाणांपच्या।

ल-मं दीनां लवाच्यकर्तुः कर्मवद्भावेन पच्यते ओदनः स्वयमेवेति प्रयोगोऽन्येषां तु पश्यति राजेति। विक्लिद्यते इत्यर्थे वर्तमानः पचतिरित्यर्थः। अ
१९ त्र च स्वयमेवेति कर्त्रन्तरनिवृत्तौ तात्पर्यग्राहकम्। न चैकस्य धातोरर्थत्यागपूर्वकमर्थान्तरे वृत्तौ शब्दार्थसंबन्धनित्यता हा
निरिति वाच्यम्। धात्वन्तरत्वात्। डुपचष्पाक इत्यादिस्तु तन्त्रेण निर्देशः। तदुक्तम्। एकदेशे समूहे च व्यापाराणां पचादयः। स्वभा
वतः प्रवर्तन्ते तुल्यरूपं समाश्रिता इति। यत्र कर्मणि क्रियाकृतो विशेषः प्रत्यक्षगम्यस्तत्र कर्मस्था क्रिया। तत्रैव कर्मवद्भावः।
यथा पक्वापक्वा तण्डुलेषु छिन्नाच्छिन्नकाष्ठेषु। गमिदृश्यादिषु तु नैवम्। न हि गतागतग्रामे दृष्टादृष्टवस्तुनि वा कश्चित्प्रत्यक्ष
गम्यस्तत्कृतविशेषोऽस्ति। क्वचित्कर्तरि तत्कृतश्रमादिरूपो विशेषो दृश्यते इति कर्तृस्थैव सा। अत्र यद्वक्तव्यं तदुक्तं प्राक्।
तदयमत्रानुगमः। निर्वर्त्यविकार्यकर्मणि कर्मस्था प्राप्ये तु नेति। तदुक्तम्। क्रियाकृतविशेषाणां सिद्धिर्यत्र न लक्ष्यते। दर्शनाद
नुमानाद्वा तत्प्राप्यमिति कथ्यते इति। निर्वर्त्ये स्वरूपलाभ एव क्रियाकृतविशेषो विकार्ये विकाररूप एव सः। आद्यो घटं करोति।
अन्त्यः स्वर्णं कुण्डलं करोति काष्ठं भस्म करोति। अनुमानाद्यथा। पुत्रः सुखं करोतीत्यादौ सुखस्वरूपलाभो मुखप्रसादादनुमे राम-
यः। एतद्रहितं प्राप्यं यथा रविं पश्यतीति। यद्यपि विषदृष्टिसर्पदृष्टे विषज्वालावलीढतारूपो विशेषो दृश्यते तथापि न सर्वत्र त
त्सत्त्वमिति भावः। अत्र वस्तुनो दृश्यस्वभावता आलोको दर्शनयोग्यदेशावस्थितिर्दर्शनकारणं बोध्यमिति दिक्। ननु को १९

सो कालो ऽयस्य वर्तमानादिभेदेन त्रैविध्यमिति चेदुच्यते। प्रकृतेः परिणामस्यातिभङ्गुरस्य विभोः क्षणस्य कालत्वात्। तस्यैव
च क्षणस्य प्रचयविशेषैर्लवपलघटीमुहूर्ताहोरात्रादिभिः परा धन्ति व्यवहारस्ते च क्रमिकानेकक्षणावयवका बोद्धाः क्षण
समाहाराः क्षणप्रवाहाविच्छेदरूपाः तत्तत्पानीययन्त्रादिपरिच्छिन्नाः किंचित्क्षणसमूहपरिच्छिन्नाः सूर्यादिक्रिया च नि
मेषादिपरार्धपर्यन्ततद्भेदानुमापिका। क्षणानां त्वतीन्द्रियतयाः ननु मेयत्वेन चास्मदादीन् प्रत्यहरादुपाधित्वासंभवात्।
अतीन्द्रियद्रष्टृभिर्योगिभिस्तत्तत्क्षणसमूहपरिच्छिन्नसूर्यक्रियापरिच्छिन्नत्वमहरादीनां ज्ञात्वा तत्तत्कालनियामक
त्वेन यन्त्रपानीयपलानां छायादीनां च निर्णयपूर्वकं नियमनात्। यद्वा शब्दतन्मात्रपरिणाम एव दिग्वत्कालः। अत एव
सांख्यशास्त्रे आकाशत्वेनैव तत्त्वेषु तयोर्गणनं कृतम्। भूतादिव्यवहारासाधारणहेतुत्वं सकलपरिणामहेतुत्वं चिरक्षि
प्रव्यवहारहेतुत्वं च लक्षणम्। तदुक्तं क्षणतत्क्रमयोः संयमाद्विवेकजं ज्ञानमिति पातञ्जलसूत्रभाष्ये ऽङ्गतरेतरव्यावृत्त
तया सर्ववस्तूनामशेषविशेषैः साक्षात्करणरूपं सत्त्वपुरुषान्यतारव्यातिरूपाद्विवेकाज्जायमानं ज्ञानं क्षणतत्क्रमयोः सं
यमाद्भवति प्रतिक्षणं सर्ववस्तुपरिणामात्। तत्र क्षणो नाम कालस्य तद्वारारूपस्यापकर्षावधिभूतः पूर्वापरांशशून्यः क्र
मस्तु तत्प्रवाहाविच्छेदरूपः। मुहूर्ताहोरात्रादयो बुद्धिसमाहारा एव। क्षणिकत्वादेव वस्तुतस्तन्मिलनासंभवात्। क्षणस्तु

ल·मं· वस्त्वेव प्रकृतेः शब्दतन्मात्रद्वारापरिणामविशेषः। आनन्तर्यरूपक्रमस्य क्षणरूपप्रतियोग्यनुयोगिघटितत्वेन तस्य वस्तु
२० त्वात् स एवास्माकमास्थिरो न तु पदार्थमात्रमिति बौद्धमताद्विशेष इत्यादिना सचायमुक्तः कालो भावमात्रस्योत्पत्तिस्थिति
नाशहेतुः शरदादिरूपेणाम्रादीनां पुष्पफलप्रसवशक्तीः प्रतिबध्नाति वसन्तादिरूपेण च ता अनुजानातीति तन्नियतहेतु
तातस्य। तत्र जन्महेतुतोक्ता। एवं स्थितिरपि नियतकालात्तदधीनैव। एवं वृद्धिक्षयनाशाद्यपि तदधीनम्। घटीयन्त्रसदृशी
भिर्वसन्तादिप्रवृत्तिभिः सकलाम्मूर्तीस्तत्तदवस्थारूपेण प्रतिक्षणं परिणामैः कलयतीति काल इत्युच्यते क्षणात्मा क्रमि
कत्वात्तस्य क्रमवत्ताक्रियाभेदोपाधिकी च तत्तत्क्षणसमुहस्य वसन्ताद्याख्या। किंचाक्रमब्रह्मविवर्तस्य विश्वस्य यदिदं
क्रमेणभासनं तत्कालाख्याविद्याशक्तिकृतमेव। एवमेवाधिकक्षणसमूहापेक्षाचिरमपचितक्षणसंतानोपाधिकं क्षिप्रमि
ति चिरक्षिप्रव्यवहारोऽप्याञ्जस्येनोपपद्यते। अतएव रामायणे हिरण्यगर्भदूतत्वेनागतस्य कालस्य रामं प्रतिवाक्यम्। तवाहं
पूर्वसद्भावे पुत्रः परपुरंजय। मायासंभावितो वीर कालः सर्वसमाहर इति। पूर्वसद्भावे सत्तारूपब्रह्मसद्भावे। करिष्यमाणसं राम·
सारस्यानुज्ञाप्रतिबन्धाभ्यां सृष्टिस्थितिसंहारनिग्रहानुग्रहनिर्वाहकः कालाख्यो मायायाः परिणाम इति तदर्थ इति दिक्
॥ यत्तु प्रसिद्धपरिमाणा सूर्यक्रियैव क्रियान्तरपरिच्छेदहेतुत्वात्कालः कालत्वेनैव रूपेण तस्याः कालिकसंबन्धावच्छिन्ना। २०

धारतावत्त्वेनैतन्नक्रियायांघटइतिनप्रयोगइतिनन्न। क्रियायास्त्रिक्षणावस्थायित्वेनक्षणव्यवहारानापत्तेः। नचोत्तर
देशसंयोगाद्यवच्छिन्नक्रियाक्षणइतिवाच्यम्। विशिष्टक्रियाया विशेष्यविशेषणतत्संबन्धरूपत्वेत्रयाणामपिस्थिर
त्वेनक्षणव्यवहारासंभवात्। यदिविशिष्टमतिरिक्तंतर्हिपरिभाषामात्रमतिरिक्तोनकालइति। किंचैकक्षणेऽनेकासामुत्त
रदेशसंयोगावच्छिन्नक्रियाणांजायमानत्वेनविनिगमनाविरहात्तावतीनांक्षणत्वापत्तौयुगपदनेकक्षणव्यवहाराप
त्तिः। सूर्यक्रियापरिमाणत्वस्यापिक्रियान्तरादौस्वीकारेऽनवस्थापत्तेश्च। नचवर्तमानेलडितिसूत्रभाष्येतस्थुःपर्वताः
स्थास्यन्तिपर्वतास्तिष्ठन्तिपर्वताआत्मा। स्तिएकोहंवैनारायणआसीदित्युपपत्तयेभूतभविष्यद्वर्तमानानांराज्ञांयाः
क्रियास्तास्तिष्ठतेरधिकरणमित्युक्तम्। यद्यपिपर्वतादेःस्थितिसत्तारूपाव्यापाराःसदृशावयवत्वाद्दुर्वेधारभेदाइतितत्र
कालभेदाभावः। तथापिराजक्रियाविसदृशसंतानतयाऽवधृतभेदाः यथाऽधिश्रयणादिविसदृशस्वभावाऽवयवक्रियाःपाका
द्यः प्रसिद्धकालभेदाइतिसहचरिताभिस्ताभिःपर्वतादिस्थितिर्भिद्यते राजक्रियाःपर्वतादिस्थितिभेदकत्वेनाश्रीयन्त
इतितदाशयस्तदसंगतिरितिवाच्यम्। तत्रक्रियापदस्यतत्परिच्छेदककालपरत्वेनतदीयकालस्थपर्वतादिस्थितावा
त्मसत्तायांचारोपइत्याशयात्। नित्योविभुरखण्डःकालइतितुनयुक्तम्। कालस्याधिकरणत्वेनैवतत्तत्कार्यंप्रतिकारण

 तयोपाध्यनालिङ्गि तस्येदानींघटइत्यादिव्यवहारोपयोग्यधिकरणतासंभवेनापरिछिन्नसूर्य[illegible]क्रियायाउपाधित्वासंभ
 वेनतत्परिच्छेदकान्तरस्वीकारेऽनवस्थापत्त्यादोषात्। अद्वैतवादेतदसंभवाच्च। अतएवकालःपरिमाणेनेतिसूत्रेभाष्ये
येनमूर्तीनामुपचयाश्चापचयाश्चलक्ष्यन्तेतंकालमित्याहुस्तस्यैवहिकयाचित्क्रिययायुक्तस्याहरितिरात्रिरितिचभव
ति कयाक्रियया आदित्यगत्यातयैवासकृदावृत्तयामासइतिसंवत्सरइतिचभवतीति। अत्रोपचयादिहेतुत्वेनलक्षित
स्योपाधिकभेदकथनात्स्पष्टमेवाविच्छिन्नक्षणधारारूपत्वमुक्तम्। अतएवदेवीपुराणेविभुर्नित्योऽस्थिरःकालोऽव
स्थातस्यतुहेतुजेत्युक्तम्। तत्रनित्यत्वमविच्छिन्नधारारूपत्वेनबोध्यम्। अस्थिरत्वेनचस्पष्टंक्षणरूपतोक्ता। [illegible]सम्
हरूपश्चसषडिन्द्रियवेद्यः। इदानींपश्यामिस्पृशामिजिघ्रामीत्यादिव्यवहारादित्यलम्। तत्रवर्तमानत्वंप्रारब्धापरिस
माप्तक्रियाधिकरणसमयत्वम्। तदुक्तंभाष्येन्याय्यात्वेषावर्तमानकालता। आरम्भानपवर्गात्। अवश्यंभुञ्जानोहसति
जल्पतिपिबतिनिमिषतिचेति। नान्तरीयकत्वात्तासांनभेदकत्वमितिभुङ्क्तेइत्युपपत्तिः। फलावसानःक्रियासमूहश्च राम॰
क्रिया। यद्वातासामपितदनुकूलत्वेनभुज्यादिधात्वर्थत्वविवक्षेतितद्भावइतिकैयटः। भूतत्वंविद्यमानध्वंसप्रतियोगित
म्। भविष्यत्त्वंवर्तमानप्रागभावप्रतियोगिसमयत्वम्। प्रागभावपदव्यवहार्यतायाःक्वचित्स्वीकारावश्यकत्वेनान्त्ती

त्यसंगतमेव। तदाश्रयस्य तत्तत्कालस्य धात्वर्थव्यापारेऽन्वय इत्युक्तम्। कालघटितलक्षणाकं च भूत इत्यस्य अनद्यतन इत्यादि
विशेषणम्। अनद्यतनभिन्ने इत्यादितदर्थः। अद्यतनत्वं च तस्य व्यपदेशिवद्भावेन। अद्यत्ववर्तमानत्वादिकं कालगतमि[illegible]लुङ्
वर्तमाने लडित्यनयोर्भाष्ये स्पष्टम्। एतेन वर्तमानध्वंसप्रतियोगित्वं भूतत्वम्। प्रारब्धापरिसमाप्तत्वं वर्तमानत्वम्। [illegible]र्तमा
नप्रागभावप्रतियोगित्वं भविष्यत्त्वं सकलभावगतम्। कालस्य तु तत्तद्भावोपाधिकं तत्त्वम्। वर्तमानाद्यवस्थया गृहीते घटादि
स्वरूपं स्वाधारे काले आरोप्यते तत्र वर्तमानत्वभूतत्वग्रहः समर्थहेतुसंनिधाने भाविरूपेण यद्रूपं बुद्धौ निश्चितं तत्प्रतिबिम्बस्य नि
र्मलादर्शरूपकाले संभवाद्बिम्बप्रतिबिम्बयोरेकत्वाध्यवसायात्तद्गतं भावित्वं काले आरोप्य तस्य भावित्वमध्यवसायतदु॰
पाधितद्भावेषु व्यवह्रियते। तदुक्तं नित्यो विभुरखण्डः काल इति वैशेषिकमतोपपादने हरिणा। तस्याभिन्नस्य कालस्य व्यव
हारे क्रियाकृताः भेदा इमे त्रयः सिद्धायां न लोको तिवर्तन इतीत्यपास्तम्। तेषां कालमात्रधर्मत्वाच्च। वर्तमानक्रियेत्यादि
तु तत्कालवृत्तिक्रियेत्याद्यर्थकम्। आदिकर्मविषये प्रहनः कटं देवदत्तः प्राकार्षीत्कटमित्यादिरवयवगतातीतत्वस्य स
मुदाये आरोपेण प्रयोगः। अतएवानेकदिनगमनप्राप्यं ग्राममजिगमिषुः प्रथमे दिने किंचिद्गत्वा हे दम द्य[illegible]तमिति ते हिने
तत्फलावच्छिन्नगतिक्रियाया असमाप्तावपि यत्किंचिद्गतिक्रियातीतत्वेन समुदाये ऽतीनत[illegible]ादिति

स षष्ठम् निष्ठेति सूत्रे भाष्ये। एवंभूतानद्यतनपरोक्षार्थकाल्लिट्। पपाचेत्यादितो बोधनत इन्द्रियसंदेशानुदयाद्युतत्त्वादेरेवाप्रा
नत्वाहेरपि बोधविषयत्वम्। साक्षात्करोति। त्वे तादृशविषयताशालिज्ञानत्वं ज्ञाननिष्ठमपरोक्षत्वम्। नद्विषयत्वं पृष्ठाद्यर्थं तद्भिन्न
त्वं च परोक्षत्वम्। तादृशी विषयिता वज्ञानाकरणकज्ञान एव। दशमस्त्वमसीत्यादिशब्दजपरोक्षज्ञानसहकृतमननादृशमो
हमस्मीति साक्षात्कारो न तु ततः शब्दादेव सः। अतएव तत्त्वमसीत्यादिशास्त्राचार्योपदेशशमदमादिसंस्कृतं मन आत्मदर्शने
करणमिति गीताभाष्ये उक्तम्। ननु साध्यत्वेनाभिधीयमानो गुणभूतावयवः क्रमिकव्यापाराणामेकफलजनकत्वाविषयैकबु
द्ध्याविषयीकृतः समूहः क्रिया। तत्रावयवानां मेलनाभावेन समुदायोऽप्रत्यक्ष एव। किंच पचेर्यथोदकसेचनादयोऽवयवास्त
था तेषामपि अन्ये अवयवा इति तेऽपि समूहरूपा एव। यस्तु क्षणरूपोऽवयवः स तु शुद्धो न धातुवाच्यः किंत्ववयवसमूहात्मैव
व। आश्रितक्रमरूपत्वात्तद्वाच्यस्य। एवं च सदसद्रूपा क्रिया न सहस्तु विषयेन्द्रियग्राह्या। तदुक्तम्। क्रमात्सदसतां तेषामा
त्मानो न समूहिनाम्। सद्वस्तुविषयैर्यान्ति संबन्धं चक्षुरादिभिरिति। वस्तुतः क्षणरूपा अवयवा अप्यप्रत्यक्षा एव भूतप
त्रभेत्तुरतिनोदि[illegible]स्यापि स्वाङ्गुल्यादिगतशतक्रियाभेदतत्कृतसंयोगभेदानवगमेन वस्तुसोऽस्त्यव सूक्ष्मकाल। च
च्छिन्नत्वस्यापि प्रत्यक्षे[illegible]नावश्यकत्वेन त्रिक्षणस्थायिन्या अपि क्रियायाः प्रत्यक्षासंभवात्। तूत्तरदेशसंयो

गस्यैवपूर्वदेशसंयोगनाशात्मकत्वेनक्षणस्थायित्वमेवक्रियायामन्त्यन्तेतेषांसुतरांतदसंभवः।तदुक्तंभाष्ये।क्रियानामेयम
त्यन्तापरदृष्टानशक्यापिण्डीभूतानिदर्शयितुंसासावनुमानगम्येति।परेणप्रधानेनप्रमाणेनप्रत्यक्षेणात्यन्तमदृ[illegible]क्यव
रूपेणसमूहरूपेणचेत्यर्थः।अत्यन्तापरदृष्टेतिप्रतीकमुपादायनिष्ठेतिसूत्रेकैयटेनैवमेवव्याख्यानात्।पिण्डीभूतेति।
अवयवानांक्षणिकत्वेनपिण्डीभावस्यैवाभावादित्याशयः।तस्मादुत्तरदेशसंयोगादिरूपफलानुमेयैवसर्वाक्रिया।पश्य
मृगोधावतीत्यादौदृशेर्ज्ञानसामान्यपरता।धावतेःफलमात्रपरतावा।अन्यथावयवस्यप्रत्यक्षत्वेपितस्यधात्ववाच्यतया
तत्प्रयोगानुपपत्तिरेव।तदुक्तंभूवादिसूत्रेयदात्वेकस्मिन्क्षणेपचतीतिप्रयोगस्तदापितत्रसमूहरूपारोपणात्।शब्द
शक्तिस्वभावाच्चनैकक्षणोधातुवाच्यइतिकैयटेन।अतएववर्तमानेलडितिसूत्रेभाष्येनास्तिवर्तमानःकालःक्षणभङ्गुरेषुप
दार्थेषुद्वितीयक्षणेनाशात्समवायिकारणाभावेनक्रियाभावात्तदाश्रयवर्तमानकालाप्रसिद्धेः।तदप्रसिद्धौभूतभविष्य
तोरप्यसिद्धिः।कदाचिद्वर्तमानस्यैवतदवस्थाप्रतीतेः।यद्यपिप्रत्यभिज्ञानुपपत्त्यान्यस्येनव्यवहारोपपत्त्यभावाच्चक्षण
भङ्गवादोऽयुक्तएव।नचनवर्ततेवक्रमिषुर्नपात्यवेनस्यन्दन्तेसरितःसागरायकूटस्थोयंलोकोनविचेष्टितास्तियोऽ[illegible]
वंपश्यतिसोप्यनन्धइतिभाष्यश्लोकेनक्षणभङ्गवादउक्तः।प्रयोक्तुःक्रियाश्रयस्यचक्षणद्वय[illegible]स्थैर्य[illegible]त्वात्परिव

ल·मं· र्ततेचक्रमित्यादिव्यवहारः खपुष्पायमाणः। यतोयंलोकः क्षणस्थायीकूटस्थः स्वरूपस्थएवनतु शाश्वयो क्षणद्वयेऽस्थि
२२ तोहितत्कारणिकाक्रियाउत्तरक्षणेभवेदपिनचतावदपिस्थैर्यमस्तीतिनदर्थइतिवाच्यम्। अत्यन्तंसंसारानित्यत्वंक्रोध
नेतत्तात्पर्यात्। योह्येवंसंसारानित्यत्वंकथंचिदपिपश्यतिजानातिसोप्यनन्धोज्ञानीकिंपुनर्योयोगानुष्ठानेनसम्यगेवंप्र
त्यक्षीकृतवान्सज्ञानीतिकिंवक्तव्यमितिवाक्यशेषेणतथाबोधनादनर्हक्षणभङ्गवादीअनन्धइतिशिष्टसंमतेक्षणभङ्ग
वादिनाआपातभासमानार्थमादायश्लोकः स्वमतसाधक[illegible]नोक्तइतितदनुवादोभाष्येपिकृतः पूर्वपक्षइतिनदोषः। तथा
पिवर्तमानः कालोनास्त्येवअनुपलब्धिप्रमाणेनतदभावनिश्चयात्। तदप्युक्तंश्लोके। मीमांसकोमन्यमानोयुवामेधाविसंम
तः। काकंस्मेहानुपृच्छतिकिंतेपतितलक्षणम्। अनागतेनपतसिअतिक्रान्तेचकाकतो। यदिसंप्रतिपतसिसर्वोलोकःपतत्यय
म्। हिमवानपिगच्छति। अनागतमतिक्रान्तंवर्त्तमानमितित्रयम्। सर्वत्रचगतिर्नास्तिगच्छतीतिकिमुच्यतइति। मीमांस
कोविचारकः स्वयंचात्मानंतथामन्यमानोमेधावीतेषांसंमतश्च। अनेनास्थास्तिकत्वमुक्तम्। पतितंपतत्तः तस्यकिंलक्षणं राम·
नास्त्येवसदित्यर्थः। कालत्रयेप्यनुपलब्धेः। काकपर्यायकाकतशब्दस्यसंबोधनंकाकतेति। संप्रतिवर्तमानकालेस्पृहम
कालावच्छिन्नत्वेनानुपलब्ध[illegible]भावनिश्चयेपिक्षणस्यपूर्वापरीभूतावयवक्रियानाश्रयत्वे[illegible]पियदिपतती[illegible]त्यादिव्यवहार २२

3732

स्तदा सर्वोयं लोकः पश्यति अपरिदृष्टसंयोगविभागो हिमवान् गच्छतीत्यपि व्यवहारापत्तिः। एवं च कालत्रये प्रयुक्तरीत्या गत्य
भावाद्गच्छतीत्यादिव्यवहारोसंगतः सूत्राणि चासंगतानीति पूर्वपक्षे। एकं समाधानमुक्तम्। क्रियाप्रवृत्तौ यो हेतुस्तदर्
थं यद्विचेष्टितम्। तत्समीक्ष्य प्रयुञ्जीत गच्छतीत्यविचारयन्निति। क्षणभङ्गनिरासमनसि निधाय उत्तरदेशसंयोगपर्यन्तं
क्रियायाः स्थैर्याभिप्रायेणेदम्। क्रियाप्रवृत्तौ यो हेतुः इच्छाविषय उत्तरदेशसंयोगादिरूपं फलं तस्य विना निमित्तमसंभवा
त्तन्निमित्तं यद्विचेष्टितं क्रियासमूहरूपं तत्समीक्ष्य बहिरविद्यमानं बुद्ध्या विषयीकृत्य बुद्धिविषये तत्र बुद्ध्या वर्तमानत्वं वि
षयीकृत्याविचारयन् तत्स्वरूपमविचारयन्नेवाविचारितरमणीयेनैव तेन गच्छतीत्यादिप्रयोगं कुर्यादित्यर्थः। तदुक्तं हरिणा
। क्रियाप्रबन्धरूपं यद् बुद्ध्यात्मनि निगृह्यते। संक्रान्तबिम्बमेकत्र तामाहुर्वर्तमानताम्। बुद्ध्यात्मनि बुद्धिस्वरूपे क्रमेणानु
भूतानामप्येकबुद्धौ संकलना भवत्येव। अनुभवपूर्वकं हि स्मरणं न तु क्रमोपलब्धं युगपन्न स्मर्यत इति। ततोपरं समाधानमु
क्तमपरमाह अस्ति वर्तमानः कालः आदित्यगतिवन्नोपलभ्यत इति। अनुपलब्ध्या हि वर्तमानकालाभाव उक्तस्तया। अनुप
लब्धिश्चौपाधिकीति न सा तदभावसाधिका। यथा क्रियाप्रत्यक्षत्ववादिन आदित्यगतेर्दूरत्वदोषेणानुपलम्भस्तथा सूक्ष्म
कालावच्छिन्नत्वदोषेणास्यानुपलम्भः। अनेन स्पष्टमेवाद्यसमाधानस्य वर्तमानकालसत्त्वाभावमङ्गीकृत्यैव प्रवृत्तिर्दर्शिता

।अत्रनक्रियासमूहीयवर्तमानकालोऽविषयः समूहस्ययुगपदसंनिधानादसत्त्वेनप्रत्यक्षत्वाभावात्तदप्रत्यक्षस्यदोषाज
न्यत्वाच्चादित्यगतिवदितिदृष्टान्तोपादानेवैयर्थ्यापत्तेः। तदप्युक्तंहरिणा। कार्योत्पत्तौसमर्थंवास्वेनधर्मेणतत्तथा।आत्मत
त्त्वेनगृह्येतसाचास्मिन्वर्तमानतेति। कार्योत्पत्तौसमर्थंसमूहरूपम्। फलजनकत्वादेकक्षणोपितद्भेदेनाध्यवसितः।क्रिया
त्वेनगृह्यतइतितत्रवर्तमानत्वंमुख्यमेव।स्वेनधर्मेण।फलजनकत्वेन।तत्क्षणरूपमपि।तथाफलजनकम्।अतआत्मतत्त्वे
नक्रियात्वेनेत्यर्थः।सातत्क्षणवृत्तितैव।नन्वेवंसत्त्वंकुतस्तत्रोक्तम्। विसस्यबालाइववर्धमानानलक्ष्यतेविरूनिःसंनिपा
ते।अस्तीतितांवेदयन्तेत्रिभावाःसूक्ष्मोहिभावोऽनुमितेनगम्य इति। विसेवर्धमानेतदन्तर्गतबालावर्धमाना अपिदृक्त्वेन
प्रत्यक्षेणनगृह्यन्तेकिंतर्हिविसदाहेनतदन्तर्गतत्वात्तद्दाहोऽनुमीयते। तथाफलानुपपत्त्याकल्प्यमानसमूहेक्षणिकावय
वसद्भावोऽनुमीयते। ननुसमूहस्यबौद्धत्वमेववाच्यंयुगपत्तस्याभावात्। एवंचावयवसत्तानमानसिद्धाऽतआह।त्रिभिरिति।
त्रिषुकालेषुभावोभावनायेषांतेयोगिनस्तामवयवक्रियांपश्यन्तीत्यर्थः। अनेनयोगिप्रत्यक्षंमानंदर्शितम्। अन्येषांत्वनुमा
नेनतज्ज्ञानमित्याह। सूक्ष्मोहीति। स्वरूपेणसूक्ष्मः सूक्ष्मकालावच्छिन्नत्वेनवासूक्ष्मः सर्वोप्यनुमानगम्यएवफलानुपप राम॰
त्त्याकल्प्यमानोबुद्धिविषयः समूहोवर्तमानेलडित्यादिशास्त्रेणतदनुमापकमेवंचावयववर्गः समूहशब्दवाच्यक्रियाःप्रत्यक्षैवे २४

तिस्पष्टमेवोक्तम्।यद्यपिभूवादिसूत्रेकैयटेनसमूहस्याप्रत्यक्षत्वेपिएकैकस्यक्षणस्यप्रत्यक्षत्वेनबुद्ध्यागानूक्षणान्संकल्प्य
पचतीतिप्रयुज्यतेइति।तदपियोगिप्रयोगविषयम्।अस्मदादिप्रयोगस्तुव्यवहारपरंपरयाविकल्पात्मकज्ञानविषयएव।अत
एवतिष्ठतीत्यादेर्विकल्पोदाहरणत्वंपातञ्जलेरुक्तम्।तथाक्षणसमूहेबुद्ध्यासंकलितेयोगिनांघटिकामुहूर्तादिव्यवहारः।स्मा
कंयन्त्रच्छायाद्यनुमितेतद्व्यवहारपरंपरयाघटिकादिव्यवहारस्तद्वत्।योगिनांक्रमेणानुभवदविषयाणामपिएकबुद्धौसंकलनाभ
वत्येव।अनुभवपूर्वकंहिस्मरणंचतुक्रमोपलब्धंयुगपन्नस्मर्य्यतेइति।किंचावयवस्यप्रत्यक्षत्वेपिप्रकृतःकटइत्यादावव्ययवा
नीतत्वेनसमुदायातीतत्वमादायक्ताद्युत्पादनवदवयवप्रत्यक्षत्वेनसमुदायप्रत्यक्षत्वमादायलड्वा वर्त्तकतयापरोक्षइत्य
स्यचारितार्थ्येभाष्यस्यपूर्वपक्षसिद्धान्तयोरसंगत्यापत्तेः।तस्मात्परोक्षइत्यसंगतमितिचेन्न।तदनुकूलशक्तिमतांव्यापा
राविष्टानांसाधनानांपारोक्ष्यस्यैहविवक्षितत्वात्।भूतानद्यतनीयाक्रियाविष्टपरोक्षसाधनिकाक्रियानहृत्तेर्लिडित्यर्थात्।ते
नक्रियांनाविष्टसाधनप्रत्यक्षेपिलिड्भवत्येव।यद्वाक्रियाफलस्यप्रत्यक्षत्वेनक्रियाप्रत्यक्षत्वबुद्धिस्तत्पारोक्ष्येणचतस्या
पारोक्ष्यंस्पष्टंचेदंद्वयमपिभाष्ये।एवंस्वव्यापारस्यव्यासंगादिनामनोऽसंनिधानात्स्वयमप्रतिसंधानेपश्चात्फलाद्युत्तया
ज्ञानेतत्कार्येणानुमितेवालिड्भवत्येव।यथाबहुजगदपुरस्तात्स्मामत्ताकिलाहमित्यादौमनस्या [illegible] पूर्वरागामविरे

ल.मं. वोमध्यमपरिमाणंसंकोचविकासशालि अन्यत्रमनाअभूवंनाश्रौषमितिसिद्धं अतएवसदानज्ञानयौगपद्यंकेऽपिचित्तयौगप-
२५ द्यंचवस्तुतोऽणवेवमनः। लक्षणंमनसोज्ञानस्याभावोभावएवच वैधृत्यान्मनसोऽज्ञानंसांनिध्यात्तच्चवर्त्तते। अणुत्वमथचै
कत्वंद्वौगुणौमनसः स्मृताविति चरकेपतञ्जल्युक्तेः। विकासस्तुयोगबलेनयोगिमनसएव। अस्मदादीनांतुक्षणाविलम्बे
पियौगपद्यभ्रमः शतपत्रभेदइव। अन्यथादूरदेशस्थमपिज्ञायेत। किंचविकासेनियतनियामकाभावः। अदृष्टविशेषादपित
स्यनियतोविकासइतिकेचित्। अन्तः करणंचविभु। अतएवतस्यानन्तवासनाधारतासर्ववृत्तिनिरोधेनयोगिनांसर्ववस्तुज्ञानं
च। अन्यथासन्निकर्षाभावान्नस्यात्। योगजधर्मस्यप्रत्यासत्तित्वकल्पनेगौरवात्। तेनचतमआरभ्यप्रतिबन्धनिवृत्तौसंयोगा
दिप्रत्यासत्त्यैवतेषांप्रत्यक्षम्। भूतभाविनोरपितदीयसूक्ष्मावस्थासन्निकर्षेणैवइदमेवंभाविभूतंवेति ज्ञानंभग्नघटीकपालक
लापचक्षुःसंयोगेनायंघटआसीदित्यस्मदादिज्ञानवत्। नचान्तःकरणानांविभुत्वेऽदृष्टवासनादेरसाधारण्यापत्त्यादोषः। ए
वज्ञानेच्छाद्याश्रयात्मनांनानात्वविभुत्वेस्वीकुर्वतामपिदोषः। तत्तच्छरीरावच्छेदेनतत्तदन्तःकरणादेरभावस्यचाकारेविभुत्वभङ्ग
इतिवाच्यम्। सर्वसामायिकत्वेऽप्यनिर्वचनीयतयाजलनलिनीपत्रवददोषात्। कृतार्थंप्रतिनष्टमप्यनष्टंतदन्यसाधारणत्वा राम
दितियोगसूत्रेणतथाबोधनात्। कथमेकमनष्टंचनष्टंचेत्युपपद्यते। यदिकाकोलूकनिशासमत्वमिहनेष्यतेइत्यभियुक्तोक्ते २५

अविवेककृतबन्धस्याविवेकार्द्धपगमनं वदतां मायावादे पर्यवसानाच्च। गौतमोऽपि स्वप्नविषयाभिमानवदयं प्रमाणप्रमेया
भिमानः मायागन्धर्वनगरमृगतृष्णावद्वा हेत्वभावादसिद्धिरित्याह। प्रत्यवतिष्ठते विज्ञानवादीत्येवं वाचस्पतिना। वर्तारि
तेनाद्यसूत्रद्वयेन यथा स्वप्ने विषया न सन्त्यथ चाभिमानो भवति। एवं प्रमाणप्रमेयानि न सन्ति। अथ च तदभिमानः। एवं च न
विज्ञानधारारूपचित्तव्यतिरेकिणो विषयाः जाग्रत्प्रत्यया अपि निर्विषया दृष्टा मायागन्धर्वनगरादिप्रत्यया इति पूर्वपक्षं कृ
त्वा यद्यपि स्वाप्नादिविषयाणामसत्त्वं प्रतिबोधादावनुपलम्भात्तथापि जाग्रदवस्थायां समीप एवोपलभ्यमानविषयाणां
यावद्व्यवहारमबाध्यमानजातीयानां चित्तव्यतिरेकेणोपलभ्यमानानां तत्त्वेन हेतुरिति भाष्यवार्त्तिकादौ तृतीयं सिद्धान्तत्वेन
व्याख्यातमेवं चानिर्वचनीयतावादस्य सूत्रसंमतत्वमर्थादुक्तप्रायं तस्य श्रुतिमूलकत्वेन हेत्वभावादसिद्धिरित्यनेन खण्ड
नासंभवाच्च। तद्वदेव चानिर्वचनीयस्य व्यावहारिकसत्यत्वाङ्गीकाराददोषः। अग्रे च चित्तातिरिक्तबाह्यासद्विषयसाधनोत्त
रमेवं तर्ह्यपवर्गेऽपि बाह्यविषयसत्त्वान्मुक्तस्यापि तद्बुद्धिप्रसङ्गः इति सूत्रेण पूर्वपक्षं कृत्वा चेष्टेन्द्रियार्थाश्रयः शरीरे सति त
दिन्द्रियसंयुक्तस्यैव बाह्यविषयस्य ज्ञानोत्पत्तिकारणत्वमपवर्गे च धर्माधर्मयोर्नाशेन स्थूलसूक्ष्मसकलशरीराभावान्न
तदुत्पत्तिरित्युत्तरितम्। एवं च तुल्यन्यायाच्छरीराभाववत् तद्धर्माधर्मसाध्यविषयाभावोऽप्युक्तप्राय स्तदुक्तं [illegible] न्यायार्थे प्रतिनष्ट

ल.म. मप्यनष्टमिति। तदुत्तरं चापवर्गः कथमित्याशङ्क्य तदर्थं यमनियमाभ्यामात्मसंस्कारो योगाच्चात्मविध्युपायैरित्युक्तम्। तस्या
२६ पवर्गस्याधिगमाय यमनियमाभ्यामधर्मनाशधर्मोपचयरूप आत्मसंस्कारः कार्यः। ततो योगात् या तज्ज्ञलाख्ययोगशास्त्रा
च्चित्तैकाग्रतासंपादकैरध्यात्मविध्युपायैस्तपःप्राणायामप्रत्याहारादिरूपोऽध्यात्मविधिः प्रत्येतव्यः। अनेन तदुक्तार्थे सर्वे
ष्मिन् स्वस्याप्यभ्यनुज्ञा सूचिता। योगपदं वेदान्तानामप्युपलक्षणम्। नन्वेवं तेनैव सिद्धेरिदं शास्त्रं व्यर्थमत उक्तं तत्त्वा
ध्यवसायसंरक्षणार्थं जल्पवितण्डे बीजप्ररोहसंरक्षणार्थं कण्टकशाखावरणवदिति। अनुत्पन्नतत्त्वज्ञानानामप्रहीण
दोषाणां तदर्थं घटमानानामुपाय एतदिति तद्भाष्यम्। तस्यामवस्थायां सौगतादिकृततर्कैः प्राप्तस्य तन्मतविश्वासस्य तन्ना
शाय जल्पवितण्डाभ्यां तन्मतखण्डनतात्पर्यकमिदं शास्त्रम्। स्थूलसूक्ष्मशरीरातिरिक्तात्मसाधनद्वाराऽध्यात्मशास्त्रा
ङ्गमिदमिति तदाशयः। गुर्वादिभिर्वादेन तत्त्वनिर्णयार्थं चैतदित्यपि तत्रोक्तम्। अनेनाद्वैतशास्त्रातिरिक्तसर्वशास्त्राणा
मेवंविधत्वं सूचितम्। किञ्च प्रमाणप्रमेयेति सूत्रे न्यायभाष्यकृता संशयादीनामपि प्रमेयत्वात् पृथग्ग्रहणं व्यर्थमित्याश
ङ्क्य तेषां पृथग् ग्रहणे उपनिषद्वदिदमप्यध्यात्मविद्यामात्रं स्यादित्युक्तम्। प्रमेयं हि मुख्यं ब्रह्मैवेति तस्यैवेह ग्रहणं स्या राम
दिति तन्मात्रत्वापत्तिरिति तदाशयः। अनेनोपनिषदेव मुख्याध्यात्मविद्येति सूचितम्। अत एवास्य तन्त्रस्य प्रदीपः सर्व २६

विद्यानामुपायः सर्वकर्मणामाश्रयः सार्वधर्माणां विद्योद्देशे प्रकीर्तितेति प्रयोजनं भाष्य एवोक्तम्। विद्योद्देशे आन्वीक्षिकी त्रयी
वार्ता दण्डनीतिश्चतुर्थिकेत्यत्र तयात दिदं तत्त्वज्ञानं निःश्रेयसाधिगमश्च यथाविद्यं वेदितव्यमिति च भाष्यकारः। चतुष्टयं च
व्यावहारिकविद्यानामध्यात्मविद्या तु न व्यावहारिकीति नात्रोक्ता। तस्मान्मुख्यं तत्त्वज्ञानमध्यात्मविद्योपनिषदुक्तमेवान्य
त्तु तदुपाय इति स्पष्टमेवोक्तमित्यन्यत्र विस्तरः। अनद्यतनत्वं चातीतरात्रेः पश्चार्द्धेनागामिन्याः पूर्वार्द्धेन च सहितो दिवसो ऽ
द्यतनस्तद्भिन्नत्वमिति वृत्तिः। अतीतरात्रेरन्त्ययामेनागामिरात्रेराद्ययामेन च सहितो दिवसो ऽद्यतन इति लुङ्सूत्रे कैयटः
। एवमनद्यतने भविष्यति लुङ् भविष्यत्सामान्ये लृङित्यादि तत्तदनुशासनादितो बोध्यम्। तत्रानद्यतने भूतेपि यदा भूतत्वमा
त्रविवक्षा तदा लुङाद्येव। तेन ह्यो ऽपाक्षीदित्यादौ भूतत्वमात्रविवक्षया लुङि पश्चाद् ह्यः पदेनानद्यतनत्वप्रतीतिरिति न दोषः।
एवमनद्यतनभविष्यति भविष्यत्त्वमात्रविवक्षया लृङाद्यपि। श्वः पक्ष्याम इति यथा। एवमियं नु कदागन्ता यैवं पादौ निदधातीत्या
दावद्यतनेप्यनद्यतनत्वारोपेण लुट्। तदारोपफलं त्वतिविलम्बगमनप्रत्यायनम्। ननु वृष्टे देवे [illegible] वस्ते इतः संपन्नाः शालय इति
प्रयुञ्जते संपत्स्यन्त इति च प्रयुक्ते मैवं वोचः संपन्ना इति ब्रूहीति लोके वदन्ति तदनुपपन्नमिति चेन्न। अपूशालिबीजसंयोगनि
ष्पदेर्वृत्तिस्वं। [illegible] गतदुपपत्तेः। पक्वाफलनिष्पत्तिरेव निष्पदे[illegible]र्थः। अपूशालिबीजसंयोग एव कार्यनिष्पत्तिरू[illegible]मध्यस्यते इति

ल·मं· नस्यातीतत्वाद्भूतता। यद्वातत्रकारणमेघोत्पत्तिगतमतीतत्वं वृष्टौ शालिसंपत्तौ चारोप्य भूतेक्तः। एतेनमेघोत्पत्त्युत्तरकालेपितथा
२७ प्रयोगः समर्थितः। आरोपफलंतु कारणान्तरापेक्षाऽभावप्रतिपादनद्वाराऽवश्यभावित्वप्रतीतिः। यथाकोष्ठगतेष्वपिशालिषुभु
ज्यर्थमवहननादीनिप्रतीक्ष्यन्ते। एवमेष्वपिस्थूलरूपेणाभिव्यक्तिः प्रतीक्ष्येतिननतद्वैभुजिक्रियेतिक्षिप्रवचनेलृडित्यत्र८
भाष्ये। तथाग्रामान्तरंजिगमिषवः स्थानविशेषेकूपसत्तानिश्चयवन्तोभाविनितल्लाभेकूपोभविष्यतिअतीतेऽभूदितिप्रयुञ्जते
तत्रतल्लाभगतमतीतत्वादिकूपसत्तायामारोप्यतत्तत्कालप्रत्ययोबुद्धिविषयत्वमात्रविवक्षायाकूपोऽस्तीतिवर्तमानप्रत्ययइति
लुङ् भविष्यतिगम्यादयोऽनद्यतनेलुट् क्षिप्रवचनेलृडित्यादौभाष्येस्पष्टम्। एवंचव्यातेनेकिरणावलीमुदयनइत्यादिभूत
त्वा नद्यतनत्वपरोक्षत्वानामारोपेणोपपन्नम्। आरोपफलंतुग्रन्थेऽतिसुकरत्वशीघ्रनिष्पाद्यत्वादिप्रत्यायनम्। तत्फलंतु अध्ये
तॄणामर्थप्रविवेकादिफलकममुंग्रन्थंज्ञातुंसोत्कानामाह्लादः परोक्षत्वारोपोप्येतत्सफलकएव। एवंसूक्ष्मकालेनकरिष्यामियत्र
करणकालेस्वयमपिसाक्षात्कर्तुमशक्यमित्येवंबोधनाद्अनायासेनग्रन्थकरणमपिव्यङ्ग्यम्। सूर्योपमाप्येनस्तोषिकैव। इत राम
रग्रन्थेभ्योत्रग्रन्थेएतत् कर्तृभ्यश्चस्वस्मिन् व्यतिरेकोपिव्यङ्ग्यः भविष्यतः प्रयोगकालेवास्तवमेवपरोक्षत्वमितिनतद्दशेआरोपा
पेक्षेत्यपिवदन्ति। ननुभाविकृत्यमासीदित्येवमप्युपपन्नंभूतत्वभविष्यत्त्वयोर्विरोधात्। नचधातुसंबन्धेइत्यनेनभाविशब्देप्र २७

धानभू तास्यातानुरोधेन भूते प्रत्ययः। एवं त्वासीद्भाविशब्दयोः पर्यायतया युगपत्प्रयोगानापत्तिः। किंच भाविनो भूतकालतायाः प्र
तिपिपादयिषिता सा नावगम्येत किंतु यदिदं कर्तव्यं वस्तु तदासीदेवेत्येव प्रतीयेतेति चेन्न। यत्कृत्यमियन्तं कालं भावित्वेन व्यवहृतं
तदासीदित्यर्थात्। एवं ज्योतिष्टोमयाज्यस्य पुत्रो जनितेत्यतोपि ज्योतिष्टोमयाजीत्येवं व्यवहरिष्यमाणो जनितेति बोधः। एवं चैता
दृशवाक्यार्थे वाक्यैकदेशप्रयोगोयम्। अतएव तस्य सूत्रस्य विधायकत्वं भाष्ये प्रत्याख्यातं तत्रत्यं प्रत्यया इति च प्रत्याख्यानम्। गो
मानासीदित्यत्रापि गोमद्रूपस्यातीतत्वेन तत्सत्ताया अतीतत्वाद्भूते प्रत्ययः। तेनार्थाद्भवामतीतत्वप्रतीतिः। वसन्नवतरन्तं दद
र्शेत्यादौ दर्शनकालिकं वासावतारयोर्वर्तमानत्वं बुद्धिस्थीकृत्य प्रत्ययः। तत्फलं च दर्शने तत्समकालत्वप्रत्ययः। शतृस्थले
क्रिययोः समानकालत्वप्रतीतेरित्यन्यत्र विस्तरः। ननु लिङ्निमित्ते लृङ् क्रियातिपत्तावित्यनेन भविष्यति लृङ् विधीयते। भविष्यति
मर्यादावचने इत्यतस्तदनुवृत्तेः। क्रियातिपत्तिश्चात्यन्तं क्रियानुत्पत्तिलक्षणा। सुवृष्टिश्चेद्भविष्यत्तदा सुभिक्षमभविष्यदित्यादौ
सुवृष्टिभवनसुभिक्षभवनयोः साधनवैकल्यान्नियतानुत्पत्तिः प्रतिपाद्यते। तत्र भविष्यत्त्वाद्यनुपपन्नम्। उत्पन्नध्वंसत्वातिक्रमे
णभूतत्वमुच्यते। समर्थसाधनसन्निधाने संभावितोत्पत्तिश्च भविष्यतीति कथ्यते। अत्र च साधनाभावात्संभावितापि नोत्पत्तिरि
ति चेन्न। साधनाभावाद्भविष्यत्यपि वस्तुनि भविष्यत्त्वमारोप्य तेन निषेधप्रतियोगितायेत्यदोषात्। सुभिक्षभवनहेतु

ल.मं. —स्कृत्दष्टिभवनंभविष्यत्वेनासंभावयन्नेवमभिधत्ते। एवंहिक्रियातिपत्तिरवगता भवति। एतेनारोपितस्यार्थस्यन शाब्दत्वो धनि
२८ षयत्वेस्यपास्तम्। अत्रसर्वथागत्यभावात्। एवंभूतेपियोज्यमितिदिक्॥ त्वंपचामि अहंपचामि त्वंपच्यसे। हंपाच्येइत्यादौमध्यमो
त्तमयोः प्रत्यक्त्वमपरत्वंचकर्तृकर्मविशेषणतयाबुध्यते। शब्दशक्तिस्वभावात्। तत्रप्रत्यक्त्वंप्रयोक्तुरहंकारानास्पदचेतनत्व
म्। अपरत्वमहंकारास्पदचेतनत्वम्। तदुक्तं पुरुषसमुद्देशे हरिणा। प्रत्यक्त्वापरभावश्चेत्युपाधी कर्तृकर्मणोः। तयोः श्रुतिवि
शेषेणवाचकौमध्यमोत्तमौ॥ सदसद्वापिचैतन्यमेताभ्यामवगम्यते। चैतन्यभागेप्रथमपुरुषोनतुवर्ततइति। तत्रकर्मविशेषण
तयातयोः प्रतीतिरात्मनेपदेनैवेत्युक्तं श्रुतिविशेषेणेति। वाचकत्वंद्योतकत्वम्। एवंचमध्यमोत्तमौचैतन्ययुक्तेकर्तृकर्मणीबो
धयतः। नन्वेवंशृणोतग्रावाणइत्यादौमध्यमोनस्यादतउक्तं सदसद्वेति। असदनभिव्यक्तम्। एवंचचैतन्यवत्त्वेनैवतद्बोधस्तत्तो
पि। एतद्बलेनैवसर्वस्यचेतनत्वं सन्सूत्रे भाष्ये उक्तम्। तत्रहिचेतनधर्मस्याचेतने आरोपमनुक्त्वा सर्वस्यचेतनत्वेइयंश्रुतिः सा
धकत्वेनोक्ता। प्रथमपुरुषस्तुचैतन्यास्पर्शेनिसाध्यसाधनभावमात्रमवगमयतिनतुचेतनत्वम्। काष्ठानिपचन्तीत्यादावद्वा राम.
नार्थधातुविषयेप्रथमपुरुषान्नियमेनतदनभिव्यक्तेः। युष्मदस्मदोश्चेतनेष्वेवप्रयोगान्मध्यमोत्तमाभ्यांतदभिव्यक्तिः। सं
बोधनार्थेमध्यमेप्रतीयते। युष्मदस्संबोधनेएवप्रथमेतितुनयुक्तम्। त्वंपचसीत्यादौतदप्रतीतेः। क्रियाविनियोगफल २८

काभिमुखीकरणस्यैव संबोधनत्वादित्यग्रे निरूपयिष्यामः। अथोपग्रहः कः पदार्थ इति चेत्। अत्र हरिः। यस्त्वात्मनेपदाद्भेदः क्व
चिदर्थस्य गम्यते। अन्यतश्चापि लादेशान्मन्यन्ते तमुपग्रहम्। अन्यतः परस्मैपदात्। उपग्रह इति तस्य पूर्वाचार्यसंज्ञा। तं वि
भजते। क्वचित्साधनमेवासौ क्वचित्तस्य विशेषणम्। साधनं तत्र कर्मादि व्यक्तवाक्त्वं विशेषणम्। कर्मादीत्यादिमा कर्त्तृभावस्य।
भावोपि तिङनुवाद्यः क्रियाया एकपदवाच्यसाधनावेशमावेदयन् भवति साधनम्। व्यक्तवाचां समुच्चारणे इति व्यक्तवाक्त्वं स्व
विशिष्टस्य कर्तृतामावेदयदुपग्रहः। क्वचित्क्रियाविशेष उपग्रह इत्याह। धात्वर्थस्तद्विशेषश्चाप्युक्तः क्वचिदुपग्रहः। धात्वर्थो
गन्धनादिः स्याद्व्यतीहारो विशेषणम्। तद्विशेषस्तद्विशेषणम्। गन्धनावक्षेपणादयः सन्तोपि नात्मनेपदमृते भिव्यक्ता इति
उपग्रहः। यथोत्कुरुते इति व्यतीहारस्तु क्रियाविशेषणमात्मनेपदव्यङ्ग्य उपग्रहः। व्यतिलुनीत इत्यादौ। क्वचिद्विषयभेदे
न क्रियाविशेष उपग्रह इत्याह। क्रियाविषयभेदेन जीविकादिषु भिद्यते। लादेशैः सक्रियाभेदो वाक्येष्वप्यवगम्यते। विषयविशेषे
ण धात्वर्थः क्रियाभिद्यते। स च भेदो लादेशैरभिव्यज्यत इति शेषः। यथा पचेर्जीवनोपायत्वेनानुष्ठीयमाने विक्लित्त्यनुकूलव्या
पारेणान्नसंस्कारलक्षणः पाकस्तदर्थकत्वं परस्मैपदव्यङ्ग्यम्। यथा पचति यजतीति। प्रधानं ह्यत्र क्रियाफलं न कर्तृगामि। भृत्या
नां भृतिमात्रार्थित्वात्। यजमानादीनां तु पाकादिसामग्रीसंघटनरूपं प्रतिविधानं तदर्थः। तदर्थकत्वं चात्मनेपद व्यङ्ग्यम्। यत्क्रि

ल·म· याफलंकर्तृगामितद्दत्तिधातोरात्मनेपदमितिस्वरितञितः कर्त्रभिप्रायेक्रियाफलेइतिसूत्रार्थः। सक्रियाभेदस्वयज्ञंयजते यजतीत्या
२९ दौवाक्येस्वादिपदेनापिगम्यते।विभाषोपपदेनेतितत्रपदद्वयमित्यर्थंहेलाराजः। अतएवोक्तंस्वरितञितइत्यत्रभाष्येस्वरितइति
शक्यमकर्तुम्। यात्यादिषुकस्मान्नभवति कर्त्रभिप्रायेक्रियाफलइत्युच्यते सर्वेषांचकर्त्रभिप्रायंक्रियाफलमस्ति तएवंविज्ञास्या
मः।एषांकर्त्रभिप्रायमकर्त्रभिप्रायंचक्रियाफलमस्तितेभ्यआत्मनेपदंभवतीति।नचैषांकर्त्रभिप्रायंचाकर्त्रभिप्रायंचक्रियाफलमस्तिन
थाजातीयकाः खल्वप्याचार्येणस्वरितञितःपठिताः। येउभयवन्तः। येषांकर्त्रभिप्रायंचाकर्त्रभिप्रायंचक्रियाफलमस्तीति।अनेन
चभाष्येणाकर्त्रभिप्रायक्रियाफलाभावप्रयुक्तोयात्यादिषूभयाभावोलभ्यते।ननुयात्यादिष्वपिसेनाप्रयातिपित्रर्थंतीर्थानिगच्छती
त्यादौपराभिप्रेतंजयधर्मादिफलमस्तीतिचेन्न।भाष्येचश्रवणात्कर्त्रभिप्रायमेवाकर्त्रभिप्रायमेवचक्रियाफलमस्तीत्यर्थात्।इदंचोभय
भिप्रेतमितिनतथेत्यभिप्रायः।तत्रयजेर्ऋत्विग्व्यापारवचनत्वेकर्त्रभिप्रेततत्फलाभावः। यजमानस्यतदाकर्तृत्वाभावात्।यजमान
व्यापारवचनत्वेतद्वत्वम्। उभयवचनत्वेस्वामिदासावितिवक्ष्यमाणवत्प्रयोगइतितदाशयः।ननुपचादीनांविक्लित्त्यादिवचनत्वा राम·
त्कथंप्रतिविधानमर्थः। किंचतदर्थत्वाभावेकर्त्रभिप्रेतक्रियाफलाप्रसिद्धिरतआह। संविधानंपचादीनांक्वचिदर्थःप्रतीयते।तस्मिन्मि
न्नयथाःव्यापिक्रियाःधिश्रयणादिका।कःपचेःप्रधानार्थोयासौतण्डुलानांविक्लित्तिः।अथेदानींतदभिसंधिपूर्वकमध्येषणंवाप्रेष २९

णार्थे युक्तं यत्सर्वं पच्यर्थः स्यात्. बार्ढं युक्तमिति हेतुमति चेति सूत्रभाष्योक्तेः। संविधानमपि सामग्रीसंघटनरूपं पच्याद्यर्थः। यथा विक्लित्य
र्थस्यापि पचेरधिश्रयणादिः कर्तृव्यापारो ऽर्थः देवदत्तः पचतीति। अन्यथा देवदत्तस्य कर्तृत्वानापत्तेः। णिजर्थस्तु न नहि संविधानमेव णि
जर्थः। अपि तु तत्पूर्वकं प्रेरणम्। यत्र सति प्रयोजक इत्युच्यते संविधानं कुर्वन्नपि न यावत्प्रेरयति न तावत्प्रयोजक इत्युच्यत इति हेलारा
जः। भिक्षा वासयति कारीषो ऽग्निरध्यापयतीत्यादावपि प्रयोजकत्वारोपो बोध्यः। तूष्णीमासीनो यस्तत्समर्थान्याचरति सोपि वासादि
प्रयोजक इति भाष्यात् तत्समर्थाचरणमात्रेण न तत्प्रयोजकत्वारोप इति तदर्थः। अत एवायं यज्ञसंभारान्संघटयति किं वा प्रेरयिष्यत्या-
र्त्विज्यायेति न जानीम इति व्यवहारः। ननु स्वरितञित इति सूत्रादयमर्थः कथं लभ्यते। तत्राह। कर्त्रभिप्राय इति सूत्रे क्रियाभेदोपलक्षणम्।
तथाभूतां क्रियां साहित्तत्कर्ता फलभाग्यतः। कर्त्रभिप्रायक्रियाफलग्रहणेन संविधानक्रिया निर्दिश्यते। नक्षत्रं दृष्ट्वा वाचं विसृजेदित्यत्र नक्ष
त्रदर्शनेन कालविशेषनिर्देशवत्। येन एवंरूपक्रियायाः कर्त्ता फलेन युज्यते। नह्यसंविदध्यागादि तत्फलं स्वर्गादि अश्नुते। ननस्य कार्यभूत
फलसंबन्धेन कारणभूतक्रियाविशेष उपलक्ष्यते। तद्वाचकाद्धातोरात्मनेपदमित्युक्तं भवति। संविधानोपलक्षणं च क्रियाफलं किं तत्राह
। यस्यार्थस्य प्रसिद्ध्यर्थमारभ्यन्ते पचादयः। तत्प्रधानं फलं तेषां न लाभादिप्रयोजनम्। तदेव सूत्रे क्रियाफलशब्देन गृह्यत इति भावः। त
च्च पाकस्य भोजनं लोकतो ऽवगतम्। यागस्य स्वर्गो वेदतः। तदुक्तं भाष्ये। साधीयो यत्र कर्तारं क्रियाफलमभिप्रैति। न चान्तरेणापि यजिं

ल॰ मं॰ यजिफलंवपिंचवपिफलेलभन्ते। याजकाः पुनरन्तरेणापियजिंगालभन्ते भृतकाश्चवेतनमिति। यत्रयस्यांक्रियायांसत्यामित्यर्थः। सा
३० धीयः क्रियाफलंस्वर्गादि। यजिंयागसंविधानरूपमन्यर्थम्। एवंवपिमित्यपि। अन्तरेणापियजिंस्वसाध्ययागव्यापारंविनापि। म
तान्तरमाह। क्रियाप्रवृत्तावाख्याताकैश्चित्स्वार्थपरार्थता। असतीवा सतीवापिविवक्षितनिबन्धना। सर्वइमेस्वभूत्यर्थंप्रवर्तन्ते
नहिकश्चित्परोऽनुग्रहीतव्य इतिप्रवर्तत इतिभाष्योक्तेः। सर्वस्यस्वार्थप्रवृत्त्यास्वार्थता सर्वत्रमुख्या। परार्थतात्वसत्येव। सती वे
तितुलौकिकीवाचोयुक्तिः। विवक्षितंविवक्षासानिबन्धनंहेतुरस्याः परार्थतायाइत्यर्थः। एवंचासत्यपरार्थताविवक्षायांमाभूदात्मने
पदमिति कर्त्रभिप्रायेइत्यनेननक्रियाफलंविशेषितम्। सूत्रार्थस्त्वेतत्पक्षे क्रियाफलकेयत्नेकर्त्रभिप्रेतोद्देश्यकेआत्मनेपदमित्य
र्थः। अत्रकैश्चिदित्यनेनारुचिर्बोधिता। नह्यजंतुयजन्तेऋत्विज इत्यादेरप्यापत्तिः। यः स्वर्गादिफलार्थंनिर्वेशनेनरंव्यापारयति
स्वयंचप्रनिविधानमारभतेतत्रैवयजमानादौकर्तर्यात्मनेपदमिष्यते। यस्तुभृतिरूपनिर्वेशमात्रफलःस्वामिचित्तानुवर्तनादे
वकृतार्थतांमन्यतेतत्रनात्मनेपदंभृत्यादावितीतिहेलाराजः। किंचस्वरितञितइत्यत्र ग्रहणमस्याख्यानस्योक्तभाष्यविरुद्धमिदम् राम॰
नेनार्थद्वयवाचकत्वंस्वाभाविकंयत्रास्तितेत्रविषयाइतिस्पष्टमुक्तम् कस्तत्रविवक्षायाउपयोगः। किंचफलस्यस्वर्गादेरेवात्र
ग्रहणमित्यर्थस्यभाष्यसंमतत्वेनक्रियाप्रवृत्ताविव्यसंगतम्। किंचक्रियाप्रवृत्तेः सर्वत्रस्वार्थोद्देश्यकत्वेनतत्रपरार्थोद्देश्यकत्ववि ३०

वासाः स्यन्तमनुचितैवेतिदिक्॥ केचित्तु प्रतिविधानार्थ इपितदर्थद्योतकमात्मनेपदं णिचासह विकल्पते। संविधानमात्रे णिजर्थः
सर्वइमे स्वभूत्यर्थं प्रवर्तत इतिन्यायेन स्वार्थं प्रवर्तमानस्य प्रयोज्यस्यानुकूल्यकर्ता संविधातोच्यते। प्रैषस्तु न णिजर्थः। एवं चैक
विषयत्वात्तयोः पर्यायः यजते याजयतीति वदन्ति। तन्मतमाह। केषांचित्कर्त्रभिप्राये णिचा सह विकल्पते। आत्मनेपदं मन्येषां
तदर्थाप्रकृतिर्यथा। णिचा सह णिजर्थ प्रकृतिर्धातुर्यथा विकल्पते तद्वत्। अन्येषां स्वरितञितइत्यतिरिक्तधातूनाम्। हेतुमति चेत्य
स्यापि संविधानरूपे व्यापारे वर्तमानाद्धातोर्णिजित्यर्थः। यजतेश्च संविधानमेवार्थः। पाचयतीत्यादावप्येवमित्येतन्मतम्। वस्तु
तो णिच् प्रेरणावाची। तत्प्रयोजको हेतुश्चेति सूत्रात्। अतएव तदाश्रयस्य कर्तृत्वम्। अतएव पाचयति देवदत्तो यज्ञदत्तेनेत्यादि
प्रयोगाः। गतिबुद्धीति सूत्रं च चरितार्थम्। एवं च भिन्नविषयत्वाद्विकल्पोक्तिरसंगता। किंच सामान्यविहितस्य णिचो धातुविशेषाद्वि
हितेनात्मनेपदेन बाध एवोचितः। एतच्च केषांचिदित्यनेन सूचितमिति हेलाराजः। अथैतेषां णिजात्मनेपदयोर्विकल्पभ्रमबीजं
दर्शयति। क्रीणीष्व वपते धत्ते चिनोति चिनुते पिच। आप्तप्रयोगाद्दृश्यन्ते येषुण्यर्थोऽभिधीयते। आत्मानं क्रीणीष्वेति विनतां कद्रूरा
ह। तस्य च दास्यादात्मनो मोचनाय पुत्र संविधानं कुर्वित्यर्थ इति तेषां तद्भ्रमबीजम्। तत्र प्रत्युपकारं विना दास्यान्मुक्त्यसंभवो
न प्रत्युपकारस्य च स्वासाध्यत्वात् दर्थसामर्थ्यात्पुत्र संविधानं गम्यते न तु स तदर्थ इति स तेषां भ्रमः। एवं केशश्मश्रु वपत इत्यत्र

ल॰ मं॰ वपनकर्तुः संविधानं कुरुते इत्यर्थ इति तेषां भ्रमबीजम्। तत्रापि स्वस्यासामर्थ्येन सामर्थ्यात्तद्गम्यते इति तेषां भ्रमः सः। एवम
३१ न्यत्रापि ऊह्यमिति हेलाराजः। अथ सिद्धान्ते शङ्कते। यत्रोभौ स्वामिदासौ तु प्रारम्भेनेसहक्रियाम्। युगपद्धर्मभेदे न धातुस्तत्र
न वर्तते। स्वामिसाध्यं संभारघटनरूपं संविधानम्। दाससाध्यं तु विक्लित्तिपर्यन्तं साधनविनियोगरूपं तत्र भिन्नत्वाद्व्यापारस्य
युगपदेकधातुवाच्यत्वासंभवेन किं संविधानापेक्षमात्मनेपदं किं वा संस्कारकापेक्षं परस्मैपदमिति संशयः। अनेकार्थत्वाद्धा
तूनां युगपदर्थद्वयाभिधाने ऽप्येकत्र प्रयोगे विरुद्धत्वादेशद्वयानुपपत्त्या स एव संशय इति हेलाराजः। न च क्रियागतविशेषमविव
क्षितं कृत्वा क्रियामात्रे साध्यसाधनभावमात्रविवक्षायामत्र परस्मैपदं युक्तमिति वाच्यम्। तया क्रियया स्वामिनो भोजनस्य ल
भेन दासस्य श्रममात्रलाभेन पूर्वपक्षस्यैवासिद्धेः। किं चैवं रीत्या यजति यजमान इत्यस्याप्यापत्तिः। न चेष्टापत्तिः तेदः कर्तृगामिनो ः
कर्तृगामिनश्च फलस्याभावेन स्वरितञित उभयवन्त इति भाष्यस्यासंगतेः अत्र स्वामिपदार्थसामर्थ्यात्तत्कृतं संविधानमवगतं दास
पदार्थसामर्थ्याच्च तत्क्रियायाः परार्थत्वमवगतमिति नात्राख्यातस्य व्यापार इति शेषत्वात्परस्मैपदमिति केचित्। एवमपि पूर्वपक्ष राम॰
स्यैवासिद्धिरित्यन्ये। समाधत्ते। संविधातुश्च सान्निध्याद्दासे धर्मो ऽनुषज्यते। छत्रिणा चापि संबन्धाच्छत्रिशब्दाभिधेयता। उत्तरा
धीयपथ्येत्यादिः। दासधर्मस्यत्तुं न स्वामिन्यारोपः। उत्तमेनिकृष्टधर्मारोपाप्रतीतेरित्यलं विस्तरेण। अत्रीनादध्यीतेत्यत्रयथा ३१

ध्यानफलमाहवनीयत्वाद्यग्निनिष्ठं तच्चापि यद्वा होमादिसुखलाभरूपं कर्तृगतमप्यस्तितदात्मनेपदम्। आहवनीयत्वादेराधान
संस्कारातिरिक्तत्वे मानाभावेन तस्य च धात्वर्थतया तदतिरिक्तस्यैवमदुक्तस्य नत्फलत्वौचित्यात्। स्पष्टं चेदमेकः पूर्वपरयोरिति सूत्रे
भाष्ये। एतेन कर्त्रभिप्रेतत्वं फले कर्त्रर्थत्वमेव न तु कर्तृसमवेतत्वमिति पार्थसारथ्युक्तमपास्तम्। अष्टवर्षं ब्राह्मणमुपनयीत तमध्या
पयीतेति श्रुतिवाक्यं पञ्चपादिकाविवरणे धृतम्। तादृशं ब्राह्मणमुपगतमुपनयनेन संस्कुर्यात्। संस्कृतं चाध्यापयेदिति तदर्थः। नाना
विधेतिकर्तव्यताकलापस्योपगमनविधेः श्रवणादुपगतमित्यस्य लाभः। छान्दोग्यश्रुतौ जाबालस्य प्रसिद्धमेव गुरूपगमनम्। तत्रो
पनयनसंस्कारो नित्यस्तदभावे व्रात्यतादोषश्रवणात्। वाजसनेयिनामुपनयनं प्रक्रम्य स्वाध्यायोऽध्येतव्य इत्याद्यध्ययनविधेरु
पनीतस्यैवाध्ययनम्। तदपि नित्यम्। अश्रोत्रिया अननुवाक्या अनग्नयः शूद्रसधर्माण इति तदभावे दोषश्रवणात्। तत्र यदधीतम
विज्ञानं निगदेनैव शब्द्यते। अनग्नाविव शुष्कैधो न तज्ज्वलति कर्हिचित्। इति निन्दार्थवादश्रवणेन सार्थकाध्ययनमेव नित्यम्।
निरर्थकाध्ययनं तु निषिद्धम्। निन्दार्थवादेन निषेधोन्नयनात्। अधीतं शब्दतः। अविज्ञातमर्थतः। निगदेन पाठमात्रेण। अनग्नावि
वेत्यादिना तस्य यज्ञाद्यनुपयोगित्वेन निष्प्रयोजनत्वमुच्यते। अत एव भाष्यकृतोक्तम्। अनर्थकं माधिगीष्महीत्यध्येयं व्याकरण
मिति। निरर्थकाध्ययनेऽपि किंचित्फलसत्त्वे दोषाभावे च सार्थकमध्यगीष्महीत्येव वदेत्। स्थाणुरयं भारहार इति निरुक्ते भारपदेन

ल·मं· पापभारइत्यन्यत्रनिरूपितम्। श्रुतिरपिपतञ्जल्युक्ताह। ब्राह्मणेननिष्कारणोधर्मःषडङ्गोवेदोऽध्येयोज्ञेयश्चेति। निष्कारणः। इ
३२ ष्टकारणनिरपेक्षः। अनेनविशिष्टस्यनित्यतोक्ता। व्यासोपि। मन्त्रार्थज्ञोजपंजप्त्वातथैवाध्ययनंद्विजः। स्वर्गलोकमवाप्नोतिनरकं
तुविपर्ययेइति। अत्रजपंजप्त्वेतिमन्त्रसाध्यकर्ममात्रोपलक्षणम्। किंचस्वाध्यायपदस्यवक्ष्यमाणयानेनप्रोक्तमितिसूत्रभाष्यो
क्तयारीत्यावेदपदस्येवशब्दार्थोभयपरतयास्वाध्यायोऽध्येतव्यइत्यस्योभयाध्ययनविधायकत्वम्। दोषश्रवणमपितद्विधिबो
धिताध्ययनाभावेइतिउभयोरपिनित्यत्वम्बोध्यम्। निष्कारणोधर्मइतिवाक्येज्ञेयश्चेतितुअध्ययनमात्रेणसर्वस्यज्ञानासंभ
वाज्ज्ञानपर्यन्तमध्ययनंकार्यमित्यर्थकम्। विज्ञातमित्यत्रापिविशिष्टविज्ञानमेवविवक्षितम्। अतएवसमा[illegible]नोसमा
नंयाधीयानानांकेचिदर्थेयुज्यन्तेऽपरेनेतिभाष्येउक्तमितिबोध्यम्। तत्रोपनीतेत्यत्राचार्यकरणेद्योत्येसं[illegible]ननोत्सञ्जनाचार्य
करणज्ञानभृतिविगणनव्ययेषुनियइत्यनेनात्मनेपदंनतुस्वरितञितइत्यनेन। उपनयनफलस्याध्ययनस्यकर्तृनिष्ठत्वा
भावात्। कर्तृनिष्ठफलकक्रियायाधात्वर्थत्वाभावाच्च। उपनयनफलंचाचार्याधीनोवेदमधीष्वेत्येतत्सिद्धरूताध्ययनविधेःसं
स्कृतस्याध्ययनमेव। अन्तरङ्गत्वात्। आपस्तम्बोपि। उपनयनंविद्यार्थस्यश्रुतितःसंस्कारइतिनगुरोरध्यापनम्। पचौसूद्रादी राम·
नालभयद्बहिरङ्गत्वाच्च। किंचयत्किंचिदुपनयनेनैवतत्सिद्धावतिदरिद्राशक्तोपनेयान्तरोपनयनेऽप्रवृत्त्यापत्तेः। जातोप ३२

ध्ययनस्यगुरौमृतेगुर्वन्तरेणोपनयनंविनाप्यध्ययनदर्शनाच्च।आचार्यलक्षणंचतद्वैद्वितीयंजन्मतद्यस्मात्सआचार्यइतिश्रुता
वुक्तम्।उपनीयतुयःशिष्यंवेदमध्यापयेद्द्विजः।सकल्पंसरहस्यंचतमाचार्यंप्रचक्षतइतिस्मृतौचोक्तम्।नचाचार्याधीनोवेदम
धीष्वेत्यतस्तत्कृताध्ययनविधिनैवाध्यापनलाभेतद्विधिर्व्यर्थः।किंचवृत्तित्वेनैवाध्यापनेप्रवृत्त्युपपत्तेरयंविधिर्व्यर्थएवेतिवाच्य
म्।स्वसंस्कृतोद्देशेनाध्यापनस्यनित्यताबोधनार्थत्वात्। अध्ययनस्यापिनित्यत्वादुपनेतरिमृतेऽन्यगुरूपसदनमप्युपपन्नम्।
अध्यापनस्यवृत्तिताश्रवणात्काम्यत्वमपीत्यन्यत।नचाध्ययनंविनाध्यापनासंभवेनाध्यापनविधिनैवास्याध्ययनलाभेसवि
धिर्व्यर्थइतिवाच्यम्।अग्निहोत्रादीनामप्यध्ययनंविनाऽसंभवात् तद्विधीनामपिविद्याक्षेपकत्वेनशूद्राणामपितत्राधिकारापत्तेः
त्तेः।सममेवोभाभ्यामप्याक्षेपात्।अध्ययनविधौतुसनितदाक्षेपात्प्रागेवश्रुत्यातद्बोधनेऽधीतवेदत्रैवर्णिकानामेवाधिकारोनान्य
स्येतिनियमसिद्धेः फलत्वात्।अनुमितिसामग्र्यपेक्षयाशाब्दसामग्र्याबलवत्त्वस्यन्यायनयेऽपिलिङ्गाद्यपेक्षयाश्रुतेर्बलवत्त्वस्यमी
मांसकनयेसत्त्वेनशब्दोपस्थितिलिङ्गानुमितार्थानुवादकत्वस्यवेदेऽन्याय्यत्वात्।यत्त्वध्यापनेनाध्ययनाक्षेपेनित्यानित्यसंयोग
विरोधः।अध्यापनस्यकाम्यत्वादध्ययनस्यनित्यत्वादितितन्न।तस्यदूषकताबीजानिरुक्तेः।न्यायनयेऽनित्यशब्दानुमिताकाश
स्यनित्यत्ववत्।अनित्याध्यापनानुमिताध्ययनस्याकरणेदोषश्रवणेननित्यत्वेपिबाधकाभावात्।उक्तरीत्याऽध्यापनस्यापि
ति

लु.मं. नित्यत्वाच्च। एतेनवृत्त्यर्थविषयोपनयनाध्यापनयोः प्रास्यातद्विधिवैयर्थ्याद्दष्टवर्षोब्राह्मणउपगच्छेत्सोऽधीयीतेतिचोक्तश्रुत्यर्थ
३२ इत्यपास्तम्। नविधौपरः शब्दार्थइतिन्यायविरोधात्। इतरशक्त्यादेरुपनयनाद्यनापत्तेश्च। एतेनदेवतायाविग्रहवत्त्वेविग्रहस्यानि
त्यत्वेननित्यवेदशब्दवाच्यत्वेनित्यानित्यसंयोगविरोधइतिपरास्तम्। घटाकाशयोः संयोगस्यानित्यानित्ययोर्जन्यजनकभावस्य
चप्रसिद्ध्याः स्य दूषकताबीजाभावात्। स्वर्गकामादेर्विग्रहवत्त्वेनानित्यतयास्वर्गकामादिपदवाच्यत्वानापत्तेश्च। अनित्यस्यप
शोर्नित्ययापशुनायजेतेतिश्रुत्याविधानापत्तेश्च। प्रवाहनित्यतातूभयत्रापिसमाजातिनित्यतापिसमा। राजन्यवैश्ययोः सोमयागे
फलचमसः श्रुतः न्यग्रोधमुकुलपिष्टंचम्यतेसफलचमसः। अत्रनैमित्तिकस्यनिमित्तकालेऽनुपस्थितत्वान्न एते[illegible]न्धेशब्दा
र्थसंबन्धनित्यताहानिरित्यपास्तम्। नचज्योतिष्टोमेनराजन्यवैश्यनिमित्तेनविहितफलचमसस्याप्यभिषवादिसंस्काराः स्युर्म
मतुनदोषः। अभिषवादिसंस्काराणांनिमित्तसंयोगाभावान्नित्यवदाम्नातानांनिमित्तसंयोगेनविहितफलचमसेतनानित्येनसंबन्धा
योगात्। किंतुनित्यविहितसोमस्यैवसंस्काराराजन्यवैश्यकर्तृकेपियागेयजमानचमसादेवसोमस्यनिवृत्तिरन्यत्रतुसंस्थितए राम.
वेतिसनित्यइतिवाच्यम्। तावतापिबीजानिरुक्तेः। किंचनित्यविध्युत्तरंनैमित्तिकविधिप्रवृत्तिरितिस्पष्टंन्यायविदाम्। एवंचपेक्षा
लेनित्यसोमविधानंतत्कालेएवतद्विशेषणतयास्वार्थविधानेनकृतार्थाः संस्कारविधयोननैमित्तिकेनसंबध्यन्ते। आवृत्तिप्रस ३२

ङ्गात्। तथा च सिद्धान्तसूत्रम्। नैमित्तिकमतुल्यत्वादसमानविधानस्यादिति फलचमसविधिनैमित्तिकत्वादि संस्कारा न भवन्ति। य
तो नैमित्तिकमतुल्यत्वान्नित्यधर्मसारूप्याभावात् नित्येनासमानविधानं स्यात्। अतस्तत्र न संस्कारा इति तदर्थः। अतो नेदं
नित्यानित्यसंयोगविरोधस्य मुख्यमुदाहरणम्। स्पष्टं चेदं शास्त्रदीपिकादाविति दिक्। सर्वापेक्षा च यज्ञादिश्रुतेरश्ववदिति सूत्रे
शांकरभाष्ये तु नित्यानित्यसंयोगविरोधो ऽनित्यस्यार्थ एवमुक्तः। नित्यत्वकाम्यत्वयोः कर्मण्येकेन संयोगेन विधिना विधाने विरोध
। काम्यत्वेन तस्यानावश्यकत्वं नित्यत्वेन तस्यावश्यकत्वमिति आवश्यकत्वानावश्यकत्वे एकस्यैकेन विधिना बोधयितुमशक्यत्वाद्विरो
धादिति तद्व्याख्यातारः। संयोगभेदे तु न तयोर्विरोधः तुल्यबलश्रुतिद्वयेन पृथगेव विधिः संयोगभेदः। यथा बैल्वो वा खादिरो वा
पालाशो वेत्येको नित्यत्वबोधको विधिः तस्यैव क्रत्वर्थस्य खादिरस्य खादिरं वीर्यकामस्येत्यपरः काम्यत्वबोधको विधिरित्येक
स्य खादिरस्योभयार्थत्वमिति। न च सा रीतिः प्रकृते। एकस्योभयरूपत्वाभावात्। आक्षेपकविध्योर्द्वयोराक्षेप्यविधेर्भिन्नत्वा
च्च। तदुक्तं जैमिनिना। एकस्य तूभयत्वे संयोगपृथक्त्वमिति। एकस्य नित्यनैमित्तिकत्वे नित्यकाम्यत्वे वा संयोगपृथक्त्वं विधिभेदो
नियामकः। यथा खादिरे बध्नाति खादिरं वीर्यकामस्येति तद्व्याख्यातार इति विभावनीयम्। लिङस्तु विध्यादयो ऽर्थाः। विधिनिमन्त्र
णामन्त्रणाधीष्टसंप्रश्नप्रार्थनेषु लिङ् लोट् चेति शास्त्रात्। तत्र विधिः प्रेरणा। यथा निकृष्टस्य भृत्यादेः प्रभुणा स्वाभिलषिते प्रेरणम्।

रु.मं. नित्यत्वाच्च। एतेनवृत्त्यर्थतयोपनयनाध्यापनयोः शास्त्रातद्विधिवैयर्थ्यादष्टवर्षो ब्राह्मणउपगच्छेत्सोऽधीयीतेतिचोक्तश्रुत्यर्थ
३२ इत्यपास्तम्। नविधौपरः शब्दार्थइतिन्यायविरोधात्। दरिद्राशक्तादेरुपनयनाद्यनापत्तेश्च। स्तेनदेवतायाविग्रहवत्त्वेविग्रहस्यानि
त्यत्वेननित्यवेदशब्दवाच्यत्वेनित्यानित्यसंयोगविरोधइतिपरास्तम्। घटाकाशयोः संयोगस्यानित्यानित्ययोर्जन्यजनकभावस्य
चप्रसिद्ध्या स्यदूषकताबीजाभावात्। स्वर्गकामादेर्विग्रहवत्त्वेनानित्यतयास्वर्गकामादिपदवाच्यत्वानापत्तेश्च। अनित्यस्यप
शोर्नित्यया पशुना यजेतेतिश्रुत्याविधानापत्तेश्च। प्रवाहनित्यतातूभयत्रापिसमाजातिनित्यतापिसमा। राजन्यवैश्ययोः सोमयागे
फलचमसः श्रुतः न्यग्रोधमुकुलपिष्टंचमस्यतेसफलचमसः। अत्रनैमित्तिकस्यनिमित्तकालेऽनुपस्थितत्वान्न एष दोषः। न तन्नैश्शब्दा
र्थसंबन्धनित्यताक्षतिरित्यपास्तम्। नचज्योतिष्टोमेनराजन्यवैश्यनिमित्तेनविहितफलचमसस्याप्यभिषवादिसंस्काराः स्युर्मं
मतुनदोषः। अभिषवादिसंस्काराणांनिमित्तसंयोगाभावान्नित्यवदाम्नातानांनिमित्तसंयोगेनविहितफलचमसेनानित्येनसंबन्धा
योगात्। किंतुनित्यविहितसोमस्यैवसंस्काराराजन्यवैश्यकर्तृकेपियागेयजमानचमसादेवसोमस्यनिवृत्तिरन्यत्रतुसस्थितएव राम.
वेतिसनित्यइतिवाच्यम्। नावबापिबीजानिरुक्तेः। किंचनित्यविध्युत्तरंनैमित्तिकविधिप्रवृत्तिरितिस्पष्टंन्यायविदाम्। एवंचयेक्का
लेनित्यसोमविधानंतत्कालेएवतद्विशेषणतयास्वार्थविधानेनकृतार्थाः संस्कारविधयोननैमित्तिकेनसंबध्यन्ते। आवृत्तिप्रस ३२

ज्ञानात्। तथा च सिद्धान्तसूत्रम्। नैमित्तिकमतुल्यत्वादसमानविधानं स्यादिति। फलचमसविधाने ऽभिषवादिसंस्कारा न भवन्ति। यतो नैमित्तिकमतुल्यत्वान्नित्यधर्मसारूप्याभावाद् नित्येनासमानविधानं स्यात्। अतस्तत्र न संस्कार इति तदर्थः। अतो नेदं नित्यानित्यसंयोगविरोधस्य मुख्यमुदाहरणम्। स्पष्टं चेदं शास्त्रदीपिकादाविति दिक्। सर्वापेक्षा च यज्ञादिश्रुतेरश्ववदिति सूत्रे शांकरभाष्ये तु नित्यानित्यसंयोगविरोधो ऽधिकरणस्यार्थ एवमुक्तः। नित्यत्वकाम्यत्वयोः कर्मण एकेन संयोगेनैकेन विधिना विधाने विरोधः। काम्यत्वेन तस्यानावश्यकत्वं नित्यत्वेन तस्यावश्यकत्वमिति आवश्यकत्वानावश्यकत्वे एकस्यैवैकेन विधिना बोधयितुमशक्यत्वाद्विरोधादिति तद्व्याख्यातारः। संयोगभेदे तु न तयोर्विरोधः तुल्यबलश्रुतिद्वयेन पृथगेव विधिः संयोगभेदः। यथा बैल्वो वा खादिरो वा पालाशो वेत्येको नित्यत्वबोधको विधिः तस्यैव क्रत्वर्थस्य खादिरस्य खादिरं वीर्यकामस्येत्यपरः काम्यत्वबोधको विधिरित्येकस्य खादिरस्योभयार्थत्वमिति। न च सा रीतिः प्रकृते। एकस्योभयरूपत्वाभावात्। आक्षेपकविध्यपेक्षया आक्षेप्यविधेर्भिन्नत्वाच्च। तदुक्तं जैमिनिना। एकस्य तूभयत्वे संयोगपृथक्त्वमिति। एकस्य नित्यत्वनैमित्तिकत्वे नित्यकाम्यत्वे वा संयोगपृथक्त्वं विधिभेदो नियामकः। यथा खादिरे बध्नाति खादिरं वीर्यकामस्येति तद्व्याख्यातार इति विभावनीयम्। लिङस्तु विध्यादयोऽर्थाः लोटश्च। विधिनिमन्त्रणामन्त्रणाधीष्टसंप्रश्नप्रार्थनेषु लिङ्। लोट् चेति शास्त्रात्। तत्र विधिः प्रेरणा। यथा निकृष्टस्य भृत्यादेः प्रभुणा स्वाभिलषिते प्रेरणम्।

ब्र·म ड्डयमेवाज्ञा। अप्रवृत्तप्रयोज्यस्य तदभिलषितानुज्ञानोपायप्रवर्तनोपदेशः। यथा स्वर्गकामो यजेतेत्यादिः। यथा वाऽनेन पथा याही
३४ त्याप्तवचः। सोऽपि विधिरेव। निमन्त्रणं नियोगकरणम्। अवश्यके श्राद्धभोजनादौ स्वाभिलषिते प्रवर्तनम्। आमन्त्रणं स्वाभिलषिते
कामचारेण प्रवर्त्यप्रवर्तनम्। कामचारश्च प्रवर्त्यस्यैव। एषैव कामचारानुज्ञा। प्रवृत्तस्य प्रयोज्यस्य निवृत्तिप्रतिबन्धेन तद्धितेप्रव
र्तिकोक्तिरनुज्ञा। आरब्धं कुर्वेवेत्येवंरूपा। तथा कुरुष्व यथाहितमित्युक्तिरप्यनुज्ञैव। एतत्सर्वोपलक्षणमामन्त्रणम्। अधीष्टः
संस्कारपूर्वको व्यापारो यथा माणवकमध्यापयेति। एषैवाभ्यर्थना। प्रार्थना तु स्वाभिलषितवस्तुदानादिप्रवर्तिकोक्तिः। सर्वा तु स्फू
तं प्रवर्तनासामान्यं विध्यर्थः। तदतिरिक्तांशस्य मानान्तरलभ्यत्वात्। सूत्रे सप्रार्थनानां चतुर्णां ग्रहणं प्रपञ्चार्थमित्यग्रे निरूप
यिष्यामः। प्रैषातिसर्गेति सूत्रेण प्रैषेऽपि लिङादयः। प्रैषः ज्ञातविषयप्रवर्तना। तत्र प्रवर्तना प्रवृत्त्यनुकूलो व्यापारः प्रवर्तकनिष्ठो लिङादिघटि
तशब्दप्रयोगरूपः। प्रवर्तकत्वं च स्वातन्त्र्ये सति लिङाद्युच्चारयितृत्वम्। राजप्रेरितपदातेर्लिङाद्युच्चारयितृत्वेऽपि प्रवर्तकत्वव्यवहारवार
णाय स्वातन्त्र्ये सतीति। पदातिप्रेरितोऽहं न कुर्वे किंतु राजप्रेरित इति व्यवहारात्। पिशुनप्रेरिते राज्ञ्यपि स्वातन्त्र्यमस्त्येव नात्र दे प्रवर्तना लि राम
ङ्घटितत्वरूपम्। प्रवर्तकत्वं च शब्दनिष्ठमेव। वक्ष्यमाणस्वरूपा चोक्तया चतया प्रतिबन्धकाभावदि[illegible] स्वविषये इष्टसाधनत्वा
द्यो से[illegible]स्ततः प्रवृत्तिः। यद्यपि जीवन्मुक्तस्येतरं प्रति तत्प्रार्थनया ब्रह्मोपदेशे प्रवृत्तौ नेष्टसाधनताज्ञानं प्रयोजक[illegible]मिति[illegible]त्यपि चाज्ञानतदासे

यन्ते

पकत्वसंभवस्तथापि सर्वइमे स्वभूत्यर्थं प्रवर्तन्तइति हेतुमतिचेति सूत्रभाष्योक्त्यात दतिरिक्तप्रवृत्तौ [illegible] यमेनाक्षेपः सुल
भः। आप्तोक्तयेत्युक्तेः शत्रुप्रयुक्ताद्विषं भुङ्क्ष्वेति वाक्यान्नतराक्षेपेनापि प्रवृत्तिः। विषं भुङ्क्ष्व मा चास्य [illegible] भुङ्क्ष्वा इत्याक्षेपोद्धारि
तात्तद्वारणाय प्रतिबन्धकाभाव विशिष्टयेति। तत्रानिष्टसाधनत्वनिश्चयप्रयुक्तद्वेषस्य प्रतिबन्धकस्य सत्त्वान्न [illegible]ः। तद्गृहभोजनेऽत्य
न्तानिष्टसाधनत्वबोधन एव तत्तात्पर्यात्। क्रुद्धेन सेर्ष्येण चोक्तान्मृष्टं भुङ्क्ष्व पायसं भुङ्क्ष्वेति वाक्याद्धो[illegible]त्ये[illegible]वृत्तिस्तु न। दोषवि
शिष्टोक्तत्वेन तत्सक्षेपकत्वाभावात्। दोषरहितस्यैवाप्तत्वात्। आप्तत्वं च भ्रमादिदोषराहित्ये सति त[illegible] विषये [illegible]निष्टा
त्यस्तु नयानुकूलयत्नाभाववत्त्वम्। अत एव वनेऽपहृतसर्वस्वानामपि दस्यूनां मार्गोपदेशे आप्तत्वं भवत्येव। आप्तशब्दवत्त्वेनाप्तानाम
नुगमः। न दाक्षेपश्च क्वचित्सामान्यतः। बहुवित्तव्ययायाससाध्ये तु विशिष्येव। आक्षेपश्च पचेत्यादिशब्दोपस्थितभाविपाकं पाकत्वे
न पक्षीकृत्योक्तहेतुना बोध्यः। व्याप्तिग्रहश्च यागादिविषये उपदेशात्। प्रथमोपदेष्टुस्तु योगतस्तज्ज्ञानम्। न च योगिसत्त्वेन मानम्।
श्रुतेर्मानत्वात्। तदुक्तं हरिणा। ज्ञानमस्मद्विशिष्टानां सर्वसर्वेन्द्रियं विदुः। अभ्यासान्मणिरूपादिविशेषेष्विव तद्विदामिति। अस्म
द्विशिष्टानामीश्वरस्य योगसिद्धानां पतञ्जल्यादीनां [illegible] ईश्वरसत्त्वे च त एव मुनयः प्रमाणम्। तत्र तेषां ज्ञानं सर्वसर्वेन्द्रियसाध्यत्।
घ्राणतः शब्दं शृण्वन्ति पृष्ठतो रूपाणि पश्यन्तीत्यादिश्रुतेः। यथा रूप्यपरीक्षकाणामभ्यासातिशयान्मणिरूपातिशयप्रकाशस्त

ल॰मं॰ हूत्। योगाभ्यासबलाद्योगिनामीश्वरस्येव स्वतएवेति व्यर्थपरं परेतितदर्थः। शब्दं विनापि स्वीयप्रवृत्तस्थले स्मृतपाकशब्दादुपस्थितभा
२५ विपाके तदूहः। यस्यज्ञातस्यपचिव्यवहारविषयतासइष्टसाधनमित्याद्याकारस्तदूहः। एडमूकादेरपिजन्मान्तरानुभूतशब्दस्मरणं त
न्मूलकं स्वीयमुच्चारणं च कल्प्यम्। बालकस्याद्यस्तनपानप्रवृत्तौ तज्ज्ञाननिर्वाहाय तथाप्यस्यावश्यकत्वात्। अहरहरित्यादिसमभि
व्याहृतनित्यनैमित्तिकविध्योरवश्यानुष्ठेयत्वमपि प्रेरणया बोध्यते। तेन तदभावे प्रत्यवायसिद्धिः। विश्वजिता यजेतेत्यादौ स्वर्गातिरि
क्तस्य सर्वेष्टस्याभावात्प्रवर्तनया स्वर्गरूपेष्टसाधनत्वाक्षेपः। प्रेरणा च प्रवर्तकनिष्ठः प्रवृत्त्यनुकूलो व्यापारस्तत्र लिङादिसमभिव्या
हारे व्यापारान्तरस्याननुभवाल्लिङाद्यन्तशब्दरूप एव स इत्युक्तम्। तद्वृत्तिप्रेरणात्वं चाखण्डोपाधिः। तेन रूपेण च तस्य लिङ्वाच्य
ता। शब्दरूपत्वाच्च सा शाब्दी भावनेत्युच्यते। शब्दनिष्ठेति व्यवहारोऽपि प्रेरणात्वेन तस्यास्तिवृत्तित्वेन। लोके पुरुषगतत्वेन ताह
शशब्दप्रयोक्तृतयाऽवगते एकत्वेन लिङ्गसंख्याद्यनन्वयित्वा व्यापारपद व्यवहार्यापि साऽऽयोगात्वेन सविषयात्वेन बोध्यम्। यत्त्वि
ष्टसाधनत्वमेव प्रवर्तना। तज्ज्ञानस्य प्रवृत्तिहेतुत्वात्। इष्टं च क्वाचित्साक्षात्क्वचित्परंपरया। भवतीष्टसाधनं हम प्यापयामिन किं राम-
चित्त्वमेष्टमिति व्यवहारस्तु न मे साक्षात्किंचिदिष्टमित्येवं परः। इच्छाविषयत्वोपलक्षित तत्तत्पदार्थकर्मत्वेन ज्ञानं प्रवर्तकम्। तेनै
वेतारूपेऽपि विधेः शक्तिः बलवदनिष्टाननुबन्धित्वज्ञानं तु न प्रवर्तकम्। बहुतरदुःखस्यापि कुतश्चि। :त्यन्तेऽपि कुतश्चि तत्

वत्त्वेनानुगतबलवत्त्वस्य दुर्वचत्वात्। मधुविषसंपृक्तान्नभोजनादौ प्रवृत्तिस्तु नातन्नद्विषयकबल[illegible]प्रयोज[illegible]त्वातन्त्र्येणप्रति बन्धकत्वे
नादोषात्। युक्तं चैतत् सत्यपि बलवदनिष्टजनकत्वज्ञाने तत्र दोषाभावदशायां मल्लिककामुकस्य रा[illegible]स्य परदारगमनादौ प्रवृत्तेः
द्वेषसत्त्वे प्रवृत्तेश्च। क्वचित्तु तज्जन्यफलेऽनुत्कटेच्छाविरहे तज्जन्यदुःखे द्वेषे द्विष्टविषयसाधनताज्ञाने [illegible] दुःखाद्वेषे उपायेच्छाभावा
दप्रवृत्तिः। क्वचित्फलद्वेष एव तथा। अत्र तज्जन्यसुखे उत्कटेच्छा नेजिका। तेन तत्र सुखापेक्षयाऽनुत्कटानि दुःखानि यत्र वा क्रिया
जन्यबहुसुखापेक्षयोत्कटदुःखान्यल्पानि तत्रापि तज्जन्यसुखे उत्कटरागात्प्रवृत्तिः। अत एव [illegible]कालिकश्रमे बलवद्द्वेषवान् ज्यो-
तिष्टोमादौ न प्रवर्तते। अन्यस्तु प्रवर्तत एव। एतेन कृतिसाध्यताज्ञानं प्रवर्तकं कृतित्वं च निवृत्तिजीवनयोनियत्नव्यावृत्तो यत्नत्वव्याप्यो
जातिविशेष इत्यपास्तम्। कृत्यसाध्ये प्रवृत्त्यभावस्य तत्रेष्टाभावेन वृथाश्रमजनकतया द्वेषादुपपत्तेः। चिकीर्षाया एव प्रवृत्तिं प्रतिकार
णत्वम्। तां प्रति च तत्कारणमित्यदोषाच्च। यत्त्वशक्यस्यापि यत्किंचित्कृतिसाध्ये प्रवृत्त्यापत्त्या म[illegible]विशिष्टं प्रवर्तकं वाच्यम्। तस्य
च विधितोऽसंभवेन यागो मत्कृतिसाध्यो मत्कृतिसाध्यत्वविरोधिधर्मानधिकरणत्वादित्यनुमानेन तद्ग्रहो वाच्यः। एवं चान्यलभ्य
त्वात्तस्य न विधिशक्यता। उपायेच्छां प्रति फलेच्छायाः समवायसंबन्धेन कारणतयाऽतिप्रसङ्गभङ्गेनेष्टसाधनताज्ञानस्य मदंशा
न्तर्भावेण कारणत्वेन फलं नापि मानम्। फलेच्छोपायज्ञानसोपायज्ञानानामिच्छास्थैर्येण यौगपद्याङ्गीकारात्फलेच्छायामुपाये

लभ्म च्छापूर्ववृत्तित्वस्यनसत्तिरितितन्न। सर्वत्राऽज्ञस्येनफलेच्छोपायजिज्ञासादेर्यौगपद्योपपादनासंभवेनफलेच्छायाउपायेच्छाप्रत्य॰
२८ कारणत्वात्। किंचप्रतिपुरुषंविधेरावृत्त्याबोधकत्वेमतत्तत्पुरुषज्ञातेनविधिवाक्येनतत्तत्पुरुषेष्टसाधनत्वस्यतत्तत्पुरुषकृतिसा
ध्यत्वस्यचबोधसंभवात्। नानुमानावश्यकतायजेतेतिकर्त्रर्थकेनतत्तत्पुरुषंप्रतिप्रवृत्तेनवाक्येनप्रत्यासत्त्यातत्तत्पुरुषरूपकर्तु
रेवबोधनात्। साधनत्वंचाखण्डोपाधिः। ज्योतिष्टोमेनस्वर्गकामोयजेतेत्यादौदेवतोद्देशेनद्रव्यत्यागरूपस्यधात्वर्थफलस्यनदर्थ॰
कृत्यादिरूपभावनांप्रतिकरणत्वंनस्याचेष्टसाधनत्वान्वयः। एवंचभावनानिष्ठस्येष्टकरणत्वस्यलिङोक्तावपिभावनानिरूपिता
स्यभावनाभाव्यनिर्वर्तकत्वरूपस्यत्यागनिष्ठकरणत्वस्यानुक्तत्वान्नतत्समानाधिकरणेज्योतिष्टोमादिपदेतृतीयानुपपत्तिः।॰
ज्योतिष्टोमादिनामधेयमपि[illegible]स्यैवत्यागघटितदीक्षणीयाद्युदवसानीयान्तकर्मकलापस्य[illegible]न्यविहारस्य[illegible]। [illegible]त्यस्वर्ग
करणत्वव्यवहारोपितथैवेति[illegible]। नकलञ्जंभक्षयेदित्यादावनिष्टसाधनत्वंविध्यर्थः। तत्रैवनञ्[illegible]इतितन्न। विकी
र्षायाइष्टसाधनत्वस्याप्यन्यथासिद्धेः। अमुकफलसाधनमिदंकृतिसाध्यंभवत्वितीच्छायाएवचिकीर्षात्वात्। एवंहिप्रवृत्तौफलवि
षयतानियमस्याप्युपपत्तिः। उपायेच्छयापितदन्यथासिद्धेश्च। साचामुकसाधनंपाकोजायतामिति[illegible]च्छायाःस्वजन॰
कज्ञानप्रकारप्रकारकत्वनियमात्। नचद्वारेणद्वारिणोनान्यथासिद्धिः। यस्यद्वारिणोमानान्तरेण[illegible]त्वम्[illegible]न्यथायावप २६

रथोस्त्वन्यथानुपपत्त्या च ह्वारस्य। पूर्वादिः कल्पनं तद्विषयेतदभावेपि अन्यत्र तदभावे मानाभावात् [illegible] पीत [illegible] व्यापारे च्छे
वव्यापारेच्छतेरपि निवेशात्कृतीच्छापि सा तेषामपि व्यापारविषये इष्टसाधनत्वकृतिसाध्यत्वज्ञाना [illegible] सिति ते अन्यथासिद्धे
एव। किं चेदं तेद्विष्टसाधनं कृतिसाध्यं च नाप्यत्र दुःखं तस्मात्त्वं कुर्विति स्वारसिकलोकव्यवहारसत्त्वेन [illegible] स्य [illegible] र्थता वक्तुमश
क्या। पौनरुक्त्यापत्तेः। न चेदं पौनरुक्त्यं सर्वथेष्टसाधनत्वबोधनाय। तस्मादित्यस्यानन्वयापत्तेः। अ [illegible] राज्ञा [illegible] र्तितो ऽहमित्या
दिव्यवहारात्प्रवर्तना प्रवर्तकपुरुषनिष्ठा सा लिङ्शक्येति सूत्रभाष्यादिसंमतम्। न चेष्टसाधनत्वं तद्धर्मो वा तन्निष्ठस्तज्ज्ञापन
स्य तन्निष्ठत्वेपि न तदिष्टसाधनत्वम्। नापि तच्छक्यत्वेन तत्र संमतम्। तज्ज्ञानानुकूलव्यापारस्य मदुक्तातिरिक्तस्याभावाच्च।
किं चेष्टसाधनताज्ञानादिव साध्येष्टकत्वज्ञानादपि प्रवृत्त्यनुभवेन विनिगमनाविरहेणोभयोः शक्यत्वे गौरवम्। साधनत्वमिव यो
ग्यत्वमसाधारणं साध्यत्वमप्यखण्डमिति न तत्पक्षेपि कारणतावच्छेदकगौरवम्। एवं कृतिसाध्यत्वज्ञानादिव मत्कृतिसाधनकः
पाक इति ज्ञानादपि चिकीर्षाप्रवृत्त्योर्दर्शनात् तच्छक्यत्वेपि विनिगमनाविरह इति दिक्। ॥ न कलञ्जं भक्षयेत्यादौ आरोपितं क
लञ्जभक्षणं प्रेरणाविषय इति वाच्योऽर्थस्तदभावः [illegible] विषय इत्यार्थो न तु शाब्दः। नञ्वादोक्तरीत्या नञर्थे वाच्ये इष्टस्याविभ
क्त्यर्थान्वयाभावात्। तेन च प्रतियोगिन्यनिष्टसाधनत्वं बोध्यते। यदभावत्वेन यदभावः। प्रेरणाविषयतया बोध्यते तत्प्रतियोगी

ल॰मं॰ क्रुसेष्टाधिकानिष्टसाधनमिति व्याप्तेः। तद्भक्षणे प्रायश्चित्तविधयश्च तत्र तथाकल्पने तात्पर्यग्राहकाः। तत्तु समन्वयादिति सूत्रे शंकर
२७ भाष्येपि न ब्राह्मणं हन्यादित्यादौ स्वभावतो हन्त्यर्थानुरागी नञ्। एष एव च नञः स्वभावो यत्स्वसंबन्धिनोऽभावबोधनं निषेध्याभा
वबुद्धिश्च निषेध्यविषयौदासीन्यकारणमिति। औदासीन्यं निवृत्तिः। शास्त्रग्रहणादिरूपाया तद्धननोद्यमक्रियायास्तस्याः उपरत
त्वमिति बुद्ध्याया शास्त्रस्थापनादिक्रियातदुपलक्षितवधप्रवृत्त्यभावसमानाधिकरणः क्रियाविशेषो निवर्तत इत्यादिपदवाच्यो
निवृत्तिः। न च प्रवृत्त्यभाव एव निवृत्तिरस्तु विनिगमनाविरहात्। तस्मादिदं पदार्थद्वयं परस्परा(भा)वसमानाधिकरणमिति मा
णिकाः। अनेन हि धात्वर्थाभावे लिङर्थप्रेरणाविषयत्वेति लभ्यते। आवृत्तावप्यविरोध इति सूत्रे भाष्येन सुरां पिबेदिति वाक्ये न
ञ्वतिपदत्रयसंबन्धात्सुरापानप्रतिषेध एव गम्यते न तु विध्यर्थप्रतिषेध इत्युक्तम्। यत्तु मिश्रैर्निषिध्येऽनिष्टसाधनत्वबुद्धिर्द्वेषनि
षेध्याभावबुद्धिरिति व्याख्यातं तन्न। अक्षरास्वारस्यात्। मम तु निषेध्याभावस्य प्रेरणाविषयत्वेन बुद्धिर्निषेध्यविषयौदासीन्ये का
रणमिति तदर्थः। किं चानिष्टसाधनत्वमित्यस्य यदीष्टसाधनत्वाभाव इत्यर्थस्तदा कलञ्जभक्षणादौ बाधः। यद्यनिष्टजनकत्वमर्थ राम
स्तदा नञो विध्यर्थानुरागेण विध्यर्थैकदेशानुरागेण वा हन्त्यर्थानुरागी नञिति भाष्यासंगतिः। एतेन नञ्समभिव्याहारे भत्यवा
याभावरूपेष्टसाधनत्वं विध्यर्थस्तद्भावो नञा बोध्यते ज्वरितो न भुञ्जीतेत्यादौ दुःखहृद्ध्यभावरूपेष्टसाधनत्वं विध्यर्थः। एवं चानि २७

न निवर्त्तकत्वे

षेध्यकरणेऽर्थासत्त्यवा यद्दुःखवृद्धीत्युपास्तम्। यो ब्राह्मणायावगुरेत्तं शतेन यातयादित्यादौ हेतुहेतुमतोर्लिङ्। यत्कर्तृको ब्राह्मणवधोद्य
मस्तत्कर्मिकात्ताडशवधोद्यमजन्यायमदूतकर्तृकाशतयातनेति बोधेन साध्यसाधनत्वग्रहे प्रवर्त्तकत्वेनैव वा वेदस्य प्रमाणत्वात्तेन व
धोद्यमनिवृत्तिपरत्वग्रहे तस्मान्नावगुरेन्न व्यामितिविधिः कल्प्यते। अतएव भगवान्पाणिनिर्विधिनिमन्त्रणेति सूत्रे विधिपदार्थं तद्विशे
षनिमन्त्रणादिभिर्विहितवान्। निमन्त्रणं नाम श्राद्धादिभोजनानुकूलो व्यापारः प्रयोजकनिष्ठो निमन्त्रयते इत्यादितस्तथा प्रतीतेः। न चे
ष्टसाधनत्वं तन्निष्ठमित्युक्तम्। उक्तं च हरिणा। अस्ति प्रवर्तनारूपमनुस्यूतं चतुर्ष्वपि। तत्रैव लिङ् विधातव्यः किं भेदस्य विवक्षया। न्या
य्यत्वादनार्थं वा प्रपञ्चार्थमथापि वा। विध्यादीनामुपादानं चतुर्णामादितः कृतमिति। न्याय्येत्यस्य प्रागुक्तन्यायेत्यर्थः। नन्वस्य
लोकव्युत्पत्त्यैव सिद्धिरतः प्रपञ्चार्थमिति। चतुर्णामित्युपलक्षणं प्रार्थनस्यापि। अतएव हेतुमति चेति सूत्रे भाष्ये पृच्छतु मां भ
वानित्यत्र णिच् कस्मान्न भवतीति लिङादिशब्दप्रयोगरूपस्य कर्तृप्रयोजकव्यापारस्य सत्त्वादिति प्रश्नः। उत्तरमकर्तृत्वादिति स
क्रियप्रेरणायां णिच् निष्क्रियप्रेरणायां लोडादि तत्प्रयोजक इत्यत्र कर्तृपदेन व्यापाराविष्टः कर्ता गृह्यत इति भावः। अथापि कथंचि
त्कर्त्ता स्यादेवमपि न दोषो लोटोक्तत्वात्प्रेषणस्य णिज्न भविष्यतीति। इष्टसाधनत्वस्य णिजर्थत्वाभावेन तस्य विध्यर्थत्वे तदसंगति
स्पष्टैव। सत्तु कैयटेन प्रष्टा प्रयोज्यस्तस्य प्रेरकः प्रयोजको भवतीति तद्व्यापारे णिचा सह लोटः पर्यायप्रसङ्ग इति प्रश्नाशय उक्तः स

ल॰मं चिन्त्यः पर्यायस्यलोटोक्तत्वादित्यनेनवारणासंभवात्। नापिपर्यायःप्राप्नोतिलोट्प्रयोगरूपप्रेरणायास्तदप्रयोगेऽभावात्। विधिनिमन्त्र
३८ णेतिसूत्रेपिभाष्येविधिःप्रेरणमित्युक्तम्। वात्स्यायनोपिविधिर्नियोगइत्याह। नियोगोनियोजनंनियोजनंनियोजयतीत्यादिप्रतिपाद्यं
प्रवर्त्तकनिष्ठव्यापाररूपमेव। प्रेरणात्वंप्रेर्यादिधात्वर्थतावच्छेदकतयासिद्धमेव। तस्यचलिङादिवृत्तित्वमात्रंकल्प्यतइतिनमेकिंचित्क
ल्प्यम्। एवंचेष्टसाधनत्वबोधेतस्यासाधुत्वंस्पष्टमेव। एतेनवक्तुःकर्त्तव्यत्वेनेच्छैवलिङर्थः। तयाचेष्टसाधनत्वाद्यनुमानम्। तद्यथा। स्वर्गका
मस्ययागइष्टसाधनंकर्तव्यत्वेनाप्तोक्तलिङ्बोध्येच्छाविषयत्वात्। यथामत्पित्रेष्यमाणंममभोजनम्। विषभक्षणादेरधिकस्यचि
त्कृतिसाध्यतयातत्कर्त्तव्यत्वेनेश्वररूपाप्तेच्छाविषयत्वेनतदनुमापकत्ववारणायलिङ्बोध्येति। वेदेआप्तस्तुईश्वरएवविधिरेवता
वद्गर्भइवकुमार्याःश्रुतेःपुंयोगमानमित्याचार्योक्तमपास्तम्। वक्त्रिच्छाया अपीष्टसाधनत्ववदनुमेयत्वाच्च। कःप्रयोज्यस्यप्रेरणया
ऽर्थो यदभिप्रायेष्वासज्जन्तेइतिहेतुमतिचेतिसूत्रस्यभाष्येणेच्छायाःप्रेरणानुमेयत्वस्यैवलाभात्। किंचपचेत्यादिप्रयोगाभा
वेतदिच्छांप्रकारान्तरेणानुमायपाककरणोत्तरंकस्यप्रेरणयात्वयापाकःकृतइतिप्रश्नेनाहमनेनप्रेरितःकिंतुएतदिच्छांज्ञात्वामयेदं राम
कृतमितिव्यवहारात्सेवितुरपिनमया। यंप्रेरितःकिंतुस्वचातुर्येणैवमदिच्छांज्ञात्वाकृतवानितिव्यवहाराच्चेच्छाजन्यशब्दप्रयोगा
देरेवप्रवर्तनात्वंलभ्यतेनत्विच्छायाः। किंचवेदेअधिकारीइदंकुर्यादितीश्वरेच्छायाअङ्गीकारेमदिच्छायाविसंवादित्वापत्तेः। न ३८

चेश्वरेच्छाया वसंवादिनी त्वं त्वदीयाज्ञामपि न ... अग्निहोत्रादिवाऽपि ज्योतिष्टोमादेः कृतादिदित्करणात् । किंच वेदस्य सकर्तृक-
त्वे ईश्वरज्ञानप्रामाण्यापेक्षया वेदप्रामाण्यापत्तौ स्वतःप्रामाण्यं तस्य भज्येत । बुद्धवाक्येऽपि प्रामाण्यापत्तेश्च । ईश्वरवचनत्वमा-
त्रेण बुद्धवाक्यं न प्रमाणं वेदवाक्यं प्रमाणमित्यत्र विनिगमनाविरहात् । श्वासप्रश्वासादिवदीश्वरकर्तृकत्वं तु वेदस्य नवि-
वादविषयः । बौद्धाद्यागमस्तु नैवम् । बुद्धिपूर्वकयत्नेनैव बुद्धादिभिस्तत्करणादिति तच्छास्त्रेषु कूर्मादिपुराणेषु च प्रसिद्धम् । अत
एव पस्पशायां भाष्ये सौत्रामण्यां सुराग्रहणनिन्दाबोधकस्य यदुदुम्बरवर्णानां घटीनां मण्डलं महत् । पीतं न गमयेत्स्वर्गं किं तत्
क्रतुगतं नयेदिति बुद्धश्लोकस्यापि भ्राजाख्यकात्यायनप्रणीतश्लोकवत्प्रामाण्यमाशङ्क्य प्रमत्तगीत एष तत्रभवत इत्युक्त्या
तस्याप्रामाण्यमुक्तम् । प्रमादेन वेदविषयविप्रतिपत्त्याश्रयत्वेन तत्रभवतः पूज्यस्यापि गीतिर्यतोऽप्रमाणमिति तदर्थः । तत्त्वं स्व-
स्मिन्नारोप्य दैत्यनाशाय पूज्यस्यापि सोक्तिर्न प्रमाणमिति तद्भावः । भ्राजाख्यश्लोकानां तु श्रुतिमूलकत्वात्प्रामाण्यमिति कैयट
इति दिक् । अपूर्वविधिवाक्यमित्ययुक्तमेव । लौकिकवाक्ये तदसंभवात् ॥ किंच नित्येषु विधिषु निषेधविधिषु च पण्डापूर्वकल्पने गौ-
रवमिति दिक् । एवं च स्वर्गकामो यजेतेत्यादिना ज्योतिष्टोमस्य गृहीता स्वर्गसाधनता क्षणिके यागे व्यापारमन्तराऽनुपपन्नाऽपूर्वं
कल्पयति । अपूर्वं च यागस्य कांचिदुत्तरावस्थां फलैकनाश्यां । यद्वा कर्मापूर्वादीनामचेतनतया फलजनकत्वासंभवाच्चेतनेश्वराधि-

ष्ठितत्वे। वश्यवक्तव्यत्वेनतन्निष्ठाभ्यां कर्मजन्यतत्प्रीत्यप्रीतिभ्यां मायावृत्तिरूपतयाअनित्याभ्यांप्रति जीवकर्मसाध्याभ्यां सुखदुःखा
द्युपपत्तिः कर्मापेक्षत्वात्सेवानुरूपफलदोराजवल्लौकिकोपीश्वर इतिनतस्यवैषम्यनैर्घृण्ये। श्राद्धादिजन्यमपूर्वंपुत्रेपितृषु
च। उभयत्र फलश्रवणात्। मुक्तेतु नहष्टं तत्त्वज्ञानस्यतद्विरोधित्वात्। पित्रादिस्वर्गकामनयाकृतेपुष्करिणीमहादानादौपित्रादे
रेवादृष्टंकर्तुरेवादृष्टंतस्यैवफलमितितुत्सर्गः। ननुस्वर्गत्वस्यवाजपेयगङ्गास्नानदानादिजन्यस्वर्गसाधारण्येनकथंज्योतिष्टो
मेस्वर्गसाधनताग्रहः। कार्यतावच्छेदकस्यातिप्रसक्तत्वादितिचेन्न। प्रवर्तनयावाक्यान्तरपर्यालोचनवतोविजातीयस्वर्गसाध
नत्वस्यैवानुमानात्। ध्वनितंचेदंस्वरितञितइतिसूत्रेभाष्ये। नत्रहिनचान्तरेणयजिंयजिफलंलभन्तेइत्युक्तम्। नहिस्वर्गादि
फलंयागमन्तरेणभवतीतिकैयटः। तेनयत्कैश्चिदुक्तंसर्वेषांस्वर्गसाधनत्वमेवगृह्यते। नचज्योतिष्टोमाग्निहोत्रयोः फलसा
म्यापत्तावल्पवित्तव्ययायाससाध्याग्निहोत्रेणैवसिद्धौश्रमाधिक्येनद्वेषाज्ज्योतिष्टोमादावप्रवृत्तौतद्विधीनामननुष्ठानलक्षणाप्र
माण्यापत्तिरितिवाच्यम्। तत्फलस्वर्गाणांभूयस्त्वाल्पत्वकल्पनयाप्रवृत्तिसंभवात्। युक्तंचैतत्। नहिवैजात्यमात्रज्ञानात्प्रवृत्तिः संभ
वत्यपिक्षीरपानेमण्डपानेप्रवृत्त्यापत्तेः। तत्रापिफलवैजात्यज्ञानात्। भूयस्त्वमनेकधाफलबाहुल्यं फलेउत्कटत्वम्। बहुस्वपुरुषगा
मित्वं शीघ्रताचेत्यादि। अन्यथासर्वेभ्यः कामेभ्योदर्शपूर्णमासावित्युक्तेसमारब्धदर्शपूर्णमासानांकाम्येष्टिप्रवृत्तिविलोपस्तवापि

दुर्वारः। यद्वा लौकिकप्रतिष्ठारूपफलेच्छा यस्य तस्य प्रवृत्तिसंभवः। अतएव सकलशास्त्रविदां युधिष्ठिरादीनां स्वल्पफलकं राज्या
र्थं गोत्रजब्राह्मणादिवधे प्रवृत्तिः। दर्शितं चार्जुनं प्रति तदेव फलं भगवता। अकीर्तिं चापि भूतानि कथयिष्यन्ति तेऽव्ययामित्यादिना।
अतएवाधुनिकानां कर्मासांङ्गत्वं जानतामनधिकारिणामपि बहुवित्तव्ययायाससाध्येषु। यावद्वर्णविभागोस्ति यावद्वेदः प्रवर्तते। सं
न्यासं चाग्निहोत्रं च तावत्कुर्यात्कलौ युगे इति देवलवाक्यस्य संकरेभ्यो वर्णानां पृथक्करणरूपो वर्णविभागो यावत् यावच्च वेदस्य नि
यमाध्ययनरूपा प्रकर्षेण वृत्तिस्तावदेतद्द्वयमनुष्ठेयमित्यर्थकस्य कालबोधकैः। चत्वार्यब्दसहस्राणि चत्वार्यब्दशतानि च। क
लेर्यदा गमिष्यन्ति तदा त्रेतापरिग्रहः। संन्यासश्च न कर्तव्यो ब्राह्मणेन विजानतेत्यादिव्यासवाक्यादिभिः कलिवर्ज्येष्वपि अग्निहो
त्रयागादिषु धनलाभफलकप्रतिष्ठार्थप्रवृत्तिः। प्रतिष्ठाद्युपाधिवशाज्जायमानोत्कटेच्छैव प्रवृत्तौ प्रयोजिकेति न दोषः। अतएव गी
तायामभिसंधाय तु फलं दम्भार्थमपि चैव यत्। इज्यते भरतश्रेष्ठ तं यज्ञं विद्धि राजसमित्यनेन दम्भस्यापि यज्ञफलतोक्ता। दम्भो
धार्मिकत्वेन ख्यापनम्। अपि चेति पदाभ्यां विकल्पेन समुच्चयेन फलत्रयमुक्तमिति तद्व्याख्यातारः। यद्यप्ययं निषिद्धत्वात्संप्रत्यध
र्म एव तथापि तत्त्वमजानतां लोकानां धर्मत्वभ्रमाद्दम्भार्थेन तत्र प्रवृत्तिः। विधिहीनमसृष्टान्नं मन्त्रहीनमदक्षिणम्। श्रद्धाविरहितं
यज्ञं तामसं परिचक्षत इति च। किंच समानफलानामपि कर्मणां शक्ताशक्तभेदेन व्यवस्था। सहस्रशक्तिश्च शतं शतशक्तिर्दशापि च। द

यादपश्चयः शक्त्या सर्वे तुल्यफलाः स्मृता इति भारतोक्तेः। अतएव वित्तशाठ्यं न कारयेदिति तत्तद्दानप्रकरणे पठ्यते इति तत्परास्तम्। उक्तभा
ष्यविरोधात्। तत्र द्वैजात्यस्यापि तत्तद्भूयस्त्वसमनियतत्वान्न दोषः। ननु भीष्मकण्वादीनां पाद्मोक्तयो वैयाघ्रपद्यगोत्राय सांकृत्यप्रवराय
च। गङ्गापुत्राय भीष्माय आजन्मब्रह्मचारिणे। अपुत्राय ददाम्येतदुदकं भीष्मवर्मणे इत्यादितर्पणमन्त्रवसूनामवताराय शंतनोरात्मजाय च।
अर्घ्यं ददामि भीष्माय आबाल्यब्रह्मचारिणे इत्यर्घ्यदानमन्त्रयोर्नित्यब्रह्मचर्यश्रवणादपत्नीकतया अपत्नीकस्य च पत्नीवदस्याग्निहोत्रं
भवतीत्यादिवचनैरग्निसाध्येकर्मण्यनधिकारात्कथं तदनुष्ठानम्। अयं पितरस्मा ज्ञायका मानशंतनुं पुरा। ऊर्ध्वरेतसमात्मानं चकारेति व
चनाच्च। भाव्यनूर्ध्वरेतस्त्वमादृत्योर्ध्वरेतसं चकारेति तदर्थः। आबाल्यब्रह्मचारिणे इत्याद्येकवाक्यत्वात्। त्वां हि राज्ये स्थितं स्फीते समर
ग्राङ्गमरोगिणम्। स्त्रीसहस्रैः परिवृतं पश्यामीह्योर्ध्वरेतसमिति शान्तिपर्वोक्तिस्तु दाशस्यादिभिरप्युपपन्ना। स्त्रीशब्दस्य पत्नीपर्यायत्वा
भावात्। अनेकसहस्रविवाहाभावाच्च। अद्य प्रभृति मे दाश ब्रह्मचर्यं भविष्यतीत्यस्या दाशाग्रे कृतप्रतिज्ञायाः पुनर्ब्रह्मचर्यं भविष्यतीत्य
र्थः। किंच पूर्वं ब्रह्मचर्याभावेऽमोघवीर्यत्वेन कथं तस्य पुत्राभावः स्यात्। किंचानेकसहस्रपत्नीसत्त्वे ऋतुस्नातां तु यो भार्यामित्यादिदोषश्र राम·
वणात् नत्प्रतिज्ञाया अत्यनौचित्यं स्यात्। दाशो वा कथं तत्र पर्यनुयुञ्जीत। पश्यामि वेति पाठे ऊर्ध्वरेतसं शिवमिव पश्यामीत्यर्थः। कृते
शांतनवाद्भीष्मान्न पश्याम्यूर्ध्वरेतसमित्युत्तरार्धपाठः क्वचित्। ऊर्ध्वरेतस्त्वं चाष्टविधमैथुनेच्छारहितत्वम्। एतेनैतद्दलात्तस्य पत्नी ४०

कल्पनं परास्तम्। नच नित्यस्य ऋतुकालिकस्योपगमस्य नैमित्तिकेन पित्रर्थमङ्गीकृतेन ब्रह्मचर्येण बाधः। षोडश्यामेव संनिहितं
प्रति अनेन नित्येन तत्तन्नैमित्तिकसकलनिषेधबाधस्य दर्शनात्। अत एव ऋतौ श्राद्धदिनेऽपि भार्यां गच्छतो न ब्रह्मचर्यहानिरिति मिताक्ष
रा। तस्याग्निहोत्रादिसत्त्वे मानं तु तन्मरणकाले। महता राजयोगेन परिवारेण संवृतः। स्तूयमानो महातेजा भीष्मस्याग्नीननुव्रजन्। प्राप्तो
ऽस्मिन्समये राजन्नग्नीनादाय ते विभो इत्यादि भारते युधिष्ठिरवाक्यश्रवणम्। य एष रोषात्समता नूचलस्योधोनः सेनां सिंह इवारक्षः। स ए
ष भीष्मः कुरुवंशकेतुर्येनाहृतास्त्रिदशा वाजिमेधा इत्यादि च। त्रिशत वाजिमेधा इति क्वचित्पाठः। नो स्मत्तः सेनां स्वसेनामित्यर्थः। कण्व
स्य तु महाकविना कालिदासेन शकुन्तलानाटके शकुन्तलोपाख्याने भारतोक्तमूर्द्धरेतस्त्वं प्रथमाङ्के स्वयमुक्त्वा चतुर्थे तस्यैवैतानि
काग्निवर्णनं कृतम्। एवमाधुनिकानामप्यनधिकारिणां तत्कर्मणि प्रवृत्तिरिति चेन्न। बह्वृचब्राह्मणेऽपत्नीकोऽग्निहोत्रमाहरेन्नाहरे३
दिति विचारमुपक्रम्य आहरेदित्याहुः यदि नाहरेदनद्धापुरुषः स्यात् कोऽनद्धापुरुषः न देवान्न पितॄन्न मनुष्यानिति तस्मादपत्नी
कोऽप्यग्निहोत्रमाहरेत् तस्मात्सौम्यं याजयेदित्युक्तेरपत्नीकस्याप्यग्निसाध्ये कर्मण्यधिकारात्। अद्धेति सत्यनाम तद्विपरीतोऽनद्धा इत्य
र्थः। न देवानिति पूजयेदिति शेषः। मनुष्यानतिथीन्। अत्रापत्नीकोऽपीत्यपिना तस्या विद्यमानत्वे तां विना यज्ञाद्यभावं सूचयति। नचेयं
श्रुतिर्मृतपत्नीकपरा सामान्यप्रवृत्तश्रुतेः संकोचे नव्याख्यानस्यायुक्तत्वात्। अत एव या यजमानस्य पत्नी साऽभिदुत्याव हन्तिं यो वा

कश्चिदविद्यमानायामित्यापस्तम्बसूत्रव्याख्याने रुद्रदत्तविद्यारण्याभ्यामुक्तम्। अवहन्तीत्यनुकृष्यते। अविद्यमानायामनाल
म्भुकत्वादिनानिमित्तेनासंनिहितायामभावे च तस्यादित्यर्थः। अविशेषात्। वक्ष्यति च पत्न्यभावे तेज आदिर्लुप्यत इति। किंचास्याग्नि
होत्रं मे इति यजमानस्यैव स्वामित्वख्यापनेन व्रीहियवपश्वाज्यकपालपत्नीसंबन्धानीति प्रसिद्धाङ्गसमभिव्याहारेण च तस्या अङ्गत्वे
न तदभावेपि न तत्। किंच विद्यमानायास्तस्याः सहाधिकारेपि न यजमानसाम्यम्। यदुक्तमाशीर्ब्रह्मचर्यं तन्न पत्न्या अतुल्यत्वादिति मीमांस
कोक्तेः। किंच वसन्ते ब्राह्मणोग्निमादधीत दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेतेत्यादिकर्मचोदना अपि यजमानमेवाधिकुर्वन्ति न पत्नीं
बह्वृचब्राह्मणेप्युक्तं तस्मादपत्नीकोप्यग्निमाहरेदिति। किंचाचारोप्यत्र दृष्टः शिष्टतमानां पूर्वेषां यथा कण्वविभाण्डकभीष्मादीनां य
थाच भगवतो दाशरथेरिति। अत्रान्त्योऽसंनिहितपत्नीकः। आद्याप्तदभाववन्तः। अत्रैवं वदता विद्यारण्येन श्रुतेः संकोचेन व्याख्यानं स्वा
नभिमतमिति दर्शितम्। अनेनाचारेणासंकोचेन व्याख्यानस्यैव लाभात्। पत्नीवदस्याग्निहोत्रं भवतीति सूत्रे च रुद्रदत्तेनैवमुक्तम्। अ
ग्निहोत्रं पत्नीवत्सन्निहितपत्नीकम्। स्वआयतने पत्न्युपविशतीत्युत्तरसूत्रेण सिद्धे पत्नीवद्वचनं तस्या विद्यमानत्वे आदरार्थम्। अस्ये
ति वचनाद्यजमानस्यैव कर्मणि स्वाम्यं न पत्न्या इति ख्यापितं भवति तच्च दर्शितं प्रागिति। एतेन यद्रामाण्डारेण श्रुतिस्मृतपत्नीकविषया।८
अनत्यमस्येति वचनं तु प्रवृत्तसत्राणां कस्यचिन्मरणे तन्नेदिष्ठं तत्स्थाने दीक्षयित्वा तेन सह सत्रसमापनमुक्तमेवं च कुण्डपायिनामय

नेमासमग्निहोत्रानुष्ठानेनेदिष्टपत्न्या सहप्रयोगः प्राप्तस्तथा माभूत्। मृतपत्न्यैव सह कर्तव्यमित्यर्थमित्युक्तं तदपास्तम्। विनाबाधं प्र
करणान्तरे निवेशस्यायुक्तत्वात्। किंचैतद्व्याख्याने स्येत्यस्य पत्नीविशेषणत्वे पत्नीवदिति वृत्तिरयुक्ता स्यात्। अविशेषणान्नो वृत्तिर्नेत्यु
क्तेः। मृतस्यात्रानुपस्थितेश्च। अत एव काव्यदोषेषु प्रकाशादावुक्तम् अविरुद्धत्वदोषदुष्टकाव्यानेन शकुन्तलां नाटकरूपकाव्यस्य दुष्टत्वं ना
स्त्वेवमपि भीष्मादीनां वेदाध्ययनोत्तरं कृतसमावर्तनानामपि केनचिन्निमित्तेनानिच्छया वाऽकृतदारपरिग्रहाणामनाश्रमित्वदोषापत्तिः
अग्निहोत्रानुष्ठानातिथिपूजादिना तस्य गृहस्थाश्रमसिद्धेः। अग्निहोत्रिविधुरवत्। अग्निहोत्रादिना देवर्णमुक्तिस्तेषाम्। पितृऋणापा
करणं भीष्मस्य पितृभक्त्या। अन्येषां शन्तनुकादिभिस्तपोबलेन मानसपुत्रैर्वा सिद्धम्। अत एव कण्वादिभ्यो गोत्रे इति गर्गादिषु कण्वपाठ
श्च संगच्छते। त्रिभिर्ऋणवा जायते ब्रह्मचर्येण ऋषिभ्यो यज्ञेन देवेभ्यः प्रजया पितृभ्यः एष वा अनृणो यः पुत्री यज्वा ब्रह्मचारी चेति श्रूय
ते। तथापि नैष्ठिकब्रह्मचार्यादेर्नैतत्। तदृणापाकरणस्य ब्रह्मचर्येणाग्निकार्यादिना च सिद्धेः स्मृतिषूक्तत्वात्। एतेनात्र वाजिमेधा
इत्येतत्तत्समफलकदानादिपरम्। पत्न्यभावेन मुख्ययज्ञासंभवात्। अग्नीनादायेत्यग्निसंस्कारकाग्निपरमिति यत्कैश्चिदुक्तमे
तदेव तस्य पत्नीकल्पकमित्यन्यैरुक्तं तत्परास्तम्। अग्नीनिति बहुवचनासंगतेश्च। आहृताग्नीं तेनानातु न तदनुष्ठानम्। तथाचाराभा
वात्। अयुक्तो ध्वरेन सत्त्वादिगुणवतामेव तथानुष्ठानौचित्येनेदानींतनानां प्रायस्तत्त्वासंभवाच्चेत्यलम्। नित्यनैमित्तिकयोरपि

मं. प्रत्यवायपरिहारः फलम्। वेदसहस्रैरपिबोधिते निष्फलत्वज्ञानदशायामप्रवृत्तेः। उक्तरीत्या विधिबलेन प्राप्तस्य प्रत्यवायस्य तत्कर
४२ णेपरिहारादर्शनाभावात्। नचाफलाकाङ्क्षिभिर्यज्ञो विधिदृष्टो य इज्यते स सात्त्विक इति गीतावचनविरोधः। यज्ञादीन्युपक्रम्य। यज्ञो
दानं तपश्चैव पावनानि मनीषिणाम्। एतान्यपि तु कर्माणि सङ्गं त्यक्त्वा फलानि च। कर्तव्यानीति मे पार्थ निश्चितं मतमुत्तममित्यष्टादशे
गीतायामेव पावनत्वोक्तेः। सङ्गः कर्तृत्वाभिमानस्तस्मादुद्दिष्टेऽपि प्रत्यवायपरिहारः फलमिति स्वर्गादिफलं त्यक्त्वापि क्रियमाणस्य पाव
नत्वमिति तदाशयः। नित्ये शुचिर्जीवित्वमेवाधिकारः। नित्यत्वं च प्रत्यवायहेत्वभावप्रतियोगित्वम्। अहरहरित्यादिवीप्सायावज्जीव
सदापदादिकं च तत्त्वे तात्पर्यग्राहकम्। चैत्रनिष्ठसंध्यावन्दनविषयकृतिसामान्याभाववदतस्तत्संध्याकालस्य पापहेतुत्वान्न कृतसं
ध्यावन्दनस्य कृतौ न शनापापोत्पत्तिः। संध्यामुपासते ये तु संततं संशितव्रताः। विधूतपापास्ते यान्ति ब्रह्मलोकमनामयमिति क्व
चिन्नित्ये फलश्रवणमप्यस्ति। नन्वयमर्थवादः स्तावको न तु फलबोधकः। प्रशस्तत्वरूपा स्तुतिश्च प्ररोचनाद्वारा पुरुषप्रवृत्त्यर्थेति चे
न्न। सर्वेभ्यः कामेभ्यो दर्शपूर्णमासावित्यादेरपि तत्त्वापत्तेः। चतुर्थी तूर्जो वरुण्यै इत्याद्यर्थवादस्य चतुर्थीविभक्त्यर्थं ताधिका। दर्शपूर्ण राम.
मासाभ्यां स्वर्गकामो यजेतेत्यादितः फलाकाङ्क्षानिवृत्तेश्च तत्तत्फलजनकत्वरूपं च प्राशस्त्यम्। धर्मान्तररूपं प्राशस्त्यं तु न प्रवृत्त्यु
पयोगि। [illegible] स्यावान्तर [illegible] णबोधनद्वारा कल्पितकृतिच्छेद्योत्पत्तिज्ञापनद्वारा चरितार्थत्वे। एवं चाइतीदृशा ४२

र्थवादानां फलबोधकत्वमपीति बोध्यम्। अत एव सर्वशक्त्यधिकरणे काम्यं यथा फलायोपदिष्टं तथा नित्यमपीति भट्टैरुक्तम्। कर्मवि
पाकप्रायश्चित्तप्रवर्त्तनया दुःखानुत्पादरूपेष्टसाधनतानुमानम्। अन्यत्र पापध्वंससाधनतानुमानम्। अनुमाने पक्षश्च धात्वर्थे करणी
भूतो यागस्तत्करणको व्यापारो वा। यत्तु तद्विषयकृतिपक्षकं तदिति तन्न। कियेष्टसाधनताज्ञानादपि प्रवृत्तिदर्शनात्। पाकादेरिष्टसा
धनताज्ञानं विना तत्कृताविष्टसाधनत्वस्य ज्ञातुमशक्यत्वाच्चेत्यन्यत्र विस्तरः॥ तत्र लिङ्रूपा शाब्दी भावना त्र्यंशा भाव्यकरणे
तिकर्त्तव्यताभिः। तत्र तस्याः सविषयत्वेन विषयाकाङ्क्षायां समानपदोपात्तत्वप्रत्यासत्त्यांशत्रयंविशिष्टार्थी भावना प्रवृत्तिरूपा वि
षयः। इयमेव भाव्याकाङ्क्षा साध्याकाङ्क्षेति चोच्यते। साध्यत्वाख्यविषयतयैव तस्या विषयत्वात्। साध्यत्वं च साक्षात्परंपरासाधार
णम्। एवं तस्याः साध्यत्वेऽवगते केनेत्याकाङ्क्षायां प्रवृत्त्यनुकूलव्यापारबोधकत्वेन ज्ञानपदज्ञानं करणत्वेनान्वेति। करणत्वं च भाव
नाभाव्यनिर्वर्त्तकत्वमेव। कुठारादेरपि पुरुषव्यापारनिर्वर्त्यच्छेदननिर्वर्नकत्वेनैव करणत्वात्। भावनाभाव्यकरणाकाङ्क्षैव च भावनाकर
णाकाङ्क्षेत्युच्यते। तत्र कष्टं कर्मेति न्यायात् पापे द्वेषेणालस्यादिना वा अप्रवर्तमानं पुरुषं प्रशस्तफलवत्ताज्ञापनेन द्वेषाद्यपसरणद्वारार्थ
वादवाक्यजन्या पूर्वोक्तप्राशस्त्यवत्तारूपा स्तुतिः सहकारिकारणमितीयमितिकर्त्तव्यतेत्युच्यते। ननु शब्दानुपस्थितकरणादेः
कथमन्वय इति चेन्न। शब्दोपस्थितप्रवर्तनाया उक्तत्रयाकाङ्क्षायाः शब्दादुपस्थितैस्तत्सहकारेण मनसोपस्थितैश्च पदार्थैस्तद्धि

भा. षयमानसबोधस्यतात्पर्यवशेनाङ्गीकारात्। तथाहि। लिङादेः श्रोत्रेणोपस्थितिस्तस्यभावनाबोधकत्वेन ज्ञातत्वमपि मनसोपस्थितम्। एवं
४२ चार्थीभावनाप्रवर्तनाबोधकतयाज्ञातपदज्ञानेनभावयेदितिबोधः। एवमर्थवादानामुपस्थितिः श्रोत्रेणप्रशस्तस्यतुतैर्लक्षणया। ज्ञाततया
स्तुमनसेत्यर्थवादैः प्रशस्तत्वेनज्ञात्वेतीतिकर्तव्यतासंबन्धः। प्राशस्त्यंचशीघ्रफलदातृत्वरूपम्। यत्तुस्वतः फलतोवादलवदनिष्टाननु
बन्धित्वरूपप्राशस्त्यमर्थवादैर्बोध्यतइतितन्न। श्येनफलस्यशत्रुवधस्यानिष्टहेतुत्वेनफलतोनिष्टहेतुत्वेनफलतोनिष्टहेतौश्येनेचरा
गोत्कण्ठ्येनप्रवृत्तिदर्शनेनतदर्थवादैस्तद्बोधनासंभवात्। प्राशस्त्यज्ञानजननेनविधेःप्रवृत्तिजननेसाहाय्यमर्थवादैःक्रियतइतिविधि
स्तत्साकाङ्क्षः। एवमर्थवादाअपिभूतार्थानुवादकाःस्वाध्यायविध्यापादितप्रयोजनवत्त्वलाभायविध्याकाङ्क्षास्तत्रार्थवादानांप्रयो
जनांशोविधिनापूर्यतेविधेःशब्दभावनायाइतिकर्तव्यतांशोर्थवादैरितिउभयश्रवणेपूर्णवाक्यमेकश्रवणेत्वन्यस्यकल्पनेतिबोध्यम्।
एवमार्थीभावनापित्र्यंशा। यथायजेतेत्यत्रयजिदेवपूजायामित्युक्तेदेवपूजाकरणकव्यापारोयजेरर्थः। देवपूजाचमन्त्रकरणकोदेवो
द्देश्यकोहविषस्त्यागोयमेवयागः। भाव्यस्तुस्वर्गकामादिपदोपस्थाप्यः स्वर्गोर्थतोलभ्यते। यद्यपिसव्यापारस्त्यागविषयोपि। तथापित राम
स्यकरणत्वेनैवोपस्थित्याऽसुखरूपत्वेनापुरुषार्थतयाचनभाव्यत्वमितिबहिर्भूतस्वर्गस्यैवभाव्यत्वम्। अतएवज्योतिष्टोमेनेत्या
दौतृतीया। करणभूतेधात्वर्थेत्यागेऽभेदेनान्वयात्। यत्तुभाव्याकाङ्क्षाकिमितिशब्देनमीमांसकैर्दर्शितातदप्ययुक्तम्। भावयेदि ४३

तिपदस्थो त्वस्यानुकूलव्यापारवाचितया सकर्मकत्वेन तदुपस्थिते न तथाकाङ्क्षौचित्येऽपि यजेतेत्यादिना स्तेन रूपेणावबोधात्तदुपस्थाप्येत-
था काङ्क्षानौचित्यात्। ततोऽपि तथावबोधाङ्गीकारे स्वर्गं भावयेदितिवत्स्वर्गं यजेतेत्यापत्तेः। अतः किमर्थमित्येवं तदाकार उचितः। अत एवे-
दृशानां कामान्तपदेन चतुर्थ्या चोल्लेखः। करणं तु धात्वर्थो यागः। करणत्वं भावनाभाव्यनिर्वर्तकत्वमुक्तमेव। सहकारिकारणाकाङ्क्षारू-
पं कथंभावाकाङ्क्षा तु संनिधिपठिताश्रूयमाणफलक्रियाजातरूपेतिकर्तव्यतया निवर्तते तैर्विना यागेनापूर्वाजननात्। पचतीत्यादौ स-
कर्मकस्थले तण्डुलादिरूपकर्माकाङ्क्षाप्यधिका करणाकाङ्क्षा त्वबहिर्भूतकाष्ठादिपदैर्निवर्तते। बाह्यफलाकाङ्क्षायां तु मन्ये इत्या-
द्यपि प्रयुज्यते। न च विशिष्टस्य धात्वर्थत्वात्तदर्थं स्वर्गभावनोद्देशेन त्यागस्य विधेयत्वं न स्यादिति वाच्यम्। विधिप्रत्ययबोध्यप्रवर्तना-
विषयत्वरूपविधेयत्वस्य प्रकृत्यर्थे संपूर्णधात्वर्थे शब्दाद्बोधेऽपि स्वर्गस्य सुखरूपत्वेन स्वत एवेष्टतया तद्व्यापारे स्वरसत एव प्रवृत्तेः
सिद्धत्वेन च विशेषणे फले तत्त्वप्रतीत्याऽदोषात्। यथा लोहितोष्णीषा ऋत्विजः प्रचरन्तीत्यादौ· उपपादयिष्यामश्चेदं [illegible]मासे। इदं च
भावनायाः प्रत्ययार्थत्वमिति मीमांसकमतेऽप्यावश्यकं तेषामपि समानपदोपात्तत्वप्रत्यासत्त्या लिङर्थप्रवर्तनायाः प्रथमं तत्स्तदुपा-
त्तभावनायामन्वयादिति दिक्। औपनिषदास्तु यागानुकूलो व्यापार एव यजेरर्थः पच्यादेरिव याग एव तत्र भाव्यः स्वर्गस्तु पुरुषव्या-
पाररूपभावनाऽव्यवहितोत्तरवर्तित्वाभावान्न तद्भाव्यः। यागद्वारा तु स साध्यः। तथा हि विधिरप्रवृत्तप्रवर्तकत्वे सति प्रेर्यमाणेष्टप-

ल॰ मं॰ योजनं साधनविषयोपदेशरूपः। तस्य धर्मस्य ज्ञापक उपदेशो विधिरित्यर्थकात्तस्य ज्ञानमुपदेश इति जैमिनिसूत्रात्। तत्रान्यो ति
४४ ष्टोमादिवाक्ये प्रेर्यस्वर्गकामस्येष्टप्रयोजनसाधनतया यागावगतिर्विधिस्वभावात्। यागस्तु कर्मणो दुःखत्वेन चेतनसमीहाविषयत्वा
भावाच्चोक्तस्वरूपविधिबोध्यभावनोद्देश्यः। किंतु स्वर्गादय एव। तेषां नामपदोपात्तत्वेपि कामपदात्साध्यत्वप्रतीतेः। प्रवृत्त्यं व्यवहि
तप्राग्वर्तीच्छाविषयत्वेनोपस्थितेष्वभीप्सात्मकत्वेन सन्निहितत्वाच्च। एवं च स्वर्गायेत्यध्याहृत्य स्वर्गाय यागं भावयेत्स्वर्गकाम इति
बोधः। यागे भावनाभाव्यत्वरूपसाध्यत्वस्य स्वर्गसाधनत्वेन विरोधाभावात्। अनेकविशेषणविशिष्टक्रियाविधिसत्त्वेनोभयो
र्भाव्यत्वेपि न वाक्यभेदः। अत्र करणाकाङ्क्षा बाह्यव्रीह्यादिभिर्निवर्तते। यत्तु धात्वर्थफलस्य स्वर्गरूपस्य भावनां प्रति करणत्व
मुक्तम्। तन्न। कारकाधिकारे साधकतमं करणमिति सूत्रस्य क्रियाजनकेषु क्रियायाः प्रकृष्टं जनकं करणसंज्ञकमित्यर्थो भाष्यादि
संमतः। अत एव वृत्तिकृदादिभिः क्रियाजनकं कारकं करणमित्युक्तम्। हरिरप्याह। क्रियायाः परिनिष्पत्तिर्यद्व्यापारादनन्तरम्। तत्क
रणमिति। अत एव करणस्य व्यापारः कारक इति सूत्रे भाष्ये दर्शितः। तद्व्यापारस्य धात्वर्थत्वे करणस्य कर्तृत्वं च तत्र भाष्य उक्तम्। स्या राम
गस्य न भावनाजनको नापि व्यापारवानिति तस्य करणत्वस्य दुरुपपादत्वात्। भावनाभाव्यनिर्वर्तकत्वं करणत्वमित्यर्थस्य सूत्र
भाष्यादितोऽलाभात्। व्यत्ययानुशासनमपि उक्तेष्वर्थेष्वेव व्यत्ययबोधकम् न तु यस्मिन्कस्मिंश्चिदर्थे तद्बोधकमिति स्पष्टमे ४४

व। किंच स ब्रह्महत्यां तरति योऽश्वमेधेन यजते इत्यादौ यच्छब्दयोगादनुवादकेवाक्ये तृतीयानापत्तिः। नहि तत्र यजते इत्यस्य यागेन भा
वयेदित्यर्थः। भाव्यानुपस्थित्यां साकाङ्क्षत्वात्। स ब्रह्महत्यामिति वाक्यान्तरेण हि ब्रह्महत्यातरणरूपभाव्योपस्थितिः। तस्यानु
वादकवाक्ये भाव्यत्वेनान्वयस्तु न युक्तः। तच्छब्दयोगेन तस्य विधेयसमर्पकत्वात्। किंच तस्यैवान्वये [illegible] घटमुत्पादयति स घटं लभ
ते इति वाक्यवदस्य वैदिकवाक्यस्य विसंकुलतापत्तिः। किंतु वाक्यद्वयजबोधोत्तरमेतत्काम्योऽश्वमेधेन यजेतेति विधिः कल्प्यते इत्ये
व वृद्धमर्यादा। यदपि वाजपेयादिपदानि सुराद्रव्यादिगुणविधायकानि इति पक्षे एककरणा[illegible]नेतरकरणान्वय इति तदन्वयानुप
पत्तिरिति। तदपि न। अस्यार्थस्य श्रुतिस्मृतिबोधितत्वाभावात्। किंचैवं फलरूपकर्मविरुद्धायां भावनायां वा ह्य कर्मान्तरयोगानाप
त्तिस्तव। सर्वकारकाणां भावनान्वयनियमात्। तत्र फलद्वारैव भावनान्वये तत्रापि त्यागद्वारैव भावनान्वये बाधकाभावः। त्यागेपि सुरा
द्रव्यस्य जनकत्वात्। अवदानग्रहणमेव च तद्व्यापारः। किंच वाजपेयेनेत्यादौ विशिष्टेनेत्यध्याहारेण वाक्यैकदेशान्वयेन वा य[illegible]
यागेन गुणविधावपि संबन्ध उपपद्यते। न च लक्षणानापि वाक्यभेदः। विशिष्टविधेरिति विभाव्यताम्। तस्मादुक्तपर[illegible]देशेन
क्वचि योऽश्वमेधेन यजते स समस्तरमद्रीक्षो वाजपेय इत्याद्यनुवादेन च ज्योतिष्टोमेनेत्यादेश्च पदपरस्य स्वज्ञानद्वारा [illegible] तेना
न्वयो भावनायाम्। तस्यापि संकल्पद्वारा यागभावनाकरणत्वात्। पदस्य करणत्वं चोपस्थितयागविशेषणत्वेन संकल्पादिद्वारे

न॰ मं॰ तिपागन्थमधेयत्वमपिसिद्धम्। स्पष्टं चेदं धर्मे जैमिनिरित्यधिकरणे भाष्यभामत्योरित्याहुः। नहिंस्यात्सर्वाभूतानीति निषेधाद्या
४५ गीयपश्वालम्भे पापं भवत्येव। न चाग्नीषोमीयं पशुमालभेतेत्यादिर्यागीयहिंसाविधिर्निषेधस्याविहितेतरहिंसात्वन्त्वं [illegible]ोधय
तीति वाच्यम्। विधिना प्रकरणेन वा तस्या आप्तप्रेरणाविषयत्वे नेष्टहेतुत्वक्रत्वर्थत्वबोधनेपि उक्तरीत्या निष्टाहेतुत्वबो[illegible]भावे
न निषेधस्य हिंसायां पुरुषानिष्टहेतुत्वबोधकत्वे नु विरोधाभावात्। परकीयसुन्दरीगमनादौ समावेशदर्शनात्। किंचालम्भने
मन्त्रस्पर्शः। अग्निहोत्रप्रकरणपठितेन वत्समालभेतेति वाक्येन तदर्थकत्वनिर्णयात्। हिंसात्वङ्गयागविशसनप्रकारोपदेशा
भ्यामाक्षेपलभ्या। एवं चाक्षेपलभ्यार्थेन विरोधेपि वेदस्याप्रामाण्येप्रसक्त्यभावेन तत्संको वैं नमे नम्। अन्यतराप्रामाण्यभी
त्या हिंसंकोचः। पापसत्त्वेपि तद्दोषसहिष्णोरेव रागवशीकृतस्य श्येनादाविव ज्योतिष्टोमादावपि प्रवृत्तिरुपपद्यते। एतेन तर्कको
ण्डिन्यन्यायेनाविरोधेपि निषेधस्याविहितेतरहिंसापरत्वविशेषविधिना बोध्यत इत्यपास्तम्। हिंसाविधेरभावात्। न च निषेध
स्य पुरुषार्थत्वेन यदर्थो निषेधस्तदर्थमेव निषेध्यमिति नियमेन पुरुषार्थहिंसाया एव स निषेध इति वाच्यम्। पुरुषार्थगन्ध्युपग रा मं॰
मादि निषेधस्य क्रत्वर्थत्वदर्शनेन त्वदुक्तनियमस्य व्यभिचरितत्वात्। क्रत्वर्थहिंसाया अपि परंपरया पुरुषोपकारकत्वेन पुरुषार्थत्वा
त्। न च यज्ञार्थं पशवः सृष्टाः स्वयमेव स्वयंभुवा। यज्ञोस्य भूत्यै सर्वस्य तस्माद्यज्ञे वधोऽवधः। यावदविहिता हिंसा नियताः स्मि ४५

[illegible]रान्तौ। अहिंसामेव तां विद्याद्वेदाद्धर्मो हि निर्बभाविति मनुवाक्यादिभिः पापाभावप्रतिपादकैर्निन्दाप्रायश्चित्तोपदेशाद्यसमभि-
व्याहृतार्थवाक्यबोध्यप्रवर्तनायाः स्वविषयप्रवृत्तिविषये धात्वर्थसामान्यतोनर्थहेतुत्वप्रतिक्षेपकत्वकल्पनेन सामान्यनिषेधस्य
तदतिरिक्तपरत्वम्। आक्षेपलभ्याया अपि विधितात्पर्यविषयत्वेन तत्राप्यनर्थहेतुत्वप्रतिक्षेपात्। अतएवान[illegible]न हिंसां नैवाविधानेन द्-
व्याविधानेन हिंसैव पापजनिकोक्ता। श्रुतिरपि अहिंसन्सर्वभूतान्यन्यत्र तीर्थेभ्य इत्याह। तीर्थ[illegible]ः। तीर्थं शास्त्राध्वरेति कोशात्। अ-
तएव मरणान्तप्रायश्चित्ताहवाभिमुखहननोचितदण्डरूपचोरहननादीनां न पापजनकत्वम्। शु[illegible]मरणे तस्या युक्तत्वात्। न
दोषो हिंसाया माहवे इत्युक्तेश्च। चोरादिवधे राज्ञो दोषश्रवणाच्च। तस्माद्गर्हितहिंसातिरिक्तविषयो यो निषेधः। अगर्हिता चानुपदिष्टप्राय-
श्चित्ति का हिंसा। एवं सर्वनिषेधेषु द्रष्टव्यमिति वाच्यम्। मनुवचने वध इत्यादावनुदराकन्येतिवदल्पार्थे नञः सत्त्वात्। अन्यथा घटो घ-
ट इति वदस्याः बोधकत्वेनावधपदस्य पापाजनकत्वलक्षणापत्तेः। यज्ञानुपक्रम्याहिंसा परमो धर्मो गीतो वै मनुना पुरेति ब्रह्मवैवर्तप्र-
थमखण्डे उक्ततया च मदुक्तस्यैवौचित्यात्। परमत्वं च पापाजनकत्वेनास्य। अल्पीयः प्रायश्चित्तेन परिहर्तुं शक्यत्वात्। तत्र न[illegible]म-
हतः फलस्य कामनया क्षुद्रे तत्र न द्वेषः। पशुहिंसाजन्यपापस्याल्पप्रायश्चित्तोपदेशेन बहुव्ययायाससाध्ययागजन्यस्वर्गादि[illegible]
ल्पस्य मतत्वं यागविषयेऽत्यल्पत्वबोधनार्थम्। एवं च नञ्बलेन विधेः स्वविषयेनर्थहेतुताप्रतिक्षेपकत्वम्। अतएव गी[illegible]संज्ञाना[illegible]पयत्नो

ध.मं. स्मीत्यादिनोजपयज्ञस्याहिंसारूपत्वेनाप्राशस्त्यमुक्तम्।तथा।स्वधर्ममपिचावेक्ष्यनविकम्पितुमर्हसि॥धर्म्याद्धियुद्धाच्छ्रेयो[illegible]न्यत्क्ष
४६ त्रियस्यनविद्यतइत्युपक्रम्य।सुखदुःखेसमेकृत्वालाभालाभौजयाजयौ॥ततोयुद्धाययुज्यस्वनैवंपापमवाप्स्यसीत्य[illegible]ते
पियुद्धेपापंवदताःतादृशस्ययज्ञेपिदुःखप्रायमेव।नचापशब्दज्ञानजाधर्मस्यकूपखानकन्यायेनसुशब्दज्ञानजधर्मेणनाशःफला
न्तरंचेतिभाष्येपस्पशायामुक्तम्।कूपखानकस्तत्खननवेलायांमृदालिप्तस्ततोजलंलब्ध्वातंलेपंदूरीकरोतिफलान्तरंचलभतेतेनन्या
येनयज्ञजधर्मेणतत्पापनाशःफलान्तरलाभश्चेतिनदोषइतिवाच्यम्।अपशब्दज्ञानादधर्मस्यावान्तरिकत्वेनकेवलंवैपरीत्यमात्रे
णकल्प्यस्यातिस्वल्पत्वादुत्कृष्टेनसाधुशब्दज्ञानजधर्मेणनाशेपिनाहिंस्यादितिवचनबोधितपाप[illegible]नधर्मेणवचनंविनानाशायोग
त्।उक्तगीतावाक्याच्च।अतएवेन्द्रादेःशताश्वमेधफलस्वर्गभोगसमयेनेकशोरावणमहिषासु[illegible]दिभ्योदुःखधाराःश्रुतिपुराणादिषु
वर्णिताः।यज्ञान्तर्गतहिंसादिजन्यपापफलस्ययज्ञफलभोगान्तरुत्पत्तेरुपपत्तिसिद्धत्वात्।एतेनाध्वरइतियज्ञनामध्वरतिर्हिंसा
कर्मातत्प्रतिषेधोध्वरइतिनिरुक्तमहिंस्रइतितद्भाष्यमपिव्याख्यातम्।नञोल्पार्थत्वात्।अतएवतस्माद्[illegible]सुदययोगादहिंस्रइति म.
उपपद्यतेइतितद्भाष्येउपसंहृतम्।उक्तंच।स्वर्गेपिपातभीतस्यक्षयिष्णोर्नास्तिनिर्वृतिरिति।अहिंसन्सर्वेतिश्रुतौ[illegible]त्ववैधहिंसाया
[illegible]येष्टसाधनत्वंवैध्याश्चतत्त्वमाह।नतुवैध्याअनिष्टसाधनत्वाभावम्।हिंसाविधयोपिहिंसायाःस्वर्गसाधनत्वमात्रमेवाहुर्नत्वनर्थ ४६

हेतुनाप्रतिक्षेपमपि। अल्पायुष्ट्वाद्यनिष्टबोधकस्मृतिविरोधात्। तदुक्तं पातञ्जलभाष्ये। यदि कथंचित्पुण्यावापगता [illegible] भवेत् [illegible]
त्रसुखवप्मा तावदल्पायुर्भवेद् इति। अंत एव क्षत्रियाणामपि युधिष्ठिरादीनां स्वधर्मयुद्धे न जातज्ञातिहिंसायां प्रायश्चित्तश्रवणम्। [illegible]
था च भागवते मुचुकुन्दं प्रति कृष्णवाक्यम्। क्षत्रधर्मे स्थितो जन्तून्यवधीर्मृगयादिभिः समाहितस्तत्तपसा जह्यघं मदुपाश्रित इति।
आदिना युद्धम्। मार्कण्डेयेपि। तस्माद्यास्याम्यहं तात नदृष्टेमं दुःखसन्निधिम्। त्रयीधर्ममधर्माढ्यं किंपाकफलसन्निभमिति। किंपाको।
निम्बः। इन्द्रवारुणीत्यपरे। मोक्षधर्मे भारते पितापुत्रसंवादे। तानेतद्बहुशोभ्यस्तं जन्मजन्मान्तरे [illegible] त्रयीधर्ममधर्माढ्यं न सेव्य[illegible]
प्रतिभाति मे इति। तथा केनचिदुञ्छवृत्तिना मृगरूपिणो धर्मस्य प्रलोभनावाक्यैर्वधे कृते उक्तम्। नस्यत [illegible] भावेन मृगहिंसात्मनस्तदा।
तपो महत्समु त्सन्नं तस्माद्धिंसा न यज्ञियेति। यज्ञियापि हिंसा न केवलं धर्मायेत्यर्थः। एवं चौषधीयज्ञ एव सात्त्विकब्राह्मणस्या
धिकारः। नमो ब्राह्मणयज्ञाय ये च यज्ञविदो जनाः। स्वयज्ञं ब्राह्मणा हित्वा क्षत्रयज्ञमिहास्थिताः। यदेव सुकृतं हव्यं तेन तुष्यन्ति देव
ताः॥ नमस्कारेण हविषा स्वाध्यायैरोषधैस्तथेति वनपर्वणि जाजलिसंवादे उक्तेश्च। अव्यवस्थितमर्यादैर्विमूढैर्नास्ति[illegible] सं
शयात्मभिरव्यक्तैर्हिंसा समनुवर्णिता। सर्वकर्मस्वहिंसां हि धर्मात्मा मनुरब्रवीत्। कामकाराद्विहिंसन्ति बहिर्वेद्यां पशून् [illegible]। हिं
सायुक्तयज्ञनिन्दापूर्वकम्। विष्णुमेवाभिजानन्ति सर्वयागेषु ब्राह्मणाः। पायसैः सुमनोभिश्च तस्यापि यजनं [illegible]तिमो[illegible]धर्मे

श्रुविचख्नुवाक्याच्च। सा यथापापा यज्ञ्यावेवन्तर्गतापीति तदर्थः। नास्तिकैरिति करणे तृतीया। तैः करणभूतैस्तान्नुदिश्य यैर्हिंस्यते[illegible]न। वि
ष्णुमेवेति विष्णुत्वेनैव सर्वदेवता[illegible]न्तीत्यर्थः। अतएव सर्वयागेषु ब्राह्मणानां पायसपुष्पैरेव तत्तद्यागकल्पनेत्य[illegible]नेदं स्वा
तन्त्र्येणापूर्वविष्णुयागविधायकमित्यपास्तम्। तैत्तिरीयश्रुतावपि पराङावर्तते ध्वर्युः पशोः संज्ञप्यमानादित्युक्तम्। तत्र पापसत्त्वे
एव हि ततः पराङावर्तनं युक्तं नान्यथा॥ रिच्यत इव वा एष प्रेव वा रिच्यते यो याजयति प्रति वा गृह्णाति याजयित्वा प्रतिगृह्य वानश्नन्
त्रिः स्वाध्यायमधीयीतेति ऋत्विजां प्रायश्चित्तोपदेशाच्च। सोपि पापसत्त्व एव युक्तः। एतेनोक्तप्र[illegible]ण्यान्यपशुचातुर्मास्यस्तावका
न्येवेत्यपास्तम्। सर्वकर्मस्वहिंसा सितिविचख्नुवाक्ये श्रवणाच्च। हिंसामयानां नित्यत्वोक्तिरपि ता[illegible]मांसभक्षणादिरागान्धं वेदमार्गे प्र
वर्तयितुं न तु तत्त्वदृष्ट्या। अतएव भागवते मुन्यन्नैस्तु परा प्रीतिस्तथा न पशुहिंसयेत्युपक्रम्य द्रव्ययज्ञैर्यक्ष्यमाणान् दृष्ट्वा भूतानि बिभ्य
ति। एष माकरुणो हन्यादतज्ज्ञो ह्यसुतृपो भृशम्। तस्माद्दैवोपपन्नेन मुन्यन्नेनैव धर्मवित्। संतुष्टोहरहः कुर्यान्नित्यनैमित्तिकीः क्रियाः। इ
ति। द्रव्ययज्ञैः पशुयज्ञैरिति पाठान्तरम्। तेन च मुन्यन्नेन तु तुष्टस्य तेनैव यज्ञोऽर्थात्तेनासंतुष्टस्य मांसादिलुब्धस्य तेनेति सूचितम्।
ते[illegible]प्रवृत्तस्याधिकारिकत्वं च कपिलस्युमरश्मिसंवादे मोक्षधर्मे स्पष्टमेव। लोके व्यवायामिषमद्यसेवेति श्लोके भागवतेपि स्पष्टमेतत्
तत्त्वैवकारवादे निरूपितम्। तत्रैव स्थलान्तरेपि भगवद्वाक्यम्। हिंसायां यदि रागः स्याद्यज्ञ एव न चोदना। हिंसाविहाराया लब्धैः प

श्रुभिः स्वसुखेच्छया। यजन्ते देवताय ज्ञैरिति। हिंसायां तत्फलमांसभक्षणे यदि रागस्तर्हि यज्ञ एवेत्यभ्यनुज्ञा [illegible] नाहशरागप्र[illegible]क्ति
परिसंख्ययैन तु सर्वान्प्रति आवश्यकत्वेनेयं चोदनेत्यर्थः। नित्यत्वादिकमपि तान्प्रत्येवेत्यर्थकमुक्तावेद[illegible]स्य हृदयं लोके नान्योऽमहेद
कम्पनेत्युक्तम्। मतमत्तोन्योऽनवेदेत्यर्थः। अत एव पतञ्जलिना योगसूत्रे एषां शुक्लकृष्णत्वे [illegible]व्यवहारः कृतः। गीतायामपि। अनिष्टमि
ष्टं मिश्रं च त्रिविधं कर्मणः फलम्। भवत्यत्यागिनां प्रेत्य न तु संन्यासिनां क्वचिदित्युक्तम्। कर्मण इति जातावेकवचनम्। कस्यचित्कर्मण
इष्टं सुखमेव फलम्। कस्यचिदनिष्टं दुःखमेव। कस्यचिन्मिश्रम्। एतत्सर्वमत्यागिनां कर्मफलात्यागिनां प्रेत्य देहान्तरसंबन्धे भवति
न तु संन्यासिनां तत्फलत्यागिनाम्। यत्तु अत्यागिनां कर्मफलत्यागेऽपि कर्मानुष्ठायिनां सत्त्वशुद्धिः भागवमृतां नातत्तत्कर्मफलं कर्म
त्रैविध्यात्त्रिविधशरीरग्रहणरूपं भवति। पापस्यानिष्टं तिर्यगादिदेहरूपम्। पुण्यस्येष्टं देवादिदेहलक्षणम्। मिश्रस्य पापपुण्ययुग
लस्येष्टानिष्टयुक्तं मनुष्यदेहलक्षणम्। संन्यासिनाम्। सुख्यसंन्यासिनाम्। तेषां ज्ञानतोऽज्ञाननिरस्त्या देहसंबन्धाभावादिति। मनु
तिर्यगादिदेहस्याप्युभयारब्धत्वात्। तत्रापि सुखदुःखोभयानुभवात्॥ न हि देहभृता शक्यं त्यक्तुं कर्माण्यशेषतः। यस्तु क[illegible]त्यागी
स त्यागीत्यभिधीयते इत्युक्तश्लोकस्य त्यागस्यैवात्र त्यागपदेन ग्रहीतुमौचित्याच्च। उक्तत्यागफलकथनपरत्वात्। एत[illegible]पकम्य
तयाप्युक्तार्थस्यैवौचित्याच्च। संन्यासिपदेनाप्युक्तश्लोकस्थत्यागिन एव ग्रहणमुचितम्। तस्य गृहीतदेहस्या[illegible]मुक्तदश

ल॰मी॰ यावस्थानात् कर्मफलप्राप्तिजन्यहर्षविषादाभाव इति तात्पर्यात्। यत्तु ये इष्टापूर्तादिकर्मणा चन्द्रलोकं गतास्तत्र भुक्तभोगाः पुन
४८ रवतापसमये व्रीह्यादौ अन्यानुधिष्ठिते अनुशयिनः संसर्गभाज एव न तु तत्र भोगस्तेषां तत्र भोगप्रापककर्माभावादित्युक्त्वा
न्तिनोक्तपशुहिंसादियोगादिष्टस्याशुद्धत्वात् तस्य तत्र भोगप्रापकत्वमस्त्विति पूर्वपक्षे सिद्धान्तबोधकं व्याससूत्रमशुद्धमिति
चेन्न। शब्दादिति न स्यायमर्थोऽशुद्धमेवेति चेद् न शब्दाद् धर्मत्वाधर्मत्वयोः शब्दैकगम्यत्वाद् वैधहिंसाया धर्मत्वेनोक्तेर्नेत्याः धर्मए
वेति अल्पपापत्वादेव वैधहिंसा न पूर्णदोषायेत्येवमीमांसकाशयः। अतएव तत्स्याल्पपापस्याल्पायुष्ट्वादिकं फलमुक्तम्। स्थाव
रभावो हि सर्वथाऽशुद्धस्यैव कर्मणः फलमिति व्यासाशयः। किं च यत्राल्पं सुखमधिकं दुःखं स मेऽस्तु तत्र विरागान्धास्तिकस्य पर
कीयसुन्दरीगमन इव तत्कर्मवेऽउत्कटेच्छावशात्प्रवृत्तिरुपपद्यते दुःखस्याल्पत्वे तु सुतराम्। अतएव मरणरूपमहानिष्टसाधने
पि सुहृग्गमनवेणीप्रवेशादावात्माहुत्यङ्गके सर्वस्वारयज्ञादौ च प्रवृत्त्युपपत्तिः। पुरुषस्य प्रत्यक्षा येऽपि यागस्य साङ्गत्वं न ह्यत्र मेव
यो नाऽमक्तुमध्यस्थः कलञ्जादीनि भक्षयेत्। न कर्तुस्तत्र वैगुण्यं यथा चोदितसिद्धित इत्युक्तेः। तदुक्तं पञ्चशिखाचार्यैः। कुशलं ह्येव
बहुन्यदल्पमस्ति स्वर्गेऽप्यल्पमनर्थमत्र भवतीति। किं च जैमिनेरेव सर्ववस्तुतत्त्वज्ञत्वाभावो मार्कण्डेयपुराणादवगम्यते स्म तत्राह
दीनानाम्। तत्राह हि व्यासशिष्यो जैमिनिर्भारतविषयेषु केषु चित्सदार्थेषु संदिहानो मार्कण्डेयं पप्रच्छ स च नमेः वसारं स्तु द्विज्ञा ४८

न्विन्ध्याचलवासिनः चतुरः पक्षिणः पृच्छेत्युक्तवान्। तस्यायमाशयः। व्यासशिष्योप्ययमशुद्धचित्ततया[illegible]सिक्तिनसाधुस्म
न्यतेसर्वफलदंपरमेश्वरंतत्वेननमनुतेकिंतुकर्मैवफलदमिति। तथादेवतिर्यगादीनांव्यासोक्तंज्ञानाधिकारंनमन्यतेअसंभवादन
धिकारंजैमिनिरितिव्यासोक्तेरतस्तिरश्चांशिष्योभूत्वातेषांज्ञानाधिकारेज्ञातेसर्वत्रव्यासोक्तेविश्वस्तोभवेदितिदेवासुरसंग्रामा
देस्तन्मुखतःश्रवणेतेषामविग्रहत्वाभिमानंत्यक्ष्यतीतितस्मात्पातञ्जलभाष्येव्यासोक्तमिवश्रद्धेयमिति। अतएवरामायणे
वाल्मीकीयेवालिवधेकृतेतेनभगवतोरामस्याधिक्षेपेकृतेभ्रातृजायापहारेणतस्यपापित्वमु[illegible]वता। अज्ञातिरश्चांतुकर्मानधि
कारस्तथापराशरस्मृतिव्याख्यायांमाधवाचार्योजैमिनिमतानुसारिणोजहास। ईशसिद्धिभयाद्देवतास्वाप्रामाण्यमीयुषाम्। शा
स्त्रकृज्जैमिनिमुनिःकेनमानेननसिध्यतीति। ईशसिद्धीत्युपलक्षणम् देवताविग्रहादेरपि। इत्थंहितदीयानामुक्तिः। प्रबलाध्यक्षवि
षयंभेदंदुर्बलवेदगीः। मिथ्यात्वाद्विः स्वरूपाचननिषेद्धुमलंकिलेतिइतिदिक्। यन्नदुःखेनसंभिन्नंनचग्रस्तमनन्तरम्। अभिलाषो
पनीतंचतत्सुखंस्वःपदास्पदमित्यनेनापिसूचितमेतत्। आद्यपादेनतत्रैहिकरत्यन्तकालदुःखसदृशसुखसमान[illegible]निरा
सः। नचग्रस्तमित्यनेनतदधिकदुःखनिरासः। अनन्तरमित्यनेननिद्राकालवदैषयिकोभयरहितदिनरूपकालनिरासः[illegible]
सकलदुःखाभावस्याद्यपादेनैवप्रतिपादनेसिद्धेनचग्रस्तमित्यस्यवैयर्थ्यापत्तेः। अभिलाषोपनीततत्वेनविषयस[illegible]क्लेशानि

रु.मं. रागतस्तु मैथिवैधर्षिकमेव सुखमिति अप्सरसएवं जायाभूत्वो पशोरतद्दृष्ट्याग्निष्टोमादिफलकथनेनैव पूर्वपरयोरितिशेषे भाष्ये
स्पष्टमुक्तम्। एवं च विजातीयसुखत्वमेव स्वर्गत्वम्। तस्मान्महिषासुरादिजन्यं दुःखमस्त्येवेति सूचितम्। यद्वा [illegible] ॥ यक
४९ वश्यभाविदुःखान्यदुःखजनकधर्मानारब्धदेहोपभोग्यसुखत्वं तत्। सहगमनादौ मरणान्तप्रायश्चित्तादौ चोर [illegible]
पापभूयान्यमीज्योतिष्टोमन्यायेनेति वदन्तीति दिक्। श्येनफलीभूतस्य शत्रुवधस्य रागतः प्रवृत्तिविषयस्य विधिविषयत्वा
भावेन न हिंस्यादिति निषेधविषयत्वं पूर्णमेवायद्भ्रान्तः पातिवधस्यैवमनुनाऽस्य वधत्वबोधनात्। अतएव तज्जन्यपापेबलव
दुद्वेषवतां शिष्टानामपेक्षितवैरिवधसाधनत्वेपि न तत्र प्रवृत्तिः। श्येनस्तु मरणानुकूलव्यापारोपहिंसा। मरणोद्देशेन प्रवृत्तस्य
श्रौतविध्यबोधितस्य तदनुकूलव्यापारस्यैव हिंसात्वात्। तस्मात्स्वेनैव वीर्येण निगृह्णीयाद्दरीन् द्विजः। श्रुतीरथर्वाङ्गिरसीः कु
र्यादित्यविचारयन्। क्षत्रियो बाहुवीर्येण तरेदापदमात्मनः। धनेन वैश्यशूद्रौ तु जपहोमैर्द्विजोत्तम इत्यादिना श्रौतस्यैवमर्थुना
भ्यनुज्ञानात्। श्रुतीरित्यस्य तद्बोधिताभिचारकर्माणीत्यर्थः। कूपादौ विनष्टे गविकूपकर्तुर्हिंसकत्वं वारणाय मरणोद्देशेनेति। मरे राम.
णकामनयेत्यर्थः॥ एवमन्योद्देशेन प्रक्षिप्तनाराचहते ब्राह्मणेन तत्स्मेसुर्ब्रह्महन्तृत्वम्। ब्राह्मणमरणाकांक्षनत्वात तदप्रसेपात्। तथा
काशीमरणोद्देशेन कृतशिवपूजादेर्न हिंसात्वम्। यदा मे मरणं भवति तदा काश्यां भवत्विति। एवं कामनया [illegible] काश्यपि ४९

करणत्वविषयतयातदाचरणेऽपिमरणकामनयानाचरणात्।एवंचात्रहिंसात्ववारणायाःदृष्टाद्वारकत्वविशेषणंवदन्तोमा
न्याएव।मरणोद्देशेनकृतस्यतुहिंसात्वंभवत्येव।श्रौतविध्यबोधितेत्युक्तेस्तन्त्राद्युक्ताभिचाराणांहिंसात्वमेव।श्येनादावपि
शिष्टानांविगानंतुश्येनाद्यधोवधाच्चनरकइतिप्रतिसंधानेनबोध्यम्।श्येनानुष्ठानकालेशत्रून्हन्तीतिप्रयोगस्तुगौणएव।उप
पातकेष्वभिचारगणनंतुवैदिकेतराभिचारपरम्।स्मृत्यपेक्षयाश्रुतेर्बलवत्त्वात्।एवंचश्येनेकृतेप्रकृतेप्रयोगादिनादैवाद्रिपोर्म
रणेश्येनकर्तुर्नकिंचिदपिप्रायश्चित्तम्।शत्रोर्मरणेतुतत्रतस्यप्रयोजककर्तृत्वात्प्रयोजककर्तुर्यत्प्रायश्चित्तमुक्तंतावदेवमसंपू
र्णम्।मरणजनकरोगादिकंप्रतिअन्यकर्तृकखड्गघातादिकंप्रतिचश्येनस्यहेतुतायावेदेनबोधनात्।श्येनवधप्रयुक्तमत्यल्पं
भवत्येव।तान्त्रिकाभिचारकर्तुर्मरणसिद्धौतत्तद्वधप्रयोजकत्वप्रयुक्तमुपपातकप्रयुक्तंचप्रायश्चित्तम्।कृतेभिचारेदैवाद्म
रणेतुउपपातकप्रयुक्तमेव।ब्राह्मणविषयेत्वभिचारस्यमन्वादिस्मृतौनिषेधात्तत्राधिकंप्रायश्चित्तंश्येनादिश्रौताभिचारक
रणेऽपिप्रायश्चित्तंतद्विषयेभाट्टाअपिश्येनोविहितत्वादिष्टसाधनत्वाच्चधर्मएवतत्फलंवैरिवधस्त्वनर्थहेतुत्वादधर्मएवेति
प्रतिपन्नाः।परैस्त्वेवंसतिचोदनालक्षणोऽर्थोधर्मइत्यत्रार्थपदंव्यर्थंनिषिद्धकलञ्जभक्षणादितुनचोदनालक्षणमि[illegible]तुव्या
वृत्तिफलकंतत्।तस्मात्श्येनोविहितत्वान्नाधर्मः।नरकसाधनहिंसाफलकत्वाच्चनधर्मइतिप्रतिपन्नाइत्यलम्।केतुमीमां

उ·म कैर्वाजपेयेन यजेतेत्यादौ वाजपेयपदेन न द्रव्यं करारूपम्। स्वपदोपात्तयागरूपकरणावरुद्धायां बहिर्भूतद्रव्यस्य [illegible] त्वेनान्
५० न्वयासंभवात्। वाजपेयवतेति बोधयितुं मत्वर्थलक्षणादोषः। वाजपेयेन यागं भावयेद् यागेन च स्वर्गं भावयेदिति [illegible] भे
दापत्तिस्तस्मात्तन्नामधेयमिति सिद्धान्त इत्युक्तम्। तत्र मत्वर्थलक्षणेत्यस्य तत्कृतासाधुत्वदोष इत्यर्थः। तदर्थे तेषां मत्वर्थीयानां
साधुत्वबोधकव्याकरणेन तत्रार्थे लक्षणया प्रकृतिप्रयोगस्यासाधुत्वबोधनात्। कुन्ताः प्रविशन्तीत्यादावपि कुन्तत्वादीनां
तत्संयोगिन्यारोपो न तु कुन्तसंयोगित्वेन लक्षणा। अत एव वाभ्रव्यद्व्यर्थे बभ्रुरित्यादीनामसाधुत्वमुक्तं परस्वेति सूत्रे भा
ष्ये। न च तद्भाष्यं शक्तिभ्रमेण बोधे असाधुत्वपरम्। शक्तिभ्रमस्य दुरुपपादतया [illegible] तत्सम्बन्ध्यपत्यमित्यर्थेऽणा
दिप्रत्ययसमासयोः साधुत्वस्य सूत्राद्बोधेन तत्रार्थेऽन्यशब्दस्य लक्षणयाप्यसाधुत्वमित्यस्य सूत्रस्वारस्येन लाभाच्च। एतं
न्मूलक एव विभक्तौ न लक्षणेति प्रवादः। रघूणामन्वयमित्यादौ तदपत्ये रघुत्वारोपो बोध्यः। सोमेन यजेतेत्यादौ क्वान्तसोमत्वे
थे लक्षणेति बोध्यम्। अर्श आद्यजन्तं वा सोमपदम्। अत एव प्रोक्ताल्लुगिति सूत्रे प्रोक्तार्थकप्रत्ययान्तादित्यर्थे प्रोक्तादिति भाष्य उम
मित्याशङ्क्य सौत्रोऽयं निर्देश इति भाष्ये समाहितम्। अत एव गुणवचने भ्यो मतुपो लुग्वक्तव्य इति वचनं वार्तिककृता रब्धम्। ५०
अन्यथा तद्धितलक्षणयैव सिद्धे तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेव। लुगपि समानाधिकरणद्रव्यवाचकसत्त्व एव॥ लक्षणा। पेतत्सत्त्व एव। नत्रै

वानुपपत्तिप्रतिसंधानात्। नचलुकापिलक्षणेवान्वाख्यायतइतियाच्यम्। शास्त्रबोधिततत्वेनतत्रसाधुत्वस्यनिर्बाधत्वात्
।गुणगुणिनोरभेदस्यापिसत्वेनतत्रस्याख्यातमित्यन्यत्। गुणवचनानामाश्रयतोलिङ्गवचनानीत्यनेनतत्रपक्षेलिङ्गादि
सिद्धिर्बोध्या। अन्यत्रापिनामधेयत्वबीजंपूर्वमीमांसायांस्पष्टम्। नामधेयत्वेचवाजपेयादिपदंपदपरम्। मत्वर्थलक्षणाया
मसाधुत्वेप्यस्यांतत्वाभावात्। स्वरूपस्यापिपदशक्यत्वाच्च। परंतदर्थयोरभेदाध्यवसायस्यपूर्वमुपपादितत्वेनवाजपे
यपदाभिन्नोयागइतिबोधेपश्चात्साङ्गोपाङ्गविधिपर्यालोचनेप्रवृत्तिनिमित्तरूपवैजात्योपस्थितौविजातीयोयंयागोवाजपे
यपदशक्यइतिशक्तिग्रहेऽन्यत्रतेनपदेनयागविशेषोपस्थितिः। इहसहकारतरौमधुरंपिकोरौतीत्यादौएतत्सहकारतर्व-
धिकरणकमधुररववर्णायत्कर्तृकंसपिकपदाभिन्नइतिबोधेसहकारेकोकिलत्वजातिमतएवमधुररववर्णंजानतस्तद्वैजात्योप-
स्थितौतदवच्छिन्नेपिकपदशक्तिग्रहेतेनरूपेणबोधः। यत्तुपदस्यवाच्यतासंबन्धेनयोगेन्वयइति। तन्न। संबन्धाप्रसिद्धेः। पू
र्वमनुपस्थितसंबन्धस्यभानाङ्गीकारेपिसर्वथाप्रसिद्धस्याज्ञातस्यसंबन्धस्यभानाननुभवात्। वाजपेयपदो[illegible]त्तीया
याअसाधुत्वापत्तेश्चकरणाभेदेनहिंसेतिसिद्धान्तः। यदपिवाजपेयपदंक्वचित्शक्तमितिसामान्याकारश[illegible]णसा
मान्यतोवाजपेयपदशक्यइत्युपस्थित्याभेदान्वयइति। तदपिन। तथोपस्थितेःकारणाभावात्। किंचिदित्येवोपस्थितेश्च

नहि किंचिद् भिन्नो याग इति बोधोऽनुभवसिद्धः। किंच वाजपेयपदस्य योगेन सुराद्रव्ये शक्तिग्रहसत्त्वेनेदृशशक्तिग्रहासंभवादित्य
लम्। प्रवर्तना च लिङादेर्द्योत्या। पचेत्यादौ विनापि लिङादिकं प्रवर्तनाप्रतीतेः। अन्तर्भावितण्यर्थे प्रवर्तनाया धात्वर्थत्वस्य दृ
ष्टत्वाच्च। कर्त्रादिष्वपि द्योत्यतया एव दृष्टत्वाच्च। अत एव निमन्त्रयेयं भवन्तमित्यादौ धातुना निमन्त्रणस्योक्तत्वेऽपि
लिङ्सिद्धिः। यद्वार्हे कृत्यतृचश्चेति लिङ्लोटौ। निमन्त्रणादिनिष्ठमर्हत्वं चावश्यकर्तव्यतालक्षणम्। किंच तस्याः वाच्यत्वे त
स्या एव विशेष्यत्वेन तत्रैकत्वस्यैव सत्त्वेन द्विवचनाद्यनापत्तिः। संख्यायाः स्ववाचकप्रत्ययान्तजबोधविशेष्य एवान्वयात्
कर्तृगतसंख्यायास्तन्निष्ठधात्वर्थ इव तद्विषयकप्रवर्तनायामप्यारोपेण तत्त्वाधुत्वमित्यपि क्लिष्टम्। तत्र धातूपस्थितव्यापारा
णां मध्ये प्रयोजकव्यापारस्य विषयितया विशेषणत्वमितरेषां तु विषयतया विशेष्यत्वम्। एवं च पचेदित्यादावेककर्तृका
प्रवर्तनाविषयीभूता पाकानुकूला क्रियेत्यादिरीत्या बोधः। यत्तु द्योतकत्वेऽपि प्रवर्त्तना विशेष्येति। तन्न धात्वर्थे विशेषणता
या एवान्याय्यत्वात्। किंच तस्या विशेष्यत्वे देवदत्तादेः प्रधानभूतधात्वर्थानाश्रयत्वेनाकर्तृत्वे कर्तृलिङनद्यनापत्तिः। किंच स्वा
ध्यायोऽध्येतव्य इत्यादौ सत्त्वप्रधाने कृदन्ते प्रवर्तनाया विशेषणत्वमावश्यकमिति सर्वत्र तथैवोचितम्। तत्र हि प्रवर्तनाविष
याध्ययनकर्म स्वाध्याय इति बोधः प्रवर्तनाविषयत्वेन बुद्धस्य धात्वर्थस्य भाव्यत्वेन ग्रहान् कथंभावाकाङ्क्षा साग्रस्

पसदनादिविधिना निवर्त्तते। करणाकाङ्क्षा च बाह्यैरध्ययननियमनविधिभिर्निवर्त्तते। फलाकाङ्क्षा च यज्ञादिविधिभिः। अष्टौ
गुरूपसदनं करणं नियमाश्चेति कर्तव्यता। अयं विधिः संपूर्णवेदस्य प्रयोजनवदर्थपर्यवसायित्वबोधकः। निष्कारणः षडङ्गो वे
दोऽध्येयो ज्ञेयश्चेति वाक्यान्तरादध्ययनस्य नित्यत्वमपीति नित्यकाम्यमेतदित्याहुः। तत्र सकलकारकविशिष्टधात्वर्थे प्रव
र्त्तनायां विशेषणत्वे विधिप्रत्ययस्तात्पर्यग्राहकः। एवं च प्रवर्त्तनासिद्धमद्भुतवत्ताप्यत्वे श्रेयःसाधनत्वं च विशिष्ट एव।। धात्व
र्थस्य प्राप्त्यर्थत्वे तु तात्पर्यतो गुणांशे पर्यवस्यति। प्रवर्त्तनात्र वर्त्तमानकालेऽवभासते शब्दशक्तिस्वभावात्। इतरधात्वर्थस्तु
भविष्यत्काल एव तत एव। एतेन प्रेरणाप्रयोज्यपाकवर्त्तमानतादशायां पचेदिति स्यादित्यपास्तम्। विधिलिङादावुत्तमस्तु न
स्वप्रवृत्तौ स्वप्रेरणाया अकारणत्वेन तज्ज्ञानानुपयोगादिदमेवाभिप्रेत्योत्तमपुरुषो विधिशक्तिप्रतिबन्धक इति तान्त्रिकाः। एवं य
च्छब्दयोग एवकारयोगोऽपि विधिशक्तिप्रतिबन्धक इति बोध्यम्।। इति लिङर्थविचारः समाप्तः।। पिपठिषतीत्यादौ सनर्थ इच्छा
। तस्याः प्राधान्यानुभवात्। तत्र धात्वर्थस्य कर्मत्वं समानकर्तृत्वे तदुभयसंबन्धेन विशेषणता। धातोः कर्मणः समानकर्तृकादि
च्छायां वेति सूत्रस्वरसात्। गमेर्गमिः कर्म इषधातोः कर्म गमी इति सन्न्यूनभाष्योक्तेरस्मात्कर्मण्यपि लादयः। अतएव नि
दिध्यासितव्यो विजिज्ञासितव्य इति प्रयोगाः सङ्गच्छन्ते। ननु ज्ञानस्वभावत्वाद्वर्त्तमानाप्याशंसाविषयभविष्यत्वाद्भविष्य

ल·म· त्कालेत्वाशंसायांभूतवच्चेतिसूत्रेभाष्येउक्तम्। तद्रीत्यावर्तमानायाअपिइच्छायाविषयभविष्यत्वेनभविष्यत्कालत्वात्सन्नन्ता
५२ द्वर्तमानप्रत्ययासङ्गतिरितिचेन्न। सन्प्रत्ययार्थेच्छायाः प्रधानत्वेनगुणभूतप्रकृत्यर्थानुयायित्वात्। आशंसातुनप्रत्ययार्थ
इतिप्रधानानुयायित्वेन। आबाधादिवत्प्रयोक्तृधर्मो ह्याशंसा। आशंसेइत्यादिशब्दप्रयोगेप्रयोक्तृधर्मः सागम्यतइत्यन्यत्रवि (
स्तरः। श्वामुमूर्षतिकूलंपिपतिषतीत्यादौआशङ्कार्थेसन्। श्वकर्तृकमरणविषयाशङ्केतिरीत्याबोधः इच्छारोपेणाप्रत्ययइ
तिभाष्यसंमतेपक्षेउक्तोर्थः पश्चान्मनसबोधविषयइतिबोध्यम्। सन्नन्तेपिपठिषतिगन्तुमित्यादिवारणायैकार्थीभावः। तस्य
पटविधित्वाभावेपिवावचनानर्थक्यंनित्यत्वात्सनः। इहद्वौपक्षौवृत्तिपक्षश्चावृत्तिपक्षश्च तत्रस्वभावतएतद्भवतिवाक्यंवृत्तिश्चेतिभा
ष्यात्सः। वृत्तेरेकार्थीभावविषयत्वाद्वाक्यस्यव्यपेक्षाविषयत्वाद्भिन्नार्थत्वेनबाध्यबाधकभावाप्रसङ्गइतिकैयटाच्च। पुनःपुनरति
शयेनवापचतिपापच्यतइत्यादौयङःप्रकृत्यर्थगतंपौनःपुन्यंबाहुल्यंवाद्योत्यते। बाहुल्यंकार्त्स्न्यम्। क्वचित्कौटिल्यगर्हाद्य
पि। नित्यंकौटिल्येगतौलुपसदचरेत्यादिशास्त्रप्रामाण्यात्। तद्विषयेक्रियासमभि—हारेयङ्ङनभिधानात्। पाचयतीत्यादौ राम
णिज्वाच्याप्रेरणानतुद्योत्या। विशेषणत्वापत्तेः। एवंचतदाश्रयस्यकर्तृत्वानापत्तौण्यन्तात्प्रयोजककर्तरिलाद्यनापत्तिः। अंत
एवद्योतकतापक्षस्यतत्रभाष्येप्रकृत्यर्थविशेषणत्वशब्देनोल्लेखः कृतः। किंचैवमपिप्रयोजकस्यकर्तृत्वाङ्गीकारेगमिजोग्रामंदे ५२

वदत्तो यज्ञदत्तेनेत्यादौ प्रयोजकव्यापारस्य गमिवाच्यत्वात्प्राधान्येन गत्यर्थत्वाच्च प्रयोजककर्तरि क्तस्यापत्तिः। यो त्वस्य विशेष्य
त्वाङ्गीकारेऽपि पाचयति देवदत्तश्चैत्रेणेत्यादौ प्रधानीभूतव्यापाराश्रयत्वेन प्रयोज्यस्य कर्तृत्वानापत्तिः। मम तु धातुभेदान्न दोषः
। न च स्वतन्त्रपदेन शब्दतः प्रधानस्येवार्थतः प्रधानस्यापि ग्रहणादुभयोः कर्तृत्वं तत्र प्रेरणाया विशेषणत्वेऽपि तस्या अन्यानधी
नत्वलक्षणमार्थप्राधान्यमिति वाच्यम्। प्रयोज्ये कर्तरि तृतीयेव ण्यन्ताल्लादेरप्यापत्तेः। दुहादीनामप्रधाने कर्मण्यपि लादिस्वी
कारेण लादिविधौ कर्त्राद्यंशेऽप्रधानाप्रधानन्यायाप्रवृत्तेः। तत्रार्थप्राधान्यस्य सत्त्वाच्च। किञ्चैवमन्तर्भावितण्यर्थेषूभयोः कर्तृ
त्वापत्तिः। स्वसाध्यक्रियाजनकप्रयोक्तृत्वं स्वतन्त्रत्वमिति पक्षेऽपि स्वतन्त्रं कारकं क्रियाजनकं कर्तत्यर्थे बाधकाभावेन क्रियाया
: प्रधानभूताया एव ग्रहणान्नोभयोस्तत्त्वम्। मम तु तत्र प्रयोज्यकर्तुः प्रायेण करणत्वेन विवक्षा। तत्क्रियाया अपि धातुना प्रायेण क
रणत्वेनैव बोधान्न तदाश्रयस्य कर्मत्वम्। क्वचित्तु न तदपि। यथा गर्गाः शतं दण्ड्यन्तामित्यादौ तत्र प्रयोज्यव्यापारानुकूलव्यापा
रो धात्वर्थ इति बोध्यम्। अत एव चारेणाहं परसैन्यमनुप्रविश्य संकलयामीत्यादौ प्रयोज्यकर्तुश्चारादेः करणत्वमुक्तं भामत्या
म्। चारेणेत्यस्यानुप्रवेशनान्वयेऽपि करण एव तृतीयेति बोध्यम्। वाचकत्वे तु न दोषः। प्रयोज्यस्य ण्यन्तप्रकृत्यर्थकर्तृत्वेऽपि
ण्यन्तार्थकर्तृत्वाभावात्। ण्यन्तात्प्रधानकर्तरि ल इति भाष्ये प्रधानत्वं लप्रकृत्यर्थकर्तृत्वरूपम्। स्पष्टं चेदं हेतुमति चेति सूत्रे

ल॰ मं॰ माख्ये॥ इतिसनाद्यर्थविचारः॥ कर्तृकर्मविहितकृतां कर्तृकर्मणीवाच्ये। तयोरेवचलिङ्गाद्यन्वययोग्ययोः प्राधान्यं सत्त्वप्रधाना
५३ नीत्युक्तेः। कर्मकृतिचफलव्यापारयोर्व्यत्यासइत्याद्युक्तम्। तत्रशतृशानजन्तार्थस्याख्यातार्थक्रियाविशेषणत्वं मित्यर्थौलिख
न्नास्तेभूमिमित्यत्रचतुर्थोल्लासेस्पष्टः काव्यप्रकाशे। हरिरप्याह। वक्ष्यमाणोधीष्वात्रजपं स्वङ्क्तमणंकुरु॥ तादर्थ्यस्याविशे
षेपिशब्दाद्भेदः प्रतीयतइति। अध्ययनमत्रजपः। उभयत्रापिजपस्यैवविधिः। शब्देनत्वाद्येजपस्य प्राधान्यमन्त्येतस्यगुणभा
वइतितदर्थः। किन्तुशतृन्तार्थस्याबुद्धिपूर्वकत्वादिरूपमप्राधान्यं प्रकरणादिवशाद्व्यञ्जनयावाप्रतीयते। यथालिखन्नास्तेइ
त्यादौ। एवंचतदर्थेसमानाधिकरणनामार्थस्यविशेषणत्वमेवान्यथातत्रविशेषणतामापन्नस्याख्यातार्थेविशेषणत्वंनस्या
त्। गलइत्तधारेत्यादौसमासेतद्विग्रहवाक्येचविपरीतमितिनगलदित्यादेः पूर्वनिपातासिद्धिः। भावार्थानांकृत्यसंज्ञकतव्या
दीनांखलर्थानांनपुंसकेभावेक्तस्यचसाध्यावस्थापन्नधात्वर्थानुवादकत्वमेव। अतएवैधितव्यमित्यादौनक्रियान्तराकाङ्
क्षा। अतस्तेष्वेकवचनमेवसत्त्वप्रधानानिनामानीत्युक्तेः। साध्यावस्थस्यापिपचतिरूपमित्यादाविवलिङ्गयोगः। तत्रलिङ्गान्तरा राम॰
संभवाल्लिङ्गसर्वनामत्वाच्चनपुंसकत्वमेव। लिङ्गान्वयित्वमेवचतत्रसत्त्वम्। शयितव्यायद्यर्थेविभक्त्यालिङ्गान्वयोपयोगिसिद्ध
त्वावेदनमितिकश्चित्। यत्नादिवाच्यस्तुसिद्धावस्थापन्नः। पाकइत्यादौसर्वसंख्यादियोगदर्शनात्। तत्रापिप्रकृत्यासाध्या ५३

वस्तुतः प्रकृतस्यैवोपस्थित्यौदनस्य पाकइत्यादौ नकारकान्वयहानिः। अध्याहृततिङन्तार्थक्रियायां तत्र कारकान्वय इति तु न
युक्तम्। नलोकेति निषेधेन कृद्योगषष्ठ्यनापत्तेः। कर्तृकर्मणोरित्यस्य वैयर्थ्यापत्तेश्च। काष्ठैः पाकइति त्विष्टापत्तिग्रस्तम्। नचै
कस्यैव सिद्धत्वसाध्यत्वाभ्यामुपस्थितिः कथं विरोधादिति वाच्यम्। यथासंबन्धिभेदेनैकस्यैव कार्यत्वमातुलत्वं च तथाकार
कलिङ्गादिसंबन्धिभेदेन साध्यत्वस्य सिद्धत्वस्य चैकत्र विरोधस्यैवाभावात्। यथा वा मृगो धावति पश्येत्यादौ धावनस्य मृगं प्रति
साध्यत्वं दर्शनं प्रति च साधनत्वं तद्वत्। एकस्यैव च धात्वर्थस्य साध्यत्वेन प्रकारतासिद्धत्वेन विशेष्यता एकनिष्ठत्वाच्च तयोर्नस्फु
टं ग्रहो बोधे। एतेन घञ्वाच्यो भावः प्रधानमिति ग्रन्थो व्याख्याताः। तदुक्तं कर्तरि कृदिति सूत्रे भाष्ये। घञादिवाच्यो भावो बाह्यः
प्रकृत्यर्थादिति। तुमुनादिवाच्यस्त्वाभ्यन्तर इति तुमर्थ इति सूत्रे भाष्ये। तत्र शोभनाद्यर्थस्य धात्वर्थफलान्वये शोभनं पाक इ
त्येव। कर्तृकर्मणोरिति षष्ठी तु न। कर्तृसाहचर्येण कर्मणो धात्वर्थभेदेनान्वयिन एव तत्र ग्रहणात्। स्पष्टं चेदं पूजनात्पूजित
मित्यत्राष्टमे भाष्ये। एतच्च निरूपितं कर्तृकर्मणोरिति सूत्रे शब्देन्दुशेखरे। व्यापारान्वये तु शोभनः पाक इत्येव। तस्य कर्मत्वाभा
वेन तद्विशेषणे द्वितीयाया अप्राप्तेः। तिङन्तार्थव्यापारान्वये तु नपुंसकतैव। एतेन घञादीनां प्रयोगसाधुतामात्रमित्यपास्तम्। त
दुक्तम्। आख्यातशब्दे भागाभ्यां साध्यसाधनवर्तिता। प्रकल्पिता यथा शास्त्रे स घञादिष्वपि क्रमः॥ साध्यत्वेन क्रिया तत्र धा

ल·मं· तुरूपनिबन्धना॥ सिद्धभावस्तु यस्तस्याः सघञादिनिबन्धनइति। सिद्धभावः सिद्धत्वम्। यथा पचतीत्यादौ कल्पितान्वयव्यतिरेका
५४ भ्यां धातुभागक्रियायां प्रत्ययः कारके इति कल्पना श्रीयते तथा प्रकृतिः साध्यस्वभावमाचष्टे घञ्तस्याः सत्त्वभावमित्यर्थ इ
ति हेलाराजः। अनेनात्रापीयं शास्त्रकृत् कल्पनैवेति दर्शयति। स्पष्टं चेदं भावे सार्वधातुके यगिति सूत्रे भाष्ये। साध्यत्वेन भाना
देव क्रियार्थक्रियोपपदे विधीयमानतुमुनादिसिद्धिः। भोक्तुं पाक इत्यादि क्रियापदस्य साध्यत्वविशिष्ट एव प्रवृत्तेः। पदार्थः प
दार्थेनेति न्यायस्तु क्रियातिरिक्तविषय एव। भोक्तुं गतो देवदत्तेन ग्रामो गतः कृतपूर्वी कटमित्यादौ कारकाणां गुणभूतक्रियाया
मन्वयात्। साध्यावस्थस्य प्रकारतया भानात्तस्य प्रसज्यप्रतिषेधरूपनञर्थेन्वयो न। तेन द्वित्वावच्छिन्नपाकाभावकर्तृकासत्ते
तिबोधाभिप्रायेण पाको नास्तीति न। वस्तुतो भोक्तुं पाको भोक्तुं गत इत्याद्यसाध्वेव। क्रियार्थोपपदं क्रियायामित्युक्त्या प्रत्यासत्त्या
क्रिययोरेकजातीयत्वलाभेन स्वप्रकृतिकप्रत्ययार्थप्रत्ययगुणीभूतायाः साध्यावस्थमात्राया एव क्रियार्थक्रियाया ग्रहणात्।
ध्वनितं चेदमुपपदमतिङिति कारकोपपदात्कृदिति सूत्रयोर्भाष्ये इत्यन्यत्र प्रपञ्चितम्। किं च यत्र कार्ये क्रियावाचकशब्द राम·
ग्रहणं तत्रोक्तक्रियाया एव ग्रहणम्। यत्र तु क्रियारूपार्थग्रहणं तत्र गुणीभूतादेरपि ग्रहणम्। अत एव गतपाकादियोगे कार ५४
कविभक्तिकृत्वसुच्क्त्वादीनां साधुत्वमित्यन्यत्र विस्तरः। तुमुनादीनाम सत्त्वभूतो भाव एवार्थः। अव्ययकृतो भाव इत्युक्ते

।ग। कर्ड्इत्यादावपि तुमुनर्थे वैलक्षण्याननुभवात्। एवं चायं धात्वर्थानुवादक एव। तत्र तुमुन्ण्वुलौ क्रियायां क्रियार्थायामिति सु
त्रे ऽरुद्देश्यत्वरूपतादर्थ्यमपि तुमुन्द्योत्यम्। तच्च संसर्गः। प्रकृत्युपपदार्थयोस्तादर्थ्यवत्समानकर्तृत्वमपीहाभिधानबल
लभ्यः संसर्गः। क्रियान्तराकाङ्क्षानुत्थापकतावच्छेदकरूपवैजात्येन तु न भानम्। तदाकाङ्क्षादर्शनात्। कारकान्वयप्रयो
ज्यतावच्छेदकवैजात्येन तु भानमस्त्येव। एतद्द्विहितण्वुल्तुकर्तर्येव। कृष्णं द्रष्टुं याति तं दर्शको यातीत्यादौ कृष्णकर्मकभवि
ष्यद्दर्शनोद्देश्यकं दर्शनकर्तृककर्तृकं यानं कृष्णकर्मकभविष्यद्दर्शनकर्तृककर्तृकं तद्दर्शनोद्देश्यकं गमनमित्यादिरीत्या बोधः। एवं
क्त्वाणमुलादीनामपि असत्त्वभूतो भाव एवार्थः। तुमुन्वत् क्त्वाप्रकृत्यर्थक्रिया क्रियान्तरे विशेषणं धातुसंबन्धाधिकारस्त्। तयोः
संबन्ध एककर्तृकत्वं पूर्वकालत्वोत्तरकालकत्वं च। समानकर्तृकयोः पूर्वकाले क्त्वेत्यनुशासनात्। समानकर्तृकयोरिति निर्धार
णे सुप्। पूर्वकाल इति बहुव्रीहिः। समानकर्तृकयोः क्रियारूपार्थयोर्मध्ये पूर्वकालसंबन्ध्यर्थवाचकाद्धातोः क्त्वेत्यर्थः। एवं च वा
क्यशक्त्योक्तसंबन्धतात्पर्यग्राहकाः क्त्वादयः सूत्रबलादेव तयोः क्रिययोरेककर्तृकत्वबोधः। क्वचित्तु जन्यत्वव्याप्यत्वादिक
मप्यधिकं भासते तत्तु मानान्तरगम्यत्वान्न क्त्वाद्योत्यम्। यथा भुक्त्वैव तृप्तो न पीत्वा अधीत्य तिष्ठतीत्यादौ। अत एवाध्ययनकालि
कस्थितिमात्रपरत्वेऽधीत्य तिष्ठतीति प्रयोगो न तद्भावकालिकस्थितिमात्रपरेति बोध्यम्। तदपि संसर्गमर्यादयैव भासते। एतेन स

ल·मं· मानकर्तृकत्वं क्त्वावाच्यमित्यपास्तम्। संसर्गमर्यादयैव लाभेनानन्यलभ्यत्वात्। कर्तरि कृदित्यस्य तु नात्र प्रवृत्तिः। अन्ययकृतो
५५ भावइत्युक्तेः। तत्राव्यवहितपूर्वकालत्वाद्येव संसर्गः। अत एव वर्षान्तरीयभोजनमादाय भुक्त्वा व्रजतीति न। अव्यवधानं तात्प
र्यवशाद्दण्डमुहूर्ताद्यहरादिभिर्यथायथं बोध्यम्। तेनाद्य भुक्त्वा श्वो गन्तेत्याद्युपपत्तिः। न च पूर्वकालत्वादेः संसर्गत्वे मुखं व्यादाय
स्वपितीति न स्यात्। व्यादानस्य स्वापपूर्वकालत्वाभावादिति वाच्यम्। व्यादानोत्तरमपि स्वापानुवृत्त्या तमादाय तदुपपत्तेः। अ
त्र कालिकसंबन्धेन व्याप्यत्वमपि भासते। तेन व्यादानोत्तरं स्वापे कृते तदनुवृत्तावेव तथा प्रयोगो न तु मुखमीलने तथा प्रयोगः।
तदातननिद्राया स्तद्व्याप्यत्वाभावात्। दर्शपौर्णमासाभ्यामिष्ट्वा सोमेन यजेतेत्यादौ दर्शादियागवैशिष्ट्यस्य सोमयागे विधानम
तो दर्शादितः प्राक् सोमकरणे प्रत्यवायसिद्धिः। दर्शमात्रकरणे सोमाकरणे च तदभावसिद्धिः। आधानोत्तरं तावत्कालं संदिग्धजी
वनस्याति अह्नावतस्ततः प्राक् सोमानुष्ठानेऽपि न प्रत्यवायः। प्रागपि सोमेनैक इति आश्वलायनोक्तेः। उत्तरकालमात्रं पूर्वकाल
मात्रं वा संबन्ध इति तु न युक्तम्। संबन्धस्योभयनिष्ठत्तावश्यकत्वात्। तत्रोत्तरकालवृत्तित्वं न तद्ध्वंसाधिकरणकालवृत्तित्वम्। राम
स्थित्वा पश्यतीत्यादावभावात्। किं तु तदधिकरणसमयध्वंसाधिकरणसमयोत्पत्तिकत्वम्। उत्तरकालस्य प्रत्ययार्थत्वे तु न यु
क्तम्। कृतिप्रत्ययार्थस्य विशेषणत्वदर्शनात्तस्य विशेष्यत्वापत्तौ क्रियाप्राधान्यविरहेणाभीष्टेयहित्वाभावापत्तेः। गुणभूतक्रिया ५५

माश्रित्यतस्यवृत्तौ पाचकइत्यादावतिप्रसङ्गः इतिभाष्य॥ परेतुसमानकर्तृकयोरर्थयोर्मध्ये पूर्वकालविशिष्टार्थवृत्तेर्धा
तोः क्त्वेतिसूत्रार्थात्तुपूर्वकालः क्त्वाप्रत्ययार्थप्रकारः। तद्बलादेवानन्तर्यसंबन्धेनतस्य धात्वन्तरार्थेन्वयः॥ अतएवभाष्येस
मानकर्तृकत्वेनपूर्वंभुङ्क्ते पश्चाद्व्रजतीत्यत्रक्त्वाप्रत्ययमाशङ्क्यस्वशब्देनोक्तत्वान्नेतिपरिहृतम्। पूर्वशब्दस्यात्रपू
र्वकालोर्थोनतुधातोस्तत्रवृत्तिरितितदर्थः। नतूक्तार्थानामप्रयोगइतितदर्थः। तथासतीहकस्मान्नभवत्यास्यतेभोक्तुमिति
शङ्कापरभाष्यासङ्गतेः। तत्रापिलार्थकतुमुना पूर्वकालत्वस्यापिक्रियायांद्योतितत्वेनतदप्राप्तेः। तत्रपूर्वकालत्वस्याप्र
तीतौतुकथंक्त्वाआपादनम्। वासरूपन्यायेनलटासाधितमित्यन्यत्। यदात्वासेः क्त्वा तदाभुजेस्तुमुन्ननभिधानान्नेतिकैय
टः। पूर्वंभुक्त्वापश्चाद्व्रजतीत्यादावन्येभ्योभोक्तृभ्यः पूर्वंभुक्त्वान्येभ्योव्रजितृभ्यः पश्चाद्व्रजतीत्यर्थइतिसा[illegible]क्रियापेक्षं
पौर्वकाल्यमितिविभाषाग्रेप्रथमेतिक्त्वा। आनन्तर्यसंबन्धेनपूर्वकालिकदर्शादिवैशिष्ट्यंचसोमेविधीयतइतिनतत्रदोषः। एवंच
पूर्वकालइतिकर्मधारयएव। भूतइतितुनोक्तम्। लाघवानादरात्। तत्त्वेनबोधाननुभवाच्च। एवंचषष्ठ्याः संबन्धवाचकत्वव
देषामपिसमानकर्तृकत्वादिरूपसंबन्धवाचकत्वंवक्तुंशक्यमितिप्राहुः। नन्वेवमिष्टकाःपक्त्वाहंभोक्ष्येहंभुक्त्वाव्रजामीत्यादौतृ
तीयापत्तिः। नचतिङन्तेनकर्तुरभिधानान्नेतिवाच्यम्। तिङन्तार्थकर्तुरुक्तत्वेपिक्त्वान्तार्थकर्तुरभिधानाभावात्। अनभिहिते

ल·मं· भवतीतिपर्युदासात्। अतएवप्रासादेआस्ते इत्यत्रसदिक्रियाधिकरणस्याभिधानेप्यासिक्रियाधिकरणस्यानभिधानात्ससमीति
५६ भाष्यादौस्पष्टम्। तथापक्वौदनोभुज्यतेइत्यत्रद्वितीयापत्तिरितिचेन्न। कर्त्रादेरेकत्वेप्रधानतिङन्तार्थक्रियानिरूपितशक्त्यभि
धानक्त्वान्तार्थगुणक्रियानिरूपितशक्तेरप्यभिहितवत्त्वस्यभाष्यादिप्रामाण्येनाङ्गीकारात्। तदुक्तं हरिणा। प्रधानेतरयोर्यत्र
द्रव्यस्यक्रिययोः पृथक्। शक्तिर्गुणाश्रयातत्रप्रधानमनुरुध्यते॥ प्रधानविषयाशक्तिः प्रत्ययेनाभिधीयते। यदागुणेतदात
द्वदनुक्तापिप्रतीयतद्वितिक्रियान्तरसंबन्धस्यबुद्धिविषयत्वेएवक्तः साधुत्वम्। एतेनपूर्वक्त्वान्तार्थमात्रस्यबुद्धिविषयत्वेत
स्यकर्तृकर्माकाङ्क्षासत्त्वाद् अन्तरङ्गत्वेनद्वितीयादिकंदुर्वारमित्यपास्तम्। ओदनंपक्त्वाग्रामोगम्यतेदेवदत्तेनत्यादौद्वितीया
मानेनसमानेऽधिकरणेतल्लच्यकारकेवक्तव्यास्तेनोक्तविषयेतृतीयादिनेत्युक्तम्। अन्ययकृतोभावइत्याश्रित्यचप्रत्याख्यातम्।
तत्रसमानशब्द एकपर्यायः। एवंचक्षुधंप्रतिहन्तुंशक्यमितिकैयटोक्तंचिन्त्यम्। वचनारम्भेऽसिद्धेःक्षुधःप्रतिघातमात्रविशे
पणत्वमपिनयुक्तम्। गमेर्ग्रामःकर्मपस्तूभयमितिसन्दूत्रस्थभाष्यविरोधात्। अतएवग्रामोगन्तुमिष्यतेइत्येव। नतुग्रामंग्रा राम
मवेति। एवंचाहत्योभयत्रापिशाब्दन्वयएव। ग्रामोगन्तुमिष्यतेइत्यत्रगमिक्रियापेक्षेद्वितीयाचतुर्थ्यौनकदापिभवतःननुदपेक्षा ५६

कर्मत्वस्याप्यभिहितवत्संकाशादित्युक्तेः। हरिरपि। दृषेश्चगतिसंस्पर्शाद्ग्रामेयोलोविधीयते। तत्रेषिणैवनिर्भो
गः क्रियतेगतिकर्मणाद्रुति। संस्पर्शात्। दृषीक्रियामुखेनैवद्रव्यसंबन्धात्। निर्भोगः। अभिधानम्। इषिणा। तद्धिहिंसलादि
ना। अतएवपक्त्वाभुज्यतइत्यत्रकेषांचिन्नव्यपेक्षते। ओदनपचतिः सोसावनुमानात्प्रतीयतइत्यत्रकेषांचिदित्युक्तम्। प्रथमा
न्तौदनपदवाच्यस्यायोग्यत्वान्नपचिक्रियासंबन्धः किंतुभुजिनैवेतिनपचिनिरूपिताशक्तिरुपान्तौदनपदार्थे किंतुसाम
र्थ्याद्वितीयान्तौदनपदार्थस्तत्रगम्यतेइतिकेषांचिन्मतमितितदर्थइत्यलम्। आख्यातवाच्यक्रियायाः प्राधान्यात्तांप्रत्येव
क्तान्तोपस्थिताः सर्वाविशेषणंनतुतासांपरस्परंसंबन्धः। गुणानांचपरार्थत्वादितिन्यायात्। अतएवानियतःप्रयोगः स्नात्वाभु
क्त्वापीत्वाव्रजतिपीत्वाभुक्त्वास्नात्वेत्यादिच। आवाह्यषोडशोपचारैः पूजयेदित्यत्रोक्तसंबन्धेनावाहनविशिष्टपूजनेषोडशोप
चारैरित्यस्यकरणत्वम्। तेनावाहनस्यषोडशोपचारान्तर्गतत्वेपिनदोषः। दक्षिणदेशस्थैरप्राप्यगङ्गांपर्ववदित्यादौपरावर
योगेचेतिक्त्वा। प्राप्यतेइत्यध्याहारः। अप्राप्येत्यस्यदक्षिणदेशस्थपुरुषकर्तृकानदीकर्मिकाआरोपितप्राप्तिरर्थः। साचोत्त
रकालिकत्वेनपर्वतकर्मकप्राप्तिक्रियान्वयिनी। अत्रपरभूतनद्याअप्राप्येत्येतद्द्वारकः संबन्धः। एवमतिक्रम्यपर्वतंनदीत्यत्रा
वरयोगः। दक्षिणदेशस्थपुरुषकर्तृकंपर्वतकर्मकप्राप्तिध्वंसोत्तरकालावच्छिन्ननदीप्राप्तिरितिबोधः। तेनोभयत्रक्रमेणप्राग

ल॰मं॰ भावसमानाधिकरणत्वंध्वंससमानाधिकरणत्वंचेतरप्रासौफलति।क्वचित्साक्षात्क्रियायाएवपरावरयोगः॥ यथाचेर्मो
५७ समितिविगृह्याविकशब्दादुत्पत्तिरित्यत्र।तत्रविग्रहोविभिन्नत्वेनज्ञानंतदुत्तरकालिकीअविकशब्दावधिकाप्रत्ययकर्तृ
कोत्पत्तिरित्यर्थः।परत्वादिकमत्रलोकव्यवहाराद्वैवसिकमित्यन्यत्रविस्तरः॥इतिकरर्थविचारः॥अथप्रातिपदिकार्थो
निरूप्यते।तत्रघटादिपदेभ्योघटत्वादिविशिष्टव्यक्तिबोधोनुभूयते।तत्रयद्यपिशक्तिपरिच्छेदकेषुमुख्येननपनानयना
द्यात्मकव्यवहारेणव्यक्तावेवतत्परिच्छेदस्तथापिव्यक्तिमात्रेशक्तिग्रहोनसंभवी।तासामानन्त्यात्।यत्किंचिद्व्यक्तौशक्ति
ग्रहात्तद्विषयव्यक्त्यन्तरस्यापिशाब्देभानेगोपदादश्वस्यापिभानापत्तिः।तद्विषयकशाब्देतद्विषयकशक्तिग्रहस्यकारणत्वा
भ्युपगमेतत्रव्यभिचारश्च।किंचहस्तिपकव्यक्त्यन्तरेहस्तिसंबन्धग्रहाद्यत्रहस्तिपकेसनगृहीतस्तस्यापिहस्तिदर्शनेस्मर
णापत्त्याव्यक्त्यन्तरेसंबन्धज्ञानस्यव्यक्त्यन्तरज्ञानाहेतुत्वात्।किंचसर्वेषांशब्दानांव्यक्तिमात्रबोधकत्वेगौःशुक्लश्चलो
डित्थइत्येषांसहप्रयोगानुपपत्तिः।तस्माज्जातिगुणक्रियासंज्ञाविशिष्टासुतत्तज्जात्याद्यनुगतीकृतव्यक्तिषुशक्तिग्रहोवाच्यः।वा राम॰
दृशशक्तिग्रहेणसकलव्यक्तिबोधदर्शनात्।व्यक्त्यंशेशक्यतावच्छेदकातिरिक्तानवच्छिन्नविशेष्यताशालीजातिप्रकारकशक्ति
यद्वृत्तिजात्याश्रयसकलव्यक्तिबोधसंभवः।एवंचैतदर्थंसामान्यलक्षणाप्रत्यासत्त्यङ्गीकारोव्यर्थएव॥किंचतदङ्गीकारेप्रमेय ५७

न्यसामान्यलक्षणया धर्मिणां धर्मिणां विशिष्टस्य च सर्वस्य तत्तद्रूपेण ज्ञानापत्तौ सार्वज्ञ्यापत्तिः। न च स्वप्रवृत्ति धर्माश्रयत्वरूपया तेयासामान्यधर्मप्रकारकमेव ज्ञानमिति न दोष इति वाच्यम्। प्रत्यासत्तेः प्रकारतया भानस्य क्वाप्यदृष्टत्वात्। किंचाविद्यमाने नष्टे वस्तुनि तत्संबन्धस्योपपादयितुमशक्यत्वे न भाविषु शक्तिग्रहासंभवस्तद्वस्थ एव। भाविजात्याश्रयत्वमादाय तदुपपादने चक्षुःसंयुक्ते भाविपाकजरूपादेर्भाविचक्षुःसंयुक्तसमवायात् प्रत्यक्षापत्तिः। विनश्यदवस्थे घटे प्रत्यक्षवारणाय संनिकर्षाणांकार्यसहभावित्वेनैव कारणतावश्यकत्वेनात्रैवदृष्टविपरीतकल्पने मानाभावः। समवेतगुणनाशस्याश्रयनाशकसामग्र्येव। प्रत्यक्षविषयस्यापि कार्यसहभावेन कारणत्वे गौरवम्। एवं विनाशकाले द्रव्यस्य सत्त्वे तेनापि कार्यकारणभावेन न निर्वाहः। तत्काले तदसत्त्वे तु संनिकर्षस्याप्यभावः। संबन्धिद्वयाश्रित संनिकर्षस्यान्यतरासत्त्वे उपपादयितुमशक्यत्वात्। वस्तुतो विनश्यदवस्थे घटः प्रत्यक्ष एव सत्यां सामग्र्याम्। घटो नास्तीत्यादौ प्रसक्तियोग्यवर्तमानघटानामेवाभावप्रतीतिरित्यलम्। एवं च जात्यवच्छिन्नविषयकशक्तिमान् जातिशब्दः गुणाद्यवच्छिन्नविषयकशक्तिमान् गुणशब्दादिरिति व्यवस्था। तत्र विशेषणविशेष्ययोरुभयोरपि शक्तिः। शक्यतावच्छेदकत्वं च शक्यैकदेशे प्रकारत्वम्। हस्तिपकत्वादावप्यारोपेण गृहीतहस्तिसंबन्धाद् हस्तिदर्शने हस्तिपकत्वेनोपस्थितिर्विशेषणविशेष्ययोरन्यतरधर्मस्यान्यतरत्रारोपे वि-

लु·मं· शेषणत्वादिकमेवबीजम्। अतएवशिखीध्वस्तइत्यादौ विशिष्टस्यध्वंसेऽन्वयः कारकविशेषणे च गुणादौ कारकत्वम्। य
५८ त्तसंबन्धग्रहविशेष्यत्वस्यसंबन्धिभाननियामकत्ववत्तदवच्छेदकत्वस्य धर्मभाननियामकत्वम्। यथाहस्तिपकादौह
स्त्यादिसंबन्धग्रहस्यहस्तिपकत्वादिनोपस्थितौनियामकत्वम्।अतएवदण्डादिघटत्वेनघटस्यघटाच्चदण्डत्वेनदण्डस्योप
स्थितिः। एतेनशक्यतावच्छेदकेपिशक्तिरित्यपास्तम्। फलाभावात्। यथाचशक्तिग्रहेशक्यतावच्छेदकानुगतीकृतसकल
व्यक्तिभानम्। एवंशाब्दबोधेपितदनुगतसकलव्यक्तिभानम्। नब्राह्मणमित्यादावेकवचनंतुशक्यतावच्छेदकगतसंख्यां
विशेष्येआरोप्यप्रयोगान्नानुपपन्नम्। शक्यतावच्छेदकत्वं शक्यनिष्ठायाविशेष्यतातदवच्छेदकतास्त्यप्रकारतयाभासमा
नत्वम्। घटादिपदशक्तिग्रहेचघटत्वादेरेवतत्त्वंनद्रव्यत्वादेरितिनतेभ्योद्रव्यत्वादिप्रकारकबोधः। द्रव्यादिपदाच्चनघटत्वा
दिप्रकारकबोधः। अतएवआकाशपदस्यशब्दाश्रयत्वेशक्त्यभावेपिततस्तद्रूपेणबोधः। तद्विशिष्टविषयकसंबन्धग्रहस्यै
वतद्विशिष्टविषयकज्ञानहेतुत्वादितिमणिकृतोक्तम्। वस्तुतस्तत्राकाशत्वमखण्डोपाधिरूपंतत्तत्सदृरूपंवाजातिरूपंवा राम
शक्यतावच्छेदकम्। तेनाकाशःशब्दाश्रयइतिप्रयोगोपपत्तिः। तदुक्तंसरूपसूत्रेभाष्ये। द्रव्याभिधानंव्याडिरिति। एतत्स
स्वजातरूपलक्षणत्वेनाश्रयणात्परित्यक्तभेदंद्रव्यमात्रंविशिष्टजातियुक्तंशब्देनोच्यतइतिकैयटः। श्येनचितिंचिन्वीते ५८

स्यादौ च श्येनाकाराचितिमिति मध्यमपदलोपी समास इति न तत्रानुपपत्तिः। अत्र पक्षे यो यः शब्देनोच्यते स स सर्वोऽपि द्रव्यं ध-
र्मयुक्तः कश्चिन्मुख्यतद्धर्मयुक्तः कश्चिदुपचरिततद्धर्मयुक्तः। तदुक्तम्। वस्तूपलक्षणं यत्र सर्वनाम प्रयुज्यते॥ द्रव्यमित्युच्यते
सोऽर्थो भेद्यत्वेन विवक्षितः इति। इदं तदिति सर्वनामपरामर्शयोग्यं द्रव्यमित्यर्थः। अत इति यत्प्रतीयते तद् द्रव्यमिति निरुक्तोक्तेः।
लक्षणान्तरमाह। भेद्यत्वेनेति। किंचिन्निरूपितविशेष्यत्वेनेत्यर्थः। विवक्षित इत्यनेन शब्दार्थस्येदं लक्षणमित्युक्तम्। एवं च जात्या-
देरपि विशेष्यत्वविवक्षायां द्रव्यत्वमेव। तिङन्तार्थक्रियाया अपि किमादिभिः परामर्शात्सुखमित्यादिभिर्विशेष्यत्वाच्च सिद्धान्ते सं-
ख्याया विशेषणाच्च द्रव्यत्वमेव। विप्रतिषिद्धं चेत्यादौ तु सामर्थ्यात्तन्त्रान्तरीयप्रसिद्धद्रव्यग्रहणमिति हेलाराजः। अन्ये तु जातिरेव
शक्योभयत्र शक्तिकल्पने व्यक्तौ शक्तेर्जातौ न त्ववच्छेदकत्वस्य वा कल्पने गौरवात्। युक्त्यन्तरमपि शक्तिवादान्ते उक्तम्। व्यक्ति-
भानं तु शक्तिग्रहविशेष्यत्वात्। तद्वत्तत्रावच्छेदकत्वेन जातिभानवत्। शक्तिग्रहस्तु गौर्गोपदशक्य इत्येव। स च स्वर्गो ध्वस्त
इतिवदगृहीतविशेषणा बुद्धिर्विशेष्ये उपजायते इति न्यायसहकृतलाघवेन जातिमात्रे। यद्वा। जातिविशेष्यक एव शक्तिग्र-
हो गौर्गोपदशक्य इति जातावेव शक्तावप्येवमेवाभिलापात्। जातेराश्रयावियोगेऽपि तस्याः केवलायाः शब्दवाच्यत्वम्। यथा मु-
खस्य स्वस्थानावियोगेऽपि जलादौ दृश्यमानस्य मुखपदबोध्यत्वं तद्वत्। शक्यतानवच्छेदकं तु शब्दगता जातिः। शब्दार्थ-

ल॰ मं॰ योऽस्तादात्म्येन तद्गतजात्योरपि तत्त्वात्। यद्वा। जातिगतो धर्मस्तथा। विनापि संकेतविषयतां सामान्येन संबन्धनियमात् स्वसह
५९ चरिता व्यक्तिर्जातिं विशिनष्टि। यथा चक्षुरादीनि रूपादिज्ञाना गृहीतान्यपि चाक्षुषया मीत्यनुव्यवसाये गृह्यन्ते तद्वदिति हरिग्रन्थे
स्पष्टम्। मास्तु वा व्यक्ते र्भानमित्याहुः। तदुक्तं तत्रैव भाष्ये। आकृतिं वाजप्यायन इति। व्यक्तेरभाने प्यानयनादिक्रिया तत्र केवलाया
मसंभवन्ती व्यक्तिसाहित्येन निष्पाद्यते। तदुक्तं सरूपसूत्रे। तद्धितार्थेति सूत्रे च भाष्ये। आकृतावारम्भणादीनां संभवो नास्तीति
कृत्वा तत्सहचरिते द्रव्ये भविष्यतीति। यथाग्निरानीयतामित्युक्ते केवलस्याग्नेरानयनासंभवाद् चोदितमपि पात्रमानीयते। एत
देवाग्नेरानयनं यत् पात्रस्थस्य। तथाकृतावारम्भणादीनि चोद्यमानानि सामर्थ्यात्साहचर्याद् द्रव्यमभिनिविशन्ते सर्व एवाकृतेः
क्रियायोगोऽन्तर्भावितद्रव्याया एवेति द्रव्यद्वारकः संपद्यत इति कैयटः। साहचर्यं च संबन्धः। आकृतेरारम्भणादिभिः शब्दोऽन्व
यस्तु बोधे बाधस्याप्रतिबन्धकत्वादारोपेण वोपपाद्यः। द्रव्यगतलिङ्गसंख्यादिवत्तद्गतभेदारोपेण गौरश्वो गौरश्वेत्यादिस्त्वन्वयो
पपत्तिः। कदाचिदेकेनैव शब्देन द्रव्यगतद्वित्वादिमत्त्वेन प्रतीतिरित्याद्यूह्यम्। हरिश्चाह। व्यक्तौ कार्याणि संसृष्टा जातिस्तु प्रति राम
पद्यत इति केचित्। वस्तुतस्तु संबन्धात्स्मृतव्यक्ते र्भानमित्येव न्याय्यम्। अत एव सरूपसूत्रादिस्थभाष्येणैकवाक्यता। त
स्याश्चैतद्वादे विशेषणतया भानमिति वक्ष्यते। गोत्वादिपदे जातिरेव धर्मी तद्वृत्तिधर्मे च गोत्वादिपदानां शक्तिरनन्तत्वान् ५९

कदापि गोव्यक्तिविशेष्यकोबोधः॥ नापि तद्विषया क्रिया यतस्तैर्मम्युपलक्षितगोत्वादितरपदार्थसंबन्धबोधनम्। अङ्गत्वस्य शे-
ष्य च प्रत्ययार्थप्राधान्येनोपलक्षणत्वमेव। अत एवोपगवमानयेत्युक्ते नोपगोरानयनम्। उपलक्षणत्वं चोपलक्ष्यविषयक्रि-
याः विषयत्वमेव। सहचरितां व्यक्तिं जातिर्विशिनष्टीति पक्षे जातिप्राधान्ये एकवचनं तात्पर्यग्राहकं तरुशैलमित्यादौ समा-
हारद्वन्द्वश्च पटस्य शुक्ल इत्यादौ व्यक्तेः प्राधान्यं जातेर्विशेषणता। शुक्लः पटः पटो नेत्यादौ च। शाबले यस्य गौर्घटो नित्य इत्याद्यन-
भिधाना। एवमेव घटो न द्रव्यमिति न। पक्षे। जातिव्यक्त्योरव्यतिरेकात् जातेरेव प्राधान्येऽपि न वाक्याद्यन्वयानुपपत्तिः। अत एव ग-
वादिशब्दार्थानामप्रथगतलिङ्गादियाहिता। तदप्युक्तं तद्धितार्थेति सूत्रे भाष्ये। अथवाऽव्यतिरेकाद्द्रव्याकृत्योर्द्रव्यानयन-
मिति गोत्वपदजन्यबोधे गोत्वस्तु भेदप्रधानतादात्म्येन व्यक्तेर्विशेषणत्वमिति न गोत्वं वाह्यतेति प्रयोगः। एवमेव घटः शुक्ल
इत्यादौ गुणिगतलिङ्गादियाहिता शुक्लादिशब्दानाम्। पटस्य शुक्ल इत्यत्र तु न। भेदस्यैव तत्र संबन्धत्वात्। यद्वा जातिव्यक्त्यो-
र्भेद एव विवक्षितो वाक्याद्यसमभिव्याहारो जातेः प्राधान्यं च तदाभावप्रधानो निर्देश इति व्यवहारः। स च यथाभिधानमिति नाति
प्रसङ्गः। तदुक्तं जात्याख्यायामिति सूत्रे भाष्ये। जातिशब्देन जातिरप्यभिधीयते द्रव्यमपि। कथं पुनर्ज्ञायते द्रव्यमपीति। एवं
हि कश्चिन्महति गोमण्डले आसीनं गोपालकं पृच्छति। अस्त्यत्र कांचिद्गां पश्यसीति। स पश्यति पश्यति चायं गाः पृच्छति च

उ. मं. नूनमस्य द्रव्यं विवक्षितमिति तत्परा द्रव्याभिधानं तदा बहुवचनम्। यदा सामान्याभिधानं तदैकवचनमिति। जातिशब्देनेत्यस्य जा
६० तिशक्तिग्रहविषयेणेत्यर्थः। द्रव्याभिधानमित्यस्य द्रव्याभेदेनाभिधानविशेष्यतया द्रव्याभिधानं चार्थः। सामान्याभिधानमित्य
स्य द्रव्याद्भेदेन विशेष्यतया तदभिधानमित्यर्थः। यत्तु बहुषु बहुवचनमिति सूत्रे भाष्ये उक्तम्। यदा गुणो गुणिविशेषको भवति
तदा नान्तरेण भावप्रत्ययं गुणप्रधानो निर्देशः। यदा तु गुणिना गुणो व्यपदिश्यते पटस्य शुक्ल इति तदान्तरेणापि भावप्रत्ययं गुणप्र
धानो भवति निर्देश इति। ननु भावप्रधानतात्पर्यग्राहकमात्रोपलक्षणम्। तथा सरूपसूत्रेपि जातेः पदार्थत्वे तस्या एकत्वाद्द्वि
वचनाद्यसिद्धिमाशङ्क्य व्यक्तिवादे च न ब्राह्मणं हन्यादित्यादावेकब्राह्मणमहत्वा कृती स्यादित्याद्याशङ्क्योक्तम्। न ह्याकृति
पदार्थकस्य द्रव्यं न पदार्थो द्रव्यपदार्थकस्य वाकृतिर्न पदार्थः। उभयोरुभयं पदार्थः कस्यचित्किंचिद्गुणभूतं किंचित्प्रधानभू
तमिति। यथा पचत इत्यादौ क्रियाप्राधान्येपि साधनसंख्याकृतो वचनभेद एवमाकृतिप्राधान्येपि द्रव्यसंख्याकृत इत्यदोष इति
कैयटः। मतुप्सूत्रेपि कैयटः। आश्रयगतैकत्वसंख्याविशिष्टा जातिः कार्ये आश्रीयते यथा पशुना यजेतेत्यादाविति। पदार्थ इत्य राम
स्य पदजन्यबोधविषय इत्यर्थः। गुणभूतमित्यादेः स्वारसिकतयेति शेषः। कदाचित्तस्यापि प्राधान्यं तु तात्पर्यग्राहकसापेक्ष
मिति तदाशयः। द्रव्यप्राधान्ये च क्वचिज्जातिगतसंख्यया वचनम्। यथा न ब्राह्मणमित्यादौ। तज्जात्याक्रान्तसकलव्यक्तीनां च बो ६०

घट इति बोध्यम्। इदं चाभेदेन व्यक्तेर्विशेषणत्वे द्रष्टव्यम्। भेदेन विशेषणत्वे तु जात्याख्यायामिति सूत्रोक्तरीत्यैकवचनमेव। व्य
क्तेः प्रकारत्वं च निरवच्छिन्नाया एव। विशेष्यभूतजात्या चानुगमः। न हि प्रकारीभूतमेवानुगमकमित्यत्र मानमस्ति। यत्तु स
मर्थसूत्रे भाष्यके घटयोः कृते वीरपुरुष इत्यादौ द्रव्यवादे तस्य भेदाभावान्न भिन्नार्थानामेकार्थीभावरूपं सामर्थ्यमित्याशङ्
क्य वाच्यमपि द्रव्यं द्वारीकृत्य यथा विशेषणविशेष्यभावो जातिवादे एवं द्रव्यवादेऽवाच्यगुणाकृतभेदमाश्रित्य तदुपपत्ति
रिति। तत्रावाच्यमित्यस्य शक्त्यविषय इत्यर्थः। शुद्धद्रव्यवादस्त्वनुपदमेवोपपादयिष्यते। घटो घट इत्यादौ विशेष्यविशे
षणभावाप्रतीतेः सोऽपि भेदसापेक्ष इति तदाशयः। जात्याकृतिव्यक्तयस्तु पदार्थ इति गौतमीयसूत्रे। तद्वार्तिककारो व्याह
कुत्रान्येऽपि विशेषणार्थः किं विशेष्यते प्रधानोपसर्जनभावस्य नियमेन पदार्थत्वम्। यदा भेदविवक्षा विशेषगतिश्च तदा व्यक्तिः
पदार्थो न जात्याकृती। यथा गौस्तिष्ठति गौर्गच्छतीति। तयोः स्थानादीनामसंभवात्सा पदार्थः। यदा पुनरभेदो विवक्षि
तः सामान्यगतिश्च तदा जातिः पदार्थ इतरे विशेषणम्। यथा गौर्न पदा स्प्रष्टव्य इति। अत्र सर्वव्यक्तिलाभायैकवचने प्र
पन्नैव जातिः प्रधानं तस्याः साक्षात्स्पर्शासंभवाद्व्यक्त्यभेदविवक्षा बोध्या। पिष्टकमय्यो गाव इत्यत्राकृतिः वैय्या
करणानां यथाकृतिः शास्त्रे लिस्फोटवादे निरूपितम्। केचित्तु पिष्टकमय्यो गाव इत्यत्र शब्दज्ञानानुपाति वस्तुशू(

न·मं त्यं निंकस्यास्त्यं ज्ञानं पातञ्जलोक्तम्। वस्तुशून्यमित्यस्य बाह्यवस्तुशून्यमित्यर्थः। बाधज्ञानाबाध्यत्वात्तु मिथ्याज्ञानाद्
६१ स्य भेदः। बाधज्ञानसत्त्वेपि शब्दव्यवहारस्य तज्जन्यज्ञानस्य च जायमानत्वात्तदुक्तमत्यन्तासत्यपि ह्यर्थे ज्ञानं शब्दः करोति
हीतीत्याहुः। अपरे तु धर्ममुपलक्षणीकृत्य शक्तिग्रहाद्वस्तुतस्तत्तद्धर्माकृतिविशिष्टा व्यक्तिर्बुध्यते न तु तद्धर्मप्रकारेणे ति
व्यक्तिवादेः प्रकृष्टप्रकाशश्चन्द्र इति वाक्यतोपि वस्तुतस्तत्तद्विशेषणविशिष्टव्यक्तेः स्वरूपेणोपस्थितिः। यथा यः शुक्लो वा
सः स देवदत्त इत्यादौ शुक्लत्वादीउपलक्षिते शक्तिग्रहेपि देवदत्तपदजबोधेन तज्ज्ञानं तथा जात्यादेरपि। एवं देवजात्यादेरु
पलक्षणत्वम्। घटत्वाश्रयाणां सर्वेषां स्वरूपतः शक्तिग्रहविषयत्वं संपाद्य स्वयं शक्तिग्रहाविषयो बोधाविषयश्च। यथा काक
वन्तो देवदत्तगृहा इत्यादौ काकः स्वोपलक्षितोत्तृणत्वादिना तद्गृहमितरेभ्यो व्यावर्तयति तथा जातिर्व्यक्तीरुपस्थाप्य
स्वोपलक्षिताभिस्ताभिः शक्तिमितरेभ्यो व्यावर्तयति। घटत्वाश्रयो यः स घटपदशक्य इति शक्तिग्रहस्तत्पदेन विशेष्यमात्र
परामर्शः। घटो घटपदशक्य इत्यस्याप्ययमेवार्थः। एतदेवाभिप्रेत्य ध्रुवमपायेइति सूत्रे धावतः पतितमित्यादावध्रुवत्वमा राम·
शङ्क्य सतोप्यविवक्षयासमाहितम्। सरणोपलक्षितद्रव्यमात्रमत्र विवक्षितमिति कैयटः। तदुक्तम्। आनन्त्येपि हि भा
वानामेकं कृत्वोपलक्षणम्। शब्दः सुकरसंबन्धो न च व्यभिचरिष्यतीति। हरिरप्याह। अध्रुवेणनिमित्तेन देवदत्तगृहं यथा ६१

गृहीतंगृहशब्देनशुद्धमेवाभिधीयतइति।शुद्धमेवनतूपलक्षणीभूतकाकविशिष्टमित्यर्थः।तथासत्योपाध्युपलक्षितं
सत्स्वप्युपाध्यनादरेणैवशब्दैरभिधीयतइतिहेलाराजः।नब्राह्मणमित्यादौब्राह्मणत्वोपलक्षितत्वस्यसर्वव्यक्तिषुसत्त्वा
द्धनदोषः।पक्षे।रूपसामान्यात्सर्वव्यक्तिषुहननिषेधादिति।तदुक्तमइउण्सूत्रेभाष्येरूपसामान्याद्वासिद्धम्।बाल
स्यापिशक्तिग्रहोपिईदृशोगोपदवाच्यइति।अत्रापिपक्षेशक्तिग्रहेभासमानोपलक्षकरूपेणद्रव्यस्याभेदमाश्रित्य वीरपुरु
षइत्यादौसमासः।वीरपदेनापुरुषस्याप्युपस्थितिस्यात्तयोर्नपर्यायतातद्बोध्यव्यक्तिमात्रबोधकत्वंहिपर्यायत्वमितिवद
न्ति।अयमपिपक्षःसमर्थसूत्रेभाष्येस्पष्टइतिसमासवादेनिरूपयिष्यते।यत्तुजातिपक्षेपिगवादिपदानामुभयत्रशक्तिः
शक्तिग्रहकार्यकारणभावेचजातिप्रकारत्वस्यैवनिवेशोनतुव्यक्तिविशेष्यकत्वस्यनिवेशः।अतएवव्यक्त्यंशेकृप्ता
शक्तिस्तदंशेतज्ज्ञानानपेक्षणात्।एतावतैवजातौशक्तिरितिव्यवहारइति।तन्न।गौरवात्।किंचसामान्यलक्षणारत
ण्डुनापह्यायंप्रकारस्तत्त्वाशक्यम्।कार्यतावच्छेदककोटौविशेष्यांशानिवेशेगोत्वेनाश्वादिबोधापत्तेः।नचप्रका
रताविशेषएवनिवेश्यतइतिवाच्यम्।तस्यगोनिष्ठविशेष्यतानिरूपितेतिशब्देनैवबोधनीयतयादुर्ज्ञेयत्वात्।तन्नि
वेशेतुगोव्यक्त्यन्तरबोधोनस्यात्।तन्निष्ठविशेष्यतायांतन्निरूपकत्वाभावात्।यदितुविशेष्यांशेविशेष्यतायाःप्र

ल·मं· कारातिरिक्तानवच्छिन्नतयानिवेशात् तत्र न दोष इति विभाव्यते। तदा वृथायं प्रयासः। किंच घटत्वावच्छिन्नं सर्वं प्रति दण्ड
कारणताग्रहोपि मदुक्तरीत्यैव स्तु ग्रहो न भवदुक्तरीत्येत्यलम्। यत्तु कुत्सित इति सूत्रे भाष्ये उक्तम्। स्वार्थमभिधाय शब्दो
६२ निरपेक्षो द्रव्यमाह समवेत इति। तस्यायमर्थः। स्वार्थं जात्यादि। अभिधाय तद्विषयकाभिधाग्रहविषयीभूता शब्दः प्रति
पदिकरूपस्तद्वितरनिरपेक्षः समवायेन संबद्धं द्रव्यमाहेति। अभिधायेत्यस्य प्रतिपाद्येत्यर्थे क्त्वोनुपपत्तिः। शब्दतो जातिद्र
व्ययोः क्रमेण बोधाननुभवात्। प्रत्यक्षदृष्टक्रमस्यात्रारोप इत्यपि न युक्तम्। आश्रयानालिङ्गितजातिप्रत्यक्षस्याप्यननुभव
विरुद्धत्वेन तत्रापि वस्तुतः क्रमाभावात्। भट्टास्तु जात्या व्यक्त्याक्षेपः। विशेषणत्वविशिष्ट्येन जातौ पदानां शक्तिग्रहाद् वि
शेषणत्वानुपपत्त्या विशेष्यव्यक्तेराक्षेपः। त्वादिरहितपदबोध्या जातिर्व्यक्तिविशेष्यकबोधविषया। विशेषणतया गृही
तशक्तिकत्वादित्यनुमानम्। यत्तु जातेर्निर्विकल्पकोपस्थितिर्निर्विकल्पके इन्द्रियवत् शब्दोपि करणं शक्त्यनुभवोपि जा
त्यंशे निष्प्रकारक एव। गोत्वं किंचिदाश्रितं जातित्वादित्यनुमानम्। पदप्रयोज्यायाश्च उपस्थितेः शाब्दकारणत्वान्न व्युत रा.म.
त्तिभङ्गः। सति तात्पर्ये धूमो यं ज्वलतीत्यतो वह्निर्ज्वलतीति बोधो भवत्येवायमेवाक्षेप इति तन्न। तादृशाहेतूपस्थितेरसा
र्वत्रिकत्वात्। शब्दतो जातित्वेनानुपस्थितेः। अर्थापत्तेरपि नावसरः। अनुपपत्तिज्ञानमन्तरेणापि बोधात्। समान ६२

संविदां वेद्यत्वमाक्षेपद्[illegible] काद्ये गृह्यमाणेषु तेजस्त्वजलत्वपृथिवीत्वसंशयदर्शनात्॥ द्रव्यमि
लिघटज्ञाने घटत्वभानाभाव[illegible] जातिभाने [illegible] तयाव्यक्तेरभानाच्च। किंच गवावैशिष्ट्येन च गोत्व
स्य प्रमानवित्तिवेद्यत्वेपि गो[illegible] नमेवस्यान्न विशिष्टबुद्धिरित्याहुः। तन्न व्याप्त्यादि
प्रतिसंधानं विनापि बोधात्। एतेनज[illegible] जेत्यपास्तम्। अनुपपत्तिप्रतिसंधानं विनापि बोधात्। क्व
चित् शाब्दार्थमात्रबोधे [illegible] पदस्यैवान्यत्र ल[illegible] त्वाच्च। न चैवं प्रकृते अन्यथोपपत्तेश्चेत्यलम्। तत्र गवादि
न[illegible]दीनां प्रतीतौ [illegible] दाचित्सास्नादीनां प्रतीतिः सानुमानिकी वेत्यन्ये। शाब्दी वेत्यपरे। जलतैलादयः शब्दास्त्ववयवाव
[illegible] साधारणाः। [illegible] औषधादिसंस्कृते परिच्छिन्ने तैलादयो व्यवस्थितास्तदापि तैः सर्व समुदायरूपेणाहुस्तदभिप्र
[illegible] भाष्ये उक्तं [illegible] अवयवेपि वर्तन्ते यथा तैलं भुक्तमित्यादिना। एवं गुणिपर शुक्लादिषु गुणः शक्य [illegible]
चानन्त्यम्। शुक्ल [illegible] मेकत्वमित्यल[illegible] रात्। आश्रयभेदोपाधिकस्तु भेदव्यवहारः। एकोपि सावयवः। अतएव
व अल्पत्व महत्त्व [illegible] यद्येक [illegible] पादिगुणान्तरसंमिश्रणे महत्त्वमन्यथाल्पत्वमिति तमस्त्वे भाष्ये
स्पष्टम्। क्रियाप्येवमेवानित्या च। उत्पाद[illegible] गोसंबन्धस्यैव। पञ्च्यादिशक्यापि पाः व्यवधानेन फलजनिका सैकैव

१ भं अन्यासांतु तादर्थ्यात् ... अन्यन्न हारो गौणः। एकपटशुक्लापरपटशुक्लगुणयोः प्रत्यभिज्ञाभावस्तु आरोपितभेदकृतः
६२ क्वचिदस्येव त ... भिन्ना। गुणभेदेषु वर्त्तजातिः। पाचकइत्यादेः पाकक्रियासंबन्धवत्कर्त्तरि शक्तिः। क्रियापदे
... यकर्ताशब्दः ... न्यो विशिष्टशाक्यः। संबन्धश्च क्रियाकारकभावः स एव तत्र प्रवृत्तिनिमित्तम्। प्रवृत्तिनिमित्तं
... च यज्ज्ञाना ... प्रवृत्तिस्तत्त्वम्। तस्य भाव इति सूत्रे भावशब्देन प्रवृत्तिनिमित्तमेव। अत एव त्वतः संबन्धे भावप्र
त्ययः। शब्दप्रवृत्ते ... क्वचिद्धर्मस्वरूपज्ञानात् क्वचित्संबन्धज्ञानादिति स्पष्टं तस्य भावइत्यत्र कैयटे। तत्र जातिगु
णयोर्लोकनिरूढभासो ... मित्यादिप्रतीत्या भेदनिबन्धनस्य तिरोधानात्तत्र संबन्धे भावप्रत्ययः। क्रियया तु कृदन्ते भेद
स्यैव निययेन प्रतीतेस्तत्संबन्धज्ञानादेव शब्दप्रवृत्तिरिति तत्रैव भावप्रत्ययः। क्रियाकारकयोर्भेदाभेदाविति मते तिङन्ते
तु सुबन्तपदे समानाधिकरणे दृश्यन्ते भेदतिरोधानम्। अत्र च शब्दशक्तिस्वभाव एव बीजम्। अत एव कृत्तद्धितसमासे
भ्यः संबन्धाभिधानं भावप्रत्ययेनेत्युक्तं पाचकत्वमित्युदाहृतं हरिणा। क्रियाप्रवृत्तिनिमित्त इत्यस्य क्रियासंबन्धप्रवृत्तिनि राम
मित्तक इत्येवार्थः। जातिगुणक्रियायदृच्छेति चतुष्टयी शब्दानां प्रवृत्तिरित्यत्र क्रियाः ... संबन्धप्रवृत्तिनिमित्तकशब्दोपल
क्षणमिति न न्यूनता। यदृच्छाशब्दा डित्थादयः ... भारयम्बा। तत्र डित्थादिषु ... कद्रव्योपनिवेशसंज्ञाभूते पुव्यक्तिरेव ६२

वाच्या। आनन्त्यव्यभिचारयोरभावात्। प्रातिपदिकमात्रादर्थबोधाभावेन सुबन्तात्संख्यादेरेव प्रकारतया भानेनेनत
तोनिर्विकल्पकम्। न च डित्थत्वमित्यादौ प्रत्ययार्थाभावेन त्वाद्यनुपपत्तिरिति वाच्यम्। व्यक्तेरेव प्रकारताविशेष्यतारूप
विषयताद्वयेन भानेन प्रकारत्वावच्छिन्नाया व्यक्तेरेव त्वाद्यर्थत्वात्। जात्यतिरिक्तधर्मांशे प्रकारतायाः सावच्छिन्नत्वनि
यमस्तु भेदसंबन्धावच्छिन्नप्रकारताया एवेति न कश्चिद्दोषः। यद्वा। तत्र प्रकृतिः शब्दपरा विशेष्यभूतोऽर्थ एव त्वाद्यर्थः। डि
त्थडित्थत्वपदयोश्च पर्यायता॥ यत्तु बालयुवाद्यवस्थाभेदेन शरीरभेदात् तद्वृत्तिडित्थत्वादिजातिः सैव त्वाद्यर्थ इति
तन्न। लोके तत्र भेदव्यवहाराभावेन तादृशोपाधिभेदेन भेदे प्रमाणाभावात्। आकाशे तु घटाकाशमठाकाशादीति लोके भेदव्य
वहारेण तत्रौपाधिकभेदसिद्धिः। अन्यथैकद्रव्योपनिवेशिनीत्यस्या संभवापत्तिः। एतच्च तस्य भाव इति सूत्रे भाष्ये स्पष्ट
मिति शक्तिवादे निरूपितं तद्धितवादे निरूपयिष्यते च। ककारादिपदानां ककारादीनामेकत्वमते पञ्चवर्णव्यक्तिषु तेषामनेकत्वमते
पञ्चजातीयवर्णव्यक्तिषु वा शक्तिः। अन्त्यजातय उपलक्षणमिति व्यक्तिवादोक्तरीत्या बोध्यम्। तत्रानन्त्याद्यभावेन प
ञ्चत्वस्यैकशक्यतावच्छेदकानुप[illegible]श्च। तत्रापि पूर्ववदेव भावप्रत्यय इति कुत्वकुशब्दयोः पर्यायतैव। भादिपदा
नां तु शक्यव्यक्त्यानन्त्येन शक्यतावच्छेदकापेक्षणात्। भादिपदमेव शक्यतावच्छेदकं [illegible] त्वाद्यर्थः। एतदभि

म. प्रायेणैवरद्धिरादैच् सूत्रे भाष्ये उक्तम्। कुत्वं कस्मान्न भवति चोः कुः पदस्येति भत्वात्। कथं भसंज्ञेति। अनेन कुत्वकुपदयोर्भत्व
६४ भसंज्ञापदयोः पर्यायता स्पष्टमेवोक्ता। न च कुत्वपदस्य तत्र लक्षणा। मुख्येऽर्थे क्वापि प्रयोगादर्शनात्। उपक्रमे लाक्षणिकं क
शब्दप्रयोगे बीजाभावाच्चेति दिक्। परे तु गुणादीनामपि शक्यत्वे आनन्त्यव्यभिचारयोः सत्त्वेन गुणादिगतजातेरेव शक्यता
।रूपवान् क्रियावान् इति पदयोः शक्तिग्रहे सर्वथा तयोर्दुर्वारत्वात्। शुक्लादीनामप्यनेकत्वमिति पक्षस्यापि तमप्सूत्रे भाष्ये
सत्त्वेन तत्रापि तयोः सत्त्वाच्च। युक्तं चैतत्॥ अन्यथोक्तरीत्या घटादीनामपि नित्यत्वाद्यापत्तिः। किं चैकत्वेऽप्यौपाधिकभेदस
त्त्वेन तौ दुर्वारौ। पाचकादिषु संबन्धप्रवृत्तिनिमित्तकेषु संबन्धप्रतियोगिक्रियागता जातिः शक्या॥ गुडतण्डुलपाकेषु भिन्नेषु पा
कः पाक इत्यनुगतव्यवहारेण पाकत्वस्यैकजातिरूपस्याङ्गीकारात्। एवमन्यत्रापि। डित्थादावपि डित्थादिशब्दगतजा
तिः शुकाद्युच्चारणभेदेन डित्थादिशब्दानां नानात्वात्। तदध्यवसायाच्च ।गुणादिगतजातेः परंपरया द्रव्यवृत्तित्वया द्रव्य
बोधनिर्वाहः। साक्षादाश्रयवृत्तिजातिबोधजनको जातिशब्दः। गुणादिद्वारकपरंपरया तद्वृत्तिधर्मबोधजनका गुणादिशब्दा
इति न चतुष्टयी शब्दानां प्रवृत्तिरित्यस्य हानिरित्याहुः। एवं च शुक्लादय उभयत्र शक्ता एव गुणे गुणिनि च। आद्ये पुंस्त्वम्।
अन्त्ये विशेष्यनिघ्नता। गुणे शुक्लादयः पुंसि गुणिलिङ्गास्तु तद्वतीति कोशात्। गुणिनि लक्षणेति तु न युक्तम्। मानाभावात् ६७

लोक्षणिकानां कोशेऽनुपादानाच्च। रूपादिशब्दवाच्यस्य तु शब्दशक्तिस्वभावान्नगुण्यभेदमापन्नतेति बोध्यम्। जाति
तद्वतोर्गुणगुण्यादेश्च समवायः संबन्धः। समवायो ऽपृथग्भावो द्रव्यादीनां गुणैर्मतः। स नित्यो यत्र हि द्रव्यं न तत्रानियतो गु
णा इति चरके पतञ्जल्युक्तेः। तत्र समवाय इति लक्ष्यम् अपृथग्भाव इति लक्षणम्। स च सहैवावस्थानम्। अयमेवायुतसिद्धः।
द्रव्यादीनामाधारभूतानां गुणैराधेयैः समवायो मतः संबन्ध इति शेषः। तेन पृथिवीत्वगन्धयोर्न संबन्धः। आधाराधेयत्वाभा
वात्। आधाराधेयभावश्च तयोरनियतः। तन्तुषु पटः पटे तन्तव इति वृक्षे शाखेति च व्यवहारात्। समवायो नित्यः किं सर्वत्र
नेत्याह। यत्रेति। नित्यमिति शेषः। तत्र नित्य इत्यर्थः। हि यतस्तत्रानियतो ऽनित्यो गुणो नास्ति। नित्यद्रव्यतद्गुणयोः समवायो नि
त्यो ऽर्थादन्यत्रानित्य इत्युक्तम्। एवं चानेकत्वमप्युक्तमेव। एकत्र द्रव्ये अनेकगुणकर्मादिनिरूपितो नैकस्तु न। मानाभा
वात्। किं त्वेक एव। एतावतैवैकः समवाय इति व्यवहारः केषांचित्। तदुक्तं कणादेन तत्त्वं भावेनेति। तत्त्वमेकत्वं भावेन स
त्तया व्याख्यातमिति तदर्थः। स चापृथक्स्थितिरूपः समवायः स्वस्वरूपेणैतेषां भेदव्यवहारनियामकः। अयुतसि
द्धिमूलकादभेदारोपाच्चाभेदव्यवहारनियामकोऽपि। पटः शुक्लः तन्तुषु पटः पटीभवन्ति तन्तवो वृक्षे शाखेत्यादिव्य
वहारात्। तदुक्तं हरिणापि। ततस्तु समवायाख्या शक्तिर्भेदस्य बाधिका॥ एकत्वमिव ताव्यक्तीरापादयति कारणैरिति।

ल·मं· ततःकार्यव्यक्त्यनन्तरंभेदस्यभेदमात्रप्रतीतेःकारणैः।अयुतसिद्धत्वेनैकदेशस्थित्याविभागरूपैरित्यर्थइतिहेलाराजः।
६५ तत्रभेदस्थलकोऽवयवावयविभावोगुणगुणिभावादिश्चसंबन्धःषष्ठीवाच्यइत्येतावतासमवायस्यसंबन्धत्वव्यवहारः
।लोकेप्यपृथग्भावारोपात्।तदाश्रयेसंघेसमवायव्यवहारः।तत्रचसमवायपदमेवप्रवृत्तिनिमित्तम्।समवायाभ्युप
गमाच्चसाम्यादनवस्थितेरितिव्याससूत्रंतुसमवायस्यैवसाक्षात्संबन्धत्वमित्यर्थखण्डकम्।तदर्थस्तुसमवायसंब
न्धाभ्युपगमादपिनेष्टसिद्धिः।अवयवैरत्यन्तभिन्नोऽवयवीसमवायसंबन्धेनतैःसंबध्यतेचेत्समवायोपिसमवायिभ्यो
त्यन्तभिन्नःसमवायेनान्येनवासंबन्धेनसमवायिभिःसंबध्येतात्यन्तभेदसाम्यात्।ततश्चतस्याप्यन्योन्यःसंबन्धः
कल्प्यइत्यनवस्थेतिसमवायस्यसमवायिभिःसंमूर्छितावभासाद्भेदानवभासेननमुख्यंसंबन्धत्वमतोनषष्ठीवा
च्यःसः।संयोगोपिनषष्ठीवाच्यः।पदार्थयोजनामात्रहेतुःसंबन्धोहिषष्ठ्यर्थः।संयोगस्तुनैवम्।तस्यस्वतःपदार्थ
त्वात्।संयोगंपश्येत्यादिव्यवहारात्।परस्परंसंयोगेनावयवानामवयव्युत्पादकत्वेनवस्तुभूतकार्यकारित्वाच्च।संब राम
न्धस्यतुनतत्त्वमितिस्पष्टमेवेतिस्पष्टंहरिहेलाराजग्रन्थयोः।कणादोपिइहेदमितियतःकार्यकारणयोःससमवायइ
ति।इहेतिइदमितिच।तदित्यर्थः।कार्यकारणयोरित्ययुतसिद्धानामुपलक्षणम्।आद्यंमृदिघटइति।अन्त्यंमृद ६५

घटइत्यादि किमाक्षिप्यावतोऽपि चैत्रो गच्छतीत्यादावभेदप्रतीतेः। प्रत्ययार्थकर्तुः क्रियायां भेदेनैवान्वयात्। भेदसंबन्ध
स्य शब्दादनुपस्थितेः। अयं समवायो बोद्धशब्दार्थयोरपि वक्तुं शक्यः। अतएव तयोर्भेदाभेदव्यवहारः। अत्रार्थे यथा र
ब्द इति व्यवहारेण तयोरप्याधाराधेयभावसत्त्वात्। विमानखण्डेऽप्युक्तम्। वादमार्गे जयाय द्रव्यगुणकर्मसामान्यविशेष
समवाया ज्ञातव्या इति चरके। यत्तु भेदसमानाधिकरणाभेदरूपं तादात्म्यं संबन्धः अभेदश्च व्यासज्यवृत्तिधर्मावच्छि
न्नप्रतियोगिताकभेदस्य तादृश एवाभावो नातिरिक्तः। एतेन भेदत्वावच्छिन्नाभावेऽप्यभेदप्रसिद्धिः। भेदप्रतियोगितोका
भावश्चेद्द्वित्वादिनावच्छिन्नो घटादौ नीलभेदाभावस्यापि सत्त्वाद् वह्निर्नीलइत्यादेरापत्तिरित्यपास्तमिति। तन्न। तादृशसाधा
रणधर्मरूपार्थे यौगिकेन तादात्म्यशब्देन शब्दमर्यादया तावतोऽर्थस्यालाभात्। तत्राप्यर्थे रूढिकल्पनायां तु गौरव
मक्लृप्तकल्पना च। समवायान्समवैतीति सूत्रे समवायं समूहं प्राप्य तदेकदेशी भवतीत्यर्थ इति वृत्तिव्याख्यानेनोक्तं च
रके श्लोकेन च समवपूर्वकेण स्तत्र शक्तिः क्लृप्ता स पदार्थश्च क्लृप्त एवेति न मे किंचित्कल्प्यम्। किंच भेदतदभावयोर्विरु
द्धस्वभावत्वात् कथमेकत्रस्थितिः। न चैकोऽध्यस्तः। तत्त्वं किं भेदस्य तदभावस्य वा। आद्ये यमध्यासः किमाद्यं व्यवहार
वदीश्वरस्योत शुक्तौ रजताध्यासवदाधुनिकस्य। आद्ये सिद्धं तस्य व्यावहारिकत्वमिति न तयोर्वैषम्यम्। अन्त्ये तद

न॰मं॰ ध्यासबंदे वास्यापिव्यवहारनियामकत्वाभावापत्तिः। स्वर्णकार्यदाने स्वर्णदानाद्धर्माधिक्यश्रवणात्। किंच भेदाभावः
६६ प्रतियोगितावच्छेदकधर्मस्वरूपइति स्वरूपे तस्याध्यास एव वाच्य इति तस्याध्यस्तत्वापत्तौ त्वत्सिद्धान्तभङ्गः। अतिरि
क्तत्वे तु गौरवम्। किंचातिरिक्तोऽपि तत्सभनियतइति नाध्यासं विना निर्वाहः। अतिरिक्तोः समनियतइतिचेत्। अक्लृप्त
कल्पनाऽऽमस्त्वन्त गौरवम्। अत्रग्रन्थे यत्तु वैवहुशस्तादात्म्यस्य संबन्धत्वमुक्तम् वक्ष्यते च तत्परवासनयेति बो
ध्यम्। एतेनायुतसिद्धानां स्वरूपमेव संबन्धो न समवायः। तथाहि स्वरूपविशेषे संबन्धत्वमपि धर्मः स्वीक्रियते। प्रत्ये
करूपेण च संबन्धिता प्रतीत्यनुसारात्। संबन्धत्वेन च तस्य संबन्धिद्वयनिरूप्यत्वं विशिष्टबुद्धिनियामकत्वं षष्ठीबो
ध्यता आधारत्वादिनियामकता च। तन्तुषु पटः समवेत इति तद्विशिष्टबुद्धेस्त्वयाप्येवमेवोपपाद्यत्वात्। एतेनानेकेषु सं
बन्धत्वकल्पनापेक्षया समवाय तत्संबन्धत्वयोः कल्पना लघीयसीत्यपास्तम्। समवायनिरूपितस्यानेकेष्वनेकसंब
न्धत्वं कल्प्यं निरूपकभेदेन संबन्धत्वभेदे समवायेऽप्यनेकं तत् कल्प्यं समवायश्चेत्यपत्ति गौरवात्। संबन्धिभेदेन सम राम॰
वायस्याप्यनेकत्वेऽतिगौरवाच्च। संयोगस्य तु न घटभूतलादिस्वरूपेणान्यथासिद्धिः वियोगकालेऽपि तत्स्वरूपसत्त्वात् द्व
स्थ्येन विशिष्टबुद्धिप्रसङ्गात्। समवायस्थले तु सतोः संबन्धिनोर्न कदापि वियोग इति न दोषः। गुणगुण्यादेः सतः कदाप्य ६६

त्रियोगेनलोकानांविवेकाग्रहात्।पटःशुक्लइति।भेदारोपेणतुपटेशुक्लइति।एवंचघटादिशब्दानांजातिशक्तत्वेपिजातिव्य
क्त्योर्विवेकाग्रहात्नवाहाद्यनुपपत्तिरित्यपास्तम्। कदापिसंबन्धस्यद्रव्यत्वादिनाऽप्रतीतेश्च।अतएवद्रव्यस्वरूपा
तिरिक्तसत्तादिजातिसिद्धिः।तदुक्तंकणादेन।द्रव्यत्वगुणत्वप्रतिषेधोभावेनव्याख्यातइति।भावःसत्तायथानद्रव्याद्या
त्मिकातथासमवायोपि।विलक्षणबुद्धिवेद्यत्वादितितदर्थः।ननुभाविविषयकशक्तिग्रहोबोधश्चकथम्।नसामान्य
लक्षणया।तदनुपपत्तेरुक्तत्वात्। नचजातिप्रकारकशक्तिग्रहस्यस्वाश्रयविषयकबोधजनकत्वेमतद्बोधनिर्वाहइतिवा
च्यम्।बोधकालेऽसत्त्वेनतस्यजात्याश्रयत्वाभावात्।सत्त्वेनाग्रहाच्च।तादृशेनतेनार्थेनशब्दस्यापिसंबन्धाग्रहाच्च।
नचसत्कार्यवादेकारणेकार्यस्यसूक्ष्मरूपेणसत्त्वान्नानुपपत्तिः।सूक्ष्मरूपेणसत्त्वमित्यस्यकारणरूपेणसत्त्वमि
त्यर्थात्तस्यमृदादिशब्दवाच्यत्वेपिघटादिशब्दावाच्यत्वात्।घटत्वाद्याश्रयत्वाभावात्।तद्ग्रहाभावाच्च।नचैवंश
ब्दार्थसंबन्धनित्यताहानिः।तदुत्पत्तिकालमेवशब्दसंबन्धेनविद्यमानयोःशब्दार्थयोरवियोगात्।तज्जातीयेव्यव
हारनित्यत्वाच्चनित्यत्वव्यवहारासत्तेः।अतएवसतःसंज्ञासंबन्धइतिवृद्धिरादैच्सूत्रेभाष्येउक्तम्।सावर्णिकोनामम
नुर्भवान्सुविभविष्यतीत्यादौभावित्वेनबुद्धिस्थस्यभावित्वेनबुद्धिस्थसंज्ञाबोधनमितिनदोषइतिचेन्न।

बोद्धस्यैवशब्दतो बोधेनाक्षतेः। घटं कुर्वित्यादेश्च बुद्धिस्थघटं बाह्यरूपेण कुर्वित्यर्थः। यदि तु विधौ लक्षणानुवृत्ता।
किंच यत्र क्रियापि बुद्धिस्थैवोत्पाद्यत्वेन प्रतीयते कं संघातयतीत्यादौ तत्र बौद्धपदार्थेन निर्वाहो नान्यत्र। किंचास्य
सूत्रस्य शाटकं वयेत्यादौ बुद्धिस्थे एतत्सूत्रसंबन्धाभावादनुपपत्तिः। मार्ष्टीत्यादौ बौद्धाकारस्य बाह्यशब्दे विधाना
नुपपत्तिश्चेति भाव्यते। तदा घटादिपदानां तत्पदव्यवहरिष्यमाणे लक्षणया यस्य जातस्य घटपदेन व्यवहारो भावी
तं कुर्विति तदर्थः। सत्कार्यवादाभ्युपगमाच्च न तत्र व्यवहरिष्यमाणत्वादेरनुपपत्तिः। यद्वा ईदृशबोधस्यैव शाब्दवि
षयत्वं बौद्धसूत्रैतत्सूत्रयोर्भेदाग्रहादेतत्सूत्रसंबन्धो नानुपपन्नः। एवमेव बौद्धाकारस्य बाह्यशब्देन विधानमभ्
युपपन्नम्। वचनमपि बौद्धमेवेति बोध्यम्। इग्यणः इति सूत्रे भाष्यस्य स्पष्टमिदम्। वृद्धिरादैजित्यादौ तु सर्वेषां शब्दानां
नित्यत्वेन सर्वाकारादिषु विद्यमानेषूक्तरीत्या शक्तिग्रहस्य बोधस्य चोपपत्तिः। शास्त्रं तु साधुत्वान्वाख्यानमात्रमि
ति प्रकारान्तरमपि भाष्ये उक्तम्। किंच विद्यमानघटेषु गृहीतशक्तिकस्य भाविघटोत्पत्त्यनन्तरं गृहीतशक्तिकघट राम
सादृश्यात् तत्र तच्छक्तिग्रहस्तद्बोधश्च। घटो नष्ट इत्यादेरपि तत्पदव्यवहृतो नष्ट इत्यर्थो बोध्यः। इदं तु बोध्यम्। य
त्र कयाचित्संज्ञ पस्थितमनेकमर्थमुद्दिश्य संज्ञान्तरं बोध्यते। यथैच्शब्देनैकारौकारावुद्दिश्य वृद्धिसं[illegible]त॥ ६७

ग्रप्रदेशेषु वृद्धिपदादेस्त्वे नैव तयोर्बोधः। अतएवानुदात्तङित इति सूत्रे ऽनुदात्तङितौ द्योतकावात्मनेपदमित्यस्य तङानौ द्यो व
ध्यौ तत्र संख्यातानुदेशः प्राप्नोतीति यथासंख्यसूत्रभाष्योक्तं संगच्छते। अन्यथा नवानां तदर्थत्वेनात्मनेपदत्वेन बोधे
एकत्वेन च द्योत्यार्थावित्यस्यानुपपत्तिः स्पष्टैव। ऐच्त्वमैच्यदं जातिविशेषो वेत्यन्यत्। एवं च वृद्ध्यादिपदानां न पदं प्रवृत्तिनिमि
त्तम्। यत्र प्रवृत्तिनिमित्तान्तरासंभवस्तत्रैव पदस्य प्रवृत्तिनिमित्तत्वात्। यथा भादिपरेष्वित्यन्यत्र विस्तरः। एवं लिङ्गमपि प्राति
पदिकार्थः। न तु प्रत्ययार्थः। प्राधान्यापत्तेः। वागादिशब्देभ्यो विनापि प्रत्ययं तद्बोधाच्च। लिङ्गानुशासनस्य प्रकृतावेव दर्शना
च्च। अतएव स्वमोर्नपुंसकाद् ह्रस्वो नपुंसके नपुंसकस्य झलच इत्यादिसूत्राणि संगच्छन्ते। तस्माच्छस इत्यत्र पुंसीत्यस्य
पुल्लिङ्गशब्दस्य प्रकृतित्वे इत्यर्थः। स्त्रियामित्यस्य च तत्र वर्त्तमानात् प्रातिपदिकादित्यर्थः। प्रातिपदिकार्थेति सूत्रे लिङ्ग
त्यस्यापि तत्र वर्त्तमानादित्यर्थः। प्रथमाया लिङ्गार्थकताया अभ्युपगमे तु घटेनेत्यादौ तत्प्रतीत्यनापत्तिः। ननु स्तनकेशव
ती स्त्री स्याल्लोमशः पुरुषः स्मृत इत्यादिलक्षणलक्षितपुंस्त्वादेरचेतने बाधात् खट्वादौ टाबाद्यनापत्तिः। किंच दारा नित्या
दौ नत्वं न स्यात्। तदर्थस्य पुंस्त्वाभावादिति चेत्। अत्र भाष्यकारः। सत्त्वरजस्तमसां [illegible]तगुणानां वृद्धिः पुंस्त्वमपचयः
स्त्रीत्वं साम्यावस्थारूपस्थितिमात्रं नपुंसकत्वमिति। अतएव सामान्ये नपुंसकमित्युद्घोषः। उत्कर्षापकर्षसत्त्वेपि

ल·मं· साम्यावस्थारूपस्थितिमात्रविवक्षायां नपुंसकत्वमिति तदर्थः। एतदवस्थात्रयपरित्यागेन पदार्थमात्रे सत्त्वादिदं केवलान्वयि। इयं
६८ व्यक्तिरिदं वस्तु अयं पदार्थ इति व्यवहाराणां सर्वत्राप्रतिबद्धप्रसरत्वात्। अर्थसिद्धं चैतत्। तथा च भाष्यम्। एकार्थे शब्दा
न्यत्वाद्दृष्टं लिङ्गान्यत्वमवयवान्यत्वाच्चेति। पुष्यः तारका नक्षत्रमिति शब्दनानात्वदर्शनात् स्तनकेशाद्यनिमित्तमेव लिङ्ग
मर्थनिष्ठम्। कुटी कुटीर इत्यादौ रेफस्यावयवस्योपजनने लिङ्गभेददर्शनाच्चेति अर्थ इति कैयटः। अत एवोपक्रमभाष्ये रू
परसगन्धस्पर्शशब्दानां स्त्यानप्रसवौ लिङ्गमित्युक्तम्। न हि रूपादयः शब्दगताः पुल्लिङ्गः शब्द इति तु वाच्यवाचकयोरभे
दोपचाराद्बोध्यम्। अर्शआद्यजन्तं वा तत्। आत्मनि सर्वस्याध्यस्तत्वेन परंपरया तत्रापि स्त्यानादिसत्त्वादात्मा ब्रह्मे
त्यादिव्यवहारोपपत्तिः। न चोपचयादेर्विरुद्धस्यैकत्र समावेश इति एकस्य हि त्रिलिङ्गत्वानापत्तिरिति वाच्यम्। कोश
भाष्यादिप्रामाण्येन विरोधस्यैवाभावात्। उपचयादीनां विवक्षैव च व्यवहारनिमित्तमिति तेषां संमतं न हि कश्चिदपि स्व
स्मिन्नात्मक्षणमप्यवतिष्ठते वर्धते वा यावदनेन वर्धितव्यमपायेन वा युज्यत इति भाष्यात् क्षणिकत्वेपि न व्यवहारहानिः।
राम·
तत्र कश्चित् शब्द एकलिङ्गविशिष्टार्थ एव शक्तः कश्चित् लिङ्गद्वयविशिष्टे कश्चित्त्रितयविशिष्ट इति लिङ्गानुशासनादि
भ्यो निर्णेयम्। भावतत्त्वविदः शिष्टाः शब्दार्थेषु व्यवस्थिताः। यद्यद्धर्मगतमिति तत्तल्लिङ्गं प्रचक्षत इति हर्युक्तेस्तेषां। ६८

प्रयोगादपिनिर्णयम्। अत्र श्लोके शब्दार्थेष्विति लिङ्गमिति च सर्वधर्मोपलक्षणम्। स सर्वयोथ मनवः प्रजानां पतयस्त
था। सदाचारस्य वक्तारः कर्त्तारश्च महीपते इति विष्णुपुराणात्। एवं मधुशब्देन पुंस्त्वनपुंसकत्वविशिष्टतया मकरन्दा
दिकमेवोच्यते॥ पुंस्त्वमात्रविशिष्टं तु चैत्रादिकमित्यपि तत एव निर्णयम्। एषु च पुंसादिशब्दानां रूढ्या दिवक्षा स्त्री
यः संकेतः। अवश्यं कश्चित् स्वकृतान्त आस्थेय इति भाष्यात्। तत्र टिघुभादिवल्लघ्वी संज्ञा युक्तेति गुरुसंज्ञाकरणात् तन्त्वा
दिशास्त्रप्रवृत्तौ लौकिकमपि लिङ्गं निमित्तत्वेनाश्रीयते। पुंसादिसंकेतानां संख्यासंज्ञायामिवार्थान्तरसंग्रहार्थं प्रवृत्त
त्वेपि अर्थान्तरनिरासार्थमप्रवृत्तेश्च। तत्र लौकिकेऽसंभवे शास्त्रीय एव तत्सं भवेत् तु सामानाधिकरण्यसंबन्धेन शास्त्री
यविशिष्टलौकिकेन तु केवललौकिकेनापि केवलशास्त्रीये। हरिरपि। आविर्भावस्तिरोभावः स्थितिश्चेत्यप्यपायिनः। ध
र्ममूर्त्तिषु सर्वासु लिङ्गत्वेन व्यवस्थिता इत्याह। तत्रापि नेदं सूचितम्। अपायित्वं प्रतिक्षणनश्वरत्वम्। अत एव पशुनाय
जेतेत्यादौ पुंस्त्वस्याविवक्षितत्वात् न स्त्रिया यागः इति मीमांसकाः। तत्र पुंस्त्वस्येत्यस्य लौकिकपुंस्त्वस्येत्यर्थः। पश्वा
नतायुं पश्वानयेति ऋग्वेदे दर्शनेन पशुशब्दस्य नित्यपुमर्थकत्वाभावनिर्णयात्तु। छागो वा मन्त्रवर्णादिति षष्ठान्त्याधि
करणन्यायेन छागरूपपशुविशेषग्रहणोद्वमन्त्रवर्णस्य लौकिकपुंस्त्वदि [illegible] यां तात्पर्यग्राहकस्य सत्त्वाच्च। छाग

ल•मं• स्यवपायाइतिमन्त्रेच्छागस्येत्यस्यच्छागभिन्नेइवस्त्रियामसंभवात्।अदन्तच्छागशब्दस्यलौकिकपुंस्त्वसमानाधि
६९ करणपारिभाषिकपुंस्त्वविशिष्टेशक्तेः।यथासारस्वतौमेषावित्यत्रतद्धितप्रकृतिः शब्दः स्त्रीलिङ्गः पुल्लिङ्गो वेतिसं
देहेसंदिग्धेतुवाक्यशेषादितिन्यायेनएतद्दैव्यंमिथुनमित्यर्थवादादेकशेषगम्यार्थग्रहणंनिर्णीयते।शब्दस्त्रीत्वमपिलि
ङ्गंलौकिकेलिङ्गवत्शाब्दबोधेभासते।तथानुभवात्।पुंस्त्वविशिष्टोघटोघटपदशक्यइत्यादिप्रकारेणशक्तिग्रहः।
धर्मितावच्छेदकत्वेनधर्मितावच्छेदकसमानाधिकरणत्वेनविशेष्यत्वेनवाशक्तिग्रहविषयस्यबोधविषयत्वंफलबला
दितिनातिप्रसङ्गः।एतेनशब्दानिष्ठंलिङ्गमित्यपास्तम्।उक्तभाष्यविरोधात्।अर्थतदन्वयसंबन्धानामेवाच्च।पुंयोगादा
ख्यायामित्याद्यस्वारस्याच्च।लौकिकेलिङ्गेऽर्थवृत्तितायाएवक्लृप्तत्वाच्च।नहिनपुंसकंनामशब्दोऽस्तिइतिस्वमोरितिसूत्रे
भाष्याच्च।नपुंसकार्थाभिधायित्वात्तदभेदाच्चशब्दस्यनपुंसकत्वमितिहरिकैयटौइत्यन्यत्रविस्तरः।वैशेषिकास्तुपुं
स्त्वादयोजातयः।तिस्रोजातयएवैताःकेषांचित्समवस्थिताः।अविरुद्धाविरुद्धाभिर्गोमनुष्यादिजातिभिरितिहर्यु राम
क्तेः।परस्परविरुद्धाभिर्गोमनुष्यादिजातिभिःसहपरस्परमविरुद्धाएताःसमवस्थिताइत्यर्थः।केषांचिद्वैशेषिका
णामितिहेलाराजः।अतएवइदंवस्त्वयंपदार्थःइयंव्यक्तिरितिव्यवहारः सर्वत्र।क्वचित्शब्दान्यत्वेनलिङ्गानिश्चयः ६९

मो यथा पुष्यतारका नक्षत्रमिति। क्वचिदर्थविशेषेण नियमः। यथा महत्त्वयुक्तहिमारण्ययोः स्त्रीत्वमेव हिमानी। अरण्यानी
ति। यथा च ह्रस्वोपाधेः कुट्यादेः पुंस्त्वमेवेति कुटी कुटीर इति। यद्यप्येते शब्दा भिन्ना एव तथापि लाघवेनान्वाख्यानाय
हिमादिशब्दसामान्यमाश्रित्यार्थान्तरविषयशब्दानुशासनकरणादेवमुक्तम्। एतद्व्यञ्जकं च चेतने पुंस्त्वेन केश
वतीत्यादि। अचेतने तु प्रयोगादवसितस्यास्य समारोपाच्छब्दसंस्कारहेतुत्वम्। यथा आपो दारा इत्यादौ निश्चितेपि
वस्तुन एकत्वे धर्मभेदाश्रयबहुत्वाध्यवसायाद्बहुवचनं तथा बहिःसत्त्वेपि तस्य स्वबुद्ध्या दारारोपेणाश्रयः स्त्रीत्वकार्यम्। भा
ष्ये संस्त्यानप्रसवादिपदेनाप्युत्पत्तिनाशस्थितयो नित्यानामनित्यानां वा भावानामनौपाधिके निजे तत्त्वे स्थितिर्नपुंस
कमित्युच्यते। अवयवसाहित्येनोत्पत्तिः पुंस्त्वम्। विनाशोवयवानामपचयः स्त्रीत्वम्। उपाधिसंसर्गेण तु नित्य
स्याप्युत्पत्तिनाशाविति पुरुषाश्वितिरित्याद्युपपत्तिः। एतच्चारोपितं सर्वदा सर्वव्यवहारनिर्वाहकम्। अनित्यानामपि स
र्वावस्थानुवर्तमानं प्रत्यभिज्ञाविषयो यद्रूपं तदेवास्थितिः। एवं लिङ्गं व्यप्युपाधिसंसर्गेणेतत्कल्पितमिति स्त्रीत्वं
स्त्रीतेत्याद्युपपत्तिः। शब्दप्रमाणकानां शब्दार्थ एवार्थ इति सर्वत्र द्रव्यगुणकर्मसामान्यादावपि लिङ्गं जातियोगः
गोत्वादयोपि भावजातिसामान्यशब्दे लिङ्गोपाधय एवाभिधीयन्त इति सर्वे लिङ्गं जातिव्यवस्थाननुगेत्वा

स.मं. दिभिरविरोधः कुतइति चेन्न। भिन्नजातीयेष्वपि व्यक्त्याकारबुद्धेरनुगमात्। वैदुकाः [illegible] स्तन्यावद्व्यक्तिचस्त्रीतिबुद्धिः स
७० मन्वयः। अतस्तां जातिमिच्छन्तिइत्यादिसमर्थितं। अति। आविपदेनगुणकर्मसामान्यादिः। अत्रापि कश्चिदेकलिङ्गः
कश्चिदुभयलिङ्ग इत्यादिभिन्नक्रियापूर्वं वदेन्नेत्याहुः। एतत्त्वन्योन्याश्रयग्रस्तम्। लक्षणबलेनैव शब्दार्थनिर्णयेव तांलक्षणै
कचक्षुष्कानां प्रयोगाध्यवसितरिङ्गाश्रयं पाञ्चवस्त्वीयं तावादि। तच्चशुक्तिमध्यपूर्वकत्वप्रयोग्यनादवसायइति। वस्तुतस्तु
वयवेषु धर्मेषु च सन्निहितमिति तदारोप इति तत्तोत्रवैषम्यं स्पष्टमेव। अतएव भाष्ये सांख्यमते नैव संस्त्यानप्रसवौ नि
रूपिताविति दिक्। एकं प्रातिपदिकार्थ इत्यस्य जातिव्यक्त्योर्मध्येऽन्यतरदेव वच्छक्यमित्यर्थः। द्विकमित्यस्य प्रथमा वि
धायके जातिव्यक्तिरूपं द्विकं प्रातिपदिकार्थशब्देन गृह्यत इत्यर्थः। त्रिकमित्यस्य यथा कथंचिच्छक्तिग्रहविषयोऽर्थ
इत्यभिप्राय इत्याहुः। संख्या कारके तु प्रत्ययार्थ इत्येके। परे तु संख्यापि प्रकृतेरर्थः। दधिमधित्यादौ विनापि प्रत्ययं त
त्प्रतीतेः। अनन्तप्रकृतीनां शक्तत्वकल्पनागौरवं तु फलमुखत्वान्न दोषाय। तथा गृहीतशक्तिकस्य प्रकृतिमात्रादपित राम.
द्बोधाच्च। अतिप्रसङ्गस्तु व्यवहारानुसारेण तात्पर्यवशात्परिहरणीय इत्याहुः। केचित्तु कारकमपि तथेत्याहुः। केचि
त्तु संख्यापात्र विभक्त्यर्थः। कारकान्तं चतुष्कं प्रातिपदिकार्थ इत्याहुः। तदुक्तम्। वार्तिकाद्योर्तिकावासुर्द्धित्वादीनां विभक्ति ७०

यः। यद्वा संख्यावतोऽर्थस्य समुदायोऽभिधायक इति। न च पञ्चानामपि प्रातिपदिकार्थत्वे प्रातिपदिकार्थप्रकारकबोधे सुब्जन्योपस्थितिर्हेतुरित्यादि विलीयेतेति वाच्यम्। इष्टापत्तेः। जातिलिङ्गसंख्याकारकशक्तिविशिष्टस्य द्रव्यस्यैव बोधे न सुबर्थविशेष्यकबोधस्य खपुष्पायमाणत्वात्। सर्वे चैते पक्षा अनभिहितसूत्रादौ भाष्ये स्पष्टाः। तत्र पञ्चकं प्रातिपदिकार्थ इत्येव न्यायः। सर्वेषां विशेषणत्वानुभवादित्यलम्। ज्ञानमात्रे यथा शब्दभानं तथोक्तम्। केचित्तु शब्दार्थयोर्भेद एवेतिपक्षेऽपि अनुभवबलात्तज्ज्ञानसामान्यसामग्र्या एव शब्दभासकत्वकल्पनान्न दोषः। यत्तु अर्थस्मृतशब्दस्य ज्ञाने भानमिति। तन्न। प्रत्यक्षे शब्दभानानुपपत्तेः। अर्थज्ञानोत्तरं स्मृतस्य व्यवसाये भानासंभवात्। अनुव्यवसाये त्वेवं तज्ज्ञानं संपादयितुं शक्यमित्याहुः। पटदिति कुर्वित्यादावनुकरणे भुवो वुगित्यादौ चानुकार्यशब्दस्वरूपमर्थः। आद्ये ध्वनिमयत्ववर्णमयत्वाभ्यामनुकार्यानुकरणयोर्भेदसिद्धेः। अन्त्ये अर्थपदार्थकत्वशब्दपदार्थकत्वाभ्यां भेदात्। पाणिनिरप्याह। स्वं रूपं शब्दस्याशब्दसंज्ञेति। अत एव वृत्त्यार्थबोधकत्वरूपार्थवत्त्वात् प्रातिपदिकत्वे सुबाद्युत्पत्तिः। तदुक्तं मतौ छ इति सूत्रे भाष्ये योऽसावाम्नायेऽस्य वामशब्दः पठ्यते स छप्रत्ययप्रकृतेरस्य वामशब्दस्यास्य वामीय इत्यादौ पदार्थः। अत एव प्रातिपदिकत्वात् छसिद्धिरिति। क्वचित्तु अनुकरणं सादृश्येनोपस्थापकं तथोपस्थितस्यापि शाब्दबोधेऽ

ल·मं· न्वयस्तात्पर्यवशात्। वृत्तिज्ञानस्य चानुकरणाजन्यशाब्दत्वमेवकार्यतावच्छेदकम्। अतएव भूसत्तायामित्यादौ
७१ विभक्त्यनुत्पत्तिः। वृत्त्यावोधकत्वरूपार्थवत्त्वाभावात्। तदप्युक्तं तत्रैव कैयटेन अनुकरणं तु व्युत्क्रमेणाप्युच्चार्यमा
णं सादृश्यादनुकार्यस्य प्रत्यायकं भवतीति। भाष्येपि वेदस्थोनुकरणस्य पदार्थ इति सिद्धान्तिनोक्ते किमनयोरन्यत्व
मिति प्रश्ने ओमित्याहाम्नायशब्दानां स्वरवर्णानुपूर्वीदेशकालनियतत्त्वादित्येवोक्तं नत्वर्थभेदादित्युक्तम्। तस्य क्वचि
दभावेन न स तत्र हेतुरिति तदाशयः। यद्यप्याम्नायशब्दानभ्यासे केचिदाहुरनर्थकानुः स्वरूपमात्र वृत्तीश्च शिष्याणां प्र
तिपादने इति। तथाप्यर्थे तात्पर्याभावमात्रम्। तत्र देशकालादिनियमस्तु तत्राप्यस्त्येवेति बोध्यम्। केचित्तु भूसत्ता
यामित्यादिनिर्देशात्क्वचिद्विभक्त्यनुत्पत्तिः। सादृश्यादर्थोपस्थितिस्तु न॥ किंतु वाचकसादृश्याद्व्युत्क्रमेणोच्चारित
शब्दादपि बोधः। प्राग्दीव्यत इति सूत्रे भाष्ये प्युक्तं एकदेशविकृतमनन्यवदिति तद्वदित्यर्थस्तेन तद्वत्तदप्यर्थोपस्थापक
म्। अतएव दीव्यत् शब्देनैव दीव्यतिशब्दार्थोपस्थितिं वदन्ति। गामुच्चारयेत्यादेश्च गोशब्दमुच्चारयेत्यर्थः। उच्चारये राम·
त्येतत्समभिव्याहारात् शब्दपरता। तत्परत्वेप्यात्वादिप्रवृत्तिरस्त्येवेत्यन्यत्र प्रपञ्चितम्। तत्र स्वं रूपमित्यनेनोभयोर
र्थशब्दयोः शक्तिबोधनेप्यर्थे कार्यस्य बाधेन शब्दस्य विशेष्यतायथाग्नेर्ढगित्यादौ। अन्यथा विशेषणता शब्दस्य वि ७१

श्रव्यत्वेनार्थोविशेषणम्। वृद्धिरादैजित्यादावपिसंज्ञापदानांपदपरता। वृद्ध्यादिपदाभेदश्चादैजादिपदार्थेविधेयपन
आदैचांज्ञातत्वात्। एतेनविपरीतउद्देश्यविधेयभावः परास्तः। प्रसिद्धवृद्ध्यादिपदार्थाभेदस्यतत्रबाधाच्च। सर्वनामानी
त्यादौमहासंज्ञाबलादर्थपदोभयपरता। गणपठितसर्वादिषु सामानाधिकरण्यसंबन्धेन सर्वार्थवाचकत्वरूपार्थ
विशिष्टसर्वनामपदाभेदोविधेयः। तत्रपठितत्वंचगणपठितशब्दबोध्यत्वम्। नचज्ञानेसर्वत्रशब्दभानेसर्वपर्या
याणांभानापत्तिर्विनिगमनाविरहादितिवाच्यम्। शाब्देउपस्थितस्यैवपदस्यभानेनादोषात्। प्रत्यक्षादाउप
स्थितयावज्ज्ञानेबाधकाभावात् इत्यादिकम्। केचित् सर्वशब्दानांतत्तच्छब्दस्वरूपमेवप्रवृत्तिनिमित्तम्। अथकस्मा
द्गौरित्युच्यतेगौरित्येवहिगौर्गविवर्तते तद्गौविषयक्यादितिनिरुक्तात्। यद्वास्वरूपंजात्यादिचेत्युभयंप्रवृत्तिनिमि
त्तमित्याहुः। अनुकरणत्वंचशब्दमात्रतात्पर्यकोच्चारणविषयत्वम्। पदार्थविपर्यासकृदितिसमभिव्याहारेगौरि
त्याहेत्यादौ। नैवेतिसूत्रभाष्योदाहृतेनानुकरणत्वम्। विशेषणतयार्थभानेनशब्दमात्रतात्पर्यकत्वाभावात्। अत
एवगौरानेयेत्यभिप्रायेणगौरानेयेतिपरेणप्रयुक्तेइतरः सम्यगश्रुत्वापरंपृच्छतिकिमाहेतितेनगौरित्याहेत्युक्ते
ततएवार्थबोधात्प्रवर्तते। स्मृताद्बोधइतितुनयुक्तम्। उच्चारितस्यैवबोधकत्वमितिसिद्धान्तात्। अनुकरणस

ल॰मं द्योतकोपि कदाचिदिति । अनुकरणं चानितिपरमिति सूत्रात् । अनुकरणे तु न विशेष्यतया नापि विशेषणतयार्थस्य भानम् ।
७२ यथास्य वामीयमित्यादाविति बोध्यम् । विष्णुर्नारायणः कृष्ण इत्यादौ कोशे विष्ण्वादिशब्दा अर्थपराः शक्तिग्रहस्तु प
दत्वहेतुकानुमानेन सामान्यत एव पदप्रकारकः । एवं च विष्णुपदार्थोऽभिन्नः कृष्णपदार्थ इत्यादिक्रमेण बोधः । विनाय
को विघ्नराजेत्यादौ द्वन्द्वविषये एते पदार्थाः विनायकपदार्थाभिन्ना इति बोधः । सर्वपर्यायद्वन्द्वात्मके कोशे एते पदार्था
अभिन्ना इत्यध्याहारेण बोधः । एतत्पदममुकवाचकमिति शक्तिग्रहस्तु स्वस्वप्रसिद्धपदार्थमादाय तत्तत्पुरुषस्य
नियमतः पश्चान्मनसैव । अत एव तृतीयाध्यायतृतीयपादे शंकरभगवत्पादैरुद्गीथाधिकरणे सामानाधिकरण्यं
चतुर्धा । अध्यासेनापवादेनैकत्वेन विशेषणत्वेन च । अध्यासेन यथादयं प्रतिमा विष्णुरिति । न हि तत्र विष्णुबुध्या प्रतिमाबु
द्धिर्निवर्तत इति नायमपवादः । अपवादो यथा इदं रजतमिति । अत्र हि पश्चाद्बाधिन्या यथार्थया शुक्तिबुद्ध्या रजतबुद्धे
र्निवृत्तेरपवादसामानाधिकरण्यमिति व्यवहारः । एवं चाध्यासस्य निरपवादत्वसापवादत्वाभ्यां द्वैविध्यमुक्तम् । एक राम
त्वेन यथा द्विजोत्तमो ब्राह्मणो भूदेव इति । नेदं लौकिकं वाक्यं लोकव्यवहारे एके नैव विवक्षितार्थसमर्पणादन्यस्यान ७०
र्थक्येन पर्यायाणां सहप्रयोगाभावात् । तस्मात्कोशरूपमेतत् । एतेन कोशस्थपदानां पदपरत्वमित्यपास्तम् । विशेष

णत्वेननीलमुत्पलमित्यादौ। अत एव नामभ्यितेसमानाधिकरणे इति सूत्रे ऽग्येदेवि सरस्वति इडे काव्ये विहव्ये एतानि
तेऽघ्न्ये नामानीत्यत्र समानाधिकरणत्वमयुक्तमविद्यमानत्वनिषेधमाशङ्क्य सामान्यविशेषवचनत्वाभावमाश्रि
त्य समाहितम्। अन्यथैकार्थबोधकत्वरूपसामानाधिकरण्यस्याप्यत्राभावात्तदसङ्गतिः स्पष्टैव। एकशेषस्तु नात्र
च्छब्दस्वरूपस्य सम्यग्बोधानापेक्षेः। कोशस्य चानेकपर्यायाणां स्वरूपबोधपूर्वकमेवार्थबोधनेतात्पर्यात्। तदुक्तम्।
भेदाख्यानाय न द्वन्द्वो नैकशेषो न संकर इति। भेदाख्यानायेत्यस्य लिङ्गभेदाख्यानाय स्वरूपभेदाख्यानाय चेत्यर्थः। लिङ्ग
भेदाख्यानाय यथा नभः श्रावणो नभाइत्यस्य स्थाने खश्रावणौ तु नभसी इति न कृतम्। विष्णुर्नारायण इत्यादौ स्वरूपभे
दाख्यानाय नैकशेषः कृतः। तथा पूर्वपरत एकलिङ्गानां मध्ये भिन्नलिङ्गपाठरूपः संकरोऽपि न कृतः। यथा स्तवः स्तोत्रं नु
तिस्तुतिरित्येव कृतं न तु स्तुतिः स्तोत्रं स्तवो नुतिरिति। कृतोऽत्र भिन्नलिङ्गानामनुक्तानां क्रमादृत इत्यस्यानुक्तानां स्थाना
न्तरानिर्दिष्टानां भिन्नलिङ्गानां द्वन्द्व एकशेषश्च न कृतोऽन्येषां तु कृत एव यथाप्सरो यक्षरक्षोगन्धर्वकिन्नरा इति। मातापित
रौ पितराविति। भिन्नलिङ्गानामिति भिन्नस्वरूपाणामप्युपलक्षणम्। विरूपाणामपि समानार्थानामिति चैकशेषप्राप्तिः।
अतोऽर्थपरतैव कोशेऽनुक्तानां क्रमादृत इत्यस्य वर्गाः पृथ्वीपुरक्ष्माभृद्वनौषधिमृगादिभिरित्युदाहरणम्। तत्र द्वन्द्वसं

क शे. रौकृतावेवेसलम्। सर्वशब्दस्य बुद्धिविषयो यावत्त्वावच्छिन्नः समूहोऽर्थः। यावत्त्वमत्रैकबुद्धित्वभिन्नसंख्यावच्छेदकपरि

७२ च्छेदकत्वम्। तत्र समूहस्योद्भूतावयवभेदत्वे सर्वे घटा इति। अनुद्भूतावयवभेदत्वे एकवचनं सर्व ओदनो भुक्त इत्यादेः

सर्वा विश्वं वक इत्यर्थः। अवयवगतसर्वत्वस्या [illegible] बुद्धिविषयत्वेन बुद्धिविषये तदादेः शक्तिः। अत

एव तस्यापत्यमिति सूत्रभाष्ये सर्वनामनिर्देशाद्विशेषासंप्रत्ययः सामान्यनिर्देशादिति शङ्कितम्। तस्यापत्यमित्यर्थे

प्रत्यय इति सूत्रार्थे तस्येति निर्देशात्सामान्यवाचिनस्तच्छब्दादेव प्रत्ययः स्यान्न तु उपग्वादेरिति शङ्कार्थः कैयटः। सा

मान्यवाचिन उत्पत्तेरसंभवाद्विशेषवाचिन उत्पत्तिरिति सिद्धान्तितम्। अपत्यशब्दस्य संबन्धिविशेषाकाङ्क्षत्वात्तया

तस्यापत्यमित्युक्त्वा व्याकाङ्क्षा [illegible] निवृत्तेस्तेन तद्विशेषणार्थे [illegible] विशेषवाचिन एवोत्पत्तेः। यदा प्रकरणात्तदाद

योऽपि विशेषेष्वेव तेन्ते तदा तस्मादपि प्रत्ययस्तादायनिरितीति कैयटः। सामान्य [illegible] विशेषविशिष्टस्य भानं प्रकरणा

दिवशादिति तदर्थः। विशिष्टेऽपि बुद्धिविषयत्वसत्त्वात्। एवं च तस्यापत्यमित्यादौ तच्छब्दोपादानमपत्याद्यर्थसंब राम

न्ध्युपलक्षणमिति तात्पर्यम्। तदुक्तं तस्येदमिति सूत्रे कैयटेन। षष्ठ्यन्तमात्रं तस्येति प्रकृतित्वेनाविवक्षितं तत्वति

[illegible] मात्रं च प्रत्ययार्थत्वेन। यत्त्वपरं लिङ्गसंख्याप्रत्यासत्त्वपरोक्षत्वादिकं तदविवक्षितमिति। एतदभिप्राये [illegible] ७२

वसूत्रोपक्रमेतस्येदमित्यपेक्ष्येपिसिद्धमित्युक्तम्।शेषइतिसूत्रेचभाष्येउक्तंतस्येदंविशेषा[illegible]तिःपर्यसमूहोनिवा
सइति।तस्येदमितिसूत्रेइदंशब्दार्थप्रवृत्तिनिमित्ताश्रयाव्यक्तिविशेषाएतेइतितदर्थः।अतएवतस्मिन्नितिसूत्रेभा
ष्यंसर्वनाम्नानिर्देशःक्रियतेसर्वनामचसामान्यवाचि।तत्रसामान्येनिर्दिष्टेविशेषाअपिउदाहरणानीति।व्यापकं
सामान्यंव्याप्योविशेषः।तत्त्वंचविवक्षाधीनम्।अतएवगोकृष्णयोःपरस्परंसामान्यविशेषभावइतिच।तत्र
सामान्यवाचीत्यनेनसकलसाधारणसामान्यमेवप्रवृत्तिनिमित्तमित्युक्तम्।नचकाव्यप्रकाशेऽनेकार्थस्यशब्द
स्यवाचकत्वेनियन्त्रितेइत्येतदुदाहरणावसरेतावन्मात्रस्तनिकेत्यादावभिनयेनशक्तिसंकोचइत्युक्तंतद्वि
रुध्येत।नद्यादीनांत्वद्रीत्यानानार्थत्वाभावादितिवाच्यम्।शक्यतावच्छेदकानेकत्वइवशक्यतावच्छेदक
व्याप्यधर्माणांनानात्वेप्यनेकार्थत्वात्।परेतुघटमानयेत्याद्युक्तेतैलघटजलघटघृतघटानांमध्येतत्तत्करणेत
त्तद्घटानयनमतएवाक्ताःशर्कराउपदधातीत्यादौतेजोवैघृतमितिलिङ्गादक्ताइत्यस्यघृतसाधनाञ्जनपरत्व
मितिहेलाराजादिभिरुक्तम्।हरिणाशब्दार्थस्यानवच्छेदइत्येवोक्तम्।एवंचसंयोगादिशक्यतावच्छेदकाने
कत्वेएवनिर्णायकमित्यप्युक्तम्।प्रकाशेऽनेकार्थस्येत्युक्तिस्तुतत्रद्वितीयार्थव्यञ्जनायाःस्फुटतयाव्यञ्जनो

मं- निरूपणप्रस्तावादित्याहुः। यत्तु यद्द्वयवत्तत्पदं यादृशयादृशधर्मावच्छिन्नविषयकबुद्ध्या प्रयुज्यते तत्तत्तत्पदं बुद्धिविषय-
७४ तावच्छेदकत्वोपलक्षिततादृशतादृशधर्मविशिष्टे शक्तमिति शक्तिग्रहः। बुद्धिविषयत्वस्यापि तदुपलक्षितत्वात् कदाचि-
त्तेन रूपेणापि बोधः। अत एव तत्पदात् कदाचिद् घट इति कदाचिज्जातिमानिति कदाचिज्जातिमान् घट इति कदाचिद् बुद्धिस्थ
इति बोधः। तादृशार्थनिरूपितशक्तिरेकैव। हर्यादिपदशक्यतावच्छेदकानां तु न तेनानुगमः। तेभ्य एकस्य नानारूपेण
बोधनाननुभवात्। अत एव तेभ्यो न कदाचिदपि जातिमान् हरिरित्यादिक्रमेण बोध इति। तन्न। तेषां तेषां धर्माणां विशिष्य
ज्ञानाभावे तत्तद्रूपेण शक्तिग्रहाभावात् तथा बोधासंभवात्। मम तु बुद्धिविषयत्वेन तदाश्रये शक्तिग्रहान्न दोषः। सर्वस्या-
पि बुद्धिविषयत्वेनैव बोधाद् इति दिक्। अत्र तदिदमादीनां पर्यायित्ववारणाय परोक्षत्वाद्यपि शक्यकोटौ निवेशनीयम्। एवं
यच्छब्दशक्यकोटावुद्देश्यत्वं तत्रोपाविधेयत्वमिति। इदं तु बोध्यम्। तत्पदप्रतिपाद्यतयावक्तृबुद्धिविषय उद्देश्यो यत्पदार्थो
तस्तेनार्थप्रत्यायने नियमतस्तत्पदापेक्षा। यत्रोत्तरवाक्यगतयच्छब्दस्य तच्छब्दाक्षेपसमर्थत्वेन न तत्र तच्छब्दोपादाना- राम
पेक्षा। यथा साधु चन्द्रमसि पुष्करैः कृतं मीलितं यदभिरामताधिक इत्यादौ। एवं तत्पदं यत्पदप्रतिपाद्यतयावक्तृबुद्धिविषये ७४
विधेये शक्तं तत्र प्रसिद्धानुभूत प्रक्रान्तार्थकतच्छब्दस्य यच्छब्दाक्षेपसमर्थत्वाद् न तत्र यच्छब्द[illegible]

प्रकाशादौ विस्तरः। तत्रेदमेतदोः प्रत्यक्षेऽर्थे सोऽयमिति शक्तिः। तदुक्तमिदमस्तु सन्निकृष्टे समीपतरवर्ति चैतदो रूपम्
॥ अदसस्तु विप्रकृष्टे तदिति परोक्षे विजानीयादित्यलम्। एतच्च तस्येदमिति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम्। परे तु परोक्षत्वाद्येव तदादेः
क्यतावच्छेदकं प्रकरणादिवशाच्चेत्तद्बुद्धेः प्रबोधः। वक्तृश्रोतृबुद्धिस्थत्वमेव द्विप्रकरणम्। एतावतैव सर्वनाम्नां बुद्धिस्थप
रामर्शकत्वमिति प्रवादः। तेषां प्रकरणादीन्विना सर्वथाविशिष्यबोधाजनकत्वात्। अत एव तस्यापत्यसूत्रस्य पूर्वोक्तशङ्
कापरभाष्यस्थं सामान्यनिर्देशादिति प्रतीकमुपादाय तस्येति सामान्यनिर्देशात् तच्छब्दादेव सामान्यवाचिनः प्रत्ययः
स्यादिति कैयटेनोक्तम्। अन्यथा तच्छब्दादेः इदं निवेदयेत्याहुः। केचित्तु एवं युष्मदः संबोध्यत्वमस्मदः उच्चारयितृत्वं प्र
वृत्तिनिमित्तम्। तेन रूपेणैव बोधानुभवात्। देव्युवाच। मया त्वयि हते तत्रैव गर्जिष्यन्त्याशु देवता इत्यादावृषिवाक्योच्चार
णकाले आनुपूर्वीसामान्येन देवीवाक्यस्याप्युच्चारणाद्देवीमहिषासुरयोस्तद्वाक्यप्रयोक्तृत्वसंबोध्यत्वप्रतिसंधानादेव
ताभ्यां देवीमहिषासुरप्रतीतिः। अनुवादकऋषितत्संबोध्ययोस्तु न प्रतीतिस्तात्पर्याभावात्। मौनिनापि मन्दोच्चारण
पूर्वकमेव लिखनेन तल्लिखिताहंपदादुच्चारयितृत्वेन प्रतीतिरविरुद्धा। उच्चारणमनुसंधानोपलक्षणं वेत्याहुः। परे तु
क्रियाविनियोगफलकमभिमुखीकरणं संबोधनम्। तद्विषयत्वं च संबोध्यत्वम्। न चैतत्त्वं पचसीत्यादौ प्रतीयते। अभि

ल-म तत्तत्क्रियाकर्तृत्वादिविशिष्टसजातीयराहित्यंकैवल्यम्। अयमेकोऽत्रभुङ्क्तेइत्यादावेतद्देशाधिकरणकभोजनक
७८ र्तृसजातीयरहितोभुङ्क्तेइत्यादिरीत्याबोधः। अतएवैकाकीह्यमारुह्यजेगामेत्यादौनानुपपत्तिः। हयस्यद्वितीय
स्यसत्त्वेपितस्यसजातीयत्वाभावात्। एवंयोद्धृत्वेनसजातीयाभावेश्वादिपालकमनुष्यसत्त्वेपिएकोरणंगच्छतीत्युप
पद्यतइतिदिक्। दिग्वाचकपूर्वादिशब्दानांसएवशब्दःप्रवृत्तिनिमित्तम्। एकस्याअपिदिशउपाधिभेदात्तत्तच्छब्दवाच्य
ता। तत्रमध्याह्नसूर्यसंयोगवान्देशोमध्यंततउदयाचलपर्यन्तदेशोपाधिकापूर्वादिक्। ततोस्ताचलपर्यन्तदेशोपा
धिकाप्रतीची। ततएवमध्याह्नेसूर्यसंमुखयावद्देशोपाधिकोदक्। तत्पृष्ठयावद्देशोपाधिकादक्षिणा। मध्याह्नेसूर्यस्योद
ङ्मुखत्वात्। अतएवान्तर्भाविताबधर्मादिक्शब्दाः। देशादौतुशब्दोपात्तावध्यपेक्षाइतिहेलाराजः। दिक्चेदमस्मादित्यव
ध्यवधिमद्भावप्रयोजिकोत्क्षेपणादिक्रियाभेदप्रयोजिकाऋजुवक्रत्वादिव्यवहारप्रयोजिकाद्रव्याणांपराऽपरव्यवहा
रप्रयोजिकाचशक्तिः। एकदिक्कमवयवप्रसारणमृजुता। अनेकदिक्कंतद्वक्रता।। पूर्वमभूत्परतोभविष्यतीतिक्रिया राम
पौर्वकाल्यमेवकालकृतमितिनदिक्कालशक्त्योरैक्यम्। नापितयोःस्वतन्त्रद्रव्यत्वंपरोपाधितयैवसदाप्रतीतेः। सर्व ७६
त्रचस्वकार्यदर्शनात्तयोर्विभुत्वम्। सर्वत्रस्वकार्यसंपादकत्वमेवामूर्तानाविभुत्वम्। देशानांपूर्वत्वादित्वंविहायेपिदि

कृत एव। पूर्वदिगादिस्थानां तेषां पूर्वादित्वात्। यस्त्वभिमुखः पूर्वः पृष्ठस्थः पश्चात्। हस्तदक्षिणो हस्तो वा इत्यादिव्यवहा
न दिगपेक्षः। प्रत्यङ्मुखस्य पश्चाद्देशस्थं तस्य प्राङ्मुखत्वे पूर्वदेशस्थत्वेन प्राङ्मुखो न्याभिमुखो तस्यादावव्य
वस्थापत्तेः। किं तु तत्र वक्तृसंमुखदेशत्वाद्येव पूर्वादिप्रवृत्तिनिमित्तम्। एवं तत्तदवधिकोदयाचलास्ताचलसन्निहि
तत्वमपि देशवृत्तिपूर्वपरशब्दयोस्तत्। पूर्वदिगभिमुखं स्थितस्य दक्षिणवामहस्तसन्निहितत्वमपि देशवृत्तिदक्षिणो
त्तरशब्दयोस्तत्। पूर्वाध्युषितत्वं पूर्वार्जितत्वमपि पूर्वशब्दार्थः। पूर्वस्मिन्देशे वसतीत्यादौ तथा प्रतीतेः। सर्वं चेदं हरिग्र
न्थे हेलाराजीयग्रन्थे च स्पष्टम्। विंशत्यादयः स्वभावात्संख्यायां संख्येये च। तेन विंशतिर्गवां विंशतिर्गाव इति च॥ य
दाप्येते ग्रामसमूहवचनास्तदापि समूहस्यानुद्भूतावयवत्वे गवामिति षष्ठी उद्भूतावयवत्वेन संघसंघिनोरभेदविवक्षा
यां सामानाधिकरण्यमुभयत्रापि एकवचनान्ताः। अन्ये पि शब्दशक्तिस्वभावान्नियमेन धर्मनिष्ठसंख्यया धर्मि
ण्यारोपेणैव प्रयोगः। वेदाः प्रमाणमितिवत्। ते चानवतेः स्त्रियाम्। गावो धनमित्याद्यपि एवमेव। धर्मनिष्ठसं
ख्यानारोपे तत्र गावो धनानीत्यपीति विशेषः॥ संख्यापरत्वं च द्रव्याद्भेदेन संख्याबोधने यथाद्ये तत्रापि गवां विंश
तिमानयेत्यानयनादिक्रि याद्रव्ये एव धर्मे तस्या असंभवात् धर्मधर्मिणोरभेदाद्वेति पङ्क्तिविंशतीति

ल·मं सूत्रभाष्योक्तरीत्या बोध्यम्। अभेदेन बोधने संख्येयपरत्वमिति बोध्यम्। एकशेषेणाविंशतीविंशतय इत्यादौ श्चेद्रो
७७ णप्रस्थादिशब्दाश्चेयत्ताविशेषावच्छिन्नपलादिपरिच्छिन्नधान्यादिपरिच्छेदकत्वसमानाधिकरणजातिविशेषरू
पद्रोणत्वाद्यवच्छिन्ने शक्ताः। प्रवृत्तिनिमित्तं तु द्रोणत्वाद्येव परिच्छेदकत्वं तु लिङ्ग-वत्तत्समानाधिकरणमेव प्राति प
दिकार्थे सूत्रे भाष्ये ध्वनितमेतदित्यूह्यम्। गोशब्दस्य स्त्रीत्वसमानाधिकरणं पुंस्त्वसमानाधिकरणं च गोत्वं श
क्यतावच्छेदकमिति नानार्थोऽयम्। तत्राद्यं प्रसिद्धम्। अन्त्यं तात्पर्यग्राहकसापेक्षं बोध्यम्। अत एव गौरित्ये- तन्मा
त्रात् स्त्रीव्यक्तीनामेव बोधः स्वरसतः। अत एव गोबलीवर्दमित्यादौ सामान्यविशेषभावाभावाद्द्वन्द्वः सिद्धः। अन्त्य
स्तु गौर्वाहिक इत्यादौ। एतान् गाश्चरतो बलीवर्दान् पश्येत्यादौ प्रथमयोरिति सूत्रभाष्योदाहृते च एतदेवाभिप्रेत्य स्य
दादीनीति सूत्रे सामान्यविशेषवाचिनोर्द्वन्द्वो नेति वक्तव्यमेवेहि शूद्राभीरं गोबलीवर्दं तृणोलपमित्यादौ न स्यादि
ति शङ्कायामाभीरा जात्यन्तराणि उलपमितृणानां नामधेयमित्यादिना सामान्यविशेषभावाभाव उक्तो भाष्ये। गोबली राम
वर्दमित्यत्र गाव उत्कालितपुंस्का वाहाय च विक्रयाय च स्त्रिय एवावशिष्यन्त इत्युक्तम्। वाहाद्यर्थं पृथक्कृतपुं
रुषाः स्त्रिय एव गोशब्दव्यवहार्यत्वेनावशिष्यन्त इति तदर्थः। लोकव्यवहारेऽप्येवमेवेत्यलम्। पुंनु शब्दस्य [illegible] ७७

नकर्मत्वंप्रवृत्तिनिमित्तंधेट्पानेइत्यतःकर्मणिनुप्रत्ययसत्त्वात्।अतएवावीधेनूरित्यादिप्रयोगाःसंगच्छन्ते।हवि
र्धान्यास्मिंधेनुरुइतिभागवतप्रयोगश्च।हविर्धानीगौः।एतेनगोत्वसमानाधिकरणंधानकर्मत्वंप्रवृत्तिनिमित्तमित्य
पास्तम्।नचोक्तप्रयोगेलक्षणा।शक्त्यैवोपपत्तेः।नचाश्वेषभूस्त्रिवृद्देवसर्वस्तस्यविश्ववत्यस्तोत्रियाधेनुर्दक्षिणेअ
त्यत्रद्यावापृथिवीभ्यांधेनुमालभेतेत्यत्रचगवामेवप्रतीतिर्नस्यादितिवाच्यम्।अपशवोवान्येगोअश्वेभ्यइतिश्रुतेः
प्रशस्तत्वेनतत्रगवामेवप्रतीतेः।वडवानांतुनदक्षिणात्वंभागित्वाद्गवामितिजैमिन्युक्तेः।भागित्वमुपकार
कत्वंदक्षिणाहिऋत्विगुपकारार्थानचताभिर्दुग्धादिद्वाराग्निहोत्राद्युपकारः।नकेसरिणोददातिनोभयतोद
तःप्रतिगृह्णातीतिनिषेधाच्च।एतेनधनलाभद्वारातासामप्युपकारकत्वमित्यपास्तम्।नाश्वंविक्रीणीतइतिस्मृते
श्च।द्यावापृथिवीभ्यांधेनुमालभेतेत्यत्राप्युक्तप्राशस्त्यादश्वजातीयस्याश्वमेधातिरिक्तेपशुत्वाश्रवणाच्च।गोरे
वालम्भः।किंचतदग्रेवायव्यंवत्समालभेतेतिश्रुतंतत्रचप्रत्यासत्त्यापूर्वालब्धधेनोरेववत्सस्यग्रहणमितिवे
दभाष्यकृद्भिर्व्याख्यातम्।एवंचतत्संयोगात्तत्परत्वंवत्सशब्दस्तुगोत्वसमानाधिकरणवयःप्रवृत्तिनिमित्त
कएव।अतएवमहिष्यादावपिधेनुव्यवहारोलौकिकानाम्।अतएवहर्यादिभिःसवत्सासकरंभाऽवत्साकर्भ

ल॰ मं धेनुरिति संयोगविप्रयोगयोरुदाहृतम्। वत्ससंयोगादिना गौः करभसंयोगादिनोष्ट्री उच्यत इति च विवृतम्। अतएव त-
७८ था सुवर्णशृङ्गिणां गोधेनूनां चतुःशतमिति कर्णपर्वणि भारते प्रयोगः संगच्छत इत्यलम्। अन्योन्येतरेतरपरस्परश-
ब्दानां क्रियाव्यतीहारविषयत्वमेकमात्रावृत्त्यन्योन्यत्वमखण्डोपाधिरूपं प्रवृत्तिनिमित्तमिति सर्वेष्टसिद्धिः॥ इ-
ति प्रातिपदिकार्थनिर्णयः॥ अथ तत्प्रकृतिकसुबर्थो निर्णीयते॥ तत्र प्रथमा द्वितीया तृतीया चतुर्थी पञ्चमी षष्ठी स-
प्तमी स्याख्याः सप्त विभक्तयः। तत्र प्रथमा विधायकं प्रातिपदिकार्थलिङ्गपरिमाणवचनमात्रे प्रथमेति। अत्र प्रा-
तिपदिकार्थशब्देन तत्तच्छब्दप्रवृत्तिनिमित्तं तदाश्रयश्च। अतएव लिङ्गग्रहणं चरितार्थम्। तेषामपि प्रातिप-
दिकार्थत्वात्। तदाश्रयश्चारोपितप्रवृत्तिनिमित्ताश्रयोपि। तेन सिंहो माणवको द्रोणो व्रीहिरित्यादौ न दोषः। किं-
च शाक्यार्थे पदं साधुत्वेनान्वाख्याय पश्चात् पदान्तरसन्निधानेऽन्वयानुपपत्त्या वक्तृश्रोतृभ्यां लक्षणाश्रयण-
मिति न दोषः। अन्यथा गङ्गायां घोष इत्यादौ सुबुत्पत्तेः प्राक् प्रातिपदिकस्यैव लक्षणायां नपुंसकह्रस्वत्वाप- राम॰
त्तिः। तिङ्समानाधिकरणे प्रथमेत्यादिना तिङन्तार्थसामानाधिकरण्येनान्वययोग्यमेव प्रथमान्तं साधु इत्ये-
तावद् बोध्यते। अन्ततो लट्परस्यास्तेः सत्त्वात्। ननु तदन्वयबोधोत्तरं प्रथमोत्पत्तिरिति [illegible]। एवमन्यैर ७८

पिकारकाधिकारस्थसूत्रैर्युष्मद्युपपद इत्यादिभिश्च। अत एवार्थवत्सूत्रे भाष्ये शुक्लामित्युक्ते केनानिर्दिष्टं कर्ता क्रि-
याचानिर्दिष्टे अभ्याजेत्युक्ते क्रियानिर्दिष्टा कर्ता कर्म चानिर्दिष्टे देवदत्तेत्युक्ते कर्ता निर्दिष्ट इतरदनिर्दिष्टमिहैव दा-
नीं गामभ्याज कृष्णां देवदत्तेत्युक्ते सर्वं निर्दिष्टं गामेव कर्म देवदत्त एव कर्ताऽभ्याजैव क्रियेत्युक्तम्। तत्र लकारकादि-
मात्रप्रयोगे सोऽय सर्वक्रियाध्याहारे प्रसक्ते नियमार्थस्तत्तत्प्रयोग इति तत्तात्पर्यम्। एवं च सामान्यतः क्रियाकारक-
त्वसंबन्धयोग्यताबुद्धिरेव विभक्तिप्रयोजिका न तु विशिष्येति लभ्यते। कारकत्वं क्रियाजनकत्वयोग्यताबुद्धिवि-
षयत्वमेव। वृद्धिसूत्रे भाष्येप्युक्तम्। संस्कृत्य संस्कृत्य पदान्युत्सृज्यन्ते तेषां यथेष्टमभिसंबन्धो भवत्याहर पात्रं पात्र-
माहरेति द्रोणो व्रीहिरित्यादौ पदद्वयोपस्थाप्ययोर्व्यक्त्योरेकत्वेन संबन्धाभावेपि विशेष्यविशेषणभावो बोध्यः। यत्तु भेदः
संबन्ध इति। तन्न। तस्य संबन्धत्वे मानाभावात्। संबन्धिभेदनियतत्वात् संबन्धस्य। अत एवाद्यन्तवत्सूत्रे राहोः शि-
र इत्यादौ एतदुपपादनाय व्यपदेशिवद्भाव इति भाष्ये उक्तम्। किं च। तस्य संबन्धत्वे नीलो घट इत्यादौ षष्ठ्यापत्तिः।
भेदमूलकसंबन्ध एव षष्ठीत्यस्य सूत्रतो वाच्यत्वस्यालाभात्। अत एव तार्किकनव्यैरपि कर्मधारयोत्तरभाव[illegible] प-
स्य पदार्थतावच्छेदकरूपसमानाधिकरण्यवचनत्वं कृत्तद्धितसमासेभ्यः संबन्धाभिधानं [illegible]प्रत्ययेनेत्यभियुक्तो

ल॰ मं॰ क्तेरित्युक्तम्। अभेदस्य संबन्धत्वे नआनेतस्यैव तद्धुत्तरभावप्रत्ययवाच्यता स्यादित्युक्ता। राजपौ[illegible]मित्यादौ पूर्वोक्त
७९ पदार्थयोः संबन्धस्यैवेति दिक्। नन्वस्य समार्थः सइत्यशेषः। अनुशासनाभावात्। नीलंघटंपश्येत्यादौ तज्ज्ञानानाप
त्तेश्च। नचाकाङ्क्षालभ्यः सः। वाक्यैर्विशेषणविशेष्यभावातिरिक्तस्याकाङ्क्षालभ्यस्यालाभावात्। राज्ञः पुरुष इत्या
दावाकाङ्क्षितसंबन्धस्य षष्ठ्या राममश्रपतीत्यादौ क्रियाकारकयोः संबन्धस्य द्वितीयादिनालाभात्। कारकविभक्ती
नां तच्चोक्तिस्तत्तत्क्रियाकारकभावसंबन्धस्वार्थ इति कारक इति सूत्रभाष्यात् समर्थसूत्रभाष्याच्च लभ्यत इत्य
ग्रे निरूपयिष्यामः। नच संबन्धसंबन्ध आकाङ्क्षालभ्यः। तज्ज्ञाने मानाभावात् अनवस्थापत्तेश्च। यदपि वीरः पु
रुष इत्यादौ गुणभेदे नैकस्यापि द्रव्यस्य भेदारोपेण भेदाभेदगर्भं तादात्म्यं संबन्ध इति। तदपि न। वास्तवभेदमूलक इ
वारोपितभेदमूलकसंबन्धेपि षष्ठ्यापत्तेः। तत्र विभक्तिवाच्यस्यापि संबन्धस्य संसर्गतयैव भानम्। अत एवार्थवत्सू
त्रभाष्ये एषां पदानां सामान्ये वर्तमानानां यद्विशेषेवस्थानं स वाक्यार्थ इत्युक्तम्। विशेष इत्यस्य विशेषणविशेष्य राम
भावरूपपदार्थसंसर्गरूपे इत्यर्थः। संबन्धान्तरस्य समर्थसूत्रे भाष्ये षष्ठ्यादिवाच्यतोक्तेः। अत एव प्रातिपदिकार्थ ७९
सूत्रे वीरः पुरुष इत्यादौ विशेषणविशेष्यभावस्याधिकस्य प्रतीत्या प्रातिपदिकार्थमात्राभावात् अप्रमानप्राप्नो[illegible]

शङ्क्यपदत्राधिकं सत्वाक्यार्थ इत्युक्तम्। अत्र कैयटः। वीरप्रातिपदिकाद् वीरः क इत्याकाङ्क्षया आपितं विशेषणत्व
मनपेक्ष्य स्वार्थमात्रनिष्ठात्प्रथमापश्चात्त्वाकाङ्क्षावशाद्विशेषणविशेष्यभावावगतिरिति। षष्ठीशेष इति सूत्रे भाष्ये
पि स्फुटमेतत्। घटो घट इत्यादौ विशेष्यविशेषणभाववारणाय सोऽपि धर्मभेदमूलकारोपितभेदसापेक्ष इति बोध्यम्।
हरिणाप्युक्तम्। विशेषणविशेष्यत्वं पदयोरुपजायते। न प्रातिपदिकार्थश्च तत्रैवं व्यतिरिच्यते इति। पदयोः संबद्धयोरि
तिशेषः। वीरः पुरुष इत्यादौ परस्परसंबन्धेन गुणप्रधानभावापन्नार्थकत्वेन वाक्यार्थभूतविशेष्यविशेषणभावयुक्ता
र्थकत्वात्पदयोरपि तत्त्वम्। एवं राज्ञः पुरुष इत्यादौ प्रातिपदिकार्थस्य राज्ञो विशेषणत्वं पुरुषस्य विशेष्यत्वं स्वामित्वे
न स्वत्वेन च यथा तयोर्व्यतिरेकः रूपान्तरेण परिवर्तनं न तथा प्रकृत इति तदर्थः। अत एव जात्याख्यावतीति सूत्रेऽन्याप
वार्तिककारेणाप्युक्तम्। विशेषणविशेष्यभावस्यैकविषयत्वाद्यदि गोशब्दस्तिष्ठति शब्दयोरेकमभिधेयं भवतीत
तो विशेषणविशेष्यभावापन्नयोरस्तिगोशब्दयोः सामानाधिकरण्यं युज्यत इति तत्संगच्छते। अन्यथा राज्ञः
पुरुष इत्यादौ भेदेऽपि तस्य सत्त्वेनैकविषयत्वादित्यसङ्गतिः। अत्रैकमभिधेयमित्युक्त्या क्रियाक्रियावतोरभेदः सूचि
तः। अभिधेयपदस्य विशेष्य एव प्रसिद्धेः। तस्माद्द्वैधासः। द्वयोर्धर्मिणोः संबन्धेनवैकत्वेनयेति॥ एवं च विना संब

ल० मं न्यं विशेषणविशेष्यभावस्यैकविषयत्वादिति तदर्थो वाच्यः। एवं चाभेदस्य संबन्धत्वाभावः स्पष्ट एव तदभिमतः।
८० यद्वा तत्र प्रवृत्तिनिमित्तयोः साहित्यरूपः संबन्ध एव तदाश्रययोर्विशेषणत्वादिनियामकः। सोपि वाक्यार्थ एव। ए
तदेवाभिप्रेत्य कर्मधारयविषये द्वन्द्वापादनं चार्थे द्वन्द्व इति सूत्रे भाष्ये कृतम्। एवं च वीरत्वपुरुषत्वसमूहवान् वीरः
पुरुष इति बोधः। सामानाधिकरण्यं चैकधर्मिबोधकत्वमेव। एतेन प्रकारताविशेष्यते सांसर्गिकविषयता निरू
पिते एवेति नियम इत्यपास्तम्। मानाभावात्। अभेदान्वय इत्यस्याभेदेप्यन्वयो विशेषणविशेष्यभाव इत्येवार्थो
न त्वभेदसंसर्गको बोध इतीत्यलम्। तत्राव्ययानि स्त्री पुमान् नपुंसकमित्यादिशब्दाश्च प्रातिपदिकार्थ इत्यस्यो
दाहरणम्। कृष्णः श्रीर्ज्ञानं तटस्तटी तटमित्यादि लिङ्गाधिक्यस्य। द्रोणः खारी आढकमित्यादौ प्रवृत्तिनिमित्तजा
तिरूपद्रोणत्वाद्यपेक्षया परिच्छेदकत्वस्याधिकस्य तेभ्यो भानेन प्रातिपदिकार्थमात्रविहितप्रथमाया अप्रा
प्त्यापरिमाणग्रहणमेको द्वावित्यादौ संख्याया उक्तत्वात् तदप्राप्त्या वचनग्रहणम्। अत्रानुवृत्तस्यानभिहित इत्य राम
स्य संख्याविशेषणत्वात्। यद्वा प्रवृत्तिनिमित्तसंख्यात्र विभक्तिवाच्या। न च तद्द्वयबोधाननुभवः। एकत्वस्य प्रवि
तस्य ततो बोधात्सजातीयसंवलने हि प्रचयः। द्वित्वाद्युपजननयोग्यत्वं च प्रचितत्वम्। प्रातिपदिकस्य तु प ८०

समन्वितसाधारणं तदर्थः। तत्स्वीति यथैकपुत्र इत्यादौ। एवं द्वौ बहव इत्यत्रोद्भूतावयवभेदसमूह [illegible]
क्त्या। तदभावे तु द्विपुत्रो बहुपुत्र इत्यादावनुद्भूतावयवभेदसमूहः क्रमात् द्वित्वादिभानम्। एतन्मूलकमेव संभे
देनान्यतरवैयर्थ्यमिति पश्यन्ते। यद्वा न केवलेति नियमेन स्वाभाविकं रहाभिधानमत्र लुग्विधिना तु केवलेना
प्यभिधानं ज्ञाप्यते। एवं च प्रकृत्यर्थानुवादिका विभक्तिः। यद्वा प्रकृतिप्रत्ययसमुदायवाच्यः सोऽर्थ इत्यनुक्तत्वादे
व विभक्तिरत्र। अन्वयव्यतिरेकाभ्यां ह्यत्र प्रकृतिप्रत्ययार्थावधारणमर्थवत्सूत्रादौ भाष्ये उक्तम्। एकशब्दादौ
च वचनान्तराभावाद्व्यतिरेकाभावेऽन्वयस्याप्यनिश्चयात् केवलप्रकृत्यर्थानवधारणमेव। वृत्तौ तु वृत्तिस्व
भावादेवान्यार्थसंबद्धउपसर्जनार्थः केवलप्रकृतेरेवगम्यत इति न तत्र विभक्तिः। सैव चानुत्पत्तिर्लुकान्वाख्या
यते। यद्वा एकत्वादिविशिष्टः प्रकृत्यर्थो विभक्तिवाच्येनैकत्वादिना विशेष्यते। एकत्वादिविशिष्ट एवार्थो न तु गु
णान्तरविशिष्ट इति। एवं च वचनग्रहणं न कार्यं स्पष्टं चेदं सर्वमनभिहितसूत्रे भाष्ये। संख्यासमुद्देशे हरिग्रन्थे
चेति दिक्। इदमपि सूत्रं क्रियायोग एव प्रवर्तते कर्मणि द्वितीयेत्यादिसाहचर्यात् तथैवाकाङ्क्षितत्वाच्च। तिङ्
समानाधिकरणे प्रथमेति वार्तिकाच्च क्रियान्वयिकर्त्रादावभेदान्वयाच्च क्रियायोगो बोध्यः। यत्र क्रिया न श्रूय

न·मे· तेतत्राध्याहारः।अन्ततोऽस्तीत्यस्यास्तिर्भवन्तीपरोप्रयुज्यमानोपिअस्तीति भाष्यात्।संबोधने चेत्यनेन संबोध
८१ नाधिक्येप्रातिपदिकार्थेवर्तमानात् प्रातिपदिकात् प्रथमा।तत्रसंबोधनमभिमुखीभावः। तत्फलंप्रवृत्तिनिवृ
त्ती।तेनसंबोधनविभक्तिरनुवाद्यविषया।संबोध्यतावच्छेदकरूपेणसंबोध्यस्यसिद्धिं विनातत्त्वासंभवात्।ते
नराजाभवयुध्यस्वेन्द्रशत्रुर्वर्धस्वेत्यादौनसंबोधनविभक्तिः।राजत्वादेरसिद्धत्वेनानुवाद्यत्वाभावात्।अतएव
राजन्युध्यस्वेत्यस्यकुमारावस्थायांराजाभवयुध्यस्वेत्यस्यराजावस्थायांनप्रयोगः।केचित्तुसंबोधनंसम्य
ग्ज्ञापनंसंबोध्यज्ञापनार्थमेवसंबोधनविभक्त्यन्तपदघटितवाक्यप्रयोगात्। तत्फलंप्रवृत्तिनिवृत्ती इति
पूर्ववत्।ज्ञापनेसम्यक्त्वंचावश्यकर्तव्यत्वादिविषयकज्ञानानुकूलत्वम्। तादृशज्ञानानुकूलव्यापारश्च
एतद्विभक्त्यन्तपदघटितवाक्यप्रयोगएव।यत्तुप्रयोक्त्रिच्छाविषयकत्वंज्ञानेसम्यक्त्वमिति।तन्न।तस्यवा
क्यप्रयोगानुमेयत्वेनविभक्तिबोध्यतावच्छेदककोटौनिवेशेमानाभावात्।संबोधनपदाघटितवाक्यप्र राम
योगेपिबोध्यबोधेप्रयोक्त्रिच्छाविषयत्वानुमानात्।अन्यथातस्यतत्प्रयोक्तृत्वमेवनस्यात्।त्वंपचेत्यादौ
प्रयोज्यप्रवृत्तेस्तदिष्टत्वस्यप्रवर्तनानुमेयत्वदर्शनाच्च।हेशब्दादिसंबोधनेतात्पर्यग्राहकम्।अत्रैवने[illegible] ८१

तन्मस्वारोपेण गौणः प्रयोगः। संबोधनं चाभिमुखीकृत्य ज्ञातार्थज्ञानानुकूलव्यापारानुकूलव्यापारः। त[illegible]
ज्ञानानुकूलव्यापाराश्रयत्वं संबोध्यत्वम्। तत्त्वेन बुद्धिश्च स्वनिष्ठज्ञानविषयत्वेयसाकाङ्क्षे इति। [illegible] एवस्या
न्वयः। स एव च ज्ञाप्योर्थः। तेन राम त्रायस्वेत्यादौ राम संबोधनविषयस्त्राणमिति बोधः। अभिमुखीकरणस्य वच
नार्थग्रहणे सादरत्वकरणम्। तद्व्यञ्जकं च मुखपरावृत्त्यादि। हे राम सुन्दर इत्यादाव सीत्यध्याहारः। एवं च धिङ् मू
र्वस्यादौ क्रियाध्याहारे प्रथमा तदभावे द्वितीयेत्याहुः। तत्तु सिद्धस्याभिमुखीभावेत्यादिवक्ष्यमाणहरिग्रन्थविरुद्धम्
संबोधनपदं यच्च तत् क्रियाया विशेषणम्। व्रजानि देवदत्तेति निघातोत्र तथा सतीति हरिः। अत्रपुञ्जराजः। आरब्धा
तं सविशेषणं वा क्यमिति वाक्यलक्षणस्य समर्थसूत्रभाष्योक्तस्य संबोधनपदार्थे क्रियाविशेषणत्वाभावे व्रजानि
देवदत्तेत्यादावभावेन समानवाक्ये इति प्रकृत्य विहितो निघातो न स्यादिति संबोधनविभक्तेरनुवाद्यविषयतयाऽनु
वाद्यस्य च विधेय एवान्वयेन विधेयतायाश्च क्रियानिष्ठत्वेन तस्यामेवान्वय इति युक्तम्। एतच्च नङीति सूत्रे भाष्ये ध्व
नितमिति समानाधिकरणसमासप्रकरणे समासत्वादेर्निरूपयिष्यामः। तदुक्तं हरिणा। सिद्धस्याभिमुखीभावमात्रं सं
बोधनं विदुः। प्राप्ताभिमुख्यो ह्यर्थात्मा क्रियासु विनियुज्यते। संबोधनं न वाक्यार्थ इति वृद्धेभ्य आगम इति। एवं च

ल·मं· कश्चिन्मतोक्तसंबोधनपदार्थफलभूतोऽभिमुखीभाव एवात्र संबोधनपदार्थो न तु सर्वसत्तदुक्तमभिमुखीभावमात्रमि
८२ ति। एवं च क्रियासु विनियोगफलकोऽभिमुखीभावः संबोधनमिति सूचितम्। अत्र सिद्धस्येत्यनेन तस्यानुवाद्यत्वं विनि
युज्यत इत्यनेन प्रवर्तनाविषयक्रियासंबन्धस्तस्येति बोधितम्। एवं चाभिमुखीभव ह्रामाद्युद्देश्यकप्रवर्तनाविषयो र
क्षणमिति बोधः। व्रजानि देवदत्तेत्यादावपि जानीहीत्यध्याहारो वाक्यैकदेशन्यायेन वा। तत्र व्रजनस्य कर्मत्वाद्
देवदत्तस्योद्देश्यत्वादुभयोः समानवाक्यस्थत्वम्। उद्देश्यविधेयभावो वाक्यार्थः। अभिमुखीभवनानुकूलस्य
संबोधनविभक्त्यन्तशब्दप्रयोगरूपव्यापारस्येतरनैरपेक्ष्येणैव प्रतीतेस्तन्न वाक्यार्थ इति तदर्थ इति बोध्यम्।
तत्र वाक्यैकदेशन्यायेन व्रजानि देवदत्तेत्यनेनैव जानीहीत्येतद्घटितवाक्यार्थबोध इति एकतिङ् वाक्यमिति
वाक्यलक्षणमपि तत्रास्त्येवेति मिघातसिद्धिः। एतन्मूलक एव संबोधनस्य कर्तृकारकत्व व्यवहारो वृद्धानाम्
। तस्यैव तत्पदार्थत्वेन विनियोज्यक्रियाकर्तृत्वात्। अतएव तिङ्समानाधिकरणे प्रथमेति वार्तिकमते प्रथमा राम
सिद्धिः संबोधने। तन्न्यासे हि प्रातिपदिकार्थेति सूत्रवदस्याप्यकरणमेव। अतएव संबोधने चेति सूत्रं कर्मादि
नेशिष्टे प्रथमाभावे ज्ञापकमाश्रित्य प्रातिपदिकार्थसूत्रे मात्रग्रहणं प्रत्याख्यातम्। तेन हि संबोधनविषयेऽपि प्राप्ति ८२

पदिकार्थ इत्यनेन सिद्धिः सूचितेति तत्त्वं पडन वार्तिकेनैव तत्र सिद्धिरुचितेति बोध्यम्। वार्तिक[illegible]
त्वेपि संबोधनाधिके तिङ्समानाधिकरणेऽर्थे वर्त्तमानात् प्रथमेत्येव तदर्थस्यौचित्याच्च। तस्मात् कर्तृकार
कत्वं संबोधनस्येति वृद्धोक्तं साध्वेव अजानि देवदत्तेत्यादौ व्रजनक्रियान्वयेनैवैकवाक्यत्वमिति न युक्तम्
। तस्यान्तस्य नियोगाभावेन क्रियासु विनियुज्यते इति हरिग्रन्थविरोधापत्तेरिति दिक्। यत्तु संबोधनस्य प्र
कृत्यर्थविशेषणत्वे भो ब्राह्मणा स्त्वं पचेति प्रयोगापत्तिरिति। तन्न। शब्दशक्तिस्वाभाव्येन संबोधनविभक्त्य
न्तपदसमभिव्याहारे युष्मदस्मदबोध्यया वस्परामर्शकत्वस्य व्युत्पत्तिसिद्धत्वेनैकवचनस्यासाधुत्वात्। इ
त्यलम्॥ इति प्रथमा॥ अथ द्वितीया। द्वितीया — द्वयोपि द्विविधाः कारकविभक्तय उपपदविभक्तयश्च। कारकं
क्रियाजनकत्वशक्तिः। भाष्ये करोति क्रियां निर्वर्तयतीति व्युत्पत्तिदर्शनात्। ब्राह्मणस्य पुत्रं पन्थानं पृच्छती
त्यादौ ब्राह्मणस्य न कारकत्वं पुत्रेणान्यथासिद्ध्या तत्त्वाभावात्। हरिरप्याह। स्वाश्रये समवेतानां तद्वदेवा
श्रयान्तरे। क्रियाणामभिनिष्पत्तौ सामर्थ्यं साधनं विदुः। द्रव्यगता क्रियाजनकताशक्तिरेव कारकं साधन
मिति चोच्यते। सिद्धस्य द्रव्यस्य स्वरूपतः क्रियाजनकत्वानुपपत्त्या शक्त्या विशिष्टस्यैव तत्त्वं वाच्यमिति प्राप्ता

ऽ·मं· प्राप्तविवेकेनशक्तिरेवसाधनम्। तदुक्तमनभिहितसूत्रेभाष्ये।गुणः साधनमिति। शक्तिरेवात्रपारतन्त्र्याद्गुणत्वेनो
८३ क्ता।तत्रकर्तृकर्मणोः स्वाश्रयसमवेतक्रियाजनकता।करणादीनामाश्रयान्तरसमवेतक्रियाजनकता। किंचद्रव्य
स्यकारकत्वेतस्यैकरूपत्वेनकार्यवैचित्र्यानुपपत्तिः। दृश्यतेचघटंपश्यघटेनजलमाहरघटेजलंनिधेहीत्यादौका
र्यवैचित्र्यम्।सर्वस्यचसर्वशक्त्याश्रयतेतिकदाचित्कस्याश्चिद्विवक्षयातत्तद्विचित्रानेककार्योत्पत्तिः।क्वचित्
शक्त्याविष्टद्रव्यस्यापिसाधनत्वेनव्यवहारः।शक्तिशक्तिमतोरभेदस्यापिसत्त्वात्।शक्त्याकरोतीत्यादौशक्तेरपि
द्रव्यायमाणतयाशक्त्यन्तरयोगः।अतएवविभक्त्यर्थार्थकेनाव्ययेनाव्ययीभावः संगच्छते।द्रव्यस्यैवसाधनत्वे
तुतस्यशब्देनैवोक्तत्वाद्व्ययस्यप्रयोगएवनेतिकथंतेनसमासः स्यात्। पशौकर्तरीत्यादेश्चकर्तृशक्त्याश्रयेइ
त्यादिप्रकारेणार्थइत्यलम्। सर्वेषांचकारकाणांस्वस्वावान्तरक्रियाद्वाराप्रधानक्रियानिष्पादकत्वम्।अतएवतेषां
भावनायामेवान्वयः।क्रियाजनकत्वावगतौकासाक्रियेत्याकाङ्क्षोदयेनतत्रैवान्वयौचित्यात्।असन्निहितसंप्र राम
दानस्यापिदातृबुद्धिस्थत्वेसतिदातृज्ञानपूर्वकालत्वेनैवजनकत्वंतावतैवदानक्रियानिष्पत्तेः।घटंस्मरतिघटंकरो ८३
तीत्यादौघटादेःपूर्वकालत्वात्स्मृत्यादिनिष्पादकत्वमित्याद्यूह्यम्। क्रियान्वयित्वंकारकत्वमितितुनैःकार

काणां भावनान्वय इत्यस्य क्रियान्वयिनः क्रियान्वय इत्यर्थापत्त्याऽसंगत्यापत्तेः। अधिकरणस्य कारकत्वेऽमक्रियान्व
यइत्यादिभवदीयव्यवहारासंगत्यापत्तेश्च। कश्चित्तु प्रत्यक्षादिनाऽर्थं ज्ञात्वा परं प्रति संस्कृतेन बोधनेच्छायां सं
स्कृतस्य व्याकरणत एव प्रकृतिप्रत्ययविभागद्वारा प्रत्ययज्ञानं तेन पूर्वं क्रियान्वयानवगत्या कारकत्वज्ञानाभावा
त् तदीयसंस्कृतव्यवहारानुपपत्त्या भाष्योक्तमेव साधु इत्याह। यत्तु क्रियान्वितप्रत्ययार्थान्वयित्वं
कारकत्वमिति। तन्न। पक्व ओदन इत्यादौ प्रत्ययार्थे कारकत्वकर्मत्वव्यवहारानापत्तेः। कारकाणां भावनान्वय इ
त्यस्य भङ्गापत्तेश्च। उक्तदोषाच्च। न च कारकशब्दस्य कर्तृपर्यायत्वेन कारकं करणमित्यादिविरुद्धं कारकं कर्त्तेति
पुनरुक्तं चेति वाच्यम्। हरिणैव समाधानात्। तथा हि। निष्पत्तिमात्रे कर्तृत्वं सर्वत्रैवास्ति कारके॥ व्यापारभेदापे
क्षायां करणादित्वसंभव इति वेनोक्तम्। सर्वेषां स्वस्वव्यापारद्वारा स्वातन्त्र्येणैव क्रियाजनकत्वात् कर्तृत्वेन कारकत्व
म्। ततः कः केन किं पचतीति विवक्षायां स्वस्वव्यापारवशेन करणादित्वम्। तत्र साधनान्तरनियोगव्यापारः कर्त्ता तद्
व्यापार एव सर्वत्र प्रधानधात्वर्थः। कर्तुः क्रियये प्सिततमव्यापारं कर्म। कारकान्तरसाध्यव्यापारं करणम्। प्रेरणा
नुमत्यादिव्यापारं संप्रदानम्। अवधिभावोपगमव्यापारमपादानम्। कर्त्रादिव्यवहितक्रियाधारोऽधिकरणम्। स्वत

त्रं प्रेरयन् हेतुः। तत्र सामान्यपूर्वकत्वाद्विशेषस्य कारकत्वमनुवृत्तमिति करणं कारकमित्याद्युपपत्तिः। यथा पुत्र
ल॰ मं जन्मनि पित्रोः कर्तृत्वेपि विवक्षया ऽयमस्यामियमस्मात् पुत्रं जनयतीति व्यवहारः। तथैवमीदृशस्थले ऽपादान
८४ स्य कर्तृत्वेपि ग्रामादागच्छतीत्येतद्विषये ग्राम आगच्छतीति प्रयोगस्तु न। अनभिधानात्। करणत्वाद्यवस्था
यां कर्तृसंज्ञा तु न। कारकत्वादेव स्वातन्त्र्ये लब्धे स्वतन्त्रः कर्तेति पुनः स्वतन्त्रग्रहणं तु स्वातन्त्र्यमेव यस्य तस्य
कर्तृत्वार्थं न तु पारतन्त्र्ययुक्त-स्वातन्त्र्ययुक्तस्य सा। कारकसंज्ञा तु वस्तुसत्स्वातन्त्र्यस्यास्थितिमात्रेण कर
णत्वादीनां विधानसामर्थ्यात् स्वकर्तृतद्रूपत्वम्। यद्वा प्रधानक्रियाजनकपूर्वोक्तस्वस्वव्यापारे कर्तारः प्रधानक
र्त्रन्यकृतेपि स्वगततत्तद्व्यापारे स्वातन्त्र्यसत्त्वात् अकुर्वतः साधनत्वानुपपत्तेः। एवं च तत्तद्व्यापारलब्धकरण
त्वादिमत्स्वेव कर्तृपारतन्त्र्येपि स्वस्वव्यापारे स्वातन्त्र्यसत्त्वात्। तद्द्वारा मुख्यक्रियायामपि स्वतन्त्रा इति प्रधान राम
क्रियाकर्तृत्ववत्तोपीति तदुपपत्तिः। विभक्तिस्तु करणत्वादिनिमित्तैवानवकाशत्वात्। करणत्वादेरेवोद्भूतत्वात्।
कर्तृवियोगेन तदीयव्यापारस्यैव धात्वर्थत्वे नोद्भूतस्वातन्त्र्यविवक्षायां तु कर्तृविभक्तिरेव सर्वत्र। क्वचित्संप्रदानापा ८४
...नसाऽनभिधानादित्युक्तम्। यथा गुरुः कर्तारो पि योद्धारो राजनियोगापेक्षया स्वतन्त्रा अपि नियोगी
ने मोह

१ तरपुनः स्वतन्त्रा एव नियोगमात्रात्तु तन्निष्ठजयादिभाग् राजा। तथा कर्तृनियोगोत्तरं यत्करणादिषु स्वस्वव्यापार
द्वारा क्रियानिष्पादने स्वातन्त्र्यं तत्करणत्वादिकालेप्यबाधितमेवेत्यदोषः। नियोगमात्रेण च तत्र वक्तृकर्तृत्व
व्यवहारोपीति दिक्। यद्वा ज्वलनादिरूपस्वस्वव्यापारे स्वातन्त्र्यात् तेषां धात्वर्थत्वे एधाः पचन्तीत्यादिद
र्शनाच्च तात्कालिकस्वातन्त्र्येण कारकत्वं स्वस्वव्यापारद्वारा प्रधानक्रियानिष्पादकत्वेन च करणत्वादि। संप्र
दानापादानयोरपि स्वातन्त्र्यमादायैव ग्राम आगच्छति विप्रो ददातीति प्रयोगाभावेपि कारकत्वं बोध्यम्। त
दुक्तं भाष्ये। पर्यासं करणाधिकरणकर्मणां कर्तृत्वं निदर्शितमपादानादीनां कर्तृत्वनिदर्शनायेति। वृक्षो वधि
भावमुपगच्छति विप्रोनुमन्यत इत्यादौ स्वस्वव्यापारप्रवृत्तयोः कर्तृत्वं दृश्यते पतिदाधातुवाच्यता तु न
तद्व्यापारस्यानभिधानादिति बोध्यम्। कारकत्वं चोपलक्षणं सदेव तत्तत्संज्ञोपयोगीति स्पष्टं चेदं सर्वं भाष्ये
स्पष्टम् दृशाम्। ये तु क्रियान्वयित्वं कारकत्वमिति वदन्ति। तेषां कर्तृसमवाये पि करणं कारकमित्यादेरनुपपत्त्य
भावात् तत्र तदाशङ्कासमाधानपरभाष्यासङ्गतिः। तदर्थे कारकशब्दस्य साधुत्वानुपपत्तिश्चेति बोध्यम्॥
तत्र कर्मणि द्वितीयेति सूत्रम्। तत्र कर्मत्वं व्याकरणशास्त्रबोधितकर्मसंज्ञकत्वम्। तत्र कर्तुरीप्सिततमं क

ल॰मे॰ र्मेति सूत्रबोधितं कर्मत्वं कर्तृगतप्रकृतधात्वर्थव्यापारप्रयोज्यव्यापारव्यधिकरणफलाश्रयत्वेन कर्तुरुद्देश्य
८५ त्वम्। तण्डुलं पचतीत्यादौ विक्लित्त्याश्रयत्वात् कर्मत्वं विक्लित्तिरूपफलस्यापि व्यपदेशिवद्भावेन फला
श्रयत्वात्तत्त्वम्। अतएव तत्समानाधिकरणे स्तोकं पचतीत्यादौ कर्मत्वम्। उद्देश्यत्वं च सनागर्भितम्। अ
तएवाकर्मणा यमभिप्रैतीति सूत्रे कर्मणेत्यस्याभावे कर्मण एव संप्रदानसंज्ञापर्यायेण स्यादित्यापादितं भा
ष्ये। उद्देश्यत्वं च साक्षात्फलरूपे धात्वर्थे क्रियायाः फलेच्छापूर्वके च्छाविषयत्वात् तदाश्रयत्वात्तण्डुलादीना
मपि तत्त्वम्। फलस्यापि क्रियाजनकत्वं तज्ज्ञानपूर्वकं क्रियोत्पादनात्। रथो ग्रामे गच्छतीत्यादौ तूद्देश्यत्वा
रोपेण निर्वाहस्तस्य॥ न च कालिकादिसंबन्धेन फलाश्रयेति व्याप्तिः। फलतावच्छेदकसंबन्धे तदाश्रयस्य
ग्रहणात्। पह्वातस्य नोद्देश्यतेति दोषः। गच्छतियोगे गम्यर्थसंयोगरूपफलाश्रयस्यापि कर्तुर्न कर्मत्वं
परत्वात्कर्तृसंज्ञया बाधात्। आत्मानमात्मा हन्तीत्यत्र तु शरीरान्तःकरणरूपावच्छेदकभेदेनात्मनि ॰राम॰
भेदमारोप्य कर्मत्वकर्तृत्वोपपादनं भाष्ये कृतम्। कर्तृगतप्रकृतधात्वर्थव्यापारप्रयोज्यफलेत्युक्तेरग्नेर्माण
णे[illegible]ष्टारयतीत्यादावन्यादेर्न कर्मत्वम्। अन्यथा वारणार्थानामिति सूत्रमस्यापवादः स्यादु इति संपादके ८५
वकं

स्थापकर्मत्वं न स्यादिति। वारयते ऽश्वसंयोगाद्यनुकूलव्यापाराभावानुकूलो व्यापारोऽर्थः। चैत्रं ग्रामं गमयतीत्यादौ ग्रा
मस्य कर्मत्वाय प्रयोज्यत्वनिवेशः। प्रयोज्यता च जन्याजन्यसाधारणी। विषयतापि अजन्यत्वे च स्वविषयज्ञान
सामग्रीप्रयोज्यज्ञानविषयसाधारणी च निवेश्या माषेष्वश्वं बध्नातीत्यादौ बन्धनप्रयोज्यभक्षणाश्रयमाषाणां त
त्त्ववारणाय प्रकृतधात्वर्थेति फलस्यापि विशेषणं बोध्यम्। पयसौदनं भुङ्क्ते इत्यत्र पयसः करणत्वस्यैव विव
क्षणेन प्रकृतधात्वर्थफलाश्रयत्वेनाविवक्षणेन च न कर्मत्वम्। उभयविवक्षायां तु परत्वात् कर्मत्वमेव। नन्वेवं पय
सः कर्तुरुद्देश्यत्वाभावादेव तदप्राप्तिः। यदा कृतभोजनोऽपि पयसो लाभेन भोजने प्रवर्तते तदा तत्क्रियायाः पय
उद्देश्यकत्वसत्त्वात्। फलत्वं च कर्तृप्रत्ययसमभिव्याहारे तद्धात्वर्थनिष्ठविशेष्यतानिरूपितप्रकारताश्रयत
द्धात्वर्थत्वम्। पश्य मृगो धावतीत्यादौ धावनादेः फलत्ववारणाय तद्धात्विति। अन्यथा प्रधानानुरोधि कर्मत्व
स्यैव बलवत्त्वान् मृगस्य कर्तृत्वं न स्यात्। कर्मणि विहितद्वितीयायाः कर्मत्वशक्तिमानर्थः। कर्मणीति सूत्र
स्वरसात्। एवं सर्वविभक्तीनां तत्तत्कारकशक्तिमद्धर्मिबोधकत्वं बोध्यम्। तत्र च प्रकृत्यर्थो विशेषणं विशेष्यं
धात्वर्थस्तच्छक्तिनिरूपकत्वसंबन्धेन। एवं च हरिं भजतीत्यादौ हरिरूपं यत्कर्म तन्निष्ठशक्तिनिरूपक-

ल·मं· प्रीत्यनुकूलोव्यापार इति बोधः। प्रीत्यनुकूलो व्यापारो भजेरर्थः। यत्तु फलाश्रयः कर्म। तत्र फलस्य धातुनालाभा
८६ त्। आश्रयो द्वितीयार्थः। तत्र प्रकृत्यर्थो विशेषणम्। आधेयतया फलं विशेष्यम्। आश्रयत्वं शक्यतावच्छेदकम्।
अखण्डोपाधिरूपमाश्रयतात्वं तदनुगमकम्। आश्रयत्वस्य निरूपकतया फलेऽन्वय इति तु न युक्तम्। कर्म
णीति सूत्रस्वरसभङ्गात्। न चाधेयत्वस्य संसर्गत्वाङ्गीकारे तण्डुलः पचतीत्यतोऽपि बोधापत्तिरिति वाच्यम्। वि
भक्त्यर्थमद्वारीकृत्य प्रातिपदिकार्थधात्वर्थयोः साक्षाद्भेदेनान्वयाव्युत्पत्तेः। अन्यथा कर्मतासंसर्गकबोध
स्यापत्तिरिति। तन्न। सप्तमीपञ्चम्योः कारकमध्ये इत्यत्र कारकशब्दस्य शक्तिपरत्वेन शक्तिशक्तिमतोरभा
भेदेन शक्तिमत एव द्वितीयार्थता या भाष्यादिसंमतत्वात्। किंच त्रयी शब्दानां प्रवृत्तिरिति भाष्यसंमतमुख्य
पक्षे संज्ञाशब्दैरारोपितस्वप्रवृत्तिनिमित्तबोधो यथा डित्यादिपदैः पूर्वपूर्वडित्यादिगुणारोपेण तत्तड्डित्यादि
बोध इति ऋलृक्सूत्रे कैयटे स्पष्टम्। एवं चात्रत्यसंज्ञाशास्त्रैस्तत्तत्प्रवृत्तिनिमित्तशक्तेः संज्ञिनि बोधनमेवो राम·
चितम्। उद्देश्यतावच्छेदकस्यैव तत्तत्संज्ञाशब्दप्रवृत्तिनिमित्तत्वे फलाश्रयत्वात् कर्मत्वमित्यादिव्यवहारा
[illegible]पत्तेः। न चास्य तत्त्वात् कर्मसंज्ञेत्यर्थः। लक्षणापत्तेः। संज्ञामजानतामपि तथा व्यवहाराच्च। त्रयीपक्षे ८६

कर्मादिशब्दानांप[illegible]त्तकत्वाभावेन तदुत्तरत्वप्रत्ययेन पदानभिधानाच्च। अनादित्वाद्व्यवहारस्य
पूर्वव्यवहारेण कर्मादिपदानां तत्तच्छक्तमतिशक्तिग्रहः। केचित्तु वृद्धिरादैजित्यादावव्ययेष्वेव। तत्र तस्य वृ
त्तिनिमित्तं चक्रकविद्वास्तवं क्वचिदारोपितमित्यपि व्यवहारतो निर्णेयम्। यत्र डित्थादिषु प्रवृत्तिनिमित्तज्ञाना सं
भवस्तत्र पदप्रकारक एव बोधो न लपदादाविवेति प्राहुः॥ किंचाश्रयत्वस्यातिप्रसक्तत्वान्न तत्र शक्यतावच्छे
दकमुचितम्। न च फलनिरूपितत्वविशिष्टमाश्रयत्वं तथा। तद्रूपेणावच्छेदकत्वे गौरवात्। वैकुण्ठमध्यास्ते इत्या
दौ तदभावेन तस्य न्यूनवृत्तितया द्वितीयाशक्यतावच्छेदकत्वानौचित्याच्च। तत्र शुद्धाश्रयत्वस्य शक्यत्वेऽमा
रेनीनार्थत्वापत्तिः। हरिपदात्तस्यालाभेपि शक्तिमत्त्वेनालाभान्न दोषः। कर्मादिपदवत्त्वेन शक्यत्वे तु गौरवम्।
आकृत्यधिकरणरीत्या शक्तिरेव वाच्येत्यन्यत्। परे तु कर्मत्वादिशक्तिमान् तद्गतं विशेषणत्वं क्रियाकारक
भावसंबन्धश्च द्वितीयाद्यर्थः। तद्द्योत्यो वा॥ प्रातिपदिकार्थ एव हि नानाशक्तियोगेन कर्मादिशब्दवाच्य इ
ति स एव विशिष्टशक्तियुक्तो विभक्त्यन्तवाच्य इति प्रशस्य स्यश्च इति सूत्रे कैयटोक्तेः। विभक्त्यन्तरवाच्य इति पा
ठेपि प्रथमातिरिक्तविभक्त्यन्तवाच्य इत्येवार्थः। अर्थाद्विभक्तिविपरिणामो भविष्यतीति भाष्यमुपादा

ल·मं· यविभक्तिशब्देन विभक्त्यन्तार्थ उच्यत इति उपक्रमात्। कष्टं श्रितो भवतीत्यत्र क्रियाकारकयोरभिसंबन्धस्य द्वि
८७ तीया वाचिका भवतीति समर्थसूत्रस्थभाष्याच्च। यत्तु कैयटेनोक्तमत्राभिसंबन्धपदेन शक्तिरेवोच्यते तयोरभि
संबन्धनिमित्तत्वादिति। तन्न। राज्ञः पुरुष इत्यत्र राजा विशेषणं पुरुषो विशेष्यस्तयोरभिसंबन्धस्य षष्ठी वाचि
का। तथा कष्टं श्रित इति क्रियाकारकयोरित्यादिसंदर्भेण षष्ठीवदस्या अपि संबन्धवाचकत्वस्यैव प्रतीतेः भा
ष्यस्थसंबन्धशब्दस्य लाक्षणिकत्वे मानाभावाच्च। क्रियात्वकारकत्वसमूहः संबन्ध इति तद्भाष्यार्थः। अभेद
समानाधिकरणविशेषणत्वज्ञाने एव संबन्धाकाङ्क्षेति तदपि द्वितीयावाच्यम्। विशेषणत्वं च शक्तिमत्त्वे ए
वेति सापि शक्तिर्वाच्या। शक्तेश्च पञ्चकं प्रातिपदिकार्थ इति पक्षे विभक्तिद्योत्यतया विशेषणत्वमुचितम्। का
रकस्य विभक्त्यर्थत्वपक्षेपि तथैव संख्यावत्। सत्त्वप्रधानानि नामानीति निरुक्ताच्च। विभक्त्यर्थश्चासत्त्वभू
त इति तद्धितश्चेति सूत्रभाष्ये स्पष्टम्। तत्र हि विभक्त्यर्थप्रधानस्याव्ययस्य दिनत्त्यर्थप्रधानत्वात् असत्त्वभू
तत्वमुक्तम्। विशेषणभूतत्वेपि कर्म हरीति वद् हरिकर्मके — स्तुल्लेखः। कर्मशब्दस्य समासघटकस्य संज्ञा राम
शब्दत्वेन तत्र विशेष्यविशेषणभावे कामचारात्। कापेडइत्याटे विभक्त्यर्थप्रधानत्वोक्तिस्तु तदर्थसंबन्धे प्र ८७

कृत्यर्थस्य प्रकारत्वमात्रेण। संसर्गभाने संसर्गविशेष्योभयनिरूपितत्वस्य प्रकारतायां स्वीकारात्। अत एवानेकमन्य
पदार्थ इति सूत्रे भाष्ये विभक्त्यर्थः सुप्यकस्य तत्र हि सर्वपश्चात् प्रवर्तत इत्युक्तम्। अज्ञातकनाप्सस एव सुबन्ताः प
ञ्च[illegible]दिकार्थ इति पक्षे तत्त्वस्यैवोचितत्वात्। कुत्सित इति सूत्रभाष्येपि स्वार्थमभिधाय शब्दो निरपेक्षो द्रव्य
माह समवेतम्। समवेतस्य च वचने लिङ्गं संख्यां विभक्तिं च। अभिधायतान्विशेषानपेक्षमाणश्च कृत्स्नमात्मान
म्। त्रिप कुत्सनादिषु ततः प्रवर्तते सो विभक्त्यन्तः॥ इत्यनेन पञ्चकं प्रातिपदिकार्थ इत्येवोक्तम्। सर्वत्र स्वार्थाभिधा
न कशब्दस्यैकाभिधानकर्तृत्वमतीते। कर्मणि द्वितीया द्व्येकयोरित्यादीनां भाष्ये नियमत्वोक्त्यापि पञ्चकप्राति
पदिकार्थपक्ष एव लभ्यते तदा ह्यनिर्दिष्टार्थाः प्रत्ययाः स्वार्थे भवन्तीति सर्वत्र सिद्धौ तेषां नियमत्वं युज्यते। तदुक्तं
बहुष्विति सूत्रे भाष्ये। सुपो विशेषेण प्रातिपदिकमात्राद्विधीयन्ते इति। कैयटेन च स्पष्टमेवोक्तम्। अत एव दधि राजे
त्यादौ प्रातिपदिकमात्रात् सर्वबोधः संगच्छते। लुप्तस्मरणं तु लोपमजानतामसंभवि। एकशेषसूत्रे प्रत्ययलक्ष
णकार्यं लोपफलं वदता भाष्यकृता तिरस्कृतं च। अत एव क्रीतात्करणपूर्वादिति सूत्रे गवाक्रीतेत्यत्रातिप्रसङ्ग
माशङ्क्य विभक्त्या व्यवधानात् नेति उक्तम्। अन्यथा विभक्त्यन्तस्यैव करणवाचकत्वेन तदसङ्गतिः स्पष्टैव।

ल॰मं॰ संबन्धस्तु वाच्य एव। अत एव प्रकारीभूतविभक्त्यर्थसंबन्धेन नामार्थधात्वर्थयोरन्वय इति वृद्धाः। हरिकर्मकप्री-
८८ तीत्यादिक्रमेण बोधप्रकारीभूतो विभक्त्यर्थः कर्मत्वादिशक्तिः। तद्घटितेन क्रियात्वकारकत्वरूपसमूहसंबन्धे-
न तयोरन्वय इति वृद्धोक्त्यर्थः। प्रकारीभूतस्यापि संबन्धघटकत्वं राज्ञः स्वमित्यादौ। अत एव घटमित्येताव-
न्मात्रोक्तौ क्रियाविशेषजिज्ञासा। तत्रापि वाक्यैकदेशन्यायेन घटकर्मिकेत्येव बोधः। यदा तु प्रातिपदिकार्थ इ-
तराविशेषणत्वेनैव विवक्षितः। क्रिया च तदभेदेनैव विवक्षिता। तदा घटः कर्मेत्याद्येव। यथाशक्तिभेदेन विवक्षि-
तास्तदा द्वितीयादयः। स्पष्टं चैतत् षष्ठीशेष इति सूत्रे भाष्ये। तदुक्तम्। स्वशब्दैरभिधाने तु स धर्मो नाभिधीयते। वि-
भक्त्यादिभिरेवासावुपकारः प्रतीयत इति। स धर्मः शक्तिरूपः विभक्त्यादिभिरित्यादिनान्तरेत्याद्यव्ययग्रह-
णम्। दण्डि तिष्ठतीत्यादौ प्रातिपदिकग्रहणं च। उपकारशब्दो ल्युडाद्यजन्तत्वेन प्रातिपदिकार्थस्य स्वाश्रयेण वि-
शे[illegible]धर्मकत्वाद् उपकारक इत्यर्थः। क्रियाया इति शेषः। कर्मकर्त्रादिपदवत्पाचकादिपदान्यपि न योग्य- राम
ताविशिष्टद्रव्यवाचकानि न तूद्भूतकारकशक्तिप्रतिपादकानीति गतिकारकोपपदात्[illegible]दिति सूत्रे भाष्ये[illegible] यः
स्पष्टम्। अनभिहितसूत्रं तु अनुद्भूतशक्तिककर्मादिग्रहणेनेत्येतत्तात्पर्यकमेव। [illegible]क्ता अपि घटोऽस्तीत्यादौ। ८८

प्रातिपदिकस्योद्भूत[illegible]र्थादिशक्त्यावृत्तेः। शक्त्याद्युद्भूतत्वं च सर्वत्र प्रतीयमानत्वं प्रातिपदिकार्थाद् भेदेन प्रतीयमान
त्वम्। तद्वैपरीत्येन[illegible]मित्तं चाकाङ्क्षादिप्रतिपाद्यत्वं तत्समानाधिकरणत्वं च। तदुक्तम् [illegible]भिहितैः सोऽर्थोऽन्तर्भूतः प्रा
ति[illegible]तः संपन्न इति। अन्तर्भूतत्वं भेदेनाप्रतीयमानत्वमेव। प्रथमापि विशेषणत्वबोधिका। अस्ति क्रियायाः
सर्वत्र स[illegible]त्। अत एव प्रथमायाः कारकविभक्तित्वव्यवहारो भाष्ये इत्याहुः। कारकान्वययोग्यक्रियोपस्थापकत्वरूप(
स्थितैव न तु तद्धिताद्युपस्थिता। स्पष्टं चेदं कर्तृकर्मणोः कृतीति सूत्रे भाष्ये। अत एव शतेन क्रीत इत्यर्थकशतपदो
त्तरं क्रियायां न कारकान्वयः शतेन देवदत्तेनेत्यादि। अधिकारवारी द्रोणेनेत्यत्र तु हेतौ तृतीया। विषवृक्षोऽपि सं(
वर्ध्य स्वयं छेत्तुमसांप्रतमित्यत्र [illegible]मुक्तमाधुत्वायेष्यत इत्यध्याहारावश्यकत्वेन तेन कर्मण उक्तत्वान्न दोषः। वि(
षवृक्षोऽपि संवर्ध्य स्वयं छेत्तुमिष्यत इति यत्तदसांप्रतमन्याय्यमित्यर्थः। तादृशेच्छा या अन्याय्यत्वं च तद्विषयस्या
न्याय्यत्वेन। एवं चेच्छार्थे [illegible]तुमुन्। अमुं नारद इत्यबो[illegible]त्यादौ नारद इतीति श्रीकृष्णीयज्ञानानुकरणम्। नार
द इत्येतच्छब्दाभिलप्यमानाकारो बोध इति प्रथमान्तस्या[illegible]तिपदिकत्वान्न द्वितीयेत्यन्यत्र विस्तरः। तण्डुलानोद
नं पचतीत्यत्र विक्लेदनं निर्वर्तनं च पचेरर्थः। तण्डुलान् विक्लेदयन् ओदनं निर्वर्तयतीत्यनेनैव द्वयोः कर्मत्वम्।

ल·मं· ण्डुलानामोदनं पचतीत्यादौ विकारयोगे षष्ठी निर्वर्तने च पाकस्य करणत्वं तण्डुलविकारमोदनं पाकेन निर्वर्तय
८९ तीत्यर्थः। शेषषष्ठ्यन्तार्थस्य स्वान्वययोग्यनाम समभिव्याहारे तेनैवान्वय इति व्युत्पत्तेर्न तदर्थस्य क्रियान्वय
इति कर्तुरीप्सिततमेति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम्। काष्ठं भस्म करोतीत्यादौ विकृत्यनुकूलव्यापारनिर्वर्तने धात्वर्थेऽन्वयः प्रा
ग्वत्। अत्र प्रधानकर्मणि लादयः प्रधानकर्मण्याख्येये लादीनाहुर्द्विकर्मणामिति भाष्योक्तेः। प्रधानकर्मत्वं च
कर्तृप्रत्ययसमभिव्याहारे प्रधानीभूतव्यापारविशेषणफलाश्रयत्वम्। ण्यन्तविषये ईदृशप्राधान्यस्यैव व्या
ख्यातत्वात्। उक्तोदाहरणयोः निर्वर्त्यमानौदनभस्मनोरेव तन्निष्ठफलविशेषणकव्यापारस्यैव तत्र स्वभाष्य
णशब्दप्राधान्यप्रतीतेः। तण्डुलरूपे कर्मणि लादय इति तु नव्यानां प्रमाद एव। दुहादिषु भाष्ये गणनाभावाच्च। नी
हृष्ट [illegible] त्तरदेशसंयोगानुकूलव्यापारानुकूलव्यापारार्थकानामनेनैव द्विकर्मकता। संयोगस्य [illegible] वच्छे
द [illegible] ग्रामनिष्ठस्तदनुकूलव्यापारश्चाजानिष्ठः प्रधानजन्यफलाश्रयत्वादजाप्रधानं [illegible] उक्तं। राम
भाष्ये। तत्पयसि दध्यानयति सा वैश्वदेव्यामिक्षा इत्यत्र दध्यानयनेन पयसः संस्कार्यतया प्राधान्य
मादाय तच्छब्देन पयसः परामर्श इति मीमांसकग्रन्थानेपाः। दधि [illegible] संयोगानुकूलव्यापारार्थकत्वा [illegible] ८९

पयसः [illegible] समीदुहेरध्य[illegible] [illegible]तद्द्रव्यविभागानुकूलव्यापारानुकूलव्यापारार्थ[illegible]गाद्[illegible]पय[illegible] [illegible]त्रा[illegible]प
यु सो[illegible]गोरध्यने नकर्मत्वम्। गौः कर्तृव्यापारजन्यफलाश्रयत्वात्पयसस्तस्य [illegible]जन्यफलाश्रय[illegible] [illegible]भी
गा[illegible]कर्मत्वं पयोनिष्ठविभागीयसंबन्धस्यैव फलतावच्छेदकत्वात् तत्कर्मानुद्देश्य[illegible] गौः प्राधा
न्यं च गो[illegible]लादयः। एवमन्येषामपि दुहादीनां जिदण्ड्यादीनां च द्विकर्मकत्वं बोध्यम्। गर्गाः शतं दण्ड्य
न्तामित्यत्रोक्तं प्राधान्यं गर्गाणामिति तत्रैव लादयः। उद्देश्यत्वरूपमार्थप्राधान्यं तु शतस्येत्यनुद्देश्यत्वेनाभा
न गर्गावरोधेन शतावृत्तिरिति [illegible]वृद्धिसूत्रस्थभाष्यविरोधः। अमृतमम्बुनिधिर्ममन्थे इत्यादावप्येवमेव।
मासमास्ते इत्यादावास्यादेरास[illegible]धिकरणके व्यापने वृत्तिर्व्याप्तिर्मासादिनिष्ठं फलम्। मासमासनेन व्याप्नोती
त्यर्थः। यद्वा व्यापनपूर्वके आसने वृत्तिः। मासं व्याप्नुवन्नास्ते इत्यर्थः। उभयथापि कर्तुरिति सूत्रेण कर्मत्वम्। आ
सनजन्यत्वस्य व्याप्तावारोपेण तस्याः फलत्वम्। अनयारीत्या मासमोदनं पचतीत्यपि भवत्येव। आसनादि
मात्रवृत्तौ त्वधिकरणत्वात्सप्तमी समायां समायां विजानीत इति यथा। ननु यद्यपि पराधीनतया विषं भुङ्क्ते
इत्यादौ भुजिक्रियाफलाश्रयत्वेनोद्देश्यत्वाद् अनेन सिद्धम्। आतश्च विषमीप्सितं यत्तद्भक्षयतीति भ

कर्म० ब्योक्तेः। तथापि चोरान् पश्यति ग्रामं गच्छन् तृणं स्पृशतीत्यादौ कर्मत्वं न स्यात् तेषामनुद्देश्यत्वाच्चोरादिविषये
१० न्द्रियसंबन्धाद् दृश्यमाना अपि न दर्शनोद्देश्या अपि तु निमित्तदर्शना एवेति द्वेष्याः। तृणे औदासीन्यादनुद्देश्यत्व
मिति चेन्न। तथा युक्तं चानीप्सितमित्यनेनैव सत्त्वात्। अनीप्सितत्वमनुद्देश्यत्वम्। तत्त्वं च प्रत्यासत्त्या यद्धात्वर्थ
फलाश्रयत्वेन कर्मत्वं तद्धात्वर्थकर्तुरेवेति बोध्यम्। तेन वारयति योगेऽन्यादेर्नीनेनापि कर्म वा। तथा युक्तत्वं
प्रकृतधात्वर्थप्रयोज्यफलाश्रयत्वम्। यत्तु परसमवेतक्रियाजन्यधात्वर्थफलाश्रयत्वं कर्मत्वम्। परसमवेते
ति विशेषणाच्चैत्रश्चैत्रं गच्छतीति न प्रयोगः। तत्र द्वितीयायाः स्वप्रकृत्यर्थापेक्षया परत्वं बोध्यते। आख्यातेन तु
स्वार्थसंख्यान्वय्यपेक्षया। परसमवेतत्वं च धात्वर्थक्रियान्वयि। गमिपत्योः पूर्वदेशत्यजेरुत्तरदेशसंयोगे
श्च पूर्वोक्तयद्वत्ये कर्मत्ववारणाय धात्वर्थेति। तत्र क्रियायाः फलस्य च धातुनैव लाभाद् आधेयत्वं भेदश्च द्वितीया
र्थः [illegible] आन्वयः। अन्त्यस्य सामानाधिकरण्येन व्यापारे। भेदे प्रकृत्यर्थस्य फलान्वयि [illegible] विशेषा राम
वच्छिन्नप्रतियोगितयाऽन्वयः। एवं च ग्रामं गच्छतीत्यादौ ग्रामाधेयफलानुकूलग्रामभेदसमानाधिकरणव्या
पारवानिति बोधः। एतत्प्रतियोगितासामान्येनान्वये द्वित्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकचैत्रभेदस्य [illegible]

नचैत्र चैत्रं गच्छतीत्यस्यापत्तिः। अन्वयितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगितयाऽन्वये देवदत्तो व्यं गच्छतीत्यत्रापत्तिः [illegible]
त्तिरितिनिरस्तमिति। तन्न। परत्याकर्तृसंज्ञया बोधे नोद्देश्यत्वाभावेन च तत्प्रयोगापत्तेरसंभवेन भेदेशक्ति[illegible]स्य
व्यर्थत्वा[illegible]तत्रावेधव्याद्यर्थतत्कल्पनम्। तथा व्युत्पत्तिमवस्ततो बोधस्य दुर्वारत्वात्। किंचाहूतौपाधिय
त्वान्वित[illegible]कारकबोधं प्रति द्वितीयान्तार्थवृत्तिभेदप्रतियोगितावच्छेदकव्यापारोपस्थिते र्हेतुत्वकल्पने [illegible]
[illegible]रणात्। फलान्वयानुरोधेन तवाप्यावश्यके कार्यकारणभावे तादृशव्यापारप्रवेशेन न मे गौरवम्। तव तु भेदे शक्तेः
सामानाधिकरण्येन तत्प्रकारकबोधे धातुजन्योपस्थितिः कारणमिति कार्यकारणभावान्तरस्य च कल्पने गौरवं
[illegible]मेव। चैत्रमैत्रौ परस्परं गच्छत इत्युक्तिस्तु उभयोः समम्। तव चैत्रमैत्रयोः परस्परपदार्थभेदवत्त्वमपरस्परपदा
र्थव्यापारवद्भेदस्य सत्त्वात्। किंच घटं जानातीत्यादौ द्वितीयानापत्तिः उक्तकर्मत्वाभावात्। न च तत्र विषयत्वे लक्ष
णा। कर्मण्येव द्वितीयेत्यादिनियमैरन्यत्र लक्षणयाप्यसाधुत्वात्। अत एव सुब्विभक्तौ न लक्षणेति वृद्धव्यव
हारः। वैकुण्ठमधितिष्ठतीत्यादौ अव्याप्तिश्च त्वदुक्तलक्षणस्य। संज्ञाया एव तन्नियामकत्वे तु किं भेदनिवेशेना
नुपारीत्या व्यापाराव्यधिकरणफलाश्रयत्वं कर्मत्वमित्यादि खण्डनीयमित्यलम्। यदपि [illegible]मांसकाः सा

ल·मं ध्यत्वं द्वितीयार्थः व्रीहीनवहन्तीत्यस्यावहननेन व्रीहीन् भावयेदित्यर्थः। यद्यपि व्रीहयः सिद्धा एव क्रियायाः सा
९१ धनानि च तथाप्यदृष्टविशेषसाधनत्वरूपसंस्कार्यत्वमेवात्र साध्यत्वं बोध्यम्। सक्तून् जुहोतीत्यत्र तु सक्तूनां भूत
भाव्युपयोगाभावेन प्रागुक्तसाध्यत्वासंभवेन तत्र व्यत्ययो बहुलमिति वचनात्तृतीयार्थे द्वितीया सक्तुभिर्भाव
येदित्यर्थ इत्याहुः। तेषामयं भावः। वेदैकमेलशक्तिः प्रागुक्तसंस्कार्यत्वसमानाधिकरणौ वेत्स्ये तावता तस्य द्विती
यार्थत्वमिति। दुहियाचिरुधिप्रच्छिभिक्षिचिञ्ब्रूशासां योगे अपादानत्वसंप्रदानत्वाधिकरणत्वानां विषयाभावे
कारकं कर्म। अकथितं चेति सूत्रात्। तद्विषयाभावश्च सर्वथा तदप्राप्त्या प्राप्तस्याविवक्षया चेति बोध्यम्। तत्र
कान्तानां योगे कर्तुरिति विहितकर्मसंज्ञकेन धात्वर्थव्यापारात् प्रागपि यत्संबद्धं तदेव कर्म। तेन कांस्यपात्र्यां
गां दोग्धि [illegible] कांस्यपात्र्यादेः न कर्मत्वम्। ब्रूशासियोगे तु तद्धात्वर्थव्यापारोत्तरं यदुक्तकर्मणा संबद्धं
तत्कर्म। एतद्विहितं कर्म गौणं कर्मेत्युच्यते। पूर्वोक्तप्राधान्यानाश्रयत्वात्। गां दोग्धि पयः। अत्र द्रव्यविभागानु राम
कूलव्यापारो दुहेरर्थः। अपादानत्वं गोः तदविवक्षायामनेन कर्मत्वम्। अत्र गौणकर्मणि गवा [illegible] लिं
याचते वसुधाम्। स्वामित्वनिवृत्तिस्वस्वत्वोत्पत्त्युभयानुकूलो दीयतामित्यभिलापादिरूपो व्यापारो [illegible]

दापयिषाव्यञ्जकोयं चेरर्थः। अत्र बलोपूर्वविषयस्य कस्यापि न प्राप्तिरिति कर्मत्वम्। याचनमात्रोद्भावितं
बलेर्वसुधां याचते इति नेष्टमिति स्पष्टं भाष्ये इत्यन्यत्र निरूपितम्। यत्तु स्वोद्देश्यकदानेच्छा याचनमिति।
तन्न। पुत्रार्थं कन्यां याचते इत्यनापत्तेः। स्वसंप्रदानकदानेच्छावति फलालाभशङ्कया देहीत्यवदत्यपि तथा प्र
[illegible] अविनीतं विनयं याचते। स्वीकारानुकूलो व्यापारोत्र याचेरर्थः। स्वीकारश्चेदमवश्यं करिष्यामी
त्यभिलापादिजनको ज्ञानविशेषः। फलतावच्छेदकसंबन्धो विषयता॥ अत्रापादानादिविषयाभावात् अनेन
व कर्मत्वम्। याचनमात्रेण विनयसंबन्धाभावाद् नात्र संप्रदानत्वमिति स्पष्टं भाष्ये। विनयेन च तद्विषयज्ञान
वत्वं संबन्धः। व्रजमवरुणद्धि गाम्। निर्गमप्रतिबन्धद्वारा व्रजाद्यधिकरणकचिरस्थित्यनुकूलव्यापारो रुधेरर्थः
। व्रजे गौस्तिष्ठति तत्र तां निर्गमप्रतिबन्धेन चिरं स्थापयतीति संप्रत्ययात्। तस्याधिकरणत्वाविवक्षायामनेनक
र्मत्वम्। माणवकं पन्थानं पृच्छति॥ जिज्ञासाविषयार्थज्ञानानुकूलः केन पथा गन्तव्यमित्यभिलापादिरूपो व्या
पारः पृच्छेरर्थः। माणवकस्य व्यापारे संबन्धसामान्येनान्वयः। ज्ञानविषयत्वेन पथः कर्मत्वं माणवकेन च त
ज्ज्ञानाश्रयत्वं संबन्धः। कस्यापि पूर्वविषयस्याप्राप्तावनेन कर्मत्वम्। भिक्षिर्याचिना व्याख्यातः। [illegible]

ल॰ शे॰ नोतिफलानि। विभागपूर्वकमादानं चेत्यर्थः। वृक्षात्फलान्यादत्त इत्यर्थात्। अवधित्वाविवक्षायामनेन कर्मत्वम्।
९२ माणवकं धर्मं ब्रूते शास्ति वा। ब्रूञो विषयतया ज्ञानानुकूलशब्दप्रयोगरूपो व्यापारोऽर्थः। प्रवृत्तिपर्यवसायी शासेः
अर्थः स च धर्मं कुर्वित्यादिविधिघटितोपदेशरूपः। अत्रोभयत्रापि कर्तृव्यापारानन्तरं तज्ज्ञानाश्रयत्वरूपो
माणवकेन संबन्धः। वचनादिकर्मणा धर्मेण माणवकस्याभिप्रेयमाणत्वात्प्राप्तसंप्रदानत्वाविवक्षायामनेन कर्म
त्वमिति स्पष्टं भाष्ये। अनयोर्योगे सर्वस्यापूर्वविधिविषयाप्राप्तियोग्ये विषये नानेन कर्मत्वमनभिधानात्। तेन
माणवकाय धर्मोपदेशकाले शूद्रेणापि श्रवणे शूद्रं धर्मं ब्रूत इति न प्रयोगः। अनभिधानं च ततः शिष्टलौकि
स्य बोधाभावरूपमिति तदस्य तस्मिन्निति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम्। तत्र हि द्वयी विवक्षा प्रायोक्त्री लौकिकी चेत्युक्त
म्। प्रयोक्तृशब्देन व्यवहारार्थं प्रयोगकर्तारः ते चापभ्रंशानपि प्रयुञ्जते अतस्तद्विवक्षा न शास्त्रप्रवृत्तौ नियामि
का। लोकशब्देन शिष्टलोकः स हि यत्रार्थे यं शब्दं धर्मबुद्ध्या परशिष्टबोधनाय प्रयोक्तुमिच्छति तद्विवक्षा शास्त्र राम
प्रवृत्तौ प्रयोजिकेति तदर्थ इति तत्रैव कैयटे स्पष्टम्। शिष्टाश्च शब्दतत्त्वविदः साक्षात्कृतपरावरा इति पृषोदरा
दीनि सूत्रे भाष्ये स्पष्टमिति भाष्यप्रदीपोद्योते विस्तरः। अत्रापि कर्मत्वशक्तिमत्त्वेनैव हि तीर्थ्या बोधः [illegible] ९२

विधायकशास्त्रैस्तत्तदर्थे कर्मत्वशक्तिमत्त्वबोधनात्। अत एवाकथितं चेति सूत्रशेषे भाष्ये अचेनै [illegible] कर्मत्वबोधा
त्तिद्वैभाष्यसूत्रद्वयवैयर्थ्यमाशङ्क्यैवं सति वारणार्थानामिति सूत्रस्यानवकाशत्वेन मा [illegible] स्या
द्दतीष्ठितैतं मित्यारभ्य व्यमित्युक्तरितम्। एवं वैकुण्ठमधितिष्ठतीत्यादावपि बोध्यम्। [illegible] सामि
स्यादिभिराधारद्वयत्वबृंहत्यात स्य कर्मत्वशक्तिमत्त्वबोधनात्। दिवृधातुयोगे दिवः कर्म चेति सू [illegible] र्थसाधक
तत्र कर्मत्वकरणत्वोभयशक्तिमत्त्वं बोध्यम्। शतं शतेन वा दीव्यति। एवं च सर्वसाधारणकर्मत्वं कर्मताशक्तिमत्त्वम्।
धातूनां सकर्मकत्वमपि कर्मत्वशक्तिमदर्थान्वय्यर्थकत्वमिति दिक्। उपपदविभक्तीनां संबन्धोऽर्थः विशिष्य यात्तु
कैः षष्ठ्यपवादत्वाच्च। उभयतः कृष्णं गोप्यः। कृष्णसंबन्धिपार्श्वद्वयवर्तिन्य इति बोधः। धिक् कृष्णाभक्तम्। कृ
ष्णाभक्तसंबन्धिनी निन्देत्यर्थः। धिगर्थो निन्दा। उपर्युपरि अधोधः अध्यधि वा लोकं हरिः। द्विरुक्तोपर्यादेः समीपोर्ध्व
भागसमीपाधस्तनभागसमीपदेशवृत्तित्वानि क्रमेणार्थः सामीप्यरूपः संबन्धो द्वितीयार्थः। सामीप्यं न षष्ठ्यर्थ
इति तन्वयिपदवाच्यं सामीप्यं न षष्ठ्यर्थ इत्येवं परम्। अत एव वृक्षस्य समीपमित्यादौ तत्र संबन्धे षष्ठी। लोक
समीपोर्ध्वभागवृत्तिरित्यादिक्रमेण बोधः। अभितः परितः कृष्णं गोपाः। अनयोः समीपसर्वदेशावच्छेदेनेत्यर्थः। सा

ल॰मं मीप्यरूपः संबन्धो द्वितीयार्थः। अभित इत्याभिमुख्येपि। कृष्णं संमुखे इत्यर्थः। समया निकषा वा ग्राममित्यत्रान्य
१३ येसमीपे इत्यर्थके अधिकरणशक्तिप्रधाने। द्वितीयार्थः सामीप्यरूपः संबन्धः। ग्रामसमीपदेश इति बोधः। हा कृ
ष्णाभक्तमित्यत्र हाशब्दः शोके तत्संबन्धी शोक इत्यर्थः। बुभुक्षितं न प्रतिभाती त्यादौ बुभुक्षितसंबन्धी यत्किंचिद्वि
षयप्रतिभाभाव इत्यर्थः। प्रतिभा झटिति स्फूर्त्तिः। अन्तरा त्वां मां च हरिरित्यत्रान्तरेति मध्ये इत्यर्थकम्। अवधि
त्वसंबन्धो द्वितीयार्थः। त्वन्मदवधिकमध्यवृत्ति हरिरिति बोधः। अन्तरा हरिं न सुखमित्यत्राभाववांस्तदर्थः। हरि
शब्दस्तद्भक्तिलाक्षणिकः। द्वितीयार्थः प्रतियोगित्वम्। हरिभक्तिप्रतियोगिकाभाववद्वृत्तिः सुखसत्ताभाव इति
बोधः। एवमन्तरेणशब्दोपि उभयार्थः। तद्योगेपि द्वितीया। तव मम चान्तरा कमण्डलुरित्यत्र त्वन्मत्संबन्धी कमण्ड
लुर्मध्य इत्यर्थात् अन्तराशब्दयोगाभावेन न द्वितीया। किंच यासां सामुपपदविभक्तीनां तत्तद्विशेषसंबन्धे विधानं
तत्र तेषां संबन्धानां विशेषरूपेण विवक्षायां सबन्धत्वेन विवक्षायां षष्ठ्येवास्पष्टं चेदं चतुर्थी तदर्थार्थेति सू राम
त्रे भाष्ये। तत्र हितादर्थस्य संबन्धत्वेन विवक्षायां षष्ठ्युक्ता गुरोरिदं गुरवे अर्थमिति। विशेषसंबन्धे विधानेन च क्वचित्
विशेषोक्त्यैव। यथा अनुर्लक्षणे इत्यादौ। क्वचित्तु तत्तदर्थस्य तत्तत्संबन्धेन संबन्धिनि नियताकाङ्क्षया। यथा प्रकृते। १३

वधित्वप्रतियोगित्वयोः। एवं च त्वन्मत्संबन्धिमध्ये कमण्डलुरित्यर्थे न द्वितीया। ईदृशस्थले केवलौ तावेव मध्यस्था व
धिभूताविति न निर्णयः किंत्वन्यसहितयोरपि तत्त्वप्रतीतिरिति नात्र द्वितीयेति हलोनन्तराइत्यत्र कैयटे स्पष्टम्। ज
पमनुप्रावर्षदित्यत्र द्वितीयार्थो लक्ष्यलक्षणभावः संबन्धोनुद्योत्यः। कर्मप्रवचनीयसंज्ञत्वात्। हेतुतृतीयाबा
धकत्वात् अत्र विभक्तेर्हेतुरपि द्योत्यः। लक्ष्यत्वं च ज्ञानजन्यज्ञानविषयत्वम्। जपज्ञानेन हि जपकालज्ञानद्वारा तदुत्त
रकालवैशिष्ट्येन वृष्टिर्ज्ञाप्यते अतएव कदा वृष्ट इति प्रश्ने इदमुत्तरम्। जपाभिन्नहेतुलक्षणकं वर्षणमिति बोधः उ
क्तं च क्रियाया द्योतको ना   यं संबन्धस्य न वाचकः॥ नापि क्रियापदाक्षेपी संबन्धस्य तु भेदक इति। अस्यार्थः। प्रप
चतीत्यादौ उपसर्गवन्नायं क्रियागतविशेषद्योतकः। विभक्त्यैवोक्तत्वात्संबन्धस्य न वाचकः नापि प्रादेशं विपरि
लिखतीत्यादौ विशब्दवत् क्रियापदाक्षेपी। तत्र हि विना मान क्रियाक्षिप्यते। तथासति तत् क्रियानिबन्धना कारक
विभक्तिरेव स्यादिति कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीयेति व्यर्थं स्यात् किंतु विशिष्टक्रियाजनितोयं संबन्धो विभक्त्यर्थ
इति तद्द्योतकः। यथा प्रकृते निशमनक्रियाकृतः संबन्ध इति॥ लक्षणपदार्थलक्षणं तु हरिणोक्तम्। आश्रितावधि
भावं तु लक्षणे लक्षणं विदुरिति। लक्षणे लक्ष्यवस्तुप्रकाशे आश्रितावधिभावमाश्रितमर्यादारूपम्। अत्र हरिं सु

र.मं रा: स्वावधिकापकर्षरूपहीनत्वसंबन्धो ऽनुद्योत्योद्वितीयार्थः। हरिप्रतियोगिकापकर्षवन्त इत्यर्थः। उपहरिमित्यत्रा
९४ प्येवम्। उपः स्वावधिकावधिकत्वसंबन्धस्यापिद्योतकः। उपसुरेषु हरिरित्यादौ। वृक्षंप्रतिविद्योतते विद्युदित्यादौ
लक्ष्यलक्षणभावः प्रत्यादिद्योत्यः। वृक्षप्रकाशेन हि तत्समीपदेशविशेषावच्छिन्ना विद्युत् ज्ञायते। भक्तो विष्णुंप्रति
अत्र भक्तत्वादिप्रकारविशेषरूपः संबन्धः प्रत्यादिद्योत्यः। भक्तपदार्थे विशेषणस्यापि तस्य संबन्धत्वम्। लक्ष्मीर्हरिं
प्रति। हरिस्वामिकेति बोधः। वृक्षं वृक्षं प्रति सिंचति। अत्र वीप्साविषयो व्याप्यत्वं द्विर्वचनद्योत्यम्। व्याप्यत्वविशिष्ट
वृक्षादीनां च व्यापकत्वसंबन्धेन सेचनेन्वयः प्रत्यादिद्योत्यः। सेचने वृक्षादीनां कर्मत्वेपि तत्त्वेनाविवक्षायां कर्मप्रवच
नीयसंज्ञा इति द्वितीया। अत एव प्रत्यर्थशब्दं निवेशादित्यादावर्थस्य निवेशनक्रियानिरूपिताधिकरणत्वेप्यर्थमर्थं
प्रतीत्येव विग्रहो भाष्यादौ दर्शितः। यदत्र ममाभिष्यात्तदीयताम्। अत्र यच्छब्दो भागवाची मत्संबन्धियद्भागकर्तृ
कैतदधिकरणिकासत्ताप्रेरणाविषयस्तत्कर्मकं दानमिति बोधः। सर्पिषोपि स्यात्। अत्रापि शब्दबलाद्बिन्दुरध्याहारे राम
रेणापेः पदार्थद्योतकता। संभावनायां लिङ्। बिन्दौ सर्पिषदस्यावयवावयविभावेनान्वयः। बिन्दुश्चाख्यात
र्थकर्तर्यन्वेति। अपिः क्रियायां स्वद्योत्यबिन्दुदौर्लभ्यप्रयुक्तदौर्लभ्यस्यापिद्योतकः। शब्दशक्तिस्वभावात्। एवं च ९४

सर्पिरवयवविन्दुकर्तृकातद्विन्दुदौर्लभ्यप्रयुक्तदौर्लभ्यवती संभावनाविषयः सत्तेति बोधः। अपि स्तुयाद्विष्णुम्। सं
भावने लिङ्। अपिर्लिङर्थसंभावनायां क्रियागतशक्यत्वस्य विषयताद्योतकः। विष्णुकर्मिका स्तवकर्तृका शक्यत्वेन सं
भाव्यमाना स्तुतिरिति बोधः। विष्णुविषयायाः शक्यत्वसंभावने चान्यविषयानिश्चये न शक्नोतीति फलति। एतेनापि वे
दान्तपारगमित्यादावपि योगे स्वार्थेन तात्पर्यमिति धर्मशास्त्रग्रन्था व्याख्याताः। ईदृशेषु संभावनाविषयतया क्रि
यागतमौचित्यं द्योत्यम्। संभावितौचित्यस्य चानुष्ठानमयुक्तमिति स्वार्थे तात्पर्याभावः। मासमधीते। अत्यन्तसं
योगे व्याप्तिरूपे द्वितीया। मासपदेनावयवानतिरेकेण त्रिंशद्दिनसमूह उच्यते। व्यापकत्वं द्वितीयार्थः। तत्त्वं च
त्रिंशत्त्ववन्निष्ठप्रतियोगिव्यधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगितानवच्छेदकावच्छिन्नत्वम्। प्रतियोगिव्यधिकरणे
त्युक्तेर्दिनान्तरदण्डादावध्ययनाभावेऽपि न दोषः। एकदिनाध्ययने च न तथा प्रयोगः। तद्घटकदिनपदेन चावय
वातिरेकेण सूर्योदयावधिसूर्योदयान्तरपर्यन्तक्षणसमूह उच्यते। एतेनैकैकक्षणव्य[illegible]नेरपि मासत्वाधिकरणत
यातत्र प्रतियोगिव्यधिकरणाध्ययनाभावसत्त्वेन बाध इत्यपास्तम्। दिनं स्वपितीत्यादौ दिनपदमवयवानति
रेकेण त्रिंशद्दण्डकूटपरमतो नैकदण्डस्वप्ने तथा प्रयोगः। अवयवानतिरेकेण भानेऽप्येकवचनान्तत्वमेव। शब्दशक्ति

ल.मे. सभावेन तत्त्वेऽपि अवयवगतसंख्यायाः समूहेनारोपात्। त्रिंशत्वादिकं च तात्पर्यवशात् तत्तत्त्रिंशत्वादिकमेव भासते।
२५ एतेन नैकमासव्यापकाध्ययनस्थलेऽपि मासान्तरेऽध्ययनाभावसत्त्वेन मासव्यापकताया अध्ययने बाध इत्यपास्तम्।
एवं क्रोशं कुटिला नदीत्यादौ यत्किंचित्क्रोशत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकव्यधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगितानवच्छेद
कावच्छिन्नत्वं कुटिलादौ भासते। क्रोशत्वादिकं तत्तत्संख्यावद्दण्डादिपरिच्छिन्नदेशत्वमेवेत्यन्यत्र विस्तरः॥ इति
द्वितीया॥ तृतीयार्थाः कर्तृकरणे अर्थः कर्तृकरणयोस्तृतीयेति सूत्रात्। कर्तृत्वं च कर्तृसंज्ञाबोधितकर्तृत्वशक्तिम
त्वम्। [illegible]क्तिश्च कर्तृप्रत्ययसमभिव्याहारे व्यापारतावच्छेदकसंबन्धेन तद्धात्वर्थनिष्ठविशेष्यतानिरूपितप्रकारता
नाश्रयतद्धात्वर्थाश्रये वर्तते। स्वतन्त्रः कर्तेति सूत्रस्वरसात्। उक्ततद्धात्वर्थाश्रयत्वमेव स्वातन्त्र्यम्। स्थाली स्वेय
ले कथ्यमाने स्थाली स्वतन्त्रेति कारक इति सूत्रे भाष्ये उक्तेः। कालिकादिसंबन्धेन व्यापाराश्रयेति प्रसङ्गवारणाय
संबन्धविशेषनिवेशः। एतेन सामग्रीसाध्यायां क्रियायां सर्वेषां स्वस्वव्यापारे स्वातन्त्र्यात् सूत्रे स्वतन्त्र इत्यव्याव राम
र्तकमित्यपास्तम्। प्रागुक्तस्वातन्त्र्यस्य युगपत्सर्वेषु अभावात्। रूपवन्तं गच्छतीत्यादौ उत्तरदेशसंयोगरूपे फ
ले रूपादौ च न तादृशधात्वर्थत्वमिति तदाश्रये रूपवति नातिव्याप्तिः। कर्तृप्रत्ययसमभिव्याहारे इत्यनेन पक्वस्तण्डु २५

[illegible] लस्य विशेष्यत्वेपि देवदत्तस्य कर्तृत्वसिद्धिः। तत्र सति संभवे तस्य धात्वर्थकृतिव्यापारोभयाश्रयत्वसं
मानाधिकरणैव कर्तृता युक्तिरतो गुरुतरभारोत्तोलनादिविषयकफलसत्वेपि न तत्क्रियाया अनिष्पत्तौ न तत्र कर्तृत्व
व्यवहारः। तत्र च तत्सत्वे नाभानमित्यन्ये। धात्वर्थकृतिस्वसाध्यत्वाख्यविषयतया क्रियाविषयैव ग्राह्या। अतो म
[illegible] मयाकृतमिति व्यवहारस्यनानुपपत्तिः। नान्तरीयककृतिसाध्यपिष्टकमध्यस्थशर्कराभोक्तरिव न त-
कर्तृत्व [illegible]। एतेन [illegible]र्नामन काचिद्व्यापारातिरिक्तेत्यपास्तम्। आन्तरचेष्टाविशेष एव वा कृतिरिति दिक्॥
तत्र व्यापारस्य धातु[illegible]वलाभात् कर्तृत्वशक्तिमत्वेन कर्ता तृतीयार्थस्तत्र प्रकृत्यर्थस्याभेदान्वयः। स च धात्वर्थेआ
[illegible]न्वेति तेन चैत्रेण सुप्यते इत्यत्र चैत्राभिन्नकर्तृवृत्ति स्वाप इति बोध इति प्राञ्चः। द्वितीयाप्रकरणोक्तदिशा क
तृतीयार्थः स्वाप इति चैत्रकर्तृकः स्वाप इति वा बोध इत्युचितम्। यत्तु तत्तत्क्रियानुकूलकृत्याश्रयः कर्ता। [illegible] कृत्यर्थ
कत्वेन [illegible] प्रकृतिकर्तृ[illegible]वलाभात्। तत्राश्रयस्य प्रकृत्यालाभात् कृतिस्तृतीयार्थ इति। तन्न। कृतेरपि धातु
[illegible]लभ्यतया उक्तत्वात् रथेन गम्यते इत्यादावचेतने ऽसंभवाच्च। विभक्तौ लक्षणानौचित्यस्य प्रागेव निवेदितत्वा
त्राश्रयत्वस्य [illegible]युक्तेः कृतेः कृतिमात्रवाचकत्वाभावाच्चेति दिक्। यस्तु धात्वर्थश्चेतनमात्रवृ[illegible]व। तन्न। [illegible]

ल॰म॰
९६

स्यकर्तृत्वंचेतनत्वारोपेणतन्निष्ठक्रियारोपेणैवचेति दामहायनान्ताच्चेति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम्। परेतुतत्तद्व्यत्वर्थीय
कारक [illegible] सूत्रे स्वातन्त्र्यम्। तदुक्तंकारक इति सूत्रे भाष्ये प्रधानेनसमवाये स्थाली परतन्त्राव्यग। ये
[illegible] प्रधाने कर्ताकथंज्ञायते कर्ताप्रधानमियत्सर्वेषुकारकेषु सन्निहितेषु कर्तापि वर्तयित। भंवतीति
[illegible] स्वेच्छाधीनप्रवृत्तिनिवृत्तिकत्वमपिस्वातन्त्र्यंतच्चप्रयोजकसन्निधानेपिप्रयोज्यस्य। तत्सन्निधानेपिस्वार्थ
[illegible] वृत्तेश्च। एतच्च स्वतन्त्रः कर्तेति सूत्रे भाष्ये। तच्चारोपितमनारोपितंच संज्ञानिमित्तम्। आ
[illegible] रेषे। यस्यचस्वातन्त्र्यविवक्षातद्व्यापारएववचधातुनाप्राधान्येनोच्यते शब्दशक्तिस्वभा
[illegible] भाष्ये आरोपितस्वातन्त्र्यवतीत्यर्थः। तत्त्वंविनातेद्व्यापारधातोःप्राधान्येनवृत्त्यसंभवात्
[illegible] प्रयत्वमेवनस्वतन्त्रत्वम्। स्वतन्त्रपदस्यतत्रापरिभाषणात्। लोकेउक्तार्थयोरेवतन्त्र
[illegible] स्यास्वतन्त्रत्वात् कर्तृसंज्ञानप्राप्नोतीति पूर्वपक्षेतस्यापि स्वेच्छाधीनप्रवृत्तिकत्वरूपं
[illegible] संज्ञासूत्रेभाष्ये इति दिक्। हरिरप्याह। प्रागन्यतः शक्तिलाभान्न्यग्भावापादनादपि। त राम॰
[illegible] नानिवर्तनात्। अदृष्टत्वात्प्रतिनिधेः प्रविवेके च दर्शनात्। आरादप्युपकारित्वे स्वातन्त्र्यं ९६

[illegible] णादिव्यापारात्पूर्वमेव करणादि संपादकतया शक्तिमत्त्वेन करणादीनामात्माधीनत्वसंपा
[illegible] तेषां तदायत्तव्यापारवत्त्वेनातिप्रवृत्तानां तेषां निवर्तनेन च कर्तुः फलप्राप्तौ स्वत एव निवृत्त्यार्कर्तु [illegible]
[illegible] च कारकान्तराभावेपि अस्त्यादौ कर्तुर्दर्शने च दूरादुपकारित्वेपि कर्तुः स्वातन्त्र्यमिति तदर्थः अवस्त
[illegible] णाम भावेपि शब्देन यस्यैते प्रत्याप्यन्ते स कर्ता। घटो भवती [illegible] घटस्य कर्तृत्वम्। यद्वा घ
[illegible] पादान [illegible] णां मृदेव कार्यात्मना भवतीत्यर्थः। कार्यकारणयोरभेदस्य स्वीकारात्। यद्वा ब्रह्मण एवाविद्यावशा
[illegible] उपन्नी [illegible] ना नात्वभावाभावस्वरूपत्ववत्तद्रूपगतजन्मना शव्यवहारोप्यविचारितरमणीयः सिद्धइति ज्ञेयम्। पा
[illegible] मैत्रइत्यादौ प्रयोज्यस्य प्रयोजकव्यापाराधीनत्वेपि साधनान्तरविषये उक्तस्वातन्त्र्यात् कर्तृत्वमक्ष
[illegible] रणा [illegible] रतन्त्रोक्तस्वातन्त्र्यस्योपायत्वात्। धातुवाच्यक्रियाकृतस्वातन्त्र्यस्यैव विवक्षणात्कर्तृत्व
[illegible] णादेर्नस्त्वव्यापारमौदायकर्तृत्वम्। किंच करणादीनां कर्त्रधीनत्ववत् न प्रयोज्यस्य प्रयोजकाधीनत्वं प्र
योज्यस्य स्वार्थसिध्यर्थं प्रवृत्तेः। नहि करणादीनां तादृशी प्रवृत्तिः। तदुक्तं निमित्तेभ्यः प्रवर्तन्ते सर्व एव स्व [illegible]
अभिप्रायानुरोधोपि स्वार्थसेवप्रसिद्धय इति। निमित्तं भृत्यादि। तन्निमित्तापि स्वार्थसाधनका [illegible] स्वा

स्याश्रयानुवर्तनमाहे [illegible] प्रयोज्यत्वमितिदिगित्याहुः। केचित्तु धात्वर्थव्यापाराश्रयत्वं सा [illegible] त्परं [illegible] यावा। त [illegible]

[illegible] सेदम्। द्वितीयपञ्च [illegible] लैः कर्षतीति। तत्र हि स्वाश्रयप्रयोजकत्वसंबन्धेन कर्तुर्धात्वर्थव्यापाराश्रयत्वम्। अन्य

[illegible] योज्यव्यापारस्य [illegible] म्वर्थत्वेन तदाश्रयाणां बहुत्वाद्बहुवचनोपपत्तिः प्रयोजकव्यापारस्यापि धातुवाच्यत्वे तु णि

[illegible] पत्तिः। अन्तर्भावितणि [illegible] र्था इति प्रवादस्याप्ययमेवार्थ इति आहुस्तन्न। अन्तर्भावितण्यर्थत्वे न सकर्मकत्वोच्छेदाप

त्तेः। दृश्यते चान्तर्भावित [illegible] यर्थत्वेन सकर्मकाणामपि ह्यकर्मकता। तस्मादूतां नामनेकार्थत्वादूण्यर्थान्तर्भावेणाधि

धातोर्वृत्तिः। परन्तु [illegible] णिचो भावेऽपि तदर्थद्योतकमस्तितत्रैव। यथा प्रकृते पञ्चभिर्हलैरिति। केचित्तु राकान्ते तूष्णी

[illegible] नत्वा [illegible] न्त इद [illegible] कम्। यदि तु द्वितीयकर्मरहितोऽपि तत्र प्रयोग इष्टस्तदा प्रयोजकव्यापारस्यैव धात्वर्थत्व

[illegible] माधेयः। कर्तृत्वं च विवक्षानिबन्धनम्। तेन स्थाल्यादिव्यापारस्यैव धात्वर्थत्वे स्थाली पचतीत्याद्यपि। तदु

[illegible] इति सूत्रे भाष्ये स्थालीस्थे यत्ने कथ्यमाने स्थाली स्वतन्त्रेति। यत्नो व्यापारः। एवमेकस्यैवोपाधिभेदेन क

[illegible] कर्मत्वकरण [illegible] भवन्ति यथात्मानमात्मना सृजसीति। तदुक्तं हरिणा। एकस्यबुद्ध्यवस्थाभिर्भेदेन परिक राम·

[illegible] कर्तृत्वं चोपजायत इति। योऽपि णेरणाविति सूत्रे भाष्ये शरीर [illegible] न्तरात्मेत्यादिभिरुक्तः ९७

[illegible] ते [illegible]

यांच [illegible] रेकोबौ [illegible] इत्येतेति बुद्ध्यवस्थाभिरित्युक्तम्। बुद्धिकल्पितावस्थाभिरित्य[illegible]म्। करणत्वं च क[illegible]
त[illegible] [illegible]प्रक्तिः यद्व्यापारान्यवधानेन क्रियानिष्पत्तिर्विवक्ष्यते तन्निष्ठा[illegible]धिकरणादिव्यापार[illegible]मेव
[illegible]पि यदा क्रिया[illegible]ष्पत्तिर्विवक्ष्यते तदा तेषामपि करणत्वमिष्टमेव। तदाह हरिः। क्रियायाः परिनिष्पत्ति[illegible]व्या
[illegible]रम्। विवक्ष्यते यदा यत्र करणं तत्तदा स्मृतम्। वस्तुतस्तदनिर्देश्यं न हि व[illegible]तु व्यवस्थितम्। स्थाल्या[illegible]पच्य
[illegible]त्साद्दृश्यते यत इति। विवक्ष्यते इत्यनेन विवक्षैव व्याकरणे [illegible] न[illegible] तु वस्तु स[illegible]त्युक्तम्। अतएव दात्रो
[illegible]दरेण [illegible]तत्त्व[illegible]विवक्षायां बलेन लुनातीत्यादि भवति तदाह वस्तु त इति। इदमेव व[illegible]करणनि[illegible]नियमः
निष्ठिताधिकरण[illegible]स्थालीतनुतरकपालत्वात् शीघ्रतरे पाकसाधनत्वेनानुभवति [illegible]करण[illegible]मित्य
र्थः। प्रकर्षश्च कर्तृपराधीनस्यापि न करणान्तरापेक्षः किंतु कारकान्तरापेक्ष एव। कारक[illegible]प्रकृष्ट
[illegible]दुत्स यमानेन तमपात तत एव प्रकर्षबोधनात्। अतएव अ[illegible]न यथा दीपिकया व्रज[illegible]भवति। करणं तू[illegible]
[illegible] इत्यर्थस्य तन्नाभेदेनान्वयः तस्य च स्वनिष्ठव्यापाराव्यवहितोत्तरोत्पत्तिकत्व[illegible]नधा[illegible]दर्शे[illegible]इत्ये
के। क[illegible]बाणीयो[illegible]य इति बाणकरणक इति वार्थ इति तत्त्वम्। अत्र ब्रूहि वः। करण[illegible]व्यापारे[illegible]वा[illegible]न

[illegible] शब्द [illegible] त्। अतएवोद्भिदा यजेतेत्यादौ मत्वर्थलक्षणाभियानामधेयत्वं सिद्धान्तितम्। अन्य
[illegible] प्रति [illegible] न्विते धात्वर्थफलांशे करणत्वेनान्वयोपपत्तौ लक्षणाया अप्रसङ्ग एव। अतएव सोमेन
[illegible] तेत्यादौ [illegible] र्थलक्षणेति मीमांसकाः। व्यापारे तदन्वये तु फलस्य करणत्वेनान्वयात् उत्पत्तिशिष्टक
[illegible] रणावरुद्धे करण [illegible] या योग्यतया सावश्यकेति वदन्ति। [illegible] लेप्यन्वये युगपत् फलांशस्य भावनानिरूपितं
[illegible] रणत्वं स्वकरणनि [illegible] साध्यत्वं चेति वैरूप्यं स्यादिति [illegible] वश्यकेत्यन्ये। प्रकृत्या चारुरित्यादौ प्रकृत्यादिभ्य
[illegible] संख्यान [illegible] तृतीया। सा च सर्वविभक्त्यपवाद इति भाष्ये स्पष्टम्। प्रकृतिर्यत् [illegible] दाश्रयभावी धर्मविशेषः। तेन त
[illegible] रुत्वनानि [illegible] बोधः। प्रायेण याज्ञिक इत्यत्र प्रायशब्दो बह्वर्थः। बहु [illegible] चार [illegible] दिः। बह्वाचारज्ञाप्यय
[illegible] तिबोधः। यत्र प्रायशब्दः संभावनार्थः। संभावनाविषययाज्ञिकत्ववानिति बोधः। प्रायेण [illegible]
[illegible] दौ बहु [illegible] कादिति बोधः। नाम्ना सुतीक्ष्ण इत्यत्र नामज्ञाप्यतीक्ष्णत्ववानिति बोधः। एवं [illegible] न
[illegible] नाम राजेत्यादौ नामेति प्रसिद्धौ सुरथ इति प्रसिद्धो राजेत्यर्थः। यद्वा नामभूतसुरथ [illegible] ब्दा राम
[illegible] नाम्ना चन्द्रक [illegible] दौ नामभूतचन्द्रकलाशब्दाभिन्नेत्यर्थः॥ [illegible] च्छेद्यत्वादौ [illegible] ९

[illegible] त्वं तज्जन्यत्वं प्रकारत्वं भाव इत्यादि प्रक्तत्वादित्वात्साधु। अथ चर [illegible] कथंचित्करणत्व [illegible]
[illegible] तृतीया [illegible] भाष्य [illegible] तम्। अह्नाकोशेनवानुवाकोधीत इत्यत्र तृतीयार्थः [illegible] फलस्य यार्थ [illegible]
[illegible] त्यागे फले [illegible] पूर्वकत्वं च तृतीयार्थोत्यम्। एवं चानुवाकविषयक महः संबध्यतीतमधीय [illegible]
[illegible] फलप्राप्तिपूर्वकत्वस्यागो व्यज्यते। पुत्रेण सहागत इत्यादौ सहयुक्ते प्रधाने इति तृतीया [illegible]
[illegible] समानकालिकत्वरूपं साहित्यं तत्समनिपत [illegible] वा। तृतीया [illegible]
[illegible] व्याहारसामर्थ्य [illegible] प्रतीयमानतत्क्रियाकर्तृत्वादिकमेव। द्रव्यगुणसमभिव्याहारसहार्थ [illegible]
[illegible] तीयमान [illegible] एव। एवं च पुत्रेण सहागतः पुत्रेण सह पितुर्गौः पुत्रेण सह स्थूल इत्यादौ पुत्र [illegible]
[illegible] समानका [illegible] कागमनवान्। पुत्रस्वामिकत्वसमानकालिकपितृस्वामिकत्ववती गौः पुत्र [illegible]
[illegible] कालिकस्थौल्यवान् इत्यादिक्रमेण बोधः। तदुक्तं काव्यप्रकाशे। सा सहोक्तिः मह [illegible]
[illegible] भाति। शब्द इत्याद्येकार्थाभिधायकपदं यत्सहार्थान्वयबलादनेकार्थाभिधायकं यथा [illegible]
[illegible] सहोक्तिरिति तदर्थः। तत्रै [illegible] स्यार्थस्य वाचकमन्यस्याक्षेपकमिति बोध्यम्। उदाहरणे [illegible]

[illegible] नन्दे धकमिति [illegible] ख्यातारः। पुत्रकर्तृकागमनसहितागमन [illegible] निति वा बो [illegible]। पुत्रादेः सहार्थयोग
[illegible] मना देहरकरु [illegible]। क्वचित्समानदेशत्वरूपं तत्स [illegible] नियतं वा तदर्थः। यथा माषवापोत्तरं तत्रैव क्षेत्रे
[illegible] वापयितरि [illegible] सह माषान्वपति स्मेत्यपि भवति। स्पष्टं चेदं भाष्ये। यद्यपि पुत्रेण सहागत इत्यादौ सहार्थं साम
[illegible] प्रतीयमानं [illegible] कर्तृत्वं न पुत्रात्तृतीया सिद्धा। न च क्तेनाभिधानम्। इतरसमभिव्याहारं विनापि प्रतीय
[illegible] मानत्वस्य [illegible] रेव तेनाभिधानात्। एवं पुत्रेण सहागमनं देवदत्तस्येत्यादावुक्तरीत्या प्रतीयमान कृत्
[illegible] कर्तृक [illegible] णोरेव षष्ठी न तत्प्रतीयमानतदन्वयिनोरिति न दोषः। तथापि पुत्रेण सह स्थूल इत्याद्यर्थं
[illegible] नयि गुणद्वारा सहयोगस्य पितापुत्रयोरविशेषेपि न पितुस्तृतीया [illegible] प्रधानत्वात्। अप्रधानग्रहण प्रत्य
[illegible] नसोपपदविभक्तेरिति न्यायादिति सर्वभाष्ये स्पष्टम्। गुणक्रियादिभिर्गुणप्रधानभावेन द्वयोः संब
शब्दप्रयोगो भ[illegible]ति। तत्राप्राधान्यं नाम शब्दगुणाद्यन्वयित्वाभावः उक्तेष्वागमनादिभिः पितुः [illegible] पु राम
त[illegible] प्रतीयमानैस्तैः संबन्धादार्थः इतरसंबन्धं विना प्रतीयमानत्वं च [illegible]स्य शाब्दत्वम्। तत्र [illegible] ९९
[illegible] शब्द प्रयोगे शाब्द [illegible] रूप विशेषणाभावकृतो विशिष्टाभावः। वि[illegible] नता वा चिसहश [illegible] स्यो

[illegible] सहैव [illegible] भिः पुत्रैर्भारं वहति गर्दभीत्यादौ दशसंख्याकपुत्राणे [illegible] द्यमानत्वेपीत्यर्थः [illegible]
सगतइत्यादौ [illegible] शिष्यादरूपं [illegible] त्यं सहार्थः। पुत्रसाहित्यबान्यः सगतइतिबोधः। एवं तृतीयात्त [illegible]
[illegible] प्राधान्येपि प्रथमादुक्तार्थस्यान्याधीनत्वलक्षणमार्थमर्थे प्राधान्यं प्रतीयते। अतएवसमकस्य [illegible]
[illegible] पर्यस्य [illegible] त्वमित्युक्ते दुःखं दृश्यते। यत्तु प्रधानत्वं मुख्यत्वमत्र न गोरेः यं प्रधान [illegible] दि
[illegible] प्रधानत्वं तृतीयावाच्यमिति तन्न। राज्ञा सह सेनागच्छतीत्यादौ तृतीयानापत्तेरुपभा [illegible]
[illegible] नस्तत्र इत्या दौ विकारप्रयुक्तत्वरूपसंबन्धस्तृतीयार्थः। पादविकारप्रयुक्तसंस्थानथ
[illegible] रणवानितिबोधः। कायेन दशवक्त्रो मुखेन त्रिलोचन इत्यादौ प्रकृत्यादित्वात्तृतीया। अ [illegible] णाकाणइत्यत्र
[illegible] चक्षुष्कः काणपदार्थः। अक्षिपदार्थो गोलकं गोलकविकारप्रयुक्तचक्षुर्नाशवान्नष्टचक्षुष्क इतिबोधः।
[illegible] तन्म [illegible] तन्यानां काणतम इति कणिरयं सोप्यत्रैव वर्त्तते सर्वइमेकिंचित्पश्यन्ति अयमेषां का
[illegible] अपि [illegible] त्वं काणत्वं विद्यते तत्रादर्शनप्रकर्षो प्रत्ययस्तथा [illegible] स्थानां का
[illegible] इत्यादौ ज्ञाप्यत्वं तृतीयार्थः। जटाज्ञाप्यरूपसत्ववानिति [illegible] इत्या

ल.म. दे हेतुस्तृतीयार्थः। हेतुत्व [illegible] मखण्डोपाधिः। दण्डाभिन्नहेतुजन्यो घट इति बोधः। हेतुदण्डीय इति बोध इति नूषितम्।
[illegible] यनेनव [illegible] तीत्यादौ [illegible] अस्याप्यध्ययमैष्यज्ञानद्वारा हेतुत्वम्। उक्तंच हरिणा। अनाश्रिते तु व्यापारे करणं हेतु
[illegible] द्रव्यादिविषयो हेतुः करणं नियतक्रियमिति च। व्यापारानावेशेपि योग्यतामात्रेण हेतुत्वम्। आदिना गुण
[illegible] कियाविषये त्वनाश्रित व्यापारमेव। दास्या संयच्छते। संयच्छतेर्दानपूर्वको भोगोर्थः। दास्यै दत्तां तां भुंक्ते इ
[illegible] तिवृतीया। [illegible] कचतुर्थ्याः संप्रदानत्वशक्तिमानर्थः। साशक्तिश्च तत्तद्धात्वर्थकर्मनिष्ठफलनिरूपक
[illegible] नेन [illegible] योगयस्त [illegible] कर्मणा यमभिप्रैतीति सूत्रात्। कर्मनिष्ठेत्यनेन कर्मणश्चतुर्थीनिमित्तत्वप्रदर्शनात् कर्म
[illegible] पेसपा [illegible] श्रुतेव [illegible] त्वत्वं बोध्यते। अत एव क्रीते सोमे मैत्रावरुणाय दण्डं प्रयच्छतीत्यादौ स्पष्ट [illegible] नेन अधि
[illegible] तृतीया [illegible] सन्नाबलीयस्या चतुर्थी श्रुत्या मैत्रावरुणसंस्कारकमिति मीमांसकाः। यत्तु तत्त [illegible] त्वर्थकर्म
[illegible] न्य फलभा [illegible] भक्त [illegible] सुखादिवद्भागित्वेन यदिच्छाविषयः स संप्रदानमिति। तन्न। सूत्राक्षरैर्वाच्य [illegible] राम
[illegible] भात्। तथा [illegible] बोधाभावाच्च। यदपि इच्छाविषयत्वमेवोद्देश्यत्वमिति। तदपि न। देवो रूपवानित्यादौ
[illegible] नयात्। देवेउद्देश्यत्वप्रतीतावपि इच्छाविषयत्वाप्रतीतेः। तस्मादुद्देश्यत्वमुद्देश्यादिपद १००

[illegible] रकतया सिद्धं पदार्थान्तरमेव। किं चिदिच्छाविषयत्वसमानाधिकरणमित्यन्यत्। विप्राय गां ददातीत्या
[illegible] दाननिष्ठोद्देश्यतानिरूपकं दानमिति बोधः। स्वत्वस्तुद्देश्यतानिरूपकत्वं संबन्धः। संप्रदानविप्रीय
[illegible] विप्रसंप्रदानक [illegible] बोधः क्रियाकारकभावः संबन्ध इति द्वितीयोक्तदिशोचितम्। पितृभ्यः श्राद्धं दद्यादि
[illegible] पि तु निरूपितत्वस्य बाधेपि स्वत्वनिवृत्तिपूर्वकपरमात्रस्वत्वापत्त्यनुकूलत्यागरूपदानाभावेपि तृप्तां
[illegible] त्वान्न दोषः। परस्वत्वे हेतुश्च त्याग एव। अत एव विदेशस्थपात्रमुद्दिश्य त्यक्तधने स्वीकारं विनैव पा
[illegible] पुत्रादिभिरेव पितृदापत्त्वेन तद्धनं विभज्य गृह्यते नान्यैरिति व्यवहारः। प्रतिग्रहस्तु लब्धा
[illegible] प्रतिगृहीतधनदानेफलातिशयजनके। अदृष्टार्थदत्तस्वीकार एव प्रतिग्रहः इति परितोष
[illegible] दिस्वीकारेन दोषः। संसृष्टिस्थले साधारणस्वत्वोत्यादेपि ददातीत्यप्रयोगात् परमात्रस्वत्वानुकूले
[illegible] म्। तथापि स्वत्ववति स्वत्वानुत्पत्त्या पूर्वस्वत्वनाशाङ्गीकारात्। उपेक्षा तु न नियमतः परस्वत्वोत्पादिके ति न
[illegible] ददातीति प्रयोगः। विक्रयेपि न तथा। मूल्यदानपूर्वकस्वीकाररूपक्रयस्यैव स्वत्वजनकत्वात्। स्वत्वं च दानादि
नाश्यं [illegible] प्रहादिजन्यमतिरिक्तपदार्थरूपम्। तच्च बहिरिन्द्रियवेद्यम्। स्वं पश्यामीत्यादिव्यवहारात्। तत्साक्षात्का

कु.म. रेचतदीयस्वत्वमाप्यतदीययथेष्टविनियोज्यत्ववदिदमितिज्ञानहेतुः। संप्रदानमनेकधोक्तम्। अनिराकरणात्कर्त्तु
१०१ स्त्यागाङ्गं कर्मणेप्सितम्। प्रेरणानुमतिभ्यां च लभते संप्रदानतामिति। आद्ये देवता। प्रेरणया याचकः। अनुमतो
पाध्यायः। खण्डिकोपाध्यायस्तस्मै चपेटां ददातीत्यत्र संयोगविशेषानुकूलो व्यापारो ददात्यर्थः। चपेटाप्रसृतकर
तलम्। न शूद्राय मतिं दद्यादित्यादौ बोधनार्थः। मतिशब्देन तज्जनकं वेदादिरूपं शास्त्रमुच्यते। रजकाय वस्त्रं ददाती
त्यादौ च धनीकरणं तदर्थः। शेषत्वविवक्षायां रजकस्य वस्त्रमित्यपि भवति। अजां ग्रामं नयतीत्यादौ परया कर्मसंज्ञ
याबाधान्नरो कन्यस्यै शेते इत्यादौ शयनादिक्रियाया अपि संदर्शनप्रार्थनव्यवसायजन्यारम्भक्रियानिरूपितं कर्मत्व
म्। पिण्डीं म्रियादौ गम्यमानक्रियापेक्षकारकत्वदर्शनात्। हरिरप्याह। संदर्शनप्रार्थनायां व्यवसाये त्वनन्तरा। व्यव
सायस्तथारम्भे साधनत्वाय कल्पते। पूर्वस्मिन् या क्रिया सैव परस्मिन्साधनमतेति। संदर्शनं फलविषयः संकल्पः। ते
प्रार्थनायां फलोपायविषयेऽभिलाषे साधनं व्यवसायः क्रियाविषयस्य फलसाधनत्वेन निश्चयः तत्रानन्तरा प्रार्थ राम
नासाधनम्। अभिलाषे सति निश्चयकरणात्। व्यवसायश्चारम्भमानस्यां प्रवृत्तौ साधनं तेन व्याप्यमानत्वेन प्रकृतक्रि
याकर्मत्वं लभते। पूर्वस्मिन्काले या क्रिया सा परस्मिन्नुत्तरकालभाविनि साधनम्। सापेक्षतया सिद्धस्यैव स्वसाधन १०१

त्वात्। संदर्शनं तु न क्रियासाध्यफलाभिलाषयोग्यताविशिष्टचैतन्यस्यैव तत्साधनत्वात्। एवं च कर्मणा यमभिप्रैति स इति सू
त्रेण संप्रदानत्वम्। पतिं संप्रदानकमारभ्य कर्मभूतपत्नीकर्तृकं शयनमिति बोध इति स्पष्टं भाष्ये। कटं करोतीत्या
दौ तु नैवं रीत्या तत्। अनभिधानात्। क्रियया यमभिप्रैति स संप्रदानमिति वार्त्तिकमते तु पतिसंप्रदानकं शयनमि
ति बोधः। तत्र तत्संज्ञासूत्रैस्तत्तदर्थे तत्तत्कारकशक्तिमत्त्वबोधनात्। पशुना रुद्रं यजते इत्यत्र फलाश्रयः करणत्वश
क्तिमान्। उद्देश्यः कर्मताशक्तिमान्। कर्मणः करणसंज्ञा संप्रदानस्य कर्मसंज्ञेति वार्तिकात्। पशुकरणको रुद्रकर्म
को याग इति बोधः। अग्नौ किल पशुः प्रक्षिप्यते तद्रुद्रायोपाक्रियत इति भाष्यम्। हरये रोचते भक्तिः। विषयतासंब
न्धावच्छिन्नप्रीत्यनुकूलस्तत्समानाधिकरणो व्यापारो रुचेरर्थः। तत्फलभूतप्रीतेः समवायेनाश्रयो हरिः संप्र
दानत्वशक्तिमान्। रुच्यर्थानां प्रीयमाण इत्यनुशासनात्। समवायसंबन्धावच्छिन्नप्रीत्यनुकूलव्यापारः प्रीधातो
रर्थः। अत एव हरिं प्रीणयतीत्यादिसिद्धिः। एतदभावे हि हरौ षष्ठी प्राप्तेति विशेषषष्ठ्यपवादोऽत्र चतुर्थी। केचित्तु प्री
तिविषयतामापद्यमानं मोदकं लोल्याद्देवदत्तः प्रयुङ्क्ते तदानुगुण्यमाचरतीति हेतुत्वे प्राप्त इदम्। एवं च हेतुसंज्ञा
भावे णिचोऽभावाद्धेतुगतव्यापाराप्रतीतेर्मोदकः स्वक्रियायां कर्त्ता भवति न तु देवदत्तः उपात्तक्रियायां तस्य स्वात

ल·मं· न्याभ्रवादित्वाद्गुः। हरिसंप्रदानिका भक्तिकर्तृका रुचिरितिबोधः। हरिनिष्ठा या भक्तिविषया प्रीतिस्तदनुकूलो भ
१०२ क्तिनिष्ठो व्यापार इति यावत्। ये तु प्रीसमानार्थो रुचिः कर्मसंज्ञापवादश्चेदं संप्रदानत्वमितीच्छन्ति। तेषां प्रीयमा
णइतिसूत्रनिर्देशात् प्रीधातुयोगेऽस्या प्रवृत्तिः कल्प्येति गौरवम्। अभिलषतेश्च विषयतासंबन्धावच्छिन्नप्रीत्य
नुकूलः प्रीतिव्यधिकरणो व्यापारोऽर्थ इति न तस्य रुच्यर्थत्वमिति हरिर्भक्तिमभिलष्यतीत्या दौ न हरेः संप्रदानत्व
म्। गोपीस्मरात् कृष्णाय श्लाघते अत्र श्लाघतेर्बोधविषया स्तुतिरर्थः। बोधस्य फलतावच्छेदकः संबन्धो वृत्तिता।
स्तुतिश्च गुणवत्त्वप्रतिपादकशब्दप्रयोगादिः। स्मरादिति हेतौ पञ्चमी। बोधाश्रयस्य श्लाघह्नुङ्स्थाशपां ज्ञीप्स्य
मान इति संप्रदानत्वम्। ज्ञीप्स्यमानपदेन प्रधानभूतण्यर्थकर्मणो ग्रहणम्। सन्न्वारस्याद्यद्विषयकेच्छानुकू
व्यापारस्तत्सम्प्रकृत्यर्थकर्मणोऽपि तेन पदेन ग्रहणम्। स अन्यथा ज्ञाप्यमान इत्येव वदेत्। तत्राद्ये गोपीकर्तृकास्मे
रहेतुकृष्णसंप्रदानिकार्थात् कृष्णवृत्तिबोधविषया स्तुतिरितिबोधः॥ स्तुतिश्चात्मनः परस्य वेति तु प्रकरणादिगम्य राम·
म्। अत एव कृष्णाय गोप्यात्मानं परं श्लाघ्यं कथयतीत्यर्थ इति प्राञ्चः। कर्मसंज्ञापवादोऽयम्। कृष्णस्यैव स्तुत्यत्वे तु
परत्वात् कर्मत्वमेव। यद्वा गुणोत्कर्षेण श्लाघ्यमानः कृष्णो गुणवत्तया तत्समर्थाचरणेनाध्यारोपितप्रेरणात्वाद् १०२

हेतुरितिहेतुत्वापवादइयम्। ह्नुतेइत्यत्र ह्नोतेर्बोधविषयमितरादर्शनयोग्यदेशस्थापनमर्थः। आत्मानमित्यादेरध्याहा
रः। सपत्नीभियाचात्मादेस्तथास्थापनंबोध्यम्। एवंचगोपीकर्तृकात्कृष्णसंप्रदानिकार्थात्कृष्णा इतिबोधविषयात्मकर्मक
तथावस्थानानुकूलाक्रियेतिबोधः। तिष्ठतेः स्वाभिप्रायबोधानुकूलास्थितिरर्थः। शपेः स्वाभिप्रायबोधानुकूलशपथक
रणमर्थः। कृष्णसंप्रदानकबोधानुकूलास्थितिस्तत्संप्रदानबोधानुकूलशपथकरणमितिबोधः। यद्वा। श्लाघादेस्तुत्यादिपूर्विका प्र
बोधनार्थः। स्तुत्याकृष्णमात्मानुरागंबोधयति। ह्नुत्यातंकृष्णंबोधयति। स्थित्याशपथेनतंकृष्णंबोधयतीत्यर्थः। प्रकृत्यर्थकर्मणोऽग्रहणंतुस्तु
त्यः। स्तुत्यास्थित्याशपथेनकृष्णास्वसखीजनंज्ञापयतीत्यर्थः। भक्तायधारयतिमोक्षंहरिः। धृङ् अवस्थानइतिधातोर्णि
चावस्थानानुकूलोव्यापारोधारेरर्थः। तदर्थावस्थित्याश्रयसंबन्धीसंप्रदानंधारेरुत्तमर्णइतिसूत्रात्। हरिकर्तृकोभक्त
संप्रदानकोमोक्षकर्मकावस्थित्यनुकूलोव्यापारइतिबोधः। शेषषष्ठ्यपवादोऽयम्। अत्रोत्तमर्णोद्दानक्रिययाधारण
स्यनिमित्तंयतोसौवर्णंददाति। ददातिश्चनश्रूयतेइत्यश्रूयमाणक्रियत्वात्शेषषष्ठीप्राप्ता। सर्वत्रविशेषविवक्षायाअभाव
क्रियानिमित्तत्वमात्राश्रयणेनशेषत्वंप्राप्तमितिबोध्यम्। तदुक्तं हेतुत्वेकर्मसंज्ञायांशेषत्वेवापिकारकम्॥ रुच्यर्था
दिषुशास्त्रेणसंप्रदानाख्यमुच्यतइति। ननुऋणंनामसजातीयद्रव्यान्तरदानमङ्गीकृत्यपरदत्तपरकीयद्रव्यादानम्।

ल·मं· तज्जन्योऽधमर्णनिष्ठः परिशोधननाश्यो दृष्टविशेषो वोभयथापि नेहप्राप्तिः मोक्षस्योक्तरूपऋणत्वाभावेन भक्तस्योत्तमर्ण
१०३ त्वाभावादिति चेन्न। अवश्यदेयत्वेन तत्रापि ऋणव्यवहारात्। पुष्पेभ्यः स्पृहयति। स्पृहयतिरिच्छामात्रवाची। इच्छा
नुकूलमनःसंयोगादिव्यापारवाची च। फलावच्छिन्नेच्छावाची वा। आद्ये स्पृहेरीप्सित इति संप्रदानत्वम्। तत्रे
प्सितत्वं धात्वर्थव्यापारजन्यफलाश्रयत्वम्। न तु फलस्य धात्वर्थत्वाग्रहः। कर्मसंज्ञा तु धात्वर्थफलाश्रयस्येत्युक्तम्।
शेषषष्ठ्यपवादः एतत्संप्रदानविभक्तिः। पुष्पसंप्रदानिकेच्छेति बोधः। अन्त्ये कर्मत्वम्। पुष्पाणि स्पृहयतीति। संप्रदान
स्यापि तत्त्वेनाविवक्षायां षष्ठ्येव। हरये क्रुध्यति द्रुह्यतीर्ष्यति असूयति। तत्र वधाद्यनुकूलव्यापारजनकश्चित्तवृत्तिवि
शेषः क्रोधः क्रुधेरर्थः। दुःखजनकक्रियारूपापकारजनकश्चित्तवृत्तिविशेषो द्रुहेः। धात्वर्थत्वोपसंगृहीतत्वादेतावक
र्मकौ। विषयतयैतद्धात्वर्थमूलभूतकोपसंबन्धिनो हरेः क्रुधद्रुहेर्ष्यासूयार्थानां यं प्रति कोप इति सूत्रेण संप्रदानत्व
म्। हरिसंप्रदानको द्रोहः क्रोध इति बोधः। अत्र शेषषष्ठ्यपवादत्वम्। उत्कर्षविरोधिधर्मारोपानुकूलव्यापारजनकश्चि राम
त्तवृत्तिविशेष ईर्ष्या। शौचाचारादिगुणविषये आदिकृतत्वरूपदोषारोपानुकूलश्चित्तवृत्तिविशेषोऽसूया। एते चित्तवृ
त्तिविशेषरूपकोपमूलकाः। प्ररूढस्य वाक्चक्षुरादिविकारानुमेयस्य कोपस्यैव क्रोधपदार्थत्वेन तस्यापि कोपमूलक १०३

त्वम्। क्रुधद्रुहेति तु तद्वृत्तिकोपत्वसामान्यमादाय। कर्मसंज्ञापवादोऽत्र। हरिसंप्रदानकोत्कर्षविरोधीत्यादिर्मेऽन्वो
धः। तद्धात्वर्थमूलभूतकोपविषयत्वे सति तद्धात्वर्थफलाश्रयस्यात्र संप्रदानत्वम्। सत्यन्तेन भार्यामीर्ष्यति मैनामन्यो
ऽद्राक्षीदित्यादेर्व्युदासः। मित्राय द्रुह्यति प्रतापो पीत्यादौ चेतनत्वारोपो बोध्यः। द्वेषस्तु बलवद्दुःखसाधनताज्ञानज
न्यो प्रीतिजनकश्चित्तवृत्तिविशेषः। औषधं द्वेष्टीति यथा। एतदेवानभिनन्दनम्। तद्योगे तु नैवास्य वृत्तिः। क्रुधाद्यर्थत्वा-
भावात्। कृष्णाय राध्यति ईक्षते वा। अत्र प्रश्नविषयशुभाशुभपर्यालोचनं धात्वोरर्थः। तदर्थप्रश्नविषयसंबन्धिनः कृ-
ष्णस्य राधीक्ष्योर्यस्य विप्रश्न इत्यनेन संप्रदानत्वम्। कृष्णसंप्रदानकमर्थात् कृष्णसंबन्धिप्रश्नविषयशुभाशुभपर्या-
लोचनमिति बोधः। विप्राय गां प्रतिशृणोत्याशृणोति वा। अत्र प्रवर्त्तनाजन्योऽभ्युपगमो धात्वर्थः। स्वार्थप्रवर्त्तनाश्रय-
स्य प्रत्याङ्भ्यां श्रुवः पूर्वस्य कर्त्तेत्यनेन संप्रदानत्वम्। होत्रेऽनुगृणाति प्रतिगृणाति चेत्यत्र शंसनविषयहर्षानुकूल
व्यापारलक्षणं प्रोत्साहनं धात्वर्थः। धात्वर्थशंसनाश्रयस्यात्रानुप्रतिगृणश्चेत्यनेन संप्रदानत्वम्। शतेन शताय
वा परिक्रीत इत्यत्र करणस्य पक्षे संप्रदानत्वम्। शतव्यापारः प्रदानम्। फलेभ्यो याति अत्राहर्त्तुमिति तुमुनन्तार्थ
कर्म च चतुर्थ्यर्थः। फलकर्मकाहरणफलकं यानमिति बोधः। एतद्बोधोपपत्तिराकाङ्क्षावादान्ते दर्शिता। यत्तु फलेभ्य

लं·मं इत्यत्राहरणक्रियाचतुर्थ्यर्थः। कर्मत्वप्रयोजकत्वे पूर्वपरयोः संसर्गाविति। तन्न। क्रियार्थोपपदस्य च कर्मणि स्थानिनं इति
१०४ सूत्रसत्त्वेनेदृशेऽर्थे साधुत्वे मानाभावात्। यागाय याति। अत्र प्रातिपदिकार्थे प्रथमापवादश्चतुर्थी। घञर्थं तुमुना समाना
र्थः। यागफलकं यानमिति बोधः। न त्वां तृणाय तृणं वा मन्ये। अत्र कर्मद्वितीयाचतुर्थ्योरर्थः। तृणपदं तृणसदृशपरम्। त्वत्क
र्मकतृणसदृशकर्मकमद्वृत्तिज्ञानाभाववदिति बोधः। त्वद्विशेष्यतृणसदृशप्रकारकेति यावत्। एवं चात्यन्तापकर्षः फ
लति। तत्रैव चेयं चतुर्थी साधुरिति भाष्ये स्पष्टम्। ग्रामं ग्रामाय वा याति। अत्र द्वितीयाचतुर्थ्योः कर्मैवार्थ इति सूत्रमतम्।
भाष्ये तु यातेरेवारम्भपर्यन्तमर्थे न गम्यमानमारम्भं प्रति यात्याद्यर्थस्य कृत्रिमकर्मत्वयातेनन्नाभिप्रेयमाणत्वात् ग्रामस्य
संप्रदानत्वं फलाश्रयत्वेऽपि तत्त्वस्याविवक्षा। एवं च ग्रामसंप्रदानकोत्तरदेशसंयोगानुकूलव्यापारविषयकआरम्भ इति
बोधः। अतिप्रसङ्गस्त्वनभिधानाद्वारणीयः। ग्रामं यातीत्यादौ तदर्थाभावः कर्मत्वविवक्षा च। विप्रायौदनं दत्त्वादौ ताद
र्थ्ये चतुर्थी। तादर्थ्यमुपकार्योपकारकभावः संबन्धः। विप्राय दधीत्यादौ विप्रकर्तृकभोजनोपकारके उपकारकत्वारोपा राम
द् विप्रोपकार्योपकारकं दधीति बोधः। मुक्तये हरिं भजति। मुक्तिरूपोपकार्योपकारकं हरिकर्मकं भजनमिति बोधः। एवम
ध्ययनाय वसतीत्यादिष्वपि। तादर्थ्यस्यापि संबन्धत्वेन विवक्षायां षष्ठ्येव। यथा गुरोरिदं गुर्वर्थमिति स्पष्टं भाष्ये। सा(र्व)र्थ्य १०४

स्य हेतुत्वानुगमस्योपकारणवाचकान्न तृतीया कुण्डलाय हिरण्यमित्यादौ। कार्यवाचकादुत्पद्यमानचतुर्थ्यैव कार्यगत
संबन्धस्य बोधनात्। तस्मै इदं तदर्थं तच्छब्द उपकार्यवाची इदमर्थ उपकारकं तत्रोत्तरपदार्थस्य कारणरूपस्य ज्ञाप
कीयत्वेन प्राधान्यात्तच्छब्दवाच्ये गुणे संबन्ध उद्भूत इत्याहुः। सुखाय पुण्यं नरकाय पापमित्यादिसाध्येव। तुमर्थघञ
न्ते पाकाय यातीत्यादौ घञादेस्तादर्थ्यस्योक्तत्वात् एतदप्राप्त्या तुमर्थाच्च भाववचनादित्यारब्धम्। भक्तिर्ज्ञानाय कल्पते
कृपेः सम्पत्तिरत्रार्थः। प्रथमापवादोऽत्र। कृपि सम्पद्यमाने चेत्यनेन विकारवाचकाच्चतुर्थी। विकारे च प्रकृतिरूपारोपः। भ-
क्तिरूपज्ञानकर्तृकोत्पत्तिरिति बोधः। भक्तिरत्र निदिध्यासनरूपा। प्रकृतिविकृत्योर्भेदविवक्षायां तु प्रकृतिविकृतिभाव-
प्रतीतेर्जनिकर्तुरित्यपादानत्वेन भक्तिपदात्पञ्चमी। भक्तेर्ज्ञानं कल्पत इति। ज्ञानस्य कर्तृत्वेन कारकविभक्तेर्बलवत्त्वेन
च ततः प्रथमेति कैयटे स्पष्टम्। भक्तिर्ज्ञानात्मना परिणमत इत्यादावात्मशब्दस्तु वृत्तिधर्मपरः। ज्ञानत्वविशिष्टरूपा
न्तरप्राप्तिर्भक्तिकर्तृकेति बोधः। अत्र प्रकृतिविकृतिभावाप्रतीतेर्न चतुर्थी। किंतु प्रकृत्यादित्वात्तृतीया। वातायकपिला वि-
द्युत्। उत्पातेन ज्ञापिते चेत्यनेन चतुर्थी प्राणिनां शुभाशुभसूचको भूतविकार उत्पातः। ज्ञाप्यज्ञापकभावश्चतुर्थ्यर्थः
। वातरूपज्ञाप्यज्ञापिका कपिला विद्युदिति बोधः। विप्राय हितम्। इष्टसाधनं हितपदार्थः। संबन्धश्चतुर्थ्यर्थः। विप्र-

ल·मं संबन्धिहितमितिबोधः। एवंसुखयोगेपि। शिवाय सुखमित्यादौ। हरयेनमः। नमःस्वस्तिस्वाहास्वधालंवषड्योगाच्चेतिच
१०५ तुर्थी। अपकृष्टत्वज्ञानबोधनानुकूलोव्यापारः स्वरादिपठितनमःशब्दार्थस्तत्रापकर्षः प्रयोक्तृरूपविशेषनिष्ठोनमस्कार्या
वधिकएवप्रतीयते। व्यापारश्चप्रयोक्तृनिष्ठः प्रतीयतेशब्दशक्तिस्वभावात्। अन्योच्चारितेननमःपदमात्रेणान्यदीयन
त्वबोधनात्। सचव्यापारः करशिरःसंयोगादिरीदृशशब्दप्रयोगश्च। चतुर्थ्यर्थउद्देश्यत्वम्। एवंचहरर्युद्देश्यकउक्तव्या
पारइतिबोधः। एषोर्घ्यःशिवायनमइत्यादौत्यागोनमःशब्दार्थः। त्यागश्चस्वस्वत्वनि रुत्यनुकूलोव्यापारः उद्देश्य
त्वंचतुर्थ्यर्थः। शिवोद्देश्यकत्यागविषयोर्घ्यइतिबोधः। उद्देश्यत्वंविषयताविशेषरूपम्। त्यागश्चवेदबोधितोद्देश्यक
त्वस्वप्रयोगकर्तृकर्तृकत्वोपरक्तएवप्रतीयतेशब्दशक्तिस्वभावात्। अन्योच्चारितनमःशब्देनान्यदीयद्रव्यत्यागा
प्रतीतेः। ऋत्विग्भिश्चयजमानीयतत्तद्द्रव्येस्वीयत्वमारोप्यैवनमःशब्दः प्रयुज्यते। वेदबोधितेत्युक्तेर्नेनीचोद्देश्यकेत्या
गेनमःशब्दप्रयोगः। अहंममेत्यभिमानरहितानांशिवादीनांद्रव्येस्वत्वाभावेपिशिवस्वंनष्टमिति गृह्णी यादित्यादेःशि रा म·
वोद्देशेनेत्युक्तमित्यर्थोबोध्यः। संप्रदानचतुर्थीत्वित्रन। नमःपदार्थस्यक्रियात्वाभावात्। उद्देश्यत्वस्यसंबन्धत्वेनवि
वक्षायांषष्ठ्यपि। नमस्करोतिदेवानित्यत्रोपपदविभक्तेः कारकविभक्तिर्बलीयसीतिन्यायात्कर्मणिद्वितीयेतिहरदत्तेन्दुशे १०५

रवेरस्पष्टम्। अत्रायंनमःशब्दोनिपातोर्थकः। उक्तोनमःपदार्थोनिरूढधातोरेवार्थः॥ स्वविषयविषयावधित्वसमानाधिकरं
णसमवायरूपेणफलतावच्छेदकसंबन्धेनस्वनिष्ठापकृष्टत्वज्ञानबोधरूपफलाश्रयत्वादेवानोकर्मत्वम्। नतुतटस्थ
स्यप्रेक्षितुरितिबोध्यम्। स्वविषयेत्यत्रस्वशब्देनापकृष्टत्वज्ञानबोधरूपंफलम्। नमःशब्दद्योत्यार्थान्वयमात्रेणचा
त्रनमःस्वस्तीत्यस्यापिप्राप्तिः। यत्तुत्वन्मतेपिनमःशब्दस्यवाचकत्वंतदाचतुर्थ्येव। तेननमस्कुर्मोनृसिंहायेतिसिद्धम्
।नमःस्वस्तीतिसूत्रेचोभयोरपिनमःशब्दयोर्ग्रहणमितिदिक्। प्रजाभ्यःस्वस्तीत्यादौस्वस्तिशब्दोमङ्गलार्थः संबन्धश्च
तुर्थ्यर्थः। प्रजासंबन्धिमङ्गलमित्यर्थः। मङ्गलाशंसास्थलेस्वस्त्यस्तुगोभ्यइत्यादौस्वस्तिशब्दार्थएवान्वयेनचतुर्थ्ये
व। गोसंबन्धिमङ्गलकर्तृकमाशंसाविषयोभवनमितिबोधः। यत्त्वाशीःस्वस्त्यर्थः साचपरहितेच्छा। हितान्वयिसंब
न्धश्चतुर्थ्यर्थइति। तन्न। भूयादित्याशीर्लिङादेःप्रयोगानापत्तेः। प्रत्यभिवादइतिसूत्रभाष्यात्शूद्रेआशिषोऽभावेन
स्वस्तिवृषलायेत्यादौचतुर्थ्यनापत्तेश्च। मङ्गलार्थोहितत्रस्वस्तिशब्दः। मङ्गलाङ्गीकारार्थत्वस्यैवप्रामाणिकैरुक्तेश्चेति
दिक्। स्वाहास्वधावषट्शब्दास्त्यागार्थकनमःशब्देनव्याख्याताः। दैत्येभ्योहरिरलंप्रभुःसमर्थःअलमाद्यर्थः सामर्थ्य
वान्मारणादिसंबन्धित्वरूपःसंबन्धश्चतुर्थ्यर्थः। दैत्यमारणादिसंबन्धिसामर्थ्यवानितिबोधः॥ इतिचतुर्थी॥

ल॰मं॰ म्या अपादानत्वशक्तिमान् अर्थः। अपादाने पञ्चमीति सूत्रात्। साशक्तिश्च प्रकृतधातूपात्तविभागजनकव्यापारानां
१०६ श्रयत्वे सति प्रकृतधात्वर्थविभागाश्रयो यस्तद्वृत्तिः। ध्रुवमपायेऽपादानमिति सूत्रात्। कर्त्रादिवारणाय सत्यन्तम्। अयमेव
सूत्रे ध्रुवपदार्थः। विभागश्च न वास्तवसंबन्धमूलक एव किंतु बुद्धिकल्पितसंबन्धकल्पितोऽपि। अत एव जुगुप्सापूर्वक
निवृत्तिलक्षकतामाश्रित्य जुगुप्साविरामेत्यादिप्रत्याख्यानं भाष्योक्तं सङ्गच्छते। सूत्रेऽधोदेशसंयोगानुकूलव्यापाररू
पंपातमात्रं तु नापायः। वृक्षमजहत्यपि पर्णे भूमिं स्पृशति वृक्षात्पर्णं पततीत्यप्रयोगात्। गतिं विना त्ववधिना नापाय
इति कथ्यते इति हर्युक्तेश्च। अवध्यन्वययोग्यविभागं विनेति तदर्थः तत्र मानमुक्तम्। वृक्षस्य पर्णं पततीत्येवं भा
ष्ये निदर्शितमिति। तत्र हि वृक्षः पर्णविशेषणमिति अपायस्याविवक्षणात् षष्ठी भाष्य उक्तेति हेलाराजः। धावतोऽश्वा
त्पतति कुड्यात् पततोऽश्वात् पततीत्यादौ पततीत्युपात्तक्रियानाश्रयत्वेन तां प्रत्यश्वस्यापादानत्वमक्षतम्। तदुक्तं हरिणा
अपाये यदुदासीनं चलं वा यदि वाचलम्। ध्रुवमेवातदावेशात्तद् इति। परे तु एवं सति धावतः पततीत्यादावपादानत्वं कथमि राम
त्याशङ्कया ध्रौव्यस्याविवक्षितत्वात्सतोऽप्यविवक्षा भवतीति समाधानपरभाष्यासङ्गतिः। तधात्वर्थव्यापाराश्रयत्व
रूपस्य त्वदुक्तध्रुवत्वस्यात्रासत्वेन सतोऽध्रौव्यस्याविवक्षेत्यस्यासङ्गतेः। तस्मादवधिभावोपगमातिरिक्तावधित्वोप १०६

योगिव्यापारानाश्रयत्वे सतीति वक्तव्यम्। अयमेव ध्रुवपदार्थः। अपाये गतिविशेषस्स्युक्तः ध्रुवत्ववदपादानमिति सूत्रार्थः। आ
सादेरवधिभावोपयोगित्वाभिमानेन शङ्कारस्यात्पर्णमित्यादौ तदभावान्न तस्य तदुपयोगिता प्रकृते विद्यमानस्यापि त
स्य तत्त्वेनाविवक्षितत्वान्न तदुपयोगित्वं तस्येत्युत्तरमित्याहुः। न चाद्यपक्षे परस्परस्मान्मेषावपसरत इत्यत्र दोष इति
वाच्यम्। तत्र मेषपदोपात्तयोरेव क्रियाश्रयत्वं परस्परपदोपात्तयोर्विभागाश्रयत्वमेवेत्यदोषात्। अत एव देवदत्तयज्ञदत्ता
वन्योन्यमाश्लिष्य तद् इत्यादौ तयोः कर्मत्वसिद्धिः। अन्यथा परत्वात्कर्तृत्वमेव स्यात्। आत्मानमात्मना हन्तीत्यादावन्तः क
रणाद्युपाधिभेदवत् प्रकृते शब्दरूपोपाधिभेदेन भेदः शब्दालिङ्गितार्थस्यैव भानात्। स्पष्टा चेयं रीतिः कर्मवत्कर्मणेति
सूत्रे भाष्ये। हरिणा तु उभावप्यध्रुवौ मेषौ यद्यप्युभयकर्मके। विभागे प्रविभक्ते तु क्रिये तत्र व्यवस्थिते इति तत्तद्व्यक्तित्वेन
विभागस्य बुध्या प्रविभागे तत्तद्विभागानुकूलक्रियावत्त्वस्यापरत्राभावादु भयोरपि ध्रुवत्वमित्यर्थः। तदेवोक्तं मेषान्त
रक्रियापेक्षमवधित्वं पृथक् पृथक्। मेषयोः स्वक्रियापेक्षं कर्तृत्वं च पृथक् पृथगिति। अत्र वदन्ति। वस्तुतस्तत्तन्निष्ठयो
र्भेदेऽपि सधातुना निवृत्तभेदस्यैवोपादानाद् उभयोरपि तत्क्रियाश्रयत्वेन परत्वात् कर्तृत्वापत्तेरत एवैकशेषसूत्रे भा
ष्ये उक्तम्। न वै तिङन्तान्येकशेषं प्रयोजयन्ति क्रियाया एकत्वाद् इति। अपसरणं विभागपूर्वकं पृष्ठतो गमनमित्यन्यत्र

लमं· विस्तरः। धात्वर्थे प्रकृतत्वं न शब्दोपात्तत्वं किंतु विवक्षितत्वमात्रमत एव धनुषा विध्यतीत्यत्रापादानसंज्ञां बाधित्वा
१०७ करणसंज्ञा इति भाष्यं संगच्छते। शरनिःसरणं प्रत्यवधिभावोपगमेनैव च धनेकरणताभ्युपगमेनोभयोरपि निमित्त
निमित्तिभावेनस्थित्या युगपद्विवक्षायां विप्रतिषेधोपपत्तेः। एवमन्यत्रापि बोध्यम्। कंसपात्र्यामन्नं भुङ्क्ते इत्यस्य त
त्रस्थितमन्नं ततउद्धृत्य भुङ्क्ते इत्यर्थ इति तत्राप्युभयविवक्षा अपादानत्वशक्त्याश्रय एवावधिरित्युच्यते। यत्तु विभा
गः पञ्चम्यर्थः। आश्रयत्वं प्रकृतिप्रत्ययार्थयोः संसर्गः। विभागस्य च जन्यजनकभावेन धात्वर्थेऽन्वयः। यद्वा विभागआ
श्रयश्च पञ्चम्यर्थ इति। तन्न। वृक्षापादानकेत्येवं बोधानुभवात्। वृक्षाद्विभजत इत्यादौ विभागस्य बोधाद्यापत्तेश्च।
तत्रापादानस्यैव पञ्चम्यर्थत्वे किमर्धजरतीयेन। आद्ये प्रकृत्यर्थविभक्त्यर्थयोस्तत्कृतस्याभेदान्वयस्य त्यागापत्ति
श्च। वृक्षात्पर्णं पतति। पतेर्विभागजन्यः संयोगोऽर्थः। तत्र विभागे पञ्चम्यर्थो विशेषणं प्रकृत्यर्थश्च प्रत्ययार्थे। वृक्षरूपापा
दानकविभागेत्यादिरीत्या बोधः। वस्तुतोऽपादानवृक्षीयं पर्णकर्तृकं पतनमिति बोधः। वृक्षात्पर्णं भूमिं पतति अत्र विभागज
न्यसंयोगानुकूलव्यापारो धात्वर्थः विभागश्च फलतावच्छेदकः। वृक्षं त्यजतीत्यादौ विभागानुकूलो व्यापारोऽर्थ इति कर्म राम
त्वमेव। वृक्षात्फलं त्यजतीत्यादौ विभागजन्यसंयोगानुकूलव्यापारोऽर्थः। स्पन्देर्न विभागोऽर्थ इति वृक्षे स्पन्दत इत्येव। १०७

चष्कते स्त्वा स नाच्चलित इति प्रयोगाद् इत्येव विभागार्थत्वम्। वृक्षाद्विभजत इत्यादौ विभागजन्यपूर्वदेशसंयोगा[illegible]
द्वकाद्विद्योतते विद्युदित्यत्र विद्योततेर्विभागजन्यसंयोगानुकूलक्रियारूपनिःसरणपूर्वकविद्योतने वृत्तिः। बलाहकापा
दानकविभागजन्यसंयोगानुकूलक्रियोत्तरकालिकं विद्युत्कर्तृकं विद्योतनमिति बोधः। इदमुपात्तविषयमित्युच्यते
। बलाहको नाम धूमज्योतिःसलिलमरुतां सङ्घातः। ततोवयवभूतज्योतिषो भेदविवक्षया विभागविलक्षणात्वावधिः
। यदा तु तेजस आधारत्वेन स विवक्ष्यते। तदा बलाहके विद्योतत इति सप्तमी। यदा त्वभेदेन विवक्षा तेजोमयत्वात्प्रकाशन
सामर्थ्ये उदकधूमादेस्तत्प्रकाशप्रतिबन्धकत्वाविवक्षणात्। तदा बलाहको विद्योतत इति। यदा तु प्रत्यक्षसिद्धमागमनं
मनसि निधाय कुतो भवानिति प्रश्ने पाटलिपुत्रादिति उत्तर पति तत्राकाङ्क्षावादोक्तरीत्या वाक्यैकदेशन्यायेन बोधः। एत
दपेक्षितक्रियमित्युच्यते। वृक्षात्पवतीति तु निर्दिष्टविषयम्। घटाद्भिन्न इत्यादावप्यनेनैवापादानत्वम्। सूत्रेऽपाय
शब्देन भेदस्यापि ग्रहणम्। पञ्चमीविभक्ते इत्यत्र विभक्तशब्देनैव। तन्मूलकसंबन्धविवक्षायां घटीयो भेद इति अपि। १
भिदिर्विदारण इत्यत्र भेदज्ञानविषयत्वमपि विदारणम्। एकत्वेन गृहीतस्य तथा बोधेनु द्विविदारणस्य तत्रापि सत्वाद् इत्य
न्यत्र विस्तरः। अधर्माज्जुगुप्सति। अत्रानिष्टसाधनताज्ञानरूपा निन्दा जुगुप्सतेरर्थः। विषयता पञ्चम्यर्थः। जुगुप्साविराम

ल·मं· प्रमादार्थानामुपसंख्यानमिति वार्तिकात्। अनिष्टसाधनताज्ञानपूर्वकंवर्तौनिवर्त्तत इत्यर्थ इतिभाष्यकृन्मतम्। तेनध्रु
१०८ वमपाये इत्येवापादानत्वमाश्रित्य वार्त्तिकप्रत्याख्यानात्। धर्माद्विरमति। प्रागभावसाधारणकृत्यभावानुकूलो व्यापा
रोविरमतेरर्थः। योगक्षेमसाधारणी चात्रानुकूलता। सचव्यापारोधर्मविषयोपेक्षाविशेषरूप। तदुक्तंभाष्ये यदायमनु
ष्योनास्तिकबुद्धिर्भवति सपश्यति नेदं किंचिद्धर्मोनाम नैनंकरिष्यामीति सबुध्यासंप्राप्यततोनिवर्त्तत इतितेनहिकदापि
धर्मनाचरणेऽपितथा प्रयोग इति लभ्यते। एतेनजीवनकालावच्छिन्नःकृत्यसमानाधिकरणकृतिध्वंसोविरमतेरर्थः। कृ
तिध्वंससर्वैकविषयैव। जीवनमपि कर्तृसंबन्ध्येव। सामानाधिकरण्यं च समभिव्याहृतकर्तृपदबोध्यशरीरजातीय
शरीरघटितम्। चैत्रादिपदैः शरीरविशिष्टात्मबोधनात्। साजात्यं च चैत्रादिपदोपस्थापितचैत्रत्वादिजात्यैव। तेनभावि
देहान्तरावच्छेदेन धर्माकरणेऽपि वर्त्तमानशरीरावच्छिन्नचरमकृतिध्वंसमादाय विरमतिप्रयोगसिद्धिः। युवशरीराव
च्छेदेन धर्मंकुर्वत्यपि बालशरीरावच्छिन्नकृतिध्वंसमादाय न विरमतीति प्रयोगः। नापि पूर्वपरकालयोर्धर्मकरणेम राम·
ध्ये मुहूर्त्तमात्रमकरणे विरमतीति प्रयोगः। तत्कृतिध्वंसस्य कृतिसमानाधिकरणत्वात्। एवमधर्मो विषयतेति परास्त
म्। धर्माद्विरतोऽपि पुनः प्रवृत्त इत्यादेरनापत्तेश्च। धर्मात्प्रमाद्यति। अनिष्टसाधने वस्तुनि समानदेशत्वसमानकालत्वा

यत्संबन्धेनाधिकारविशिष्टेष्टसाधनत्वाभाववज्ज्ञानमनिष्टसाधनत्वज्ञानं बाधात्वर्थः। पञ्चम्यर्थो विषयत्वं ज्ञानान्वयि। जुगु
प्सादीनां यद्विषयत्वेन विवक्षा तदपादानम्। तत्पूर्वकनिवृत्तिपर्यन्तं सर्वत्र धात्वर्थ इति तद्भाष्यमतम्। चोराद्बिभे
ति। त्रायते वा। अनिष्टज्ञानं भयम्। अनिष्टपरिहारस्त्राणम्। अनिष्टहेतुरत्रापादानम्। भीत्रार्थानां भयहेतुरिति सूत्रात्।
चोरापादानकानिष्टज्ञानं तदपादानकानिष्टपरिहार इति बोधः। सूत्रे भयहेतुरित्यस्य भयैकदेशानिष्टहेतुरित्यर्थः।
यज्जन्यं भयमेव न प्रसिद्धं तत्र पञ्चमी न भवत्येव। तस्याद्दृष्टत्वे तु हेतुत्वारोपेण सा। एवमेवान्तरिक्षे न जुहोति पर
माणुं न पश्यतीत्यादेरुपपत्तिः। आरोपितस्यैव निषेधाद्बोधाच्च। भाष्यात्तु भयपूर्विका त्राणपूर्विका च निवृत्तिर्निव
र्तनाच्चानयोरर्थः। बुद्धिप्राप्तचोरापादानिकाप्रत्यासत्त्या तद्भयपूर्विका निवृत्तिस्तदपादानिकानिष्टपरिहारफलिकानि
वर्तनेति च बोध इति लभ्यते। चोरमध्यगतोऽपि तत्संपर्कफलवधादिति वर्तनात्तेभ्यो निवर्तत इत्युच्यते। एतद्विषये
ऽपि हेतुत्वापादानत्वाविवक्षायां षष्ठी भवत्येवेति बोध्यम्। अध्ययनात्पराजयते। कृत्यसाध्यत्वधीसमानाधिकरण
स्तद्विषयकोत्साहाभावो धातोरर्थः विषयोऽत्रापादानम्। पराजेरसोढ इति सूत्रात्। अध्ययनापादानको [illegible]
र्तृक उत्साहाभाव इति बोधः। तत्पूर्विका निवृत्तिर्ग्लानिर्वा। अमून्परानयते इत्यत्र तिरस्कारानुकूलो व्यापारो धात्व

ल॰मं॰ र्थः। ५ आदौ अनिष्टं धात्वर्थः अध्ययनजन्यमनिष्टमिति बोध इति तु न युक्तम्। तथा बोधानुभवात्। असो [illegible] शब्देन तद
१०९ र्थालाभाच्च। प्रेक्षापूर्वकारी मनुष्योऽध्ययनस्य दुःखत्वदुर्धरत्वादि पर्यालोच्य बुध्या प्राप्य ततो निवर्तते इति भाष्ये [illegible]
सर्वथाऽध्ययनाप्रवृत्तावप्यस्य प्रयोगस्येष्टतया तत्रानिष्टस्याध्ययनजन्यत्वासंभवाच्च। यवेभ्यो गां वारयति। अ
ग्नेर्माणवकं वारयति। कूपादन्धं वारयति। भक्षणसंयोगादिजनकव्यापाराभावानुकूलो व्यापारो धात्वर्थः। अभाव
प्रतियोगिव्यापारजन्यफलाश्रयोऽपादानम्। वारणार्थानामीप्सित इति सूत्रात्। वारणार्थधात्वर्थफलाश्रयत्वमत्रेप्सि
तत्वम्। तेन भक्षणसंयोगाद्याश्रयत्वाद्यवादीनामपादानत्वम्। अनुकूलता चात्र योग्यतारूपैव। तेन प्रतिषिद्धे गवि
भक्षयत्यपि अयं वारयति तथापि न निवर्तत इति प्रयोगसिद्धिः। अप्रवृत्तवारणेऽप्ययं प्रयोगः। यदी मा गावस्तत्र गच्छ
न्ति ध्रुवं सस्यनाशस्तन्नाशे धर्मो राजभयं च बुध्या प्राप्य निवर्तयतीति भाष्यात्। उक्तव्यापाराभावानुकूला निवर्त
नाचेतन्मते धात्वर्थः। अन्ये त्वभिमुखदेशगमनत्वेनान्धस्य कूपपतनमिच्छाविषयः। एकान्तरीयकविषभोजनप्र
सक्तौ तद्वारणकर्तरि चैत्रं विषाद्वारयतीति प्रयोगो भवत्येव। विषस्य विषत्वेनेच्छाविषयत्वाभावेऽपि भक्ष्यत्वेनेच्छा राम॰
विषयत्वात्। मातुर्निलीयते कृष्णः। कृष्णकर्मकदर्शनाभावप्रयोजकदेशविशेषस्थितिर्धातोरर्थः। धात्वर्थदर्शन

कर्तृत्वेऽपादानम्। तत्पूर्वकनिवृत्तिर्धातोरर्थः। तत्र मातुरपादानत्वेनान्वय इति भाष्यमतम्। दर्शने मातृकर्तृकत्व
[illegible]गम्यम्। उपाध्यायादधीते। उच्चारणोत्तरकालिको नियमपूर्वको ग्रन्थस्वीकारानुकूलो व्यापारो धात्वर्थः।
[illegible]रणाश्रयोऽत्रापादानम्। अपादानत्वेनैव बोधः सर्वत्र। उपाध्यायान्निःसरन्तं ग्रन्थमधीते इत्यर्थः। अतिप्रसङ्गस्त्वा
नभिधानाद्वारणीय इति भाष्यमतम्। ब्रह्मणः प्रजाः प्रजायन्ते। उपादानकारणमत्रापादानम्। जनिकर्तुः प्रकृतिरिति
सूत्रात्। सूत्रे प्रकृतिरुपादानकारणम्। ब्रह्मापादानिका प्रजाकर्तृकोत्पत्तिरिति बोधः। ब्रह्मणो निःसरमाणा जायन्त
इत्यर्थः। निःसरणं लोकप्रसिध्या अयं यद्यस्माज्जायते ततो निर्गच्छतीति लोकव्यवहारात्। स च व्यवहार उपादा
नकारणविषय एवेति भाष्यमतम्। पुत्रात्प्रमोदो जायते इत्यादावुपादानत्वारोपेणापादानत्वबोध्यम्। हिमवतो ग
ङ्गा प्रभवति। प्रथमप्रकाशोऽत्र धात्वर्थः। तदाधारो हिमवदादिरत्रापादानम्। हिमवदपादानको गङ्गाकर्तृकः प्रथ
मः प्रकाश इति बोधः। हिमवतो निःसरमाणा प्रकाशत इति वार्थः। प्रासादात्प्रेक्षते इत्यादौ वाक्यैकदेशन्यायेन
बोधः। पञ्चम्यर्थः ल्यबन्तार्थक्रियाकर्म। आसनात्प्रेक्षते इत्यादावुपविश्येत्याद्यर्थोऽधिकरणं पञ्चम्यर्थः। प्रा
सादादितो निःसरता चक्षुषा [illegible] इत्यादावभिमत[illegible] अर्थः। प्रासादस्थपुरुषान्निष्क्रमणमेव प्रासादा[illegible]

ल·मं· [illegible]तिभाष्यमतम्। वनाद्ग्रामो योजने योजनं वा। अत्रान्यवहितोत्तरत्वं पञ्चम्यर्थः। स्वान्यवहितो[illegible]त्तित्वं प्र
११० थमासप्तम्योरर्थः। एवं च वनान्यवहितोत्तरयोजनान्यवहितोत्तरदेशवृत्तिर्ग्राम इति बोधः। कार्तिक्या आग्रहायणी
मासे इत्यत्र स्वावधिकत्वं पञ्चम्यर्थः। स्वान्यवहितोत्तरकालवृत्तित्वं सप्तम्यर्थः। कार्त्तिक्यवधिकत्रिंशत्तिथ्या
त्मकमासान्यवहितोत्तरकालवृत्तिराग्रहायणीत्यर्थः। वनान्निःसृत्य योजने गते ग्राम इत्यतः प्राप्य इत्यध्याहारे
ण बोधः। निःसृत्येति परावरयोगे चेति ल्यप्। वनावधिकविभागानुकूलव्यापारसंबद्धे योजने गते ग्रामः प्राप्य इति बो
धः। योजनमित्यस्य प्रथमान्तत्वे गतं चेदिति शेषः। कार्तिक्या इत्यादेरपि ततः प्रभृति गते मासे आग्रहायणीत्यर्थ इति
भाष्यमतम्। अत्र सर्वत्र भाष्यसंमत एवार्थे साधुत्वं यथोत्तरं मुनीनां प्रामाण्यात्। सर्वत्र तत्तत्कारकत्वाविवक्षायां
षष्ठ्याः साधुत्वमिष्टमेवानभिधानं वेति तत्त्वम्। घटादन्य इत्यादौ स्वप्रतियोगिकभेदसंबन्धः पञ्चम्यर्थस्तेन प्र
कृत्यर्थस्यान्यस्मिन्नन्वयः। एतेन घटादितरो व्याख्यातः। अन्यारादितरर्ते दिक्शब्दाञ्चूत्तरपदाजाहियुक्ते इति राम
पञ्चमी। अन्य इत्यर्थग्रहणमिति तु भाष्यानुक्तत्वादितरग्रहणाच्चायुक्तमित्यन्यत्र निरूपितम्। घटाद्भिन्न इत्या
दौ तु गतिरुक्ता। वनादारात्। आराद्दूरसमीपयोः। ऋते कृष्णान्नोत्पद्यते सुखम्। अत्र ऋते शब्दार्थः संसर्गाभावः। १६

प्रतियोगित्वं पञ्चम्यर्थः। कृष्णशब्दस्तद्भक्तिलाक्षणिकः। कृष्णभक्तिप्रतियोगिकाभावप्रयोज्यः सुखकर्तृकोत्पत्त्य
भाव इति बोधः। कृष्णादृते दुःखम्। अत्र ऋतेशब्दार्थस्य सामानाधिकरण्येनेतरत्रान्वयः। कृष्णभक्त्यभावसमाना
धिकरणं दुःखमिति बोधः। कृष्णादृते नरः शोच्यः। अत्राभाववान् तदर्थः। कृष्णभक्त्यभाववान् नरः शोच्य इति बो
धः। कृष्णादृते न धनुर्धर इत्यत्र भेदवान् तदर्थः। कृष्णभिन्नो न धनुर्धर इति बोधः। एतद्योगे द्वितीयापि। यथा ऋते
वातं वृक्षः पतति वाताभाववान् वृक्षः पततीति बोधः। वृक्षपतने वातजन्यत्वाभावलाभस्त्वार्थः। पूर्वो ग्रामात्। उद
याचलसन्निहितदेशः पूर्वपदार्थः। पञ्चम्यर्थोऽवधित्वम्। पूर्वत्वं च तदपेक्षोखण्डोपाधिः। एवं परत्वाद्यपि। ग्रामाव
धिकपूर्वत्ववान् इत्यादिक्रमेणान्वयः। चैत्रात्पूर्वः फाल्गुनः। प्रतियोगितद्ध्वंसानधिकरणकालभावः पूर्वपदार्थः
। तत्तदवधिबोधकपदसमभिव्याहारवशाच्च तद्रूपप्रतियोगितद्ध्वंसानधिकरणकालस्य तत्त्वेन भानम्। चैत्राव
धिकपूर्वकालभवः फाल्गुन इति बोधः। प्रतियोगितद्ध्वंसानधिकरणकालत्वस्य शक्यतावच्छेदकत्वे गौर
वम्। प्रत्येकखण्डशः शक्तौ शक्त्यानन्त्यम्। चैत्ररूपप्रतियोगिचैत्रध्वंसतदुभयानधिकरणचैत्रावधिककाल
भवः फाल्गुन इति बोधाङ्गीकारे एकस्य चैत्रस्य स्थाने कथान्द्याङ्गीकारे गौरवमनुत्पत्तिश्चैवमन्यत्रापि बोध्यम्।

ल·मं· कालस्य क्रियामात्रपरिच्छेदकत्वात् तद्भवपर्यन्तं पूर्वादिशब्दानामीदृशे तु लक्षणा। लक्षणाभावे तु चैत्रात्पूर्वकालु
१११ न इत्येव प्रयोगः। अस्तीत्यादेरध्याहारः। पूर्वमित्य धिकरणशक्तिप्रधानम्। चैत्रात्पूर्वो माघदृत्यादौ तात्पर्यवशाद्
यथायथं त्रिंशद्दिनव्यवहितस्योक्तकालस्य तत्त्वेन भानम्। चैत्रात्परः। अत्र तत्तदवधिसमभिव्याहारवशात् कृष्ण
साधिकरणकालः परशब्दार्थः। कृष्णात्परोऽर्जुन इत्यत्र कृष्णोत्पत्तिकालध्वंसाधिकरणकालः परत्वेन परशब्दार्थः त
त्रैव कृष्णस्यावधित्वं तथा व्यवहारात्। प्रयागादुत्तरं काशीत्यादौ संयुक्तसंयोगवद्देशउत्तरत्वेनोत्तरमित्यधिकरण
शक्तिप्रधानाव्ययार्थस्तस्य च पूर्वदक्षिणपश्चिमादेस्तात्पर्यवशाच्चत्वेन तत्तत्प्रयोगेषु भानम्। गृहाद् गङ्गा मम परा
काश्याः सैवापरा ममेत्यादौ विप्रकृष्टदेशस्थः सन्निकृष्टदेशस्थश्च परत्वादिना परापरशब्दार्थः। अवधिश्चाव्ययार्थः
। गृहावधिकमत्संबन्धिकपरत्ववती गङ्गेत्यादिक्रमेण बोधः। ममेत्यत्र तु न पञ्चमी। प्रत्यासत्त्या यस्य पञ्चम्युपस्थिता
कांक्षा तद्वाचकादेव तत्तदनिमित्तविभक्तिस्वीकारात्। परादिपदं चावधावेव नियताकांक्षं न संबन्धिनीति स्प राम
ष्टमेव। प्राक्प्रत्यग्वा ग्रामादिति पूर्वादिशब्दैर्व्याख्यातम्। भवात्प्रभृति आरभ्य वा सेव्यो हरिः। अत्र प्रभृतीत्यारभ्ये
त्यर्थकमव्ययम्। तदर्थयोगे पञ्चमी। अपादाने पञ्चमीति सूत्रे यतश्चाध्वकालनिर्माणं ततः पञ्चमी कार्तिक्या आग्र १११

[illegible]णीमासेइतिवार्तिकप्रत्याख्यानाय भाष्येउक्तमिदमत्रप्रयोक्तव्यंसन्नप्रयुज्यतेकार्त्तिक्याःप्रभृत्याग्रहायणीमा
[illegible] इति।तेनैतदर्थयोगेपञ्चमीतिवचनसत्त्वं सूचितम्।अतएवतदप्रयोगेपि पञ्चमीसिद्धिः।अवधिमादायेतित द
[illegible] आरभ्येत्यस्यचैतदर्थकतापि। तस्यावधित्वंचसमभिव्याहृतपदार्थापेक्षम्। यथाप्रकृते मरणान्तकालस्य भवोच
[illegible]।मरणान्तकालावधिभवकालमादायतावत्कालं हरिः सेव्य इति बोधः।आरभ्येत्यस्यगृहीत्वेत्येतन्मात्रा[illegible]त्वञ
[illegible]आरभ्येत्यादौकर्मत्वाद्द्वितीया।प्रभृतिशब्दस्यतुभधातुत्वेनतदर्थस्याक्रियात्वात्नतद्विशेषणेद्वितीया।तदर्थक
स्यारभ्येत्यस्यापिवाक्यैकदेशन्यायेनतदर्थकतेतिनतद्विशेषणस्यतत्त्वम्।यद्वाभवावधिकेमरणान्तकालेभवकाल
मादायहरिःसेव्यइतिबोधः।तत्रगम्यमानक्रियापेक्षभवस्यावधित्वमित्यपादानत्वादेवात्रपञ्चमी।तच्चावधि
मादायेत्याद्यर्थयोगेनतद्बोधकप्रभृत्यादियोगेनचगम्यते।अप्रयोगेपिवाक्यैकदेशन्यायेनतत्प्रतीतिः पञ्चमीबलादे
[illegible]तात्पर्यवशाच्च।एवंकार्त्तिक्याआग्रहायणीमासेइत्यत्रापिकार्तिक्यवधिकेआग्रहायणीघटितेमासेकार्त्तिकीमादा
यगतेसतिआग्रहायणीतिबोधइत्यलम्।यदात्वारभ्येत्यस्यप्रथमक्रियारूपमारम्भंकृत्वाइत्यर्थस्तदातद्योगेसेस
[illegible]मासंयावत्सपूजयेदितियथा।ग्रामाद्बहिः।बहिःशब्देनसमभिव्याहृतपदार्थ[illegible]का

ल॰ म॰ नधिकरणस्तत्सन्निहितदेशस्तत्स्थवस्तु च बहिष्टेनोच्यते बहिर्योगे पञ्चमी समासविधानसामर्थ्यात्तद्योगे पञ्चमी।
११२ बहिष्ट्वं च नियतमवध्याकाङ्क्षमिति सपञ्चम्यर्थः। अपहरेः परिहरेः संसार इत्यत्रापपरीकृते शब्दसमानार्थौ। हरिश
ब्दस्तु मुक्तिपरः। आमुक्तेः संसारः। अत्र मर्यादाङोऽर्थः। तत्र मर्यादा द्विविधा। कालरूपा देशरूपा च। कालगतमर्यादात्वं
स्वस्वोत्तरकालोभयप्रागभावाधिकरणकालभवोयः समभिव्याहृतपदार्थस्तदनधिकरणत्वम्। मुक्तिपदं तत्काल
परम्। मर्यादामर्यादिभावसंबन्धः आङ्द्योत्यः पञ्चम्यर्थः आङ्मर्यादाभिविध्योरिति सूत्रस्वरसात्। मुक्तिमर्यादकः
संसार इति बोधः। संसारे मुक्तिकालप्रागभावाधिकरणनिरूपिततद्भिन्नकालावृत्तित्वविशिष्टव्यापकताबोधस्त्वा
र्थः। एतदर्थद्योतकयावं च चूडब्दयोगे तु ततोऽन्यत्रापि दृश्यत इति द्वितीया। कार्त्तिक्या यावच्छीतमिति यथा। प्रभृत्य
र्थयोगे पञ्चमी। कार्त्तिकी प्रभृति वैशाखी मर्यादकं शीतमित्यर्थः। शीते कार्त्तिक्यादि वैशाखीपूर्वतिथ्यन्तकालनि
रूपिततद्भिन्नकालावृत्तित्वसमानाधिकरणव्यापकताबोधस्त्वार्थः। व्यापकत्वमन्यत्रोक्तदिशोह्यम्। प्रयागात् प्र
भृत्या काश्या वृष्टो देव इत्यादौ देशो मर्यादा। देशगतमर्यादात्वं च स्वस्वोत्तरदेशयोः प्रयागतदाद्यन्तरालदेशवृत्ति सम राम
भिव्याहृतपदार्थवृष्ट्याद्यनधिकरणत्वम्। प्रयागादिकाशीमर्यादकवृष्टिकर्त्ता देव इति बोधः। वृष्टौ प्रयागादिका ११२

[illegible] पश्चिमदेशनिरूपितस्वभिन्नावृत्तित्वसमानाधिकरणव्यापकताबोधस्त्वर्थः। आसकलाद्ब्रह्म॥ आङ्‌ योग्योऽभि-
विधिरूपः संबन्धः पञ्चम्यर्थः। सकलव्यापकं ब्रह्मेति बोधः। सोऽपि द्विविधः। कालिको दैशिकश्च। आद्यो यथा। कार्त्तिक्या
चैत्रं यावच्छीतम्। कार्त्तिकीप्रभृति चैत्रान्तकालव्यापकं शीतमिति बोधः। चैत्रपदं तदन्त्यकालपरम्। अन्त्यं यथा। काशी-
तः पाटलिपुत्रं यावद्वृष्टो देवः। काशीप्रभृतिपाटलिपुत्रान्तदेशव्यापकत्वं वृष्टौ प्रतीयते। अनयोस्तात्पर्यवशात्कदा-
चिद्व्यापकत्वं तद्भिन्नकालावृत्तित्वविशिष्टं तद्भिन्नदेशावृत्तित्वविशिष्टं च प्रतीयत इति बोध्यम्। प्रद्युम्नः कृष्णात्प्रति। स-
दृशः प्रत्यर्थः। कृष्णसदृश इति बोधः। तिलेभ्यः प्रतियच्छति माषान्। अत्र ग्रहणपूर्वकं प्रत्यर्पणं प्रतिसमभिव्याहृतयच्छ-
तेरर्थः। तिलग्रहणपूर्वकं माषप्रतिदानमिति बोधः। शताद्बद्धः। हेतुहेतुमद्भावः पञ्चम्यर्थः। शतहेतुकबन्धनकर्मे-
ति बोधः। एवं जाड्याद्बद्ध इति बोध्यम्। धूमादग्निमानित्यादौ ज्ञाननिष्ठजन्यजनकभावस्य विषये आरोपो बोध्यः। पृ-
थग्विनानाना। रामं रामाद्रामेण वा। पञ्चम्यादीनां प्रतियोगित्वमर्थः। पृथक्त्वं गुणविशेष इत्येके। भेद इत्यन्ये। अन्येइ
मौऽन्यतरौ पृथग् जाताविति व्यवहारो गौणः। विनानानाञ्‌ते शब्दसमानार्थे। स्तोकेन स्तोकाद्वा मुक्तः। करणमत्र
विभक्त्यर्थः स्तोकशब्दः स्वप्रवृत्तिनिमित्ताल्पत्वधर्मपरः। शुक्लादिवदेते केवलधर्मपरा अपि। एवं चा[illegible]त्वत्रचनता॥

ल. मं. सत्वत्वं न सर्वनामपरामर्शयोग्यत्वम्। करणत्वं च तस्य परंपरया। ईदृशार्थ एव साधुत्वम्। करणे च स्तोकाल्पकृच्छ्रक
११२ तिपयस्यासत्ववचनस्येति सूत्रात्। तेन ह्यत्र तृतीयापञ्चम्यौ। एवं कृच्छ्रादियोगेपि। ग्रामस्य दूरात् दूरेण दूरं वा ग
तं अत्र पञ्चम्याद्यर्थः प्रातिपदिकार्थे। दूरदेशवृत्तिदूरशब्दार्थः। षष्ठ्यर्थः संबन्धः। ग्रामसंबन्धिदूरदेशवृत्तिगमनमि
ति बोधः। एतेन ग्रामस्यान्तिकादित्यादिव्याख्यातम्। समीपदेशवृत्त्यन्तिकार्थः। इति पञ्चमी। अथ षष्ठी॥ षष्ठ्यर्थः संब
न्धत्वेन तत्तद्रूपेण च स्वस्वामिभावादिः संबन्धः संबन्धत्वेन क्रियाकारकभावश्च। अत एवानेकसंबन्धसत्वेपि स्वत्वा
दिसंबन्धविशेषतात्पर्येण चैत्रस्य नेदं वास इति प्रयुज्यते। अत एव कशातं षष्ठ्यर्था इति षष्ठीस्थानेयोगेति सूत्रस्थं
भाष्यं सङ्गच्छते। द्वितीयादितश्च क्रियाकारकभावस्य तत्तद्रूपेणैव बोधः तथैवानुभवात्। मातुः स्मरतीत्यादौ च तत्त
द्रूपेण बोधे द्वितीयादीनां बाधिकानां सत्त्वात् संबन्धत्वेनैव बोधः। मातृसंबन्धिस्मरणमिति नव्याः। प्राञ्चस्तु अत्रापि क्रि
याकारकभावमूलकं विशेषणत्वरूपं विषयत्वमेव निमित्तत्वमेव वा तत्त्वेन संबन्धत्वेन वा विवक्षितम्। अत एव हरि
णा। संबधः कारकेभ्योन्यः क्रियाकारकपूर्वकः। श्रुतायामश्रुतायां वा क्रियायामभिधीयते इति। क्रियाकारकपूर्वकत्व राम.
मेव संबन्धस्योक्तम्। क्रियाकारकभावसंबन्धः कारणं शेषसंबन्धस्तु फलभूतः। यथा राज्ञः पुरुष इत्यत्र राजपुरुषो ११२

कर्तृसंप्रदानरूपाव भूतां राजा पुरुषाय ददातीति। तन्मूलकस्वस्वामिभावप्रतीतौ कर्त्रादिविशेषरूपतानवगमः। कारकश
ब्दास्तु लोके करणत्वादिशक्तय उच्यन्ते अश्रूयमाणादानादिक्रियासंबन्धलक्षणकार्यानुपपत्त्यानुमीयमाना सन्नि
हितेति तन्मुखेन समन्वयः। सिद्धस्वभावानां द्रव्याणां तां विना परस्परसंबन्धाभावात्। क्रियादिनिःश्रयणीवसंबन्धं क
रोति। एवं च संबन्धिनोरप्यनुमीयमानक्रियानिमित्तत्वरूपं कारकत्वमस्ति। मातुः स्मरतीति श्रुतायाम्। तत्र हि क्रिया
कर्मत्वमूलक उक्तः संबन्धः। सामीप्याद्यपि बुद्धिस्थैकदेशाधिकरणकस्थितिक्रियाकर्तृत्वनिमित्तकमित्याद्यूह्यम्।
अतएव पर्वतस्य वृक्षादिति न। वृक्षपर्वतयोराधाराधेयभावमूलकसंबन्धाभावात्। संयोगादिनाधाराधेयभावमूल
को विपरीतं तस्यैव तन्मूलकत्वात्। किंच संयोगो न संबन्धः संबन्धस्य पदार्थयोजनामात्रहेतुत्वात्। संयोगस्य स्वतः
पदार्थत्वात्। सांसर्गिकविषयतायास्तस्याभावाच्च। संबन्धश्च षष्ठ्यादिभिरेवोच्यते। संबन्धपदेनापि सांसर्गिकविषयता
वत्वेन नोच्यत इति संबन्धः सर्वथापदागम्यः। संयोगस्तु न कदापि षष्ठ्यादिभिस्तयाविषयतयोच्यते। इमौ संयुक्ताविति
वान् पर्वत इत्याद्यर्थमसत्यमुपादानं गोमान् देवदत्त इत्याद्यर्थं च षष्ठ्युपादानमिति भाष्य उक्तम्। षष्ठ्यर्थ ... ति।

ल:मं. कविषयतयैव भासते। अतएव षष्ठी शेष इति सूत्रे भाष्ये राज्ञः पुरुष इत्यत्र राजा विशेषणं पुरुषो विशेष्य इत्युक्तम्। अन्य[illegible]त्रध्यं
विशेष्यतया विशेषणतया वा ब्रूयादित्याहुः॥ राज्ञः पुरुष इत्यत्र स्वस्वामिभावः षष्ठ्यर्थः सच स्वामित्वसमूहरूपः। यत्तु
११४ स्वामित्वं स्वत्वं वा षष्ठ्यर्थ इति तन्न। तस्यैकमात्रवृत्तितया संबन्धत्वायोगात्। संबन्धो हि संबन्धिभ्यां भिन्नः उभयसं-
बन्धी। नचतद्व्येकत्राश्रयतया परत्रनिरूपकतया स्त्येवेति वाच्यम्। निरूपकत्वस्य वृत्त्यनियामकतयोभयत्रसं-
बन्धवत्त्वप्रतीत्यनापत्तेः। उक्तं च हरिणा। द्विष्ठोप्यसौ परार्थत्वाद्गुणेषु व्यतिरिच्यते। तत्राभिधीयमानश्च प्रधाने
प्युपयुज्यतेइति। परार्थत्वाद्गुणानां परं प्रति विशेषणत्वेन विवक्षितत्वादित्यर्थः। अयं भावः। भेदे सति विशेषणत
या विवक्षितस्य संबन्धं विना विशेषणत्वासंभवेन तदाकाङ्क्षितत्वात् तत्र संबन्धो व्यतिरिच्यते उद्भूततया प्रतीय
तेइति तन्नैव षष्ठी विशेष्यस्य तु पदान्तरासमभिव्याहारे स्वार्थनिरूपितविशेष्यत्वेन भासमानत्वरूपे स्वनिष्ठत्वादेव
नविशेष्यता नियामकसंबन्धाकाङ्क्षा। तत्र विशेषणे शब्देन षष्ठ्यादिनांऽशतः प्रतीयमानः प्रधानेप्युपयुज्यते। राम.
तेष्वपि द्विष्ठत्वस्वभावत्वात्। राजादिनिरूपितविशेष्यतायां राजादिपदसन्निधाने प्रतीयमानायां उपकारको भवती
ति अर्थः। राज्ञ इत्यादेस्तु पदान्तरसमभिव्याहारं विनाप्यध्याहृतसंबन्धिसामान्यनिरूपितविशेषणत्वप्रतीतिरि ११४

तिविशेषः। राज्ञइतिहिस्वामित्वमवगम्यमानमन्यथानुपपत्त्यैवपुरुषेस्वत्वमवगमयति। अतःसंबन्धस्यबहिरङ्ग
त्वात्पुरुषादन्तरङ्गात्प्रथमैव। एवंचराजस्वामिकमितिततोबोधः। अतएवाग्रेकिंतदितिविशेषजिज्ञासापुरुषादि
पदैश्चतन्निवृत्तिः। एवंचसर्वत्रसंबन्धिद्वयवृत्तिधर्मसमूहःसंबन्धिनोर्भेदेसंबन्धः। स्पष्टंचेदंयस्मादधिकंयस्य
चेश्वरवचनंमितिसूत्रेभाष्ये। तत्रहिअधिब्रह्मदत्तेपञ्चालाइत्यत्रानेनब्रह्मदत्तेसप्तम्यांपञ्चालाद्वितीयाप्राप्तो
तिअधेर्द्योत्यस्यब्रह्मदत्तनिष्ठस्यसंबन्धस्यसप्तम्योक्तत्वेपितद्द्योत्यस्यपञ्चालनिष्ठसंबन्धस्यतयाऽसंप्रत्यया
द्इत्युक्तम्। उपपदविभक्तेःकारकविभक्तिर्बलीयसीतिसमाहितमित्यन्यत्। विशेष्यपदात्षष्ठीवारकयुक्त्यापितद्दू
रस्तबोध्यम्। अतएवस्वस्वामिभावेऽवयवावयविभावआधाराधेयभावःप्रतियोग्यनुयोगिभावःविशेषणवि
शेष्यभावसंबन्धइत्यादिर्व्यवहारः। तत्राभावप्रतियोगिनोःप्रतियोग्यनुयोगित्वसमूहःसंबन्धः। घटाभावभूतल
योस्त्वाश्रयाश्रयिभावःसंबन्धः। एवंकालादेरपि। एवंचषष्ठ्यासंबन्धोविशेषणत्वंचार्थइतिविशेषणादेवषष्ठी। अतएव
राज्ञःपुरुषइत्यत्रराजपदसान्निधानेप्रतीयमानंपुरुषेविशेष्यत्वरूपमाधिक्यंवाक्यार्थःराज्ञिप्रतीयमानतत्प्रतिद्वन्द्वि
विशेषणत्वंतुपदान्तरासमभिव्याहारेपिराज्ञइत्येतावन्मात्रेणप्रतीतेःषष्ठ्यर्थइतिउक्तंषष्ठीशेषइतिसूत्रेभाष्ये।

श. मं. किंच राज्ञ इत्युक्ते तत्तत्संबन्धाकाङ्क्षोत्थित्या तदुत्थापकस्वामित्वादिशक्तिरपि षष्ठ्यर्थ इत्यपि भाष्ये स्पष्टम्। यदा तु पु
१२५ रुषस्य विशेषणत्वविवक्षा तदा पुरुषस्य राजेत्यपि इत्यन्यत्र विस्तरः। ननु मम भ्राता इत्यादौ कः षष्ठ्यर्थः एकस्माज्ज
न्मेति चेत्। एकत्र स्थानेउषितानां पान्थानामपि संबन्धापत्तेरिति चेत्सत्यम्। एकोदरशायित्वमात्रेण न्यवहारनियाम
कः काल्पनिकोवयवावयविभावः सः यथानयोरर्धं तृतीयमित्यादावेकप्रदेशावस्थाननिमित्तकः काल्पनिकोवयवा
वयविभाव इत्यदोषात्। इदम नेकमन्यपदार्थे इति सूत्रेभाष्यकैयटयोः स्पष्टम्। एतेन सामानाधिकरण्यं न संबन्ध
इति सूचितम्। अन्नस्य हेतोर्वसति। हेतुहेतुमद्भावः षष्ठ्यर्थः हेतुशब्दोत्र वक्तात्पर्यग्राहकः। अन्नहेतुकोवासइ
तिबोधः। कृष्णस्य कृतिरित्यत्र कर्तृजिगतः कर्तृत्वत्र कर्मषष्ठ्यर्थः। कर्तृकर्मणोः कृतीति सूत्रात्। यत्त्वनयोरर्थयोर्ल
क्षणाग्राहकं सूत्रमिति तन्न। शक्तिग्राहकत्वस्यैवौचित्यात् लाक्षणिकार्थानुशासनस्य क्वाप्यभावात्। गङ्गायां घो
ष इत्यादौ आरोपिताधारत्वादिमतोप्यधिकरणादिसंज्ञा इति तत्र सप्तम्याः शक्तिरेव। आधारोधिकरणमित्यादावारो
पिताधारादेरपि ग्रहणमन्यत्रोक्तम्। कृत्प्रकृत्यर्थे कस्येत्येव कर्माकाङ्क्षाप्रदर्शनमनुशासनेन तत्र तस्या एव साधु राम:
त्वात्। अत एव पचन्नित्यादौ शत्रादिप्रकृत्यर्थे किमित्येवाकाङ्क्षाप्रदर्शनं षष्ठीनिषेधात्। एतेन विजातीयाकाङ्क्षा ११५

प्रदर्शनात् तिङ्प्रकृत्यर्थे कर्मत्वात् कृत्तकृत्यर्थकर्मत्वं विजातीयमित्यपास्तम्। कृतपूर्वी कटमित्यादौ तु न कर्त्तृकर्मणो
रिति षष्ठी। तत्र कृतीत्येतत्सामर्थ्येन कृदन्तशक्तिज्ञानसहकारेणोपस्थितकृत्प्रकृत्यर्थक्रियायाः कर्त्तृकर्मणोः षष्ठीति
तदर्थात्। अन्यथा तिङ्योगे निषेधेन कृद्योग एव षष्ठीसिद्धौ तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेवेत्यन्यत्र विस्तरः। प्रकृते च कृतवदित्यत्र न
कर्मणि क्तः द्वितीयानापत्तेः। किन्तु फलांशे आहार्याभावारोपमात्रेणास्याकर्मकत्वं स्वीकृत्य भावे क्तः कार्यः। यद्वा कर्म
विशेषस्य तत्तद्रूपेण प्रागन्वयाविवक्षया अकर्मकत्वाद् भावे क्तः स च कृतपूर्वी अधीतीत्यादिवृत्तिविषय एव। तदुक्तं
भाष्ये यदा वाक्यं न तदा प्रत्ययः यदा प्रत्ययः सामान्येन तदा वृत्तिरिति॥ न तदा प्रत्ययः न तदा भावे प्रत्ययः सकर्मकत्वात्
।यदा प्रत्ययः। भावे इति शेषः तदा वृत्तिरेव। सा च न कदापि कर्मक्तान्तेनेत्याह सामान्येनेति। उक्तरीत्या कर्महीनार्थक
धातुप्रकृतिकक्तान्तेनेत्यर्थः। अनेन तादृशक्तान्तस्य वाक्ये न प्रयोग इति स्पष्टमेवोक्तम्। किञ्च यो सौ कृतकटयोर
भिसम्बन्धः सामानाधिकरण्यरूपः स उत्पन्ने तद्धितप्रत्यये निवर्त्तत इति च भाष्ये उक्तम्। तेन तद्धितेः कृते कृतः कट
इत्येवेति ध्वनितम्। अत एव घटं क्रियत इति न। ततः पूर्वं कृतमनेनेत्यर्थे पूर्वादिनिरिति तद्धिते कृते पश्चात्फलस्याश्र
याकाङ्क्षायां कटमित्यादेर्विशेषकर्मणोऽन्वयः। एतेनासामर्थ्यात् तद्धितो न स्यादित्यपास्तम्। न तदुत्पत्तिकाले साम

ल·मं· र्थ्याभावात्कारकान्वयोगुणीभूतक्रियायामपीतिस्पष्टमेव। तदुक्तं हरिणापि। विशेषकर्मसंबन्धे निर्भुक्तेपि कृतादिभिः।
११६ विशेषनिरपेक्षोन्यः कृतशब्दः प्रवर्त्तते। अकर्मकत्वे सत्येवं क्तान्ते भावाभिधायिनि। ततः क्रियावता कर्त्रा योगो भवति क
र्मणाम्। अविग्रहा गतादिस्थ्रा यथा ग्रामादिकर्मभिः। संबध्यते क्रिया तद्वत् कृतपूर्व्व्यादिषु स्थितिरिति। निर्भुक्ते प्रासे
वाक्ये इति शेषः। विशेषकर्मनिरपेक्षोन्यः भावक्तान्तः प्रवर्त्तते वृत्तिघटको भवति। सामान्यकर्म तु नान्तरीयकत्वा
द् अविवक्षितं तदाह। अकर्मकत्वे इत्यादि। ततः वृत्तेः अनन्तरं क्रियाद्वारकसंबन्धेन तद्धितार्थकर्त्रा कटमित्यादेः संब
न्धः। प्रकारान्तरमाह। अविग्रहेति। कर्त्तुः पृथग्ग्रहणरहितेत्यर्थः। एवं च प्रधानार्थकर्त्रा संसृष्टयापि क्रियया कारका
णामन्वय इति तदर्थः। प्रकृते च कृधातुक्तप्रत्ययपूर्वशब्दे निप्रत्ययशक्तिज्ञानसहकृततद्धितान्तशक्त्यैव पूर्वकाल
क्रियाकर्त्तॄणां परस्परविशिष्टानां बोधो न तु कृदन्तशक्तिज्ञानमपि तत्र सहकारि। अन्यत्र हुञः क्तस्य भावार्थक
त्वाभावेन तदन्तमात्रस्य पृथक् शक्तिग्रहे मानाभावात्। चतुर्णामेकार्थीभावे द्वयोरपि सोस्त्येवेति नात्र कृतो साधुत्व
म्। तण्डुलानां पाचकतर इत्यादौ तु न दोषः। तत्र पाचकादिशक्तिज्ञानसहकारेणैव समुदायादुपस्थितेः। एतेन निष्ठा रम·
न्तत्वात् कृद्ग्रहणाभावेपि षष्ठीनिषेधेन तदप्राप्तिरित्यपास्तम्। निष्ठान्तपदशक्तिज्ञानसहकारेणोपस्थितक्रिया ११६

न्वयिनोरेवतेनमिषेधात्। इति षष्ठी॥ अधिकरणसप्तम्या अधिकरणत्वशक्तिमानर्थः। सप्तम्यधिकरणे चेति सूत्रात्। सा शक्तिः कर्त्तृकर्मद्वारा क्रियाश्रयनिष्ठा। आधारोऽधिकरणमिति सूत्रबलात् इत्यन्यत्र निरूपितम्। तदुक्तं हरिणा। कर्त्तृकर्मव्यवहितामसाक्षाद्धारयत्क्रियाम्। उपकुर्वत्क्रियासिद्धौ शास्त्रेऽधिकरणं स्मृतमिति। लोके द्रव्यगुणक्रियाविषयमधिकरणम्। अत्र शास्त्रे कारकाधिकारात् क्रियाविषयमेव तत्। सा साक्षात्क्रियाश्रययोः कर्त्तृकर्मणोस्तत्संज्ञे बाधिके अतस्तद्व्यवहितामिति। यद्यपि कालः साक्षात्क्रियाधारः। तथापि कारकाधिकारे तरतमयोगो नास्तीति परंपरया क्रियाधारस्यापि ग्रहणम्। किंच तस्य तत्त्वविवक्षायां कालः पचति भूतानीति वत्कर्त्तृत्ववत्त्वात्। व्यवहितामित्युक्तेऽप्यसाक्षादित्युक्तिर्लोकानुसारेणान्वयोऽपि परंपरयैवेति सूचनाय। कटे आस्ते स्थाल्यां पचतीत्यादौ अधृते कर्त्तृकर्मणी क्रियां न संपादयत इत्यधिकरणं क्रियाधार उपकुर्वत् तस्याः क्रियामुपकरोतीत्यर्थ इति हेलाराजः। यद्यपि तण्डुलं पचतीत्यादौ धात्वर्थफलरूपकर्मद्वारा क्रियाश्रयत्वं तण्डुलादेरस्ति तथापि व्यापारजन्यफलाश्रयत्वस्य सत्त्वेन परया कर्मसंज्ञया बाधान्न दोषः। फलस्य स्वभिन्नक्रियाश्रयत्वाभावेन तण्डुलस्य सुतरां तदाश्रयत्वाभावाच्च। न च मोक्षे इच्छास्तीतिवत् मोक्षमिच्छतीति भवेतीत्यस्यापत्तिः। अन्तरङ्गत्वेन परत्वेन च कर्मत्वस्यैव प्रवृत्तेः। मोक्षे इच्छेत्यादौ प्रत्ययोपात्तसिद्धेच्छाद्वारास्तिक्रियायाम

स॰ म॰ न्वयस्याविवक्षिततत्त्वेनाधिकरणत्वम्। प्रकृत्यर्थसाध्येच्छाहारा तत्रान्वयेतु कर्मत्वात् षष्ठ्येवबोध्या॥ अधिकरणं त्रिधा। औपश्ले-
११७ षिकं वैषयिकमभिव्यापकं चेति। तदुक्तं हरिणा। उपश्लेषस्य चाभेदस्तिलाकाशकटादिषु। उपकारास्तु भिद्यन्ते संयोगिसमवा-
यिनाम्। अविनाशो गुरुत्वस्य प्रतिबन्धेस्वतन्त्रता॥ दिग्विशेषादवच्छेदइत्याद्यभेदहेतवइति। औपश्लेषिकवैषयिकाभिव्यापके-
षुत्रिष्वपि उपश्लेषोस्त्येव। उपकारः संबन्धः तन्निदानत्वेनव्यवहारः। कटेआस्ते इत्यादौ संयोगिन्याधारे कतिपयावयवव्या-
प्त्यैव संबन्धः। तिलेष्वित्यादौ समवायिनि समस्तावयवव्याप्त्या सः। खे शकुनय इत्यत्राकाशस्य तात्त्विकावयवाभावेन कल्पित-
देशत्वात् वैषयिकं कल्पितदेशापेक्षया चात्राप्युक्तान्यतर उपश्लेषः। गुरौ वसतीत्यत्र शिष्यस्य गुर्वधीनायां वृत्तौ वैषयिक-
मधिकरणं गुरुः। उपश्लेषोत्र बौद्धः। युद्धे सन्नह्यतीत्यत्र युद्धोद्देशेन कवचादिसंनहनप्रवृत्तेर्युद्धं विषयः। गङ्गायां घोष इत्य-
त्र गङ्गाशब्दः सामीप्याद्देशवृत्तिरित्यौपश्लेषिकमेवैतत्। अत्र गङ्गायां सामीप्याद्देशवृत्त्यधिकरणत्वारोपो बोध्यः। श-
त्रोरभावे सुखमित्यादौ बौद्धमेतत्। उपकारा [illegible] इत्यादि। अविनाशस्तिलस्थत उपकारः तैलस्य तिलविनाशे हि तैलं
विकीर्णं नश्येत्। पर्यङ्के शेत इत्यादौ शायितुर्गुरुत्वस्य प्रतिबन्धे पर्यङ्कस्य स्वतन्त्रतोपकारः। खे शकुनय इति आकाशे दिग्विशेष- राम
संबन्धात्स्वापरिवर्तनमुपकारः गुरुणा शिष्यस्य [illegible] इत्येवमादयोपकारा [illegible]। केचित्तु औपश्लेषिक ११७

मित्यस्योपसमीपश्लेषः संबन्धस्तत्कृतमित्यर्थः। तत्र च दीयते कार्यमिति सूत्रे भाष्ये यन्मासेऽतिक्रान्ते दीयते तस्य मास औप
श्लेषिकमधिकरणमित्युक्तेः। तदस्मिन्नधिकमिति सूत्रे संहितायामिति सूत्रे च भाष्ये स्पष्टमेतत्। तत्रौपश्लिष्टपदाध्याहा
रेण सप्तमीत्यपि तत्रैव भाष्ये स्पष्टम्। यत्किंचिदवयवावच्छेदेनाधारस्याधेयेन व्याप्तिरप्युपश्लेषः। यथा कटे आस्ते इति।
एवमेव गङ्गैकदेशे तरन्तीषु गोषु कूपैकदेशस्थिते गर्गकुले गङ्गायां गावः कूपे गर्गकुलमित्यादौ बोध्यम्। वैषयिकं तु अप्रा
प्तिपूर्वकप्राप्तिरूपसंयोगसमवायेतद्भिन्नसंबन्धेन यदधिकरणं तद् यथा खे शकुनय इत्यादि। अन्त्यं तु यत्र सर्वावयवा
वच्छेदेन व्याप्तिस्तद्यथा तिलेषु तैलं दध्नि सर्पिरिति। अन्त्यमेव मुख्यमधिकरणम्। आचार्यः किमधिकरणं न्याय्यं मन्य
ते यत्र कृत्स्न आधारात्मा व्यास इति स्वरितेनाधिकारः साधकतमं करणमिति सूत्रभाष्योक्तेः। अस्य न्याय्यत्वं च प्रकृत्य
र्थतावच्छेदकविशिष्टे तज्ज्ञानात्। न चैकदेशः तद्विशिष्टः। आद्ययोस्तु गौणमाधारत्वं तत्रैव भाष्ये उक्तम्। अव्यवहितसा
मीप्यमेवाधारत्वनियामकं न तु व्यवहितमिति संहितायामिति सूत्रे भाष्ये ध्वनितम्। व्यवहितसामीप्ये गङ्गायां घोष
इत्यादौ गङ्गाशब्दस्य तीरे लक्षणा। तदपि गौणमेवाधारत्वं सर्वावयवावच्छेदेन तीरस्य घोषसंबन्धाभावात्। कारका
धिकारे गौणाधारादीनामपि स्वरितत्वगुणपाठेनाधिकरणसंज्ञादिबोधनात् सर्वत्र तत्र विभक्तेः शक्तिरेवेति बोध्यम्। वैष

ल.मं. नासांख्यादिमतेद्रव्यत्वात्। योग्यत्वपूर्वं परयोर्बौद्धाधारस्याप्युपश्लेषनिरूपितस्यस्वीकारेणेकोयणचीत्यादावौपश्लेषि
११८ केऽधिकरणेसप्तमीतिसंहितायामितिसूत्रस्थभाष्यसङ्गतिः। कटेशेतेइत्यादौकटाधिकरणकंशयनमित्यादिक्रमेणबोध
इत्याहुः। परेतुअधिकरणस्यकर्त्राद्यन्वयएव। कटेशेतेइत्यादौकटाधिकरणकचैत्रकर्तृकंशयनमित्यादिरीत्याबोधः। तद्
द्वारकमेवास्यक्रियान्वयित्वम्। कारकाणांभावनान्वयव्युत्पत्तिरपिएतच्छास्त्रबलादीदृशपरंपरयान्वयविषयापि।
अतएवाक्षेषुशौण्डइत्यादौसमासः। अतएवभाष्येतत्रासामर्थ्यशङ्कानकृता। एवंचात्रान्तर्भूतक्रियाद्वारासामर्थ्यमि
तिकैयटादयःस्विन्त्याएव। अक्षशौण्डोऽक्षप्रवीणइत्यादौदध्योदनादाविवक्रियान्तर्भावेणबोधस्याननुभवात्। अस्यविष
यप्रावीण्यवानित्येवप्रतीतेर्ध्वनितंचेदंहरिग्रन्थेपीत्युक्तमित्याहुः। मूलेवृक्षःकपिसंयोग्यस्तीत्यादावव्याप्यवृत्तिधर्म
वत्कर्तृकक्रियासमभिव्याहारेमूलाधिकरणककपिसंयोगविशिष्टवृक्षकर्तृकासत्तेतिबोधेऽन्यत्रावयवेतद्विशिष्टवृ
क्षाभावप्रतीतेःकपिसंयोगेतदवच्छेद्यत्वंफलतीतिबोध्यम्। शिरसिमेवेदनेत्यादौअवच्छेदकतासंबन्धस्याप्याधार
तानियामकत्वान्नदोषः। ग्रामंप्रविशतीत्यादौकर्मणोग्रामस्यनकदाप्यधिकरणत्वम्। परयाकर्मसंज्ञयाबाधात्। राम
कर्तृद्वाराक्रियाश्रयत्वविवक्षायाः संयोगरूपफलाश्रयत्वंविनाऽसंभवात्। एवंग्रामंगच्छतीत्यादावपि। इदंच[illegible] ११८

रसूत्रे हद्युभ्यां चेति सूत्रे च भाष्ये स्पष्टम्। अधीती व्याकरणे। अत्र कर्मसप्तम्यर्थः। क्तस्येन्विषयस्य कर्मण्युपसंख्यानमिति वार्त्तिकात्। अत्राविवक्षितपूर्वावद्भावक्तान्ताद् अधीतशब्दादिष्टादिभ्यश्चेतीनिः। व्याकरणकर्मकाध्ययनकर्त्तेति बोधः। चर्मणि द्वीपिन मित्यादौ फलसप्तम्यर्थः। चर्मणः फलत्वं च हननक्रियायास्तल्लाभादिविषयकेच्छाधीनत्वादिति बोध्यम्। ब्राह्मणेष्वधीयानेषु गतः। गोषु दुह्यमानासु गत इत्यत्र यस्य च भावेन भावलक्षणमिति सूत्रेण सप्तमी। यस्य भावेन क्रियया क्रियान्तरं लक्ष्यते ततः सप्तमीति तदर्थः। गोपददुह्यमानादिपदयोरुभयोरपि तद्वाचकत्वादुभाभ्यामपि सप्तमी। निर्ज्ञातदेशकाला क्रिया अनिर्ज्ञातदेशकालक्रियासंबन्धि देशकालपरिच्छेदकत्वेन लक्षणमिति बोध्यम्। एतेन भूयोदर्शनाश्रयत्वाद् ज्ञाप्यज्ञापकभावस्योदिते आदित्ये तमो नष्टमित्यादावेव स्याद् न त्वत्र कदाचिद्धि गोषु दुह्यमानस्व सौगत इत्यपास्तम्। तत्र काचित् क्रिया स्वाधारकालेनान्यां परिच्छिनत्ति यथा गोषु दुह्यमानास्वित्यादौ। काचित्तु स्वाधारकालाव्यवहितपूर्वकालेन। यथा गोषु धोक्ष्यमाणास्वित्यादौ। काचित्स्वाधारकालानन्तरकालेन। यथा गोषु दुग्धास्वित्यादौ। ज्ञापकत्वं च तत्तच्छब्दबोध्यत्वेन विवक्षितमेवैतच्छास्त्रप्रवृत्तौ निमित्तं न तु तस्य मानान्तरेण नियमतो ग्रहणापेक्षेति नेदं भूयोदर्शनाश्रयम्॥ देशोदाहरणं सति गुणे द्रव्यत्वमस्तीत्यादि। ज्ञाप्यज्ञापकभावः सप्तम्यर्थः। अस्यं च

ल·म· क्रियायांमान्वये साधुत्वं। उक्तसूत्राद् अधीयानानांब्राह्मणानांदुह्यमानानांचगवांशब्दतःप्रतीयमानंलक्षकत्वंविशेष
११९ णीभूताध्ययनादिक्रियाकालद्वारकंविश्राम्यति। अधीयानब्राह्मणज्ञापककगमनाश्रयद्‌तिक्रमेणबोधः॥ गोषुधो
क्ष्यमाणास्वित्यादौभविष्यद्दोहनादेरपिबुद्ध्युपारूढस्यस्वपूर्वकालादिद्वारकंज्ञापकत्वंबोध्यम्। इदंसूत्रंयत्रमानान्तर
सिद्धस्यार्थस्यकालविशेषसंबन्धादिप्रतिपादनायप्रयोगस्तत्रैवप्रवर्त्ततेतथैवसूत्रभाष्यस्वरसात्। विवाहेनान्दीमुखं
कुर्यादित्यत्रविवाहपदेनतत्प्राक्कालोलक्ष्यतेअधिकरणेसप्तमी। राहूपरागेस्नायादित्यत्रराहूपरागादिपदेनतद्व्यापः
काल उच्यते। गवांदोहेआगतइत्यत्राप्येवमेव। अवच्छेदकावच्छेदेनान्वयस्यौत्सर्गिकत्वाद्राहूपरागकालावच्छे
देनस्नानविधानेतस्यनिमित्तत्वंफलति। एवमेवाङ्गादिदेशगमनस्यपुनःसंस्कारनिमित्तता। यत्तुराहूपरागपदंतत्काललक्ष
णिकम्। सतीत्यध्याहाराद्यस्यचभावेनेतिसप्तमी। राहूपरागादेःनिमित्तत्वंतुसिद्धसाध्यसमभिव्याहारेसिद्धंसाध्या
योपदिश्यतेइतिन्यायेनफलतीति। तन्न॥ प्रवर्त्तनारूपविधिविषयत्वंक्रियायाएवनद्रव्यादेरितिदध्नाजुहोतीत्यादौदध्नः
कथंविधेयत्वम्रिस्मो ग्रंहुक्षानेनन्यायेनविधेयत्वमुक्तंन्यायविद्भिः सिद्धंसाध्यायोपदिश्यतेइत्यस्याज्ञातंज्ञाप्यतेइ राम·
त्यर्थश्चव्याख्यातः। एवंचतेनन्यायेनद्रव्यस्याज्ञातज्ञाप्यत्वरूपंविधेयत्वंस्वक्रियोपरागेणचप्रवर्त्तनाविषयत्व ११९

मुक्तमितिप्रकृते तन्न्यायाज्ञविषयत्वाभावात्। स्नानस्यमानान्तरादप्राप्तेरेतत्सूत्राश्रुतेश्च। राहूपरागस्यनिर्ज्ञातकालत्वाभावा
च्च। भिद्यते हृदयग्रन्थिश्छिद्यन्ते सर्वसंशयाः। क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन्दृष्टे परावरे इति। अत्र परं हिरण्यगर्भाद्यवरं
यस्य तद् ब्रह्मणि दृष्टे तद्विषये दर्शने दर्शनोत्तरकाले कर्मादिक्षय इत्यर्थः। क्षीयन्ते इत्यादि कर्मकर्तरि रूपम्। कर्मस्थक्रिया
रूपस्य शरीरादिगतावयवापचयरूपक्षयादेः कर्मस्वारोपात्। हृदयग्रन्थिशब्देनाविद्यारागभयद्वेषशोकवासनाः। यद्वा
दर्शने इति चर्मणि द्वीपिनमितिवत्सप्तमी तेन तद्दर्शनार्थं तदपरोक्षार्थं तत्परोक्षज्ञानाद् अविद्यादीनां शिथिलीभावो भिद्य
ते इत्यादिनोच्यते। व्याख्याद्वयमपि शाङ्करभाष्यादिषु स्पष्टम्। रुदति रुदतो वा प्राव्राजीदित्यत्र ज्ञाप्यज्ञापकभावः षष्ठी
सप्तम्योरर्थः। धातोश्चानादरविशिष्टं प्रव्रजनमर्थः। अत्र षष्ठ्यादितात्पर्यग्राहकम्। अनादरश्च प्रत्यासत्त्या पुत्रादिविषयक
एव। वैशिष्ट्यं च सामानाधिकरण्यस्वोत्तरकालिकत्वाभ्याम्। एवं च रोदनकर्तृपुत्रादिज्ञाप्यमनादरविशिष्टं प्रव्रजनमि
ति बोधः। नृणां नृषु वा द्विजः श्रेष्ठ इत्यादौ यतश्च निर्धारणमिति सूत्रेण षष्ठीसप्तम्यौ। यतः स्वेतरेभ्यः स्वघटितसमु
दायघटकेभ्यो व्यावृत्तेन धर्मेण समुदायादेकदेशस्य जातिगुणक्रियासंज्ञाविशिष्टस्य पृथक्करणरूपं निर्द्धारणं ततः
षष्ठीसप्तम्याविति तदर्थः। पृथक्करणं च व्यावृत्तधर्मप्रकारकज्ञानविषयीकरणम्। अस्ति च नराणां विप्रः श्रेष्ठ इत्या

रु·मं· दौविप्रत्वादिविशिष्टस्यविप्रघटितनरसमुदायघटकविप्रेतरव्यावृत्तश्रेष्ठत्ववत्तयाप्रतीतिः। एवंचनिर्धारकधर्मनिर्धारि
१२० णावध्योर्व्यावृत्तत्वाख्यः संबन्धोनिर्धारणविभक्तेरर्थः। नरादिपदंचसामान्यरूपेणविप्रतदितरनरादिघटितसमुदायो
पस्थापकम्। तद्व्यावृत्तश्रेष्ठत्ववान्इतिक्रमेणबोधः। नराणांक्षत्रियःशौर्यमित्यत्रक्षत्रियेतरनरघटितसमुदायव्यावृत्तक्ष
त्रियवृत्तिशौर्यमितिबोधः। उद्भूतावयवभेदविवक्षायांतद्विषयेबहुवचनमेवसाधु। स्पष्टंचेदंकारकइतिसूत्रेभाष्ये। त
त्रहिनिर्धारणेकारकेष्वितिब्रूयात्इत्युक्तम्। मिदचोन्त्यादित्यादिस्तुसौत्रःप्रयोगः। द्वन्द्वःसामासिकस्यचेत्यत्रसमूहे
ऽचित्तेतिठक्। समाससमूहस्यमध्येऽहंद्वन्द्वइत्यर्थइतिकश्चित्। परेतुअत्रनसूत्रस्वारस्यंननिर्धारणइतिसूत्रेण
निर्धारणस्यविभक्त्यर्थघटकत्वबोधनात्। यतःस्वसजातीयघटितसमुदायादेकदेशस्यजात्यादिभिःपृथक्करणरू
पंनिर्धारणंततःषष्ठीसप्तम्यावित्यर्थः। सूत्रस्यनिर्धार्यमाणनिर्द्धारणावध्योःपरस्परमन्वयः निर्द्धारणावधिस्वेतरस
मुदायघटकव्यावृत्तकरणकनिर्द्धारणविषयविषयिभावरूपोवयवावयविभावरूपश्चसंबन्धोविभक्त्यर्थःनृ
समुदायावधिकद्विजेतरनरव्यावृत्तश्रेष्ठत्वकरणकनिर्द्धारणविषयोनृसमुदायावयवोद्विजःश्रेष्ठइतिबोधः। संसर्ग राम
घटककरणंचश्रेष्ठत्वेरूपमेवप्रत्यासत्तेः। नृणांमध्येद्विजःश्रेष्ठइत्यादौतुमध्ययोगेषष्ठीनेयम्। नृषुमध्येइत्यसाध्वेव। १२०

नृसमुदायमध्यवर्तीद्विजःश्रेष्ठइतिबोधः।श्रेष्ठत्वाद्यैर्द्विजेतरनराद्यवृत्तित्वबोधस्तुयथासोदेवदत्तोवामेनाक्ष्णापश्यतीत्यु
क्तेदक्षिणेननपश्यतीतिवत्।गोमण्डलेवर्तमानायाकृष्णागौःसाबहुक्षीरेत्याधारसप्तमीघटितवाक्येपिउक्तन्यायेनतथाप्र
तीतिः।ननुजलपृथिव्योर्जलत्वेहेत्वदित्यादौजलभिन्नयोर्जलपृथिव्योरप्रसिद्धेर्जलपृथिव्युभयव्यावृत्ततत्वस्यस्नेहेबाधेनच
निर्द्धारणासंभवइतिचेन्न।तत्रापिसमूहेजलभेदस्यतद्व्यावृत्ततत्त्वस्यस्नेहेचाबाधात्समूहावयवयोश्चभेदाभेदावितिन
पञ्चमीविभक्तइतिअस्यानप्रवृत्तिः।इतरेतरद्वन्द्वेपिसमूहएवविशेष्यइत्यग्रेवक्ष्यते।एतेनसांकाश्यकानांपाटलिपुत्रकाणां
चपाटलिपुत्रकाअभिरूपतमाइतिभाष्यप्रयोगोव्याख्यातः।तत्रसमूहेपाटलिपुत्रकभेदस्यसत्त्वेनवस्तुतोऽवयवाभेदस्यच
तत्रसत्त्वेनपञ्चम्यप्राप्तेः।समुदायोवयवाभिन्नइतिसिद्धान्तात्।निर्द्धारणावधिनिर्धार्यमाणनिर्धारणहेतूनांसन्निधानए
वनिर्धारणप्रतीतिरिति तत्रैवनिर्धारणविभक्तिः।समासनिषेधश्च।तेनपुरुषाणामुत्तमइत्यादौशेषेषष्ठीतिपुरुषोत्तमइत्या
दौसमासोभवत्येवेतिद्विवचनविभज्येतिसूत्रेकैयटइत्याहुः।।माथुराःपाटलिपुत्रकेभ्यआढ्यतराइत्यत्रनिर्धार्यमाण
निर्धारणावध्योर्भेदस्यैवसत्त्वेनपञ्चमीविभक्तइत्यनेनपञ्चमी।अत्रनिर्धारणावधिव्यावृत्तकरणकनिर्धारणविषय
विषयिभावरूपःसंबन्धःपञ्चम्यर्थः।पाटलिपुत्रकावधिकतद्व्यावृत्ताढ्यतरत्वकरणकनिर्धारणविषयामाथुराआढ्य

क्र·मं· तरादितिबोधः॥भाष्यकृतस्तुमाथुरपाटलिपुत्रकयोराढ्यत्वेनसाम्येज्ञातवानप्येतत्प्रयुङ्क्तेतत्रबुद्धिकृतभेदरूपविश्ले
१२१ षसत्त्वेनविभक्ताइत्यभिव्याहारेणापादानएवपञ्चमीविभक्तिर्भेदः।पाटलिपुत्रात्अधिकभेदवन्तोमाथुराआढ्यतरादितिबो
धः॥भेदप्रयोजकंचाढ्यतरत्वमेवोपस्थितेः।गवांकृष्णेत्यादौतुसंपन्नक्षीरत्वेज्ञातेऽपिगोत्ववत्ताबुद्ध्यनिवृत्तेःनविश्लेष
प्रतीतिः।अत्रनामार्थान्वयविवक्षयाषष्ठीतुनअनभिधानात्।एवमपादानत्वाविवक्षायामपिषष्ठीनततएव॥अत्रपक्षे
आढ्यतरत्वेपाटलिपुत्रकत्वावृत्तत्वमार्थमित्याहुः।मूलेनावाहयेद्देवींश्रवणेनविसर्जयेत्॥मूलेश्रवणेवा॥अत्रमूलश्रव
णाशब्दौतत्तन्नक्षत्रयुक्तकालबोधकौआधाराधेयभावःसंबन्धोविभक्त्यर्थः॥मूलनक्षत्रयुक्तकालाधारकंदेवीकर्मक
मावाहनमित्यादिक्रमेणबोधः॥अद्यभुक्त्वायंद्व्यहेद्व्यहाद्वाभोक्ता।अत्रविभक्त्यर्थःस्वानन्तरकालवृत्तित्वम्।एतद्दिवसा
धिकरणकभोजनोत्तरकालिकमेतद्दिवसानन्तरद्व्यहान्तरकालवृत्तिभोजनाश्रयइत्यर्थः॥द्व्यहेएतद्दिवसानन्तर
त्वंसमभिव्याहारबललभ्यम्।इहस्थोयंक्रोशेक्रोशाद्वालक्ष्यंविध्येत्॥अत्रस्वानन्तरदेशवृत्तित्वंविभक्त्यर्थः॥एत
द्देशाधिकरणकस्थित्याश्रयकर्तृकमेतद्देशानन्तरक्रोशानन्तरस्थितलक्ष्यकर्मकंव्यधनमितिबोधः॥इतिसप्तमी राम
समाप्ता॥ एषांसुपामेकवचनत्वादिनातत्तद्रूपेणवाएकत्वद्वित्वबहुत्वान्यपिसंख्याव्यर्थः।एकयोर्द्विवचनैक १२१

वचनेन बहुषु बहुवचनमिति शास्त्रात्॥ तत्र संख्या प्रकृत्यर्थगता बुध्यते। संपन्नो व्रीहिरित्यादौ व्रीहित्वादिगतसंख्याया व्री
हिष्वारोपेणैकवचनप्रयोगः। प्रकृत्यर्थतावच्छेदके संख्यान्वय इति तु न युक्तम्। कृतस्य प्रत्ययार्थे प्रकृत्यर्थविशेषान्व
यित्वस्य त्यागे मानाभावात्। वेदाः प्रमाणमित्यादौ प्रमाणपदेन प्रमाणत्वगतसंख्यारोपवतामेव प्रतीतिस्तत्फलमेक
जातीयप्रमाणत्वोपपादनमेव। एवमेव गावो धनमित्यादावपि। तदुक्तं पङ्क्तिः विंशतीति सूत्रे भाष्ये गावो धनमित्यादौ प्री
तिहेतुर्धनमेको गुणः स च प्राधान्येन विवक्षितो ततो द्रव्याणां बहुत्वेऽपि न धनशब्दाद् बहुवचनमिति। समुदायस्य प्रीतिहे
तुत्वाद् धनत्वं न त्वेकैकस्य पिण्डस्येति धनमेकं गोभिर्विशेष्यत इति कैयटः॥ तत्र गुणस्य प्राधान्यं नाम न विशेष्यगसामाना
धिकरण्यानापत्तेस्तस्माद्यथा लोके यो यस्य धनादिना धनादिफलं लभते तस्य तदपेक्षया गुणत्वं धनिकस्य प्राधान्यं तथा ध
नत्वादिगतसंख्यया तदाश्रयस्यैकत्वादिव्यवहारात् तस्य प्राधान्यमाश्रितसंख्याविशेषगोपिण्डानां विशेषणत्व एव स
मुदाये एकजातीय प्रीतिहेतुत्वावगम इति तत्रैकवचनम्। आरोपितैकत्वेन बहुत्वस्य विरोधाभावाद् विरुद्धविभक्ति
राहित्येनाभेदान्वयोपपत्तिः। यदा तु स्वगतसंख्यावैशिष्ट्येन मानं तदा गावो धनानीत्यपि। यद्वा धर्मभेदेन जातेः प्राधा
न्यमिति न सामानाधिकरण्यानुपपत्तिः। द्वयोर्द्रव्याभेदेनैव संख्याबोधकास्तदभेदादेव तद्गतसंख्याविशिष्टसंख्यारू

ल·मं पधर्मप्रतिपादकाः। यद्यपि भेदेन तद्यपि स्वाश्रयद्रव्यगतसंख्याविशिष्टमेव धर्मं प्रतिपादयन्ति। अतएव किंसंबन्ध्येकत्वे किंसं
१२२ बन्धिद्वित्वे किंसंबन्धिबहुत्वे इत्यर्थे कस्यैकस्मिन्कयोर्द्वयोः केषां बहुष्विति प्रयोगो बहुषु बहुवचनमिति सूत्रे भाष्ये। संख्य
याव्ययेति सूत्रभाष्योक्तमादृशतः संख्याः संख्येय इति तु प्रायोवादः॥ द्व्येकयोरित्यादौ समासे आरोपितसंख्याभानेमाना
भावेन धर्माणां प्रत्येकमेकत्वाद्द्विवचनमेव। एवमेवाप्तेजसी इत्यादिप्रयोगोपपत्तिः॥ दारा इत्यादौ त्ववयवगतारोपितब
हुत्वाश्रयं बहुवचनमेव न तु स्वनिष्ठैकत्वाश्रयमेकवचनं कोशादिप्रामाण्यात्। प्रेमादिना प्रत्येकं सर्वेष्ववयवेषु दारत्वारो
पात्। यत्र कोशस्थ उदासीनं तत्र यथेच्छमेकस्मिन्नप्याचार्या आगता आचार्य आगत इत्यादिप्रयोगात्॥ यत्तु दारा इत्यादौ सा
धुत्वार्थं बहुवचनमिति तन्न॥ अनुशासनाभावात्॥ तत्र गौणी मुख्या चोत्तरा संख्या पूर्वां संख्यां बाधते न हि द्विपुत्र आनीय
तामित्युक्ते त्रिपुत्र आनीयते इति छादेर्घ इति सूत्रभाष्यात्। कैयटश्च संख्यान्तरोपजने आश्रयाविनाशेपि पूर्वसंख्याविनाशः।
संख्याशब्दानामेष स्वभावो यत्संख्यान्तरस्योत्तरस्य गौणस्य मुख्यस्य वा विषयेन प्रवर्त्तते इति अइउण् सूत्रे अचः परस्मि
न्नित्यत्र च भाष्ये ध्वनितमेतत्। आद्ये अकारादीनामेकत्वपक्षे घटेन तरति घटिक इत्यत्र द्व्यज्लक्षणष्ठनो प्राप्तिमाशङ्क्याव राम·
र्त्तिसंख्यानात् सिद्धमित्युक्तम्। अन्त्ये पूर्वविधिग्रहणस्य नैधेय इति प्रत्युदाहरणं दत्ते निपूर्वाद्धाञः कि[illegible]त्यये आतोलोपे १२२

रास्य स्थानिवत्त्वेन त्र्यन्त्वेन द्व्यन्त्वाभावात्तदाश्रयोऽग्रस्यादिति तद्भावः॥ अत एव द्व्यादिषु सत्सु एकोऽस्तीत्यादिर्न प्रयोगः बाध
श्च पूर्वसंख्यानाशेन विभक्त्याद्यव्यवहाराप्रयोजकत्वं चाद्वितीयाद्यंसारणे द्व्यादिसंख्यानाशादिवत्॥ शते पञ्चाशद्दस्ती
त्यादि तु ततोऽधिकानुशतसंख्यासंपादकानुपदार्थान् अबुद्धिस्थान्हत्वा तेषामबुद्धिस्थत्वं तु तेष्वाहार्याभावप्रतियोगि
त्वारोपेण। एवमेव द्वादशकपालस्तु त्र्यर्थः पञ्चकपालाद्यनुवाद इति बोध्यम्॥ बहुत्वं तु त्र्यादिपरार्धान्तसंख्याव्यापको ध
र्मविशेषः। न चैवं कपिञ्जलानालभेतेत्यादौ चतुरादीनामप्यालम्भापत्तिः पर्यग्निकृतानारण्यानुत्सृजतीत्युक्ते हिंसाप्रसक्त्यभा
वात्र्यालम्भेन कृतार्थं शास्त्रं हिंसाभिया नाधिकालम्भनं बोधयतीति वक्तुमशक्यमिति वाच्यम्॥ यावत्कपिञ्जलव्यक्त्यालम्भा
संभवेन क्वचिद्विश्रान्तौ स्वीकर्तव्यायां प्रथमातिक्रमे कारणाभावेन व्यक्तित्रयस्यैवालम्भनात्। तदुक्तं जैमिनिना प्रथमं
वा नियम्येत कारणादतिक्रमः स्यादिति॥ न च चतुराद्यालम्भे फलविशेषस्तत्कल्पकाभावात्। अत एव यत्र ब्राह्मणभोजना
द्रावधिकब्राह्मणभोजने फलविशेषः श्रुतस्तत्र ब्राह्मणान्भोजयेदिति नोदनायां व्यक्तित्रयभोजनेन शास्त्रार्थनिष्पत्ता
वपि फलविशेषार्थमधिकभोजनं भवत्येव॥ लोकेऽप्युत्क्रान्तमनुव्रजेदित्यादौ कारणाभावे प्रथममुत्क्रान्तमेव गच्छन्ति
स्नेहादिरूपकारणसत्त्वे द्वितीयं तृतीयं चोत्क्रान्तं गच्छतीति प्राग्रीश्वरादिति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम्। व्याकरणे तु व्याप्ति

ल०मं न्यायस्यैवाश्रयणम्॥ निर्जात्रयाणामितिसूत्रेत्रयाणांग्रहणाद्दूभ्युदातश्चेत्यादावादिग्रहणाच्चेतिबोध्यम्॥ पशुना
१२३ यजेतेत्यादौ यत्वन्तरालम्भे प्रयोगप्राशुभावबोधेनयागवैगुण्यापत्त्यागुणानुरोधेनप्रधानत्यागावृत्तौप्रधानत्वभङ्गाप
त्याचयावत्पशुयागासंभवेनचोपस्थितविभक्त्यर्थविशिष्टस्यैवविधानमितिनदोषः विभक्तेः संख्याबोधकत्वस्यशा
स्त्रसिद्धत्वाद्विभक्त्युक्तत्वेआश्रितसंख्याया विधिविषयतायाएवौचित्यात्॥ किंचयथाकृतगर्भाधानार्थसंस्कारा
याःपुनःसंस्कारोऽनर्थकः तथैकेनपशुनाक्रियासिद्धौपश्वन्तरस्यानर्थक्यंतदुपादानेचतत्साधनंततक्रियान्तरमेव
।किंचपशुनेत्यस्यविधेयसमर्पकत्वयात दुपस्थितानांमध्येकस्यचित्यागेमानाभावः प्रकृतिप्रत्ययाभ्यांविशिष्ट
स्यैवबोधेविशिष्टविधिसंभवेनैववाक्यभेदः॥ तदुक्तंसार्वधातुकेयगितिसूत्रेभाष्येपच्यमानइत्यत्रकर्तरिशानचूकर्म
णियगस्तुइत्याशङ्क्यप्रकृतिप्रत्ययौप्रत्ययार्थंसहब्रूतइति शास्त्रवासनयातत्तच्छब्दत्वेनप्रतीयमानमर्थंतौस
हब्रूतोनभेदेनेतितदर्थः एवंचैकस्यधातोर्युगपद्दिरुद्धार्थप्रत्ययाभ्यामर्थबोधनेसहायत्वासंभवेनैतद्व्युत्पत्तिविरो
धादू नतथेतिभावः॥ पृथगुपस्थितौद्विराज्ञःपुरुषोश्वश्चेत्यादाविवस्यादेवैकस्यविनिगमनाविरहादुभयान्वयः राम
॥एकोपस्थितौद्विराजपुरुषोश्वश्चेतिचेद् नतथाप्रयोगः॥एकविशेषणत्वेनोपस्थितस्यान्यविशेषणत्वायोगात् अन्याक १२३

रणं तु यौगिकस्थले कल्पितावयवशक्तिबोधनद्वारा विशिष्टशक्तेरेवबोधकत्वम्। समर्थानामिति सूत्रे चकाराद् किं पुनः सम
र्थमभिधानेयच्छक्तं किं पुनस्तत् कृतवर्णानुपूर्वीकं पदं सोऽत्पत्तिरित्युक्तम्॥ अन्यथा दीर्घीभावेऽपि सुशब्द उपस्थितशब्द
योः स्वार्थोपस्थापकत्वस्य तद्दुर्वारतयाऽकृतवर्णानुपूर्वीकस्यैवाभिधानशक्तत्वोक्तिसङ्गतिः॥ संख्याया अतिशद
न्तायाइतिसूत्रे भाष्येऽपि नहि लोके केवलेन प्रत्ययेनार्थो गम्यते केन तर्हि सप्रकृतिकेनेति॥ वा सरूपसूत्रेऽपि भाष्ये उक्त
म्। तद्धित प्रकृतिः षष्ठ्यादिमुक्ता प्रकृत्यर्थे वर्त्तते अन्येन च शब्देन प्रत्ययार्थोऽभिधीयते सत्र कृति नैकेवलप्रकृत्यर्थे वर्त्त
ते नान्यः शब्दोऽस्ति यस्तमर्थमभिदधीतेति॥ प्रकृतेर्विप्रत्ययसमुदाये प्रयुज्यमानेऽन्वयव्यतिरेकाभ्यां प्रकृतिः प्रकृ
त्यर्थे वर्त्तते प्रत्ययस्तु प्रत्ययार्थे इत्युच्यते अनुत्पन्नप्रत्ययायास्तु न कंचिदर्थं गमयति केवलायाः प्रकृतेः प्रत्ययार्थस्य
वा स्वार्थमात्राभिधाने सामर्थ्यं नास्ति इति च कैयटः अर्थवतो ग्रहणमित्यादि तु शास्त्रवत् कल्पान्वयव्यतिरेकगम्य शा
स्त्र कल्पितार्थवत्त्वस्य शास्त्रव्यवस्थाहेतुत्वेन नासङ्गतम्॥ कुत्सित इति सूत्रे कैयटे च स्फुटमेतत्। विभक्त्यन्ते एकार्थी
भावव्यवहारस्तु न लोके पृथगुपस्थापकतया दृष्टानां समुदायशक्तिसहकारेण एकोपस्थितिजनकानां तत्स्वीकारा
त् नहि विभक्त्यन्तस्थले पृथगुपस्थापकत्वं दृष्टम्। पचति देवदत्त इत्यादौ देवदत्तादेः पचत्यर्थविशेषणत्वेनोपस्थिते

 कर्त्रादावर्थेन्वयः कारकाणांक्रियाविशेषणानां चगुणभूतक्रियायामिवकारकाविशेषणा नामपिक्रियाविशेषणका
 रकेष्वप्यन्वयस्वीकारात्सामान्यरूपेणैव कर्त्रादेराख्यातार्थवयावत्रनियमेनविशेषकाङ्क्षायाः सत्वेनतथास्वीकारसत्।। प्र
त्ययार्थकर्त्तुर्विशेषणेनसंबन्धवत् क्रियान्तरेण पुनःसंबन्धः प्रत्ययानांस्वप्रकृत्यर्थ एवान्वयेनतत्रान्वितस्यान्वमा
नाकाङ्क्षितत्वतयादोषात्।।एतेनपचतिपटन्तीत्यादावेककर्तृकपाकक्रियासंबन्धिकर्तृककर्तृकापावक्रियेति बोधोपत्ति
रित्यपास्तम्।।स्पष्टंचेदंकुत्सनेचसुपीत्यत्रकैयटे।।इदंचप्रथमान्तवाच्यकर्त्रादिःप्रत्ययान्तवाच्यकर्त्रादिविशेषणत्व
मितिवादिनांमतेक्रियपैवाभेदान्वयइतिमतेतुमकाप्यनुपपत्तिः।एतेनसमानप्रत्ययोपात्तप्रत्ययसत्वाविभक्त्यर्थकार
केसंख्यान्वयः तत्रारुणाधिकरणन्यायेनप्रथमंविभक्त्यर्थस्यक्रियान्वयःपश्चात्प्रकृत्यर्थेन।।एवंचपशुस्त्वेकत्वोभयक
रणकोयागइतिबोधः पशुरेकइतितुपाष्ठिकोबोधः।एवंचएकत्वस्यपशावन्वयानानेकपशुभिर्यागइत्यपास्तम्।।प्रकृ
त्यर्थंविहायप्रत्ययार्थस्यान्यान्वयेऽसाधुत्वात्।किंचस्वादिसूत्रस्थकर्मणिद्वितीयेत्यादिभिः संख्यावाचकैकत्वयोप्राप्
स्तयदिकादेकस्मिन्कर्मणिद्वितीयैकवचनमित्यादिक्रमेणार्थःऐवंचसंख्यायाःक्रियायांकारकत्वेनान्वयेविभक्ते
रसाधुत्वंस्पष्टमेव।किंचभिन्नपदोपस्थितक्रियान्वयापेक्षयासमानपदोपात्तत्वेनप्रथमंप्रकृत्यर्था न्वयस्यैवौचित्यन्त्व

न्वितस्यैव क्रियाकाङ्क्षादर्शनात्केवलप्रत्ययात्तदनुपस्थितेश्च न हि नामधातुप्रत्ययात्तदुपस्थितिः॥ प्रातिपदिकात्कर्मणि ए-
कत्वे च एकवचनमित्यर्थेति प्रत्यासत्त्या प्रकृत्यर्थैकत्वस्य बोधितः॥ किं च प्रकृतेः स्वार्थप्रत्यये भक्तत्वात्तुल्यप्रत्यासत्त्या प-
रस्परसंबन्धार्थबोध एव तत्तच्छास्त्रेण तयोः साधुत्वबोधनं एतन्मूलकैव प्रत्ययानां प्रकृत्यर्थान्वितस्वार्थबोधक-
त्वव्युत्पत्तिः॥ ताभ्यां परस्य संबद्धार्थस्यैव बोधो न केवलस्येति तद्वशेन विभक्त्यर्थस्य प्रकृत्यर्थत्वे विशेषणते वत्यु य-
यादितम्। कर्मणि वर्त्तमाने एकत्वे इत्यर्थेपि तस्य धर्मत्वप्रतीतेः॥ षष्ठ्यन्ताद्यसन्निभिव्याहृतपदोपस्थितेर्धर्मिणि ध-
र्मस्य विशेषणता याएव दृष्टत्वात्तस्य प्रकृत्यर्थं प्रति विशेषणतैवोचिता एवं च प्रकृतिसुवर्थयोराकाङ्क्षाकार्यकारण-
भावविचारः परेषामस्मदादीनां च भ्रममूलक एवेति ध्येयम्॥ सर्वथा संख्यायाः कर्मत्वेनान्वयो न सुकरः तस्मात्प-
शुनाइत्यादौ विशिष्टविधिसंभवात् नैकत्वविवक्षायामपि वाक्यभेदः स्पष्टं चेदं हेलाजीये नन्वेवमेकत्वस्य पशुविशे-
षणतया यागाङ्गत्वाभावात् तदभावेपि यागावैगुण्यात् तद्विवक्षितमेव स्यात्। तदुक्तं जैमिनिना। तत्रैकत्वमयज्ञाङ्ग-
मर्थस्य गणभूतत्वादिति इति चेन्न। विशिष्टस्य पशुत्वाङ्गत्वबोधनेन पशुत्वादिविशेषणैकत्वस्य इव तद्विशेषणैकत्वस्य-
सत्यपि विशिष्टाननुष्ठानात् तद्वैगुण्योपपत्तेः॥ पशुत्वादिवच्छब्दबोध्यस्यास्यापि विशेषणभूतस्य यागाङ्गत्वोपपत्तेः

१ म. ।तदप्युक्तंजैमिनिना॰ शब्दवतूपलभ्यते तदागमेहि तद्दृश्यते तस्य ज्ञानं यथान्येषामिति । शब्दवत् शब्दवाच्यं स
१२५ याभवति तथोपलभ्यन्ते एकत्वंहि यतस्तदागमे एकवचनागमे दृश्यते। तस्तस्याङ्गत्वज्ञानं यथान्येषांविशेष्याणां
पशुत्वलोहित्यादीनामपि तदर्थः। एवंचजैमिनेरपिसंख्याविशिष्टप्रकृत्यर्थबोधएवतात्पर्यम्॥ हरिस्त्वाह। यजेतप
शुनेत्यत्रसंस्कारस्यापिसंभवे। यथाजातिस्तथैकत्वसाधनत्वेनगम्यतेइति। नकेवलाप्रकृतिरितिन्यायात्। विभक्ते
संस्कारार्थसंभवेपिजातिवदेकत्वमपिक्रियासाधनंविशिष्टस्यैवोपस्थितेः इत्यर्थइतिहेलाराजः। अपिचसंख्याया अ
मूर्तत्वात्करणत्वासंभवः॥ नचपरंपरयातस्याः करणत्वम्। अयोग्यतयापरंपरयाक्रियान्वयकल्पनापेक्षयोक्त
युक्तिभिः प्रकृत्यर्थान्वयस्यैवकल्पयितुमौचित्यात्॥ अरुणयेत्यादौतुगुणस्यापि तृतीयाप्रकृत्यर्थत्वात्परंपरयाक
रणत्वमुचितम्। एवंचविधेयविशेषणंसर्वमविवक्षाकारणाभावाद्विवक्षितमितिसिद्धम्। ग्रहंसंमार्ष्टीत्यादौतूद्दे
श्यग्रहगतमेकत्वम् अविवक्षितं तथाहि प्रजापत्यानवग्रहाइत्यादिवाक्यैर्विहितग्रहोद्देशेनसंमार्गोविधीयतेतत्रैक
त्वविवक्षायांग्रहोत्पत्तिवाक्यगतसंख्ययाएतद्वाक्यगतैकत्वस्यविरोधात्तयोर्वाक्ययोर्भेदापत्तिः॥ यत्तुपरस्प राम.
रानपेक्षैकविधनानाकारकान्वयः क्रियायामव्युत्पन्नः एकत्वमपि [illegible] प्रधानद्वाकाङ्क्षस्तो [illegible] ग्रहोत्पत्तिवा १२५

ग्रहतो निर्ज्ञातसंख्यस्य तथा तदनपेक्षत्वादिति। तन्न। अश्वेन यथादीपक[illegible]तौ त्यादौ साधकतम[illegible]
टादिसंमते प्रयोगे तद्दर्शनात्। एवं चानुवादवाक्ये उत्पत्तिवाक्यगतधर्मविरुद्धं विशेषणमविवक्षितम्। अत एव ब्री
हीनवहन्तीत्यादावुद्देश्यविशेषणमपि बहुत्वं विवक्षितमेव। न च ग्रहैकत्वादेर्न संमार्गः संमृज्यमानग्रहानुवादे न
चैकत्वं विधेयमस्तीति वाच्यम्॥ एकपदार्थयोरुद्देश्यविधेयभावे मान्वयाभावात्संमार्गस्यानुवादकोद्देशलाभाच्च॥ वा
क्यभेदापत्तेश्च। किंचोत्पत्तिवाक्ये बहुत्वादिसंख्याश्रवणाद्विधेयगतत्वेन तत्र वादिशब्दोपात्तत्वेन च तस्या विवक्षणात्
॥ तत्र तत्संख्याविशिष्टानामेवानुभवाद्ग्रहशब्देन तेन रूपेण स्मृतेषु विभक्त्यैकत्वबोधने उपक्रमस्य च स्यबाधइत्य
स्य मीमांसकोक्तवाक्यभेदपदार्थत्वं स्पष्टं चेद्ग्रहे लाराजीये। पशौ तु न तथा विरुद्धसंख्याश्रवणं वस्तुतस्तु स्व विशि
ष्टस्यैव संख्याविशिष्टस्यैव तत्र विधानम्। अपि च ग्रहमिति द्वितीयया ग्रहस्य संस्कार्यत्वं लक्षणं प्राधान्यं प्रतीयते
एवं च प्रति प्रधानं गुणावृत्तिरिति न्यायाद्विनिगमनाविरहाच्च सोमावसेकनिर्हरणफलकसंमार्गस्य सर्वग्रहेषु पे
क्षणाच्च विधेयपश्वादिविशेषणवत्क्रियांगत्वाभावेन तद्धैकत्वप्रयुक्तक्रियावैकल्यप्रसक्तेश्च सर्वत्र ग्रहे संमार्ग
सिद्ध्याविवक्षाफलाभावेन न तद्विवक्षा। अपि चोत्पत्तिवाक्यगतसंख्यया ग्रहस्य परिच्छिन्नत्वात् परिच्छेदकाका

ल·मं· द्वित्वाभावेतद्विवक्षा॥ तदुक्तं जैमिनिना एकत्वयुक्तमेकस्यश्रुतिसंयोगादिति पूर्वपक्षे सर्वेषां हि लक्षणत्वादविशिष्टं हि
१२६ लक्षणमिति। सर्वेषां संमार्गः कार्यः ग्रहत्वजातेर्द्रव्यलक्षणत्वा द्द्रव्यबोधकत्वाद्लक्षणं। द्रव्यबोधनं अविशिष्टं यत्
इत्यर्थः। भगवता शबरस्वामिना तु प्रौढिवादेन संख्याया अपि कारकत्वेन क्रियान्वयः स्यात्तत्रत्यर्थेन प्रकृते...:सं
बन्ध उक्तस्तथा ग्रहं संमार्ष्टि तच्चैकमित्यादिरीत्या वाक्यभेदः संख्याविवक्षायां दर्शित इति न तत्र तस्य भावः। नव्यमीमां
सकैस्तु स एवार्थो वास्तवत्वेन गृहीतः वाक्यार्थविचारार्थमेव तच्छास्त्रस्य प्रवृत्त्या पदार्थविचारस्य तत्राप्युचितत्वात्प
दार्थविचारप्रयुक्तव्याकरणशास्त्रनिर्णीतपदार्थस्यान्यथाकरणे प्रौढैरेव निमित्तत्वात्। तं विना जैमिनिवाक्यानुपप
त्त्याभावाच्च एकत्वयुक्तमितिजैमिन्यक्षरास्वारस्याच्चेत्यलम्॥ इदं शब्दसंस्कारार्थतयोपात्तविशेषविषयमेव इह शेवि
षयेजातावेकवचनं बोध्यम्। यद्यानकेवलाप्रकृतिरिति न्यायात् शब्दसंस्कारार्थमेव संख्याविवक्षा न तु प्रकृतस्यार्थावच्छेद
ययन्तु अनान्तरीयकशब्दोपात्तं तद्विवक्षितमेव यथाप्रकृते ग्रहत्वं प्र...भ्यां सन्नाय्येन तु र्भिरादत्ते षड्भिर्हरतीत्या
दीहाभ्यामित्यादिर्यस्योभयं हविरार्तिमिच्छेत्स पञ्चशरावमोदनं निर्वपे... त्यादावपायवद्द्वपारध्वः सह उभेपशब्दवा राम
द्योन तु संख्येसैव बहुवचना शेपिसमुदायस्य नाशात् निर्वापः क्रियत... रिग्रन्थोऽस्य ...भपा... संज्ञासूत्रेभा १२६

व्याप्तिस्तु बोधयिषोरिदं वाक्यमित्यवगमाद्वीप्साप्रयोक्तृधर्म एव। व्यापकत्वं च वस्तुधर्मः प्रागदर्शि। न दिशा निर्वाह्यमानत्वाद्द्विर्वचनं न पृथक्सं
ख्यायुक्तानां नानाद्रव्याणां तदा बुद्धिस्थानां प्रत्येकरूपेण गुणक्रियाद्रव्यैर्युगपदन्वये भवति तत्रैव व्यापकत्वप्रतीतेः। पृथक्संख्यायु
क्तानां नित्यमनेन ब्राह्मणो न ... द्रव्यादौ जात्यभिप्रायेण प्रयोगो नाद्वित्वम्। एकशेषविषये च न। अत एव गर्गाः शतं दण्ड्यन्तामित्यादौ न
प्रत्येकं शतं दण्डनं तथा सति वीप्साविषयापहारः स्यात् प्रत्येकं शतदण्डने संख्यान्तरोपजननाच्छ्रुते संख्याश्रवणं च विरुद्धं स्यात् पृथक्त्वे
न प्रवेष्टव्यमित्यादौ प्रत्येकं समुदाये च वाक्यसमाप्तिः। ब्राह्मणैः प्रवेष्टव्यमित्यादौ च। ब्राह्मणा भोज्यन्तामित्यादौ भोजनस्य तृप्तिफलकत्वा
दन्तरूपत्वाच्च प्रत्येकमेव समाप्तिर्न समुदाये संभवात्। युगपद्ग्रहणाक्रमविवक्षायां न तत्रानेकप्रयोगस्यैव दर्शनात्। तदा बुद्धि
स्थानामित्यनेन जगतीमण्डलवर्तिसर्वद्रव्यसत्त्वाभावेऽपि तथा प्रयोगः प्रकरणादेः संकोचकस्य सत्त्वात्। न तु सङ्कोचकं नास्ति तत्रास
ङ्कोचवद् एव। जातो जातो निधनं ... प्रैतीति ... व्यापकत्वं च तदर्थस्य येन संबन्धेनेतरान्वयस्तत्संबन्धेन तु ... तत्संबन्धस्य विभक्त्यर्थ ए
व च तादृशव्यापकत्वविशिष्टस्य संसर्गत्व ... मनस्यैव द्विर्वचनं तात्पर्यग्राहकमेवं च ब्राह्मणाय ब्राह्मणाय शतं देहीत्यादौ बुद्धिस्थ
या निर्दिष्टब्राह्मणोद्देश्यकं ... मेकं ... बोधः। ब्राह्मणव्यापकं शतदानमिति तु फलति। संबन्धे एकसंबन्धिव्यापकत्वबोधे स्या
परसंबन्धिनि व्यापकत्वबोधकत्वं ... मन्यत्राप्यूह्यम्। यद्यप्युद्देश्यविधेयान्यतरस्य वीप्सायां प्रयोगे णौ भवन्त्यपि त्र प

मं कत्वबोधोनत्वत्यैवतथा।किंतु चित्रपु[illegible] वन्हेर्क्वचिदावश्यकत्वद्योतनायोभयत्रापि द्वित्वं यथा ब्राह्मणाय ब्राह्मणाय शतं शतं देहीत्या
६ दौ एकैकस्मै शतं शतमित्यादौ च यत्र यत्र धूमस्तत्र वह्निरित्यादौ यद्व्यापकाधिकरणत्ववत्का धूमसत्ता तद्व्यापकाधिकरणतावत्का वह्नि
मत्तेति बोधः। एवं हि वह्निधूमयोर्व्याप्यव्यापकता फलतीति। गजे गजे न मौक्तिकमित्यादौ गजव्यापकाधिकरणतावत्क मौक्तिकसत्ताभाव इति
बोधः। सर्वाधिकरणतायां गजव्यापकत्वरूपविशेषणाभावमादाय पर्यवसानतिशयेन शृङ्गमित्यत्र तादृशाभावस्य विशेष्याभावप्रयु
क्तस्य बोधः। राजो राजः पुरुष इत्यादौ बुद्धिस्थ यावद्राजस्वामिकः पुरुष इति बोधः ग्रामो ग्रामो रमणीय इत्यादौ विशेष्यविशेषणभावस्यैव संस
र्गतया रमणीयनिष्ठविशेषणतानिरूपितग्रामव्यापकविशेष्यतावान् ग्राम इति बोधः। अत्र वने रमणीयो रमणीयः प्रस्थ इत्यादौ रमणीय
व्यापकविशेषणतानिरूपितविशेष्यतावान् प्रस्थ इति बोधः। योयो धूमवान्सोऽग्निमानित्यत्र यच्छब्दो धूमवानित्यर्थक एव यथायं च न्ड्इ
त्यतिशयोक्ताविदं पदार्थस्वरूपेवेति दशमे प्रकाशे उक्तम्। यच्छब्दप्रयोगस्तु लघुभूते द्विरुक्तप्रयोगाय रमणीयो रमणीय इत्यत्रेव बोधः धूमवह्न्यो
र्व्याप्यव्यापकभावस्तु फलतीति यत्तु अत्र धूमव्यापकत्वस्य वन्हौ बोधः धूमवान् धूमव्यापकवह्निमानिति तन्न। अनेकव्युत्पत्तिविरोधात्। जातो जातो निध
नमुपैतीत्यादौ जातव्यापकविशेषणतावत्कर्तृकानिधनप्राप्तिरिति बोधः क्वचित्तु व्याप्यव्यापकभावसंबन्ध एव विभक्त्यर्थः यथा नृसंप्रतिसिंचनित्या राम:
दौ। अत्र द्विवचनप्रतिशब्दौ आसर्पग्राहकौ। सर्वान् घटान्पश्येत्यादौ न द्वित्वं कार्त्स्न्यस्य सर्वशब्देनोक्तत्वात् वृक्षं वृक्षमित्यादौ बहुवचनत्वेन प्रत्येकनिष्ठक ५६

ष्ये तु धावतः पतित इत्युद्देश्यवत्वादुपादानत्वाभावमाशङ्क्य सतोऽप्यविवक्षा भवति तेन पदोपात्तमपि धावनमविव
क्षितमित्युक्तं इदं तु दर्शपूर्णमासाङ्गसान्नाय्यप्रकरणे पठ्यते ॥ तत्र हि सायंप्रातर्होमात्मकं दधिद्रव्यम् । कल्पसूत्रकारास्तु प्रत्येक
नाशे पृथक्प्रायश्चित्ताम्नानाद् द्वैविध्यस्यापि नाशद्वयप्रायश्चित्तमित्युभयत्वं विवक्षितमेवेत्याहुः । यत्तूभयत्वविवक्षायां
वाक्यभेदः तथा हि नाम पदानां परस्परमसंबन्धानामाख्यातान्वयोः रुणाधिकरणसिद्ध इति हविरार्तौ निर्वपेत् ॥ तच्च हविरु
भयमिति ग्रहैकत्वन्यायेनानुगतार्थता पृथक्पदोपात्तत्वादिति तन्न ॥ पदोपादानवैयर्थ्यात् ॥ न ह्यर्थलाघवानुरोधेन तदुपा
दानस्य यथाकथंचित् अनुवादकत्वकल्पना युक्ता ॥ अकर्तृके वेदे वक्तुरिच्छा [illegible] रूपविवक्षाविरहे आरोपिते बोध्ये । वस्तुतः
परस्परासंबद्धानां नामार्थानामाख्यातान्वये न च तन्म इत्यग्रे वक्ष्यते उपेक्षितानन्तानां [illegible] अनुवादत्वादनुपेक्षस्याविव
क्षा न त्वविवक्षातुल्यत्वानुसारस्य क्वचिदुद्देश्यगताविभक्त्यर्थसंख्याविवक्षैव यथा गर्गाः शतं दण्ड्यन्तामित्यादौ गर्गा इति
बहुत्वग्रहैकत्वस्येवाविवक्षा बीजाभावात् ॥ एतदेवाभिप्रेत्य संख्यायां गुणस्येति सूत्रे गुणस्येति संख्याविवक्षितेत्युक्तं भा
ष्ये अत एवात्र समुदाये वाक्यपरिसमाप्तिरिति वृद्धिसूत्रे भाष्यम् । किंचैकवचनेनैवास्मिन् पक्षे बहुवचनाकरणेन बहुत्वसंख्या
विवक्षिता अत एव परिच्छिन्नचि [illegible] अमीनादधीते यानुद्देश्यगतमपि बहुत्वं विवक्षितमेवं एवंविधे यदि [illegible]

ल.मं. भोजने: संभवात्तात्पर्यानुपपत्त्याविधेयगतैकत्वस्याविवक्षा। क्वचिच्छब्दोपात्तस्या[illegible] वाच्यविशेषणस्यादि[illegible]
२७ थेतौ वेद्यावितौ स्याता[illegible] इत्यस्यादि[illegible] [illegible]स्मादित्यादौ रदाभ्यां निष्ठातो नः पूर्वस्य च द इत्यत्र न तूत्येकत्वविवक्षा पा
सकारेण वाक्यभेदकल्पनायाः स्त्री प्रत्येकमेकैकनकारलाभः। अस्य पूलस्य कटं कुरु अस्य पूलस्य कटं कुर्वित्यादौ वाक्य
भेदेनैककटकरणकप्रतीतिवदाद्गुण इत्यादौ तु पूर्वपरयोरिति द्विवचननिर्देशेनैकवाक्यतयैवोभयोः स्थाने एकगुणविधाना
द्वन्द्वस्थानिभेदेनानेको गुणः विधेयगतसंख्याया अविवक्षायां बीजाभावाद्यथानयोः पूलयोः कटं कुर्वित्यादौ एकवाक्य
तयैव बोधाद् उभयसम्बन्धिनः एककटस्यैव करणप्रतीतिरित्येकः पूर्वपरयोरिति एकग्रहणं भाष्ये प्रत्याख्यातम्॥ ननु य
थाआधानेनाग्निं संस्कुर्यादित्याद्यर्थकं वसन्ते ब्राह्मणोऽग्निमादधीतेत्यादिवाक्यमग्न्यादिसंस्कारमात्रफलकं प्रतिब्राह्म
णं सकृदेव स्वविषये प्रवर्त्तते चात एव पुनः पुनर्नाधानादिसंस्कारः। तथा आद्गुण इत्यादेः व्याकरणस्यावर्णादिपूर्वपर
योर्गुणो भवति गुणवच्छब्दरूपं साधु भवति तच्च प्रयोक्तव्यमित्येतत्पर्यन्तं व्यापारेऽपि तच्छास्त्रं प्रति पुरुषमेकवाक्यतया
सकृदेव बोधकमिति तत्संस्कृतस्यैकस्य खट्वेन्द्रस्य प्रयोगेण शास्त्रार्थस्य करणान्मालेन्द्रादिप्रयोगो न स्यात्॥ अतस्त राम.
त्तल्लक्ष्यविषयकभिन्नसूत्रोपपूर्वेन वाक्यभेदो वाच्यः तद्वत्पूर्वपरविषयेऽपि स्यादित्येकपदमावश्यकमिति चेन्न॥ एत २७
च्छास्त्रबोध्यस्य तच्च प्रयोक्तव्यमित्यंशस्य नित्यकाम्यत्वेन नित्ये नैमित्तिककाम्यधर्मोपदेशकशास्त्रस्येवासकृत्प्रवृ

त्तिसंभवात्॥स्नाभावेप्रत्यवायजनकंनित्यम्।यथाब्राह्मणंदिंसातद्बोधकंनब्राह्मणंहन्यादितिब्राह्मणमात्रविषयम्।नैमि
त्तिकंराहूपरागादिस्नानंतदयकरणेदोषश्रवणाद्राहूपरागमात्रविषयम्॥काम्यंज्योतिष्टोमादितद्बोधकंवाक्यंकामाना[illegible]
मानन्त्यात् आवृत्यावाक्यभेदेनपुनःपुनःप्रवर्त्तते।एवमर्थबोधनायप्राप्तेशब्दप्रयोगेसाधुभिर्भाषितव्यंनासाधुभिरि[illegible]
त्यनेनासाधुप्रयोगेपापश्रवणान्नित्यसमत्वम्।साधुप्रयोगस्यएकःशब्दःसम्यक्ज्ञातःशास्त्रान्वितःसुप्रयुक्तःस्व
र्गेलोकेकामधुक्भवतीतिभाष्यपठितश्रुत्यास्मृत्यावाकाम्यत्वम्।व्यास्यानेनप्रयुक्तिलाघवात्अर्थबोधनायप्राप्तेएव
प्रयोगेफलसंबन्धबोधनंदर्शपूर्णमासयोरिवं॥एतेनैकस्यैवपुनःपुनःप्रयोगेणानेककामनाफलसिद्धिरितिअपा
स्तम्॥अत्रसम्यक्ज्ञातइत्यर्थबोधनायसुप्रयुक्तःशिक्षायुक्तमार्गेणप्रयुक्तःकामधुक्भवतिकिंवक्तव्यंसर्वेपीति
सर्वेषांतथाप्रयोगःकार्यइतिबोधनात्सर्वेशब्दानांआवृत्यावाक्यभेदेनशास्त्रविषयतासूचिता॥शास्त्रान्वितइत्यनेन
शास्त्रस्मरणपूर्वकप्रयोगेधर्मःसूचितः॥तत्तल्लक्ष्यविषयोपप्लुतवाक्येगुणोभवतीतिअंशआधानादिवद्लक्ष्यसंस्कार
कएवेत्यावृत्तौमानाभावाद्नैकलक्ष्येपूर्वपरादिभेदेनपुनःपुनःस्तस्यवृत्तिः तस्यप्रयोक्तव्यमित्याशङ्क्यनित्यकाम्य
बोधकस्यतत्तल्लक्ष्यविषयकानन्तवाक्य[illegible]पूर्वेनससजातीयानांचपुनःपुनःप्रयोगसिद्धिरितिबोध्यम्।एवंपशुनायजेतेत्या
दयोपनैमितिकाद्य[illegible]विनो[illegible]स्येबुद्ध्यारूढत्वेननिमित्तत्वंइतिविध्यावृत्याप्रतियोगमेकैकपशुलाभः।एत

इत्यपक्ष्यते संग्रहैकवाक्याल्लुप्यस्य स्व...काणिवाक्यान्युपप्लवन्त इति प्रतिप्रधानं गुणावृत्तिश्च। अतएव विधिवाक्यार्थेन
पुरुषेणास्वस्वप्रवृत्त्यनुकूलव्यापारविषयत्वस्य स्वीयस्वीयभागेग्रहात् तत्रमदिष्टसाधनत्वस्य मे तत्कृतिसाध्यत्वस्य ग्रहे
तत्तत्प्रवृत्त्युपपत्तिः व्याकरणेच बालान्प्रतिप्रतिप्रयोगं तत्तत्सूत्रयोजनं कार्यमिति व्यवहारात् आवृत्तिः सिद्धैव। भूवादयो
धातव इत्यादौ प्रत्येकं धातुत्वपर्याप्तिबोधनाय बहुवचनम्। हरिरप्याह। एकं ग्रहणकं वाक्यं सामान्येनाभिधीयते। कर्त्त
रीति यथा त्वपध्यादिषु विभज्यते। एकरूपमनेकार्थं तस्मादुपनिबन्धनम्। यो निर्विभागवाक्यानां तेभ्यो नान्यद्विवक्षित
मिति। ग्रहणकवाक्यस्याभावे तत्किंचिद्योगेन परिक्षीणशक्तित्वात् अन्येन प्रत्ययन्निधायकेन कर्त्तरि कृदित्यादिना संबध्ये
त। अतएव पश्चौ कर्तरीत्याद्युपपद्यते॥ उपनिबन्धनं बहूनां वाक्यानां निबन्धनं स्थानं तेभ्यो विभागवाक्येभ्यः अने
कार्थं यथा पचत् कर्त्तरि अण् कर्तरीत्याद्यनेकार्थबोधकमित्यर्थः पुत्र्य जराजः। एवं च विभक्त्यर्थसंख्यारूपमनुवाद्यवि
शेषणं विरोधे सत्यर्थापरिच्छेदकमेव। अविरोधे तु तत्परिच्छेदकतया तत्रान्वय्येव एतेन सुप्सुपेत्यादावेकत्वं वि
क्षितं तेन सुबन्तसमुदायेन समास इति केयटाद्युक्तमपास्तम्। किंच तत्रैकत्वविवक्षायां सर्वसुबन्तैः समासालाभः सर्वप्रा
तिपदिकात्स्वप्रत्ययालाभः। किंच सुबुत्पत्तिवाक्ये तेषां बहुत्वसंख्यावगमेन तद्विरोधात्रैकत्वविवक्षानयुक्ता प्रहैकत्ववत्।
सुबन्तसमुदायेन समासस्तु भाष्यकृतेत्थं वारितः। सुप्सुपेति वर्त्तते तत्र चुभोः आहृतौ शास्त्राणि प्रवर्त्तन्ते प्रातिपदिका

[illegible] त्सु [illegible] यस्मा[illegible]स्मा च्च[illegible]त्यय[illegible]क्रियते [illegible]नान्येन सु[illegible]न च समासः क्रियते। नैष दोषः। आकृतिस्तु प्रत्येकं समा
[illegible] वत्समाप्यते प्रातिपदिकादिति सुप्सुपेति च तावतः प्र[illegible]योस्स्यात्तावता समासेन भाव्यं प्रत्येकं च समाप्यते प्रा
तिप[illegible]दिकादिति ङ्याप्श्च तत्समाप्यते सुप्सुपेतीति। आकृतावित्यस्य तज्जात्य। श्रयेसर्वत्रेत्यर्थः। अतएव सरूपसूत्रे भाष्ये
जातेः पदार्थत्वे गौरनुबन्ध्य इत्यत्र सर्वानुबन्धनाभावे कर्मवैगुण्यमाशङ्क्य यद्यपि तत्पक्षे नवयवेन साकल्येन चो
द्यते तथापि जातिः प्रत्येकं समाप्यत इत्येकानुबन्धनेपि कर्मावैगुण्यमुक्तम्। न तु जाताववृत्तं कार्यं यत्र क्वचित्व्यक्तौ कर
णेन शास्त्रस्य कृतत्वाद्व्यक्त्यन्तरे न प्रवर्ततेति उक्तम्। [illegible]थातिस्य यो श्रषोरिति सूत्रे व्याप्तिप्रतिपत्त्यादपि स[illegible] रूपवी [illegible]
दाने किंप्रयोजनमिति प्रश्ने साकल्येन द्रव्याणां क्रियागुणादिसंबन्धप्रतिपादनरूपमनवयवाभिधानं तदुपादाने प्रयोजन
मित्युक्तापन्थे वं जात्याख्यायामिति वचनं प्राप्तोति व्रीहिर्यव इति जातौ पदार्थे साकल्येन सर्वद्रव्यप्रतिपत्तिरिति चेके [illegible]। नैवका
र्थत्वाद्[illegible] जातेरनेकार्थाश्रयाच वीरा इति परिहृतमित्यन्यत्। अयं भावः। यथा स्वाङ्ग[illegible] तस्य जनपदत्वस्य च प्रत्येकं सत्वात्स्वाङ्गस
मुदाय जनपदसमुदाययोर्न स्वाङ्गग्रहणे तज्जनपदग्रहणेन च ग्रहणं तथा प्रातिपदिकादिपदप्रवृत्तिनिमित्तप्रातिपदिकत्वसुबन्तत्वा
दीनां प्रत्येकं समाप्यानतत्समुदायस्य ताभ्यां पदाभ्यां ग्रहणमिति। न च स्वाङ्गोदित्यादौ एकत्वविवक्षया तदर्थलाभः। तत्रत्यैकत्व
स्यस्वबोधक[illegible] यप्र[illegible]स्यर्थ[illegible] [illegible]शब्दान्वितत्वेपि स्वाङ्गान्विततत्वे पेक स्वाङ्गवाचकादित्यर्थालाभेन सु[illegible]

ल-प्र- पादेत्यादौ ङीषवारणासंभवात्स्याङ्गवाचकपाणिपादशब्दस्यैकत्वात्। किंच ङ्याप्प्रातिपदिकादित्यादौ समासुरक्षयां
२९ अनावेन प्रातिपदिकसमुदायात् प्रत्ययो दुर्निवारः। श्रूयमाणविभक्त्यर्थैकत्वं तु तत्र समुदायान्वयि तस्मात् भाष्योक्तं
समाधानमेव युक्तम्। किंचैवं स्त्रीभ्यो ढगित्यादेः स्त्रीप्रत्ययान्तसमुदायात्सपत्तिः यथा च बहुवचनसत्वेप्येकैकस्त्रीप्र
त्ययान्तादेव प्रवृत्तिः न तत्समुदायादेवमन्यत्रापि। पशुना यजेतेत्यादौ त्वविरोधादेकत्वस्य प्रकृत्यर्थान्वयित्वं इत्यतो तावता
विवक्षा व्यवहारः। केचित्तु तत्तद्यागव्यक्तिविषयेणानेन पश्ववयवसाध्यसकलयागव्यक्त्युद्देशेन पशोर्विधानं तत्रयाा
वति पशुत्वं समाप्यते प्रत्येकं तस्य विधानं प्राप्नोति अनेकयागानामुद्देश्यत्वात्। तद्वारणायैकत्वविवक्षा अन्यथा रुद्रा
य्यामित्यादाविवोद्देश्यानेकत्वेनानेकपशुविधानं स्यात्। यद्यपि एकेनैव सकलावयवलाभात् वृथा पशुवधभिया नैव
कपशोर्विधानं तथापि तदविवक्षायां मांस लोभेनाज्ञानेन वानेकपशुकयागकरणे कर्मवैगुण्यं न स्यात् पशुत्वपर्या
प्त्यधिकरणेन तदनुष्ठानात् ततस्तद्विवक्षा न चात्रैकत्वविवक्षायामेकपशोरेव यागः स्यान्न पश्वन्तरस्येति शङ्
कापि प्रतियागसमुदायात्मकयागव्यक्तिए कैकपशोर्विधानात् यागत्वावच्छेदेनैकपशोर्विधानासंभवादित्याहुः। राम-
एवं लिङ्गस्यापि विवक्षाविवक्षे बोध्ये॥ इतिसुबर्थविचारः॥ ७॥ ७॥ ७॥ ७॥ ७॥ २९

श्रीगणेशाय नमः॥ अथ वृत्तिविचारः॥ तद्विषयं समर्थः पदविधिरिति सूत्रम्। सामर्थ्यं चात्रैकार्थीभावः। पृथगर्थानामेकार्थीभा-
वः सामर्थ्यं राज्ञः पुरुष इति वाक्ये पृथगर्थानि राजपुरुष इति समासे एकार्थानीति भाष्यात्। एवं च यत्किंचित्पदजन्यपृथगुप-
स्थितिविषयार्थकत्वेन लोकदृष्टानां विशिष्टविषयैकशक्त्यैकोपस्थितिजनकत्वमेकार्थीभाव इति फलितम्। तेषां तत्त्वं तु सा-
दृश्याद् बोध्यम्। कार्ये शब्दमन्वतां वाक्यादेव वृत्तिनिष्पत्तिबुद्धेर्वा। एकार्थीभाव इति त्विनिर्देशो गौणः एकार्थत्वं समासघटकप-
दानां बोधयितुम्। यथापदानामसत्त्वात् तत्सत्ताव्यवहारो गौणः तथा तेषामेकार्थत्वव्यवहारोऽपीति बोध्यम्। विभक्त्यन्ते एतदुदाहरणा-
यदृष्टानामित्यन्तं तेषां लोके तत्त्वेनादृष्टत्वात्। औपगवादौ प्रत्ययानां तथादृष्टत्वाभावेन यत्किंचित्पदजन्येत्युपस्थितिविशेषण-
म्। अपत्यरूपार्थस्योपगोरपत्यमस्त्रीत्यादौ तथादर्शनसत्त्वात्। विभक्त्यर्थस्य तु न तथात्वम्। तदुभयार्थवाचकस्य शब्दान्तरस्याभा-
वादिति निरूपितम्। विशिष्टविषयैकशक्त्येति हेतुवचनम्। अत एव कैयटः। अन्यय एवावयवार्थान्वितः समुदायार्थः प्रादुर्भवती-
ति तदपेक्षयैकार्थीभाव उच्यते पांसूदकवदविभागापन्नत्वादिति। अयं भावः। वाक्ये यथा पदैः पृथक् पदार्थानां बोधेप्याकाङ्क्षा-
मूलकवाक्यशक्तिवशाद्विशेष्यविशेषणभावापन्नविशिष्टार्थप्रतीतिर्मैवं वृत्तौ। किं त्ववयवशक्तिभ्यामाकाङ्क्षामूलकसमुदाय-
शक्तिसहकृताभ्यां निष्पन्नोद्बोधकवशात्पदार्थबोध एव जायमानो विशेष्यविशेषणभावापन्नविशिष्टविषयो भवति। तत्र कि-

ल·मं· शिष्टशक्तिग्रह इत्थम्। राजपुरुषादिपदं राजसंबन्धवत्पुरुषादौ शक्तमिति। तत्र सा विशिष्टशक्तिः प्राप्ताप्राप्तविवेकन्यायेन संबन्धां
१ शे विशेषणत्वांशे च पर्यवस्यति। राजादेः कृत्स्नावयवशक्त्यैवोपस्थितिसंभवात्। आकांक्षामूलके विविशेषणाद् नित्स्पष्ट इ ५
त्यादेर्नैकार्थीभावेन साधुत्वम्। विशेषणत्वेनोपस्थितघटत्वादेः स्वविशेषणाकांक्षाभावाद् अतो नित्यो घट इत्यादिवाक्यमपि न।
अत एव राजपुरुषैकदेशे राज्ञि वाक्य इव ऋद्धस्येत्यादिविशेषणान्वयो न। तस्य पदार्थैकदेशत्वात्। यद्यपि तस्य राजपदार्थत्वम
स्ति। तथापि विशेषणान्वये विशेष्यस्येतरविशेषणत्वविषयकशक्तिग्रहाविषयत्वस्य तन्त्रत्वेनेतराविशेषणत्वेन ज्ञातस्य त
न्त्रत्वेन वा दोषाभावः। एतन्मूलिकैव पदार्थः पदार्थेनान्वेति न तु पदार्थैकदेशेनेति व्युत्पत्तिः। दर्शनीयाया माता दर्शनीयामाता
इत्यादौ एकविशेष्यकप्रतीतिजनकत्वरूपसामानाधिकरण्यसत्त्वेऽपि न पुंवत्त्वम्। वृत्तेः पूर्वमपि यत्र सामानाधिकरण्यं तत्रैव पुं
वत्त्वप्रवृत्तेर्भाष्यसंमतत्वात्। राज्ञि विशेषणानन्वयरूपविशेषस्यैकार्थीभावकृतत्वं भाष्ये दूषितम्। एकार्थीभावसत्त्वेऽपि देवदत्त
स्य गुरुकुलमित्यादौ तदभावात्। इदमुपलक्षणम्। घटादिपदे एकार्थीभावाभावेऽपि तदेकदेशे घटत्वादौ विशेषणान्वयाभावादि
त्यपि बोध्यम्। राज्ञः पुरुषोऽश्वश्चेतिवद्राजपुरुषोऽश्वश्चेत्यप्यत एव न। एकत्र विशेषणत्वेन गृहीतशक्तिकस्य [illegible] वा परक रामः
विशेषणत्वायोगात्। घटः पटश्च द्रव्यमितिवत् तदर्थे द्रव्यपदस्य घटरूपविशेषपरं [illegible] द्रव्यपटश्चेत्यप्रयोगात्। एवं राज्ञः १

पुरुषोभार्य्यायाश्चेतिवद्राजपुरुषोभार्य्यायाश्चेति।एकविशेषणवैशिष्ट्येनगृहीतधर्मिकेज्ञानेवाविशेष्यतत्सजातीयसंबन्धे
नविशेषणान्तरसंबन्धस्यास्युत्पत्तेः।घटोद्रव्यमित्यर्थेघटोद्रव्यत्ववानित्यप्रयोगात्।तदुक्तंभाष्येराजापुरुषंस्वाम्यन्तरेभ्योनिवर्त्त
यतिपुरुषोपिराजानंस्वान्तरेभ्योनिवर्त्तयतीति।राजसंबन्धविशिष्टेभार्य्यायाः प्रीतिविषयत्वादिसंबन्धबोधकोराजपुरुषोभा
र्य्यायाइतिप्रयोगस्तुराजपुरुषःसुन्दरइतिवदिष्टः तत्रसुन्दरनिष्ठप्रकारतानिरूपितपुरुषनिष्ठविशेष्यतायाअवच्छेदकंपुरु
षत्वमेवनतुराजसंबन्धोपीत्यभिप्रायेणप्रधानस्यसविशेषणत्वेपिवृत्तिरितिव्यवहारः।एवंसर्वत्रविशिष्टविषयकज्ञानेविशे
ष्यतावच्छेदकत्वादिविशेष्यनिष्ठधर्मएवेतिबोध्यम्।विशिष्टस्यविशेष्यानतिरेकादितिकर्मधारयप्रकरणेस्फुटीभविष्यति।
एकार्थीभावबलादेववृत्तावुपसर्जनपदार्थेसंख्याबोधकप्रातिपदिकाभावेएकत्वादिरूपसंख्याविशेषानवगतिस्तेनद्विपुत्रा
दीनदोषः।मासजातादावपिशब्दान्नतद्बोधः।किंत्वनेकमासजातेद्वित्रिशब्दादिपूर्वमासजातस्यैवप्रयोगादेकमासजात
विषयएवायंप्रयोगइतिनिश्चयः।त्वत्पुत्रोयुष्मत्पुत्रइत्यादावपिप्रयोक्तुरहंकारानास्पदचैत्रपुत्रइत्येवबोधःविग्रहवाक्यो
त्यैकवचनत्वारोपेणादेशः।अयंचारोपोनबोधफलकः किंतुशास्त्रप्रवृत्तिमात्रफलकः वृत्तेस्तथाबोधेभाष्यकृतासाधुत्वबो
धनात्।यत्तुआदेशतदभावाभ्यांतत्रसंख्याविशेषावगतिः भाष्येतात्पर्यग्राहकाभावेसतीतिपूरणीयमिति।तन्नःतद्विधायकशा

ल.मं. स्याज्ञानवतः तद्बोधानापत्तेः। विग्रहे द्विवचनबहुवचनान्तत्वेपि एकार्थीभावबलाद्वृत्तौ तद्बोधः अतएव प्रगृह्यसंज्ञासूत्रभाष्य ५
प्रयुक्ते कुमार्योरगारं कुमार्यगारमित्यादौ द्विवचनान्तेन विग्रहेपि वृत्तौ द्वित्वाबोधः किंतु कुमारीत्वादिनैव कुमारीद्वयबोधः। अ
न्यथासिद्धान्ते प्रगृह्यत्वाभावेन द्वित्वव्यञ्जकाभावादस्य प्रयोगस्यासाधुत्वेनासाधुप्रयोगे भगवतोः श्रद्धेयतापत्तिः। एवं च वृ
त्तौ संख्यानवगमेपि अनेकार्थप्रतीत्या तथाविग्रहे बाधकाभावः। अतएव संख्याविशेषानवगतिरेवोक्ता न त्वनेकार्थानवगति
रुक्ता। चित्रगुरित्यादौ गोत्वेनैव शब्दतोऽनेकगोव्यक्तिबोधः नतु बहुत्वेन। तन्मध्य इत्यादौ तत्वेनैव व्यक्तिद्वयबोधो नतु द्वित्ववत्वे
नैवमन्यत्राप्यूह्यम्। अतएव कुक्कुटेन्द्रगोपवाचकगोभुचरवर्षासुजादौ बहुवचनसत्वेपि न संख्याविशेषबोधः। अत्र तादृशस्यै
वरूढत्वाद् बहुवचनान्तेनैव विग्रहः। एवं चात्रारोपितबहुत्वाश्रयो बहुवचनरूपः संस्कारो नतु प्रकृत्यर्थान्वयि यथा च घटा इत्या
दितो बहुत्वेनैव कदाचित् त्रयाणां कदाचित् चतुरादीनां भानं नतु कदाचिदपि त्रित्वचतुष्ट्वादिना तथा वृत्तौ राजत्वादिनैकानेकव्य
क्तिभानं तात्पर्यवशान्न त्वेकत्वद्वित्वादिना। दन्तोष्ठस्य दन्ताः स्निग्धतरा इत्यादौ च संख्याया अभानाद् दन्तत्वेनोष्ठत्वेन दन्तोष्ठ
लक्षणार्थद्वयस्य प्रतीतेस्तत्रैव अनेकव्यक्तिसत्वेपि तासामनेकत्वेन शब्दतो भानाभावादिति बोध्यम्। एतद् [illegible]भ्यामुक्तत्वा राम:
त्यादावलुकि न साधु। अनभिधानाद् इति स्पष्टं भाष्ये। जातौ बहुवचनमिति कैयटोक्तं तु न [illegible]। [illegible] मित्येतदत्र प्रत्य २

ग्राणे नं भाष्यकृता जातौ पदार्थे बहुवचनस्य साधुत्वबोधनाद् यथोत्तरं मुनीनां प्रामाण्यं [illegible] भाष्यकृता [illegible] निर्दिष्टे यस्योप-
सर्जनविशेषणाभावरूपविशेषस्य गुरुकुलमित्यादाविव मासजातादावव्यापकत्वेनोक्तं संख्याविशेषानवगा[illegible]कत्वसंख्यापा-
देनोच्यते। भेदसहत्वरितद्वित्वादेरेकत्वस्य चाभानमिति तदर्थः। संख्याविशेषप्रतीतौ हि यद्गुपस्थापकपदज्ञानं कारणमिति तदप्र-
तीत्यभावस्यैकार्थीभावकृतत्वमन्यथा घटो घट पटावित्यादौ घटत्वादेरपि संख्याविशेषावगत्यापत्तिः। तदुक्तं हरिणा। वाचिका द्यो-
तिका वापि संख्यानां या विभक्तयः। तल्लुक्यवयवेवृत्तौ संख्याभेदो निवर्तते इति। यस्त्वत्र अभेदैकत्वसंख्याभासं ते परित्यक्तविशे-
षसंख्यासामान्यमेवाभेदैकत्वसंख्या यथैकत्वद्वित्वादीनां निमित्तं तथेदमभेदैकत्वं सर्वेषामेकत्वादीनां निमित्तमिति सापि संख्ये-
त्युच्यते द्वित्वाद्यनुस्यूतत्वादेकस्वभावत्वेनाभिन्नमिवेति तेन पदेनोच्यत इति हेलाराजः। यथा दूराद् द्रुममात्रं गृह्यते न तु शुक्लकृष्णादि-
विशेष एवं राजपुरुष इत्यादौ सत्त्वभूतत्वात् संख्यावानत्रार्थ इत्येतावत्प्रतीयते न त्वव्ययार्थवदसंख्यो नापि घटादिवद्विशेषसं-
ख्यावच्छिन्न इति। विशेषपरित्यागश्च तद्भानमेव। यद्वा राजपुरुष इत्युक्ते राजद्व्यादिसंबन्धिनोपि भानात्सर्वविशेषाणां सामान्य-
रूपेण भानं मधुनि रसानामिव। अत एव तत्र राज्ञो राज्ञां वेति जिज्ञासा। विशेषजिज्ञासायाः सामान्यज्ञानपूर्वकत्वनियमात्। तानि तु नि-
मित्तेमासजातादौ तत्प्रतीतिर्भवत्येव। उक्तं भाष्यं तु राजपुरुष इत्यादिप्रयोगविषयमेव। तदुक्तं हरिणा। अभेदैकत्वसंख्या वा तत्रा-

स·मं·
२

वोपजायते।संसर्गरूपंसंख्यानामविभक्तंतदुच्यते।वृत्तावुपसर्जनपदार्थानामपिसत्वभूतत्वात्संख्यायोगावश्यकत्वेनविशेषसं ५
ख्याभावेनचसामान्यसंख्यारूपंसर्वसंख्याविशेषाणांसंसर्गरूपंतदितितदर्थः।यथौषधिरसाःसर्वेमध्वाहितशक्तयः।अवि
भागेनवर्त्तन्तेतांसंख्यांतादृशींविदुरित्यनेनयद्वेतिपक्षउक्तः।आद्यमाह।भेदानांवापरित्यागात्संख्यात्मासतथाविधः।व्यापना
ज्जातिभागस्यभेदापोहेनवर्त्तते।पूर्वंसमस्तभेदसंसर्गरूपंतदित्युक्तमिदानींतुसमस्तभेदानुगतंभेदापोहरूपंतदितिविशे
षः।अर्थस्यसामान्यविशेषरूपानेकधर्मवत्त्वेपिविवक्षितत्वाच्छब्दशक्तीनामुपसर्जनपदेसर्वविशेषसंसर्गभानंसर्वविशेषा
णांसंख्यात्वेनवाभानम्।अगृहीतविशेषेणाप्ययारूपेणरूपवान्।प्रख्यायतेनशुक्लादिभेदरूपंतुगृह्यतेइतितन्न।तथाबो
धानुभवात्।दृष्टस्यसंख्याव्यभिचारेणतज्ज्ञानसंभवात्।तत्रतादृशजिज्ञासायाःस्वरसतःसिद्धत्वाभावेनस्ववासनाकल्पित
त्वाच्च।अतएवहेलाराजेनैतन्मतदूषणोपपादकहरिकारिकामतान्तरमाहेत्यवतारिता।तस्याअरुचिग्रन्थत्वंचन्मतेभाष्यस्य
संकोचेनव्याख्यांकुर्वतागोभूचराणांप्रत्याख्यातमपिजात्याख्यायामितिसूत्रमावश्यकमितिवदताहरिणाकैयटेनचबोधित
म्।नचतत्प्रत्याख्यानेद्व्याभिप्रायेणैवबहुवचनस्यसाधुत्वंवाच्यंतत्रैकार्थमेकशेषसूत्रारम्भेर्थवमितिद[illegible]पिपक्षेप राम:
प्रत्याख्यानस्यभाष्येकृतत्वेनाक्षतेः।निरूपयिष्यतेचेदमुपरिष्टात्।अतएवभाष्येऽस्मि[illegible]केर्वसे[illegible]त्येति[illegible]मित्येतत्[illegible]इतिच २

निर्स्ति।वृत्तौसंख्याविशेषोनभवतीत्येतावदेवसमर्थसूत्रभाष्यन्तेनरूपेणसंख्याभानस्याप्य ऽर्थाच्च।अत...वा:...विशे...मा
गानेतिसूत्रेएकवचनान्तानामुपसंख्यानंमासोजातस्येत्याद्यर्थेमाभूदितिवार्त्तिकमनभिधानादित्युक्तमिति...रैश्च...तिमेमे
लुंकूसूत्रेपिभाष्येद्विवचनबहुवचनान्तानामसमासोनभिधानादित्युक्तम्।अनभिधानादित्यस्यसमासेतद्वित्वादिसंख्यावै
शिष्ट्येनानेकव्यक्त्यनभिधानादित्यर्थः।द्विवचनेत्यादेश्चद्वित्वादिवैशिष्ट्येनबोधकानामित्यर्थः।किंचार्द्धंनपुंसकमितिसूत्रेःऽर्द्ध
पिप्पलीनामित्यर्थेसमासमाशङ्क्यैकाधिकरणेनेत्यनुवृत्त्यासमाहितम्।तत्रतूपसर्जनपदार्थएकत्वस्यैवाङ्गीकारेणसमासप्रस
ङ्गएवनास्ति।ममतुपिप्पलीत्वेनानेकव्यक्तिभानेसमासाशङ्कोचितैव।किंचात्रपक्षेगोषुचरेजात्याख्यायामभेदैकत्वेबहुत्व
वदितिदेशाद्बहुवचनमुत्सर्गस्तोकान्मुक्त इत्यादावेकवचनमुत्सर्गइत्येकवचनमित्युक्तंतत्परस्परविरुद्धन्तदेकत्वेबहुत्वा
तिदेशवदेकवचन स्यापिप्राप्तेरितिदिक्।एवंचकारयोगोवाक्येराज्ञोगौश्चाश्वश्चपुरुषश्चेत्यादौभवतिनतुराज्ञोगवाश्वपुरु
षादित्यादौसमासे।वृत्तौसमूहलक्षणैकार्थीप्रादुर्भावाद्भेदस्यनिवृत्त्याभेदनिबन्धनसमुच्चयरूपस्यद्योत्यस्याभावेनद्योतकस्या
प्यप्रयोगइतिकैयटः।।पृथगुपस्थितयोरेवसमुच्चयस्यद्योत्यतयाचप्रयोगाभावस्यापिसमासेएकार्थीभावकृतत्वम्।लोके
पिद्वयकृत्तातयोरेवैकदेशस्यत्वेसमूहव्यवहारात्।नचसमासेनचार्थस्याभिहितत्वात्तदप्रयोगः।समासेनसत्वभूतस्यविशे

१·मं· ष्यतयाभिधानेपिअसत्वभूतस्यविशेषणतयाबोधार्थेच प्रयोगस्यदुर्वारत्वान्नचार्थेद्वन्द्व इतितुसाद्दृश्याच्चार्थत्वारोपेणनेयमि
४ तिदिक्। अन्येत्वेकार्थीभाववशात्पृथगुपस्थितेर्वृत्तौनोद्देश्यविधेयभावेनान्वयः पृथगुपस्थितेस्तथान्वयेतन्त्रत्वात्। अविमृ ५
ष्टविधेयांशदोषनिरूपणावसरेपञ्चोद्देश्यविधेययोः पदाभ्यांपृथगुपस्थितिस्तत्रतथान्वयः। नचसमासेपदात्पृथगुपस्थि
तिरपृथगुपस्थितौचनतथान्वयव्युत्पत्तिरितिकाव्यप्रदीपाद्युक्तेरतएवचतुर्थीचाशिषीतिसूत्रविहितचतुर्थ्यानसमासः। आशीर्विष
येहिउद्देश्यविधेयभावोगम्यतेसमासेतदवगमाभावादितिहरदत्तादयः। अयमेवैकप्रसरताभङ्गः नामयद्विशिष्टेकोपस्थितिज
नकत्वरूपसामर्थ्यभङ्गः। उद्देश्यविधेयभावेनान्वयेपृथगुपस्थितेस्तन्त्रत्वेनतथान्वयेतद्भङ्गादितितन्नभाष्यकृतानुक्तत्वात्। किं
चोद्देश्यत्वविधेयत्वेयच्छब्दतच्छब्दोपबन्ध्यमङ्क्षु वृत्तौ[illegible]त्वादिवत्तदन्वयासंभवान्नतथान्वयः एकार्थीभावाभावेपिघटमि
त्यादौतथान्वयाभावेनअभ्यासलोपश्चेत्यादौसमासेपितथान्वयेनचतस्य[illegible]कृतत्वाभावाच्च। तथान्वयाभिप्रायेणसमासप्रयो
गेपिप्राप्तत्वाप्राप्तत्वादिपर्यालोचनेनोत्तरं। लोहितोष्णीषाऋत्यादौतथाबोधोभवत्येवेतिनासाधुतेत्याशयेनायंभाष्येनोक्तः। विशे
षणंविशेष्येणेतिसूत्रेउभयविशेषणत्वादुभयोश्चविशेष्यत्वादुपसर्जनाप्रसिद्धिरितिवार्त्तिके उभयसमुद्दिष्टमत्येतेत्स्मात्[illegible]
विधेयताप्रतीतेश्च। अतएवप्रकाशाकृतेहशसमासवाक्यानिच्युतसंस्कृतिदोषेनोदाहृत। निर्[illegible]विमृष्टौ रामः
एवंच ४

पृथगुपस्थितयोस्तथान्वयदुःखुत्सर्गस्यत्यागेनसहृदयहृदयस्यवैमुख्यंतस्यदूषकताबीजमप्रदी[illegible]पितत्रसप्तम्यन्वे[illegible]णं
तिशेषः।आशीर्विषयचतुर्थ्यन्वयेतुन समासःविप्रायभद्रंभूयादित्यादौविप्रभद्रार्थयोरुभयोरपितिङन्तार्थान्वयेनपरस्प
रमसामर्थ्यात्।चतुर्थीचाशिषीत्यस्यचाशीर्विषयार्थान्वयार्थकात्तद्वाचकभद्रादियोगेचतुर्थीषष्ठ्यावित्यर्थात्।भद्रकर्तृकं
विप्रसंबन्ध्याशंसाविषयोभवनमित्यादिक्रमेणबोधः।राजकुलपशुभंभूयादितितुसाध्वेव।किंचसमासादौचपितथात्वुत्पन्न
स्यतद्बोधेदुर्वारःनचासाधुत्वम्।भाष्याद्यनुक्तेःविशिष्टोपस्थितावपिविशेषणादौप्रकारतादिसीकारवदुद्देश्यतादिस्वीकारे
बाधकाभावादधिकमग्रेवक्ष्यामः।अतएवकैश्चिदुद्देश्यत्वादिप्रकारत्वादिरूपमेवोक्तमन्येस्तुत्तम्नाधिकरणम्।किंचअन्वादेश
स्यकिंचित्कार्यंविधातुमुपात्तस्यकार्यान्तरविधानायपुनरुपादानरूपस्यसमासेत्वदुक्तरीत्यासंभवाभावेनएतद्धितकद्भ्या
दौएनाद्यादेशाशङ्का।अप्रयुक्तत्वेनतत्समाधान परस्यद्वितीयादौत्वेनद्विसूत्रस्यभाष्यस्यासङ्गतिरित्याहुः।यत्तुनिष्को
शाम्बिर्गौरथोघृतघटोगुडधानाःकेशचूडःस्वर्णालङ्कारोद्विदशाःसप्तपर्णोगौरखरद्त्यादिशुक्रान्तयुक्तपूर्णमिश्रसङ्गोत्विका
रसुचप्रत्ययलोपवीप्साजातिविशेषाद्यभिधानमेकार्थीभावकृतमित्युक्तंतन्न।भाष्यानुक्तत्वात्।निरादिपूर्वपदानांक्रान्ताद्यर्थ
तितयोक्तार्थानामितिन्यायेनतदप्रयोगसिद्धेश्चगौरखरादेश्वसमुदायस्यजातिविशेषेरूढिस्वीकारेणनदोषःपङ्कजादिवत्।

ल·मं· एकोपस्थितिजनकत्वरूपैकार्थीभावकृतत्वस्यक्रान्तादिलोपेसंभवाभावाच्च।अतएवसंख्ययाव्ययेतिसूत्रेसमासेनाभिहितः सु ५
५ जर्थइतिकृत्वासमासेसुज्नभविष्यति।किंचभोऽसुजर्थइतिसमासउच्यतेनखलुसुजर्थइत्युच्यतेगम्यतेतुसुजर्थइतिभाष्येउ
क्तम्।तत्रसमासेनेत्यस्यसमासघटकपूर्वपदेनेत्यर्थः पूर्वपदस्यतदर्थत्वद्योतकत्वसमासइतिसमासेनोक्तइत्युक्तिः।द्योतक
विषयेपिउक्तार्थानामितिन्यायोस्त्येव।अतिप्रसङ्गस्त्वनित्यत्वात्परि— हरणीयः।दृष्टं गतश्चैत्रः कृष्णंश्रितौ गुरुकुलंमैत्रइत्यादौन
समासः कृष्णश्रितयोः परस्परमसंबन्धेनाकांक्षामूलकैकार्थीभावस्यासंभवात्।विशिष्टशक्तिस्वीकारादेवसमासस्यार्थवत्त्वात्प्रा
तिपदिकत्वसिद्धिः।अतएवरत्नौ विशिष्टएवार्थोराजपुरुषपदाभ्याममभिधीयतेइतिकैयटः।भाष्येचैकार्थीभावपक्षेसंसृष्टार्थसम
र्थमितिसमर्थपदव्युत्पत्तिरुक्ता विशिष्टबुद्धिंप्रतिचविशेषणविषयकस्यैवहेतुत्वमितिनविशिष्टबुद्धेर्विशेषणज्ञानस्यकार
णत्वेव्यभिचारः।अतएवघटपदाद्घटत्वविशिष्टज्ञानोपपत्तिः।यत्तुनविशिष्टेशक्तिः किंत्ववयवशक्तिज्ञानसहकृतावृत्तिरूप
पदश्रवणरूपादुद्बोधकाद्राजसंबन्धीपुरुषश्चित्राणांगवामयमित्यादेर्विग्रहवाक्यतोनुभूतस्यविशिष्टार्थस्यस्मरणमयमेवैका
र्थीभावोनामातोनोक्तदोषः।अतएवभट्टपादैस्तेषामेवविग्रहत्वंस्वीकृतम्।स्वावयववृत्तिज्ञानसहकारेणार्थो[illegible]कत्वमाप्र रामः
र्थवत्त्वेग्रहणात्समासस्यप्रातिपदिकत्वम्।यद्वावाक्यवत्समासेपिपृथगुपस्थितयोरेव[illegible]अय[illegible]मैत्रेयेतत्त्व[illegible]घटक ५

[illegible]ास्थापविरे

पदोपस्थितयोः प्रथमं परस्परमेवैकरूपेणान्वयो वृत्तिस्वभावात् [illegible]तेन तत्र विशेषणान्वयादिकं वाक्ये तु पदे[illegible]रा[illegible]न्व
यस्तदेव रात्रिक्रद्वत्वान्वयः तदास्यैकदेशत्वज्ञानाभावात् एकरूपेणेत्युक्तेर्नोद्देश्यविधेयभावेनान्वयः यद्वा विशिष्टलक्षणया
वृत्तेः विशिष्टोपस्थितिरिति षष्ठीतत्पुरुषलक्षणायाः संबन्धिरूपाधिकविषयत्वेन षष्ठीतत्पुरुषात्कर्मधारयस्य लघुत्वं बोध्यमि
ति तन्न आद्ये तादृशविग्रहवाक्यमजानतो विशिष्टोपस्थितेः शक्तिं विनोपपादयितुमशक्यत्वात् द्वितीये वृत्तिपदं तादृशबोधका
रणमिति ज्ञानस्य तद्बोधकारणत्वकल्पनापेक्षया शक्तिकल्पनाया लघुत्वात्। बोधकारणत्वस्य संबन्धं विनानुपपत्त्या शक्तिसिद्धे
[illegible]श्चैवं समासादीनां वृत्तित्वासिद्धिः वृत्त्याश्रयत्वेनैव तेषां वृत्तित्वव्यवहारात् तृतीये बोध्यज्ञानं विना बोध्यसंबन्धरूपलक्षणा
या अज्ञानेन तया विशिष्टोपस्थितेर्वक्तुमनौचित्यात्। किंच पङ्कजपदादेरपि पद्मत्वविशिष्टे लक्षणाया एवापत्तौ रूढिशक्त्युच्छेदः।
बाध[illegible]प्रतिसंधानं विनापि बोधात्तत्र शक्तिसिद्धिश्चेत्प्रकृतेऽपि समम्। किंच कर्मधारये शक्यान्वयबोधाभावेन लक्षणा न युक्ता। शक्यसं
बन्ध्यशक्यार्थ[illegible]धो हि सर्वत्र लक्षणया दृश्यते विशेष्यविशेषणभावस्त्वस्त्येति चेद्वाक्येऽपि तद्बोधेन तत्राप्येकोपस्थित्यापत्तेः [illegible]र्वं च
प्रथमं भस्म इत्यादौ त्वदसंमतस्योद्देश्यविधेयभावेनान्वयस्यापत्तिरित्यलम्। इदं वृत्तेर्विशिष्टशक्तिमत्त्वं लोकसिद्धमेव। शास्त्रे[illegible]
विधानाभावात्। अचतुरेत्यादावदर्शनात्। वृक्षादीनामर्थाविधानाच्च। चार्थे द्वन्द्व इत्यादि तु चार्थे वृत्तिमनूद्य द्वन्द्वसंज्ञामात्रविधायकम्

ल·मं· न्यथानेकं सुबन्तं चार्थे वर्तते तत्र द्वन्द्वसंज्ञकमिति वाक्यभेदापत्तेः। किं च स्वसमानार्थकवाक्यानिवृत्तये विभाषाधिकारस्यापूर्वस्य ५
६ करणे गौरवम्। मम तु एकार्थीभावे समासोऽपेक्षायां वाक्यमिति शास्त्रकल्पितसिद्धार्थानुवादः एवं सः इयञ्चैकार्थीभावोपपा
दिका विशिष्टशक्तिः समर्थाश्रितः पदविधिरित्याद्यर्थकसमर्थः पदविधिरिति शास्त्रबलात् अलौकिके विग्रहेऽप्यारोप्यते अतए
व तत्र समाससंज्ञायामर्थवत्त्वनिबन्धनप्रातिपदिकत्वे विभक्तिलुक्सिद्धिः षष्ठीत्यादिशास्त्रबलेन भेदोपस्थितिनिबन्धनष
ष्ठ्यादिनिर्वाहाय पृथगर्थत्वमप्यारोप्यते। उभयोरपि काल्पनिकत्वेन विरोधाभावः शास्त्रप्रामाण्यात्। नन्वेकार्थीभावनिर्वाहकवि
शिष्टशक्तिवादे बहुव्रीहेस्तत्पुरुषोऽन्तरङ्ग इत्यादिव्यवहारोच्छेदः बहिर्भूतपदार्थविषयकबोधजनकत्वे हि बहुव्रीहौ बहिरङ्गत्वम्।
न्यात्र पक्षे तदस्ति अन्यपदार्थेऽपि प्रत्येकातिरिक्तविशिष्टशक्यत्वसत्त्वेन स्वपदार्थत्वस्यैव सत्त्वादिति चेन्न। स्वघटकपदघटितवा
क्यदृष्टार्थमात्रविषयकतत्पुरुषीयशक्तिग्रहापेक्षया बहुव्रीहिसंज्ञकपदसमुदायीयशक्तिग्रहस्य स्वघटकपदघटितवाक्यदृ
ष्टार्थातिरिक्तार्थविषयकत्वेन बहिरङ्गत्वात्सत्तेः। एवमेव षष्ठीतत्पुरुषात्कर्मधारयस्य लघुत्वं बोध्यं कर्मधारयसंज्ञकपदसमु
दायजशक्तिग्रहापेक्षया षष्ठीतत्पुरुषसंज्ञकतज्जन्यशक्तिग्रहस्य षष्ठ्याद्यर्थरूपाधिकविषयत्वेन गुरुत्वात्। एवं च निष्प्रा[illegible] रामः
स्य पक्षादिशब्दानां षष्ठीसमासकर्मधारयबहुव्रीहिभिन्नार्थत्वेन कतात्पर्यमिति मन्दैः [illegible]ग्रहे [illegible]नुरोधात्कर्मधार ६

णार्थे तात्पर्यकल्पने संभवति सामानाधिकरण्ये वैयधिकरण्यस्यान्याय्यत्वात् । तदुक्तं जैमिनिना स्थपतिर्निषादः स्यात् शब्दसा
मर्थ्यात् इति निषादस्थपतिशब्दस्यान्तरङ्गत्वेन निषादरूपस्थपतौ शीघ्रोपस्थितिजनकत्वानुकूलात् सामर्थ्यात् शक्तेरिति तद
र्थः । अत एव बहुव्रीह्यर्थको न सः । अन्यथा बहुव्रीहौ मीमांसावार्त्तिककारैः शक्तिकथनेन निषादपदस्य तत्राप्रामाणिकत्वेन च तत्
द्भावस्य सूत्रतो न लाभः स्यात् । एतेन शब्दसामर्थ्यादित्यस्य निषादशब्दस्य निषादबोध   एवं सामर्थ्याद् शक्तेः षष्ठीतत्पुरु
षे तु पूर्वपदस्य लक्षणेति न तस्य ग्रहणं जघन्यत्वादिति शाबरस्वामिकृत   व्याख्यानं प्रौढैर्वक्ष्यमाणभाष्यसंमतेऽप्यपेक्षा
वादे तत्रापि लक्षणाभावाच्चेति दिक् । ननु स्थपतिशब्दः स्वामिश्रेष्ठान्यतरपर्याय इति तस्य गुणशब्दत्वान्निषादस्य जातिशब्द
त्वात् कर्मधारये स्थपतेः पूर्वनिपातापत्तिः । किं च स्थपत्यर्थस्य संबन्धिनि नित्यसाकाङ्क्षत्वात् षष्ठीसमास एव न्याय्यो नरपत्यादि
ष्विवेति चेन्न । लिङ्गदर्शनाच्चेति जैमिनिसूत्रेण हेत्वन्तरोक्तेरदोषात् । लिङ्गं च दृश्यते कूटं च दक्षिणेति । कूटं हि निषादानामेव
स्वमिति शाबरस्वामिनः । एवं च राजदन्तादित्वात् कर्मधारये स्थपतेः परनिपातः संबन्ध्याकाङ्क्षानिवृत्तिरप्यर्थतो निषादानामेव
तत्त्वलाभादुपपन्ना । लिङ्गं चानेकार्थस्य शब्दस्यार्थनियामकं दृष्टम् । तस्मादनेकार्थे निषादस्थपतिशब्दस्यार्थनियामकं शीघ्रोप
स्थितिजनकशक्तिकत्वं लिङ्गं चेत्येव सूत्रतात्पर्यं वक्तुं युक्तम् । किं च षष्ठीतत्पुरुषेऽपि ऐश्वर्यस्योत्सर्गतो निरूपकसजातीयनिष्ठ

मं॰ स्येवलाभेन कर्मधारयाद् विशेषः। अतएव नरपतिसुरपत्यादिशब्दतो नरसुरयोरेव ईश्वरत्वेन प्रतीतिः अश्वपतिगजपत्यादौ त्व ५
३ गत्या तात्पर्यानुपपत्त्या चोत्सर्गस्य त्यागः अतएव शंकरभगवत्पादैर्दहराधिकरणे ब्रह्मलोकशब्दे कर्मधारयसमासः सर्वाः प्रजा अ
हरहर्गच्छन्त्य एनं ब्रह्मलोकं न विन्दन्तीति लिङ्गेन साधितइत्यलम्। तत्र स्वाभाविकत्वपक्षे श्रोत्रियादिवदखण्डा निरवयवा वा नि
त्याः शब्दास्तद्व्याख्यानाय कल्पितैरेवाग वयवस्थानीयैः शास्त्रप्रवृत्तिः। तदुक्तम्। अबुधं प्रत्युपायाश्च विचित्राः प्रतिपत्तये। शब्दान्तर
त्वादत्यन्तंभेदो वाक्यसमासयोरिति। अतएव गोरथ्यादौ सुक्तादीनां लोपाविधानम्। गवां रथ इत्येव वाक्यस्य कल्पनात्। क्रिया
मन्तरेणानन्वयात्तत्रतद्वगतिः गोयुक्तो रथ इति लौकिकं तु समासस्य पर्यायरूपम्। तथा पदं यथैव रसादिविशिष्टेर्थेऽव
स्थितम्। नीलोत्पलाद्यपि पदं भागाभ्यां वर्त्तते तथेति। भागाभ्यां कल्पिताभ्याम्। सादृश्यमूलकस्तु वाक्यस्थेतरत्वानामभेदभ्रमो बा
लानामन्नमूलक एवैकार्थीभावव्यवहारोऽत्रपक्षे वास्तवः। खण्डास्तु नात्र पक्षे पदानां पृथगर्थत्वस्वभावत्वे न स्वभावभङ्गापत्तेः
तथा रूढ्यरूढिविभागोपि क्रियते प्रतिपत्तय इति। शास्त्रकृद्भिरबुधानामिति शेषः। पङ्कजादिपदं योगरूढं सप्तपर्णादिपदं रू
ढं राजपुरुषादि यौगिकमित्यादिरपि काल्पनिकः प्रतिपादनोपाय एवेति तदर्थः तत्र वाक्यार्थानुगमाद्राजपुरुषादेर्यौगिकः रामः
सप्तपर्णादौ क्वचिदर्थानुगमेपि शीर्णपर्णे तदभावाद्रूढिरेव पङ्कजादौ वाक्यार्थानुगमादर्थान्तरानुगमाच्च योगरूढिरितिदिक्। स ७

रेतुवाक्याद्वृत्तिः शास्त्रनिष्पाद्या। अर्थाभिधानमपि शास्त्रकृतमेव। एवं चानेकं सुबन्तं चार्थे वर्तते चार्थे वर्तमानं च द्वन्द्वसंज्ञकमि
त्यर्थाद् घटकपदानामेव चार्थे वृत्तेरुक्तार्थत्वाच्चकाराप्रयोगः सिद्ध इति नैकार्थीभावस्य फलं सः न च तन्मते शब्दतदर्थयोः शा
स्त्राधीनः शास्त्रकार्यतया शब्दानां लोकतोऽर्थज्ञानासंभव इति वृत्तिमत्समुदायत्वं वृत्तित्वमित्यस्यैव क्रमप्राप्ततया किं वृत्तिलक्ष
णमिति वाच्यम्। परार्थाभिधानं वृत्तिरित्यस्य भाष्य एवोक्तत्वात्। परस्य शब्दस्योपसर्जनार्थकस्य यत्र शब्दान्तरेण प्रधानार्थकप
देनार्थाभिधानं विशेषणत्वेन ग्रहणं सा वृत्तिरिति तदर्थः। यद्वा। परार्थस्य प्रधानार्थस्याप्रधानपदे यत्र स्वार्थविशेष्यत्वेन ग्रहणं सा
वृत्तिरित्यर्थः राजपुरुष इत्यत्र पुरुषपदेन वाक्यावस्थायामनास्कन्नो राजार्थो राजपदेन वा पुरुषार्थ आस्कन्द्यते तत्त्वं वलि
तः स्वार्थ उपस्थाप्यत इति यावत्। एतावतैवैकार्थीभाव इति व्यवहारः बहुव्रीहावपि प्रधानं पदं समुदाय एव घटके पदे चाप्र
धाने तत्र प्रधानपदेनावयवार्थास्कन्दनेनैव स्वार्थबोधनम्। अवयवैर्वा तदर्थास्कन्दनेन। समुदायस्य प्राधान्ये चावयवा प्र
तिपाद्यप्रधानभूतान्यपदार्थबोधकत्वात्। द्वन्द्वेऽपि प्रधानपदसमुदायोपस्थाप्य साहित्यस्यावयवार्थास्कन्दनेन बोधः अ
वयवाभ्यां वा तदर्थास्कंदनेन बोधः समाहारेतरेतरयोरुभयोरपि साहित्यं समूहो विशेष्यमात्रे तु इतावयवभेदोऽस्तु उद्भूताव
यवभेद इति विवक्ष्यते। न चेदमसंभवि अप्रधानेन सर्वथा स्वार्थत्यागे तदत्यागे वा असंभवात्। अन्यं तेनैवार्थबोधे सिद्धे प्रधानेन

मं· तदभिधानासंभवात्। यद्वा स्वार्थबोधनस्याग्रस्य परार्थाभिधायकत्वासंभवात् किं चाद्ये शब्दार्थसंबन्धानित्यतापत्तिः राजपुरुषा। ५
दितः पुरुषादिमात्रबोधापत्तिश्चेति वाच्यं तु भयथाप्यदोषात्। न चान्त्ये राजादिपदैः स्वार्थस्य विशेष्यत्वावच्छिन्नस्य बोधनात्कथं
मितरविशेषणतयोपस्थितिरिति वाच्यं गुणभूतपदे प्रधानपदार्थविशेषणत्वेनोपस्थितिविरोधिनः स्वार्थभूतस्य राजाद्यर्थग
तविशेष्यत्वस्य त्यागे नजहत्स्वार्थत्वाङ्गीकारेणादोषात्। यद्वा सर्वथोपसर्जनपदेन स्वार्थस्य त्यागः वृत्तौ राजपदसंबन्धमात्रेण
पुरुषपदमेव राजसंबन्धिपुरुषबोधकमामोदान्वयमादाय चम्पकपुट इत्यादिव्यवहारवत् राजपदार्थः पुरुषविशेषणमि
त्यादिव्यवहारः अत्र पक्षे एकार्थीभावो नाम पदद्वयबोध्ययोरेकपदबोध्यत्वरूपमलौकिके तु प्रागवदेवासावारोपितः अत एव
जहत्स्वार्थापदस्य जहत्युपसर्जनपदानि स्वार्थं यस्यां सेत्यर्थ उक्तो हेलाराजेन यद्वा भेदसंसर्गसामर्थ्यम्। तथा हि वृत्तौ राजपदसं
निधानात्पुरुषपदेनैव राजसंबन्धवती राजान्यस्वामिसंबन्धाभाववती च या पुरुषव्यक्तिः सोपस्थाप्यते तेन राज्ञः स्वान्तरे
ण संबन्धः राजपदस्यार्थाभावात् नापि पुरुषस्य स्वाम्यन्तरेण संबन्धः यच्च वेदान्तिनामखण्डार्थबोधो लक्षणवाक्यादौ तदुक्तं।
अखण्डार्थत्वं च पदार्थसंसर्गानवगाहिप्रतीतिजनकत्वम्। यथा कश्चन्द्र इति प्रश्नोत्तरे प्रकृष्टप्रकाशश्चन्द्र इति वाक्यं प्रकृष्टप्रका मः
शपदार्थं जानतस्तदाश्रयस्य बुभुत्सितचन्द्ररूपस्य वस्तुनश्चन्द्रत्वेन चन्द्रपदवत्त्वेन च बोधः न तु प्रकृष्टप्रकाशविशिष्ट्यविश ८

यकः मानान्तरसिद्धस्याप्युपात्तस्यैव व्यक्तिविशेषनिर्द्धारणोपायत्वमतस्तदुपादानम्। एवं प्रकृतेपि राजपदप्रयोगः शक्तिग्राहो
पि राजपदमुक्तं पुरुषपदं पुरुषत्वेनोक्तव्यक्तिविशेषे शक्तमित्याकारः एवं प्रकारत्रयं भाष्ये स्पष्टं अन्त्य यो महाराजद्त्वादौ पूर्व
पदे आत्वादिभूतपूर्वगत्यार्थवत्त्वमादाय बोध्यं यद्यपि भेदसंसर्गौ भेदः संसर्गो वा सामर्थ्यमिति भाष्ये उक्तं तथापि वृत्तौ सामर्थ्यस्य
लक्षणत्वे भेदवदर्थोपस्थापकत्वं संसर्गवदर्थोपस्थापकत्वं वोभयवदर्थोपस्थापकत्वं वेति भेदवदित्यादावप्यधारणमाद्ययोर्बी
जं भेदसंसर्गयोः समन्वयत्वात्। विनिगमनाविरहस्तृतीये बीजम्। को भेदः संसर्गो वेत्युपक्रम्य भाष्य उक्तम्। वाक्ये प्रसक्तं सर्वस्व
न्तिर्दिश्यते राज्ञः पुरुषोश्वश्चेत्यादि तथा प्रसक्तः सर्वः स्वामी च प्रयुज्यते राज्ञः पुरुषो भार्यायाश्चेति राजपुरुष इत्युक्ते राजा पुरुषस्वा
म्यन्तरान्निवर्तयति पुरुषो राजानं स्वान्तरान्निवर्तयति एवमुभयस्मिन्परस्परेण व्यवच्छिन्ने यदि स्वार्थं जहाति राजपदं तदाका
मं जहातीति स्वाम्यन्तरादित्युक्त्या राजरूपस्वामितोऽनिवृत्तिलाभेन तत्संसर्ग उक्तः अनेन च तयोस्तत्तद्रूपेण बोधाविषयत्वमुक्तं
बोधविषयत्वे राजपदार्थस्य भेदसंसर्गस्य प्रतियोगितयान्वयावबोधकत्वे तत्त्यागकथनासङ्गतिः अर्थस्य बोधाविषयत्वमेव
हि त्यागः तस्मादुक्त एवार्थो भाष्यसंमतः यत्तु अर्थवत्सूत्रे कैयटे समासग्रहणं तुल्यजातीयानां नियमार्थं सुबन्तानामिति भाष्यप्र
तीकमुपादाय सुबन्तानामित्युपलक्षणं भेदसंसर्गद्वारकार्थवत्तायुक्तानां तेन कुम्भकारेत्यादि समाससंग्रह इत्युक्तं तत्र वाक्ये

ल०मं० पदार्थयोर्विभागेनापिबोधेसतिइतरसंसर्गाकाङ्क्षाभेदसंसर्गःसद्वारभूतोयस्यविशिष्टार्थस्यतद्युक्तानामित्यर्थइतिनतद्विरोधः ५
६ हरिरपिभेदसंसर्गशक्तीद्वेशब्दस्यैतेव्यवस्थितेइतिभेदशक्त्यापृथक्आनेसंसर्गशक्त्यैकभानमितितदर्थःपक्षान्तरेपक्षेभेदसंस
र्गौवाच्यौराजसंबन्धीअराजकीयभिन्नःपुरुषइतिबोधः यद्वाभेदएववाच्योराजकीयभिन्नःपुरुषइतिबोधःनतद्विरोधादेव
राजपुरुषोभार्यायाइतिन।संसर्गस्त्वनुमेयः यद्वासंसर्गएवशक्योराजसंबन्धीतिबोधःअराजकीयभेदस्त्वनुमेयइतितन्नानुभ
वविरोधात्।गौरवाच्च।द्वन्द्वेभेदादेर्वाच्यतायाउपपादयितुमशक्यत्वाच्च।किंचभेदसंसर्गयोर्भानेतयोःप्रतियोगिनिरूप्यत्वा
त्पूर्वपदार्थस्यापिबोधविषयत्वावश्यकत्वेनानेनप्रकारेणपूर्वपदेजहत्स्वार्थत्वोपपादनपरभाष्यविरोधात्।किंचराजनिष्ठ
योरपिभेदसंसर्गयोर्भाष्येदर्शितत्वेनतयोरपिवृत्तिजबोधेविषयतापत्तिरितिदिक्।यद्वोपसर्जनपदेष्वजहत्स्वार्थैवभिक्षुकोद्विती
यांभिक्षामासाद्यनपूर्वांजहातिसंचयायैवप्रवर्ततइतिभाष्यात्।अयंभावःस्वस्मिन्स्वपदार्थभूतायांविशेष्यतायांसत्यामेवेतरनिरू
पितांविशेषणतामङ्गीकरोतिविशिष्टशक्तिबलात् तत्रसाविशेषणताराजादिपदोपस्थाप्येसंपूर्णा।अविशेष्यात्।एवंचस्वपदार्थभू
तविशेष्यतायाअपिविशेषणत्वेनैवभानेन— तत्रविशेषणान्वयःस्वरूपतोविशेष्यत्ववैशिष्ट्येनोपस्थितएवतदन्वयात्।वाक्येतुप शम०
दजन्योपस्थितौस्वरूपतोविशेष्यत्ववैशिष्ट्येचभानमितितदन्वयसिद्धिरित्याहुः यत्तुसखण्डाःशब्दाइतिपक्षेष्ववयव ६

शक्तिं तल्लक्षणां चाजानतां बालानां समुदायशक्त्यैव बोधस्य सर्वानुभवसिद्धत्वेनावश्यकल्प्यत्वात्तथैव राजविशिष्टपुरुषबोधो
पपत्तौ तयोस्तद्बोधकत्वं न कल्प्यम्। वृषभादिपदे वृषादेरिव। आनुपूर्व्यन्तरघटकत्वाभावविशिष्टानुपूर्व्या एव शक्ततावच्छेदक
त्वात्। अत एव ग्रामादिपदान्नाग्निनारायणादीनां बोधः वाक्ये तु पदान्तरार्थस्यैव राजसंबन्धी पुरुष इत्यर्थे राज्ञः पुरुषः पुरुषो राज्ञ
इत्यत्रापि शक्तिकल्पनापेक्षया पदशक्तेर्लघुत्वात्। आरोपितार्थमादाय विग्रहवाक्ये प्रत्येकं विभक्त्यादि पदत्वं वाच्यमिति प्राग्वत्
र्थारोपेणैव सूपपन्नत्वाद्दात्वादावात्वादीति तन्न। आरोपितेनैवार्थेनार्थवत्त्वस्य ततो बोधस्य च दुर्वारत्वात्। प्रातिपदिकादीनां सर्वत्रारोपित
मेवार्थवत्त्वम्। कस्यचिद्विशिष्टशक्तिग्रहमात्राद्बोधस्त्ववयवानां नानर्थकत्वं साधयितुमीष्टे वाक्यादपि कस्यचित्तथा बोधेन तत्रा
प्यवयवानर्थक्यापत्तेः केवलशास्त्रप्रक्रियोपयोगिविचारवतां तदज्ञानस्य विशिष्टशक्तिग्रहमात्राद्बोधस्य च वक्तुमशक्यत्वाच्च।
तदुक्तं वृद्धैः। जहत्स्वार्थानुवत्त्रैव यत्र रूढिर्विरोधिनीति। रूढिः समुदायशक्तिर्यत्रावयवार्थविरोधिनी तत्रैव सा यथा रथन्तरशालि
पर्णीगौरश्वराह्वविवितदर्थः तत्र पदद्वयस्यानर्थक्येपि रथकरणकर्तरणकर्तृत्वादिकस्याहार्यारोपेण प्रक्रियानिर्वाहो बोध्यः
त्वया तु राजादिपदे आहार्यारोपो वक्तुमशक्यः तदर्थबाधाभावात्। किंच राजपुरुष इत्यादावुत्तरपदार्थत्यागेन फलम्। किंचैवं
जहत्स्वार्था न भाष्यसंमता। यदि जहत्स्वार्था पुरुषमात्रस्यानयनं प्राप्नोतीति भाष्यासङ्गतेः उभयोरप्यनर्थकत्वे कस्याप्यानयनं न प्रा

ने. प्रतीतिवक्तव्यंस्यात्। एवंचवृत्तावानुपूर्व्यन्तरघटकत्वाभावविशिष्टानुपूर्वीशक्ततावच्छेदिकेतिननियमः पूर्वपदेप्यनर्थकत्व ५
१० मेकार्थीभावोपपादनायशास्त्रकृत्कल्पितमेवप्रकृत्यादेरर्थवत्। बहुव्रीहिद्वन्द्वयोस्तूभयोरपिउपसर्जनत्वेनोक्तरीत्याजह
हत्स्वार्थत्वंवक्तुंयुक्तंजहत्स्वार्थविकल्पेचसर्वार्थत्यागमिच्छतांबहुव्रीहिपदार्थस्यत्यागःसर्वस्यदर्शितदूतिहरुक्तेः एतेनजह
त्स्वार्थत्वेनैकार्थीभावोऽजहत्स्वार्थाचव्यपेक्षेवेतिभूषणोक्तमपास्तम्। भाष्येसंख्याविशेषाभावंचयोगाभावरूपमेकार्थीभावकृ
तविशेषमुक्त्वाअथैतस्मिन्नेकार्थीभावकृतेविशेषेकिंस्वाभाविकंशब्दैरर्थाभिधानमाहोस्विद्वाचनिकमितिविकल्प्यस्वाभाविक
त्वपक्षंव्यवस्थाप्यअथयेवृत्तिंवर्तयन्तिकिन्तआहुः पराथाभिधानंवृत्तिरितिग्रन्थेनवाचनिकमितिपक्षमुक्त्वाअथतेषामेवंबु
वतांकिंजहत्स्वार्थावृत्तिरुताजहत्स्वार्थेत्युक्तंतद्विरोधात्। अनेनहिएकार्थीभावमुपक्रम्योक्तेस्तत्रैवपक्षद्वयमितिलभ्यते। वा
प्यर्थसंज्ञायामितिसमासेजहत्स्वार्थासुप्सुपेतिसमासेत्वजहत्स्वार्थत्याशयेनेदृतीचसप्तम्यर्थद्वतिसूत्रेतत्रजहत्स्वार्थाः जह
त्स्वार्थेत्यस्याप्यभ्युपगतोक्तेइतिनतद्विरोधः। यद्वापूर्वपदेजहत्स्वार्थत्वमात्रेणतदुपपत्तिरित्यलम्। व्यपेक्षावादिनस्तुपरस्परा
काङ्क्षारूपाव्यपेक्षैवात्रसामर्थ्यंनत्वेकार्थीभावः। तदुक्तंभाष्ये। परस्परव्यपेक्षासामर्थ्यमेकेसंप्रेक्षितोर्थःसमर्थमितिचेति। अथ राम
वःपात्रःपुरुषइत्यादौपरस्परसाकाङ्क्षयोराजपुरुषयोःसंबन्धस्यराजादिपदोत्तरविभक्तिर्वाचिका। राजपुरुषइत्यादावपि १०

यगुपस्थितयोस्तयोः परस्पराकाङ्क्षयोः संबन्धो राजासुन्दर इत्यादौ विशेष्यविशेषणभाववत्समुदायशक्त्यो नत्वयं विशिष्टे श
पस्थितिनियामकः उपस्थितयोरेकाकाङ्क्षान्तरमेव तत्प्रतीतेः शक्तिग्रहस्योपस्थितयोरवयवार्थयोः संसर्गे इदं शक्तमित्याकारस
प्रत्ययार्थसंबन्धविशिष्टशक्यत्वादेव वाप्यश्व इत्यादौ वापीपदस्य सप्रत्ययार्थः वृत्तेर्न प्रग्राह्यत्वम्। अतएव समुदायस्य प्रातिपदिकसंज्ञा
सिद्धिः अयमपि पक्षो वृत्तिवर्त्तनवादिन एवेति भाष्ये स्पष्टतया वाक्यादेवेयं वृत्तिर्निष्पन्नेति मन्यमानस्य वृत्तावपि वाक्यतुल्याकाङ्क्षा
याएवसत्वेन भेदसंबन्धबोधः पदभेदेन व्युत्पत्तिभेदादाकाङ्क्षावशेनैव तत्तद्व्युत्पत्तिकल्पनात्। अतएव विभक्तेर्लुक् तदर्थस्यान्य
तएव प्रतीतेरतएवात्र न संख्याविशेषावगतिः वाक्यदृष्टविरुद्धविभक्तिकत्वस्यात्राप्यनुसन्धानान्नामार्थयोरभेदान्वयव्यु
त्पत्तिविरोधः अतएव दधिदृष्ट्वेत्यादौ भेदान्वयः विभक्तिलोपमजानतोपि तज्ज्ञानकृतोपदेशाल्लोकव्युत्पत्त्या तथाबोधः तदभावेतु
तद्व्युत्पत्तेरप्यज्ञानान्न दोषः विभक्त्यर्थस्य च प्रकृतिबोध्यार्थेन्वयाद्राजपुरुषं पश्येत्यादौ विशिष्टैकमत्वधीः। यत्तु राजपदस्य राजसं
बन्धिनि लक्षणा अतएव राज्ञि न विशेषणान्वयः भेदसंबन्धेनान्वयेतु ओदनः पचतीत्यादावन्वयबोधवारणाय भेदसंसर्गकनामार्थ
प्रकारकशाब्दबोधे तद्विहितप्रत्ययजोपस्थितेर्हेतुत्वावश्यकत्वेन तदसंभवः। प्रत्ययत्वसंकेतविशेषसंबन्धेन प्रत्ययपदवत्त्वं नाति
विशेषो वा। नचैवं कर्मधारयत्वापत्तिरिति वाच्यम्। समासघटकपदार्थस्य विशेष्यत्वे सति यद् लौकिके विग्रहे पदद्वयेपि एक वि

न·म· भक्तिनिर्देशस्तत्रैवकर्मधारयत्वस्वीकारात्सत्स्यन्तेनचित्रगुःपञ्चपूलीत्यादेर्व्योवृत्तिरितितन्न।कण्ठेकालोदास्याःपुत्रइत्यादौल
११ क्षणायांमानाभावेगतत्रविशेषणान्वयापत्तेः।नचतत्रापिदासीपदस्यतत्संबन्धिनिलक्षणा।दासीसंबन्धिसंबन्धीतिबोधाननुभवात्। ५
विभक्त्यन्तस्यतुनलक्षणा।तस्यतत्रशक्त्यभावात् विभक्त्यर्थस्यसंसर्गतयैवभानाच्च।भेदसंसर्गकनामार्थप्रकारकबोधेचसंसर्गबोध
कत्वेनगृहीतपदज्ञानस्यकारणत्वेनादोषाच्चओरनादिपदस्यलक्षणयासंसर्गबोधकत्वमेवनानभिधानादूढिप्रयोजनयोरभावाच्च।
पराङ्गवद्भावानुरोधाच्चात्रापिव्यपेक्षैवसामर्थ्यमन्यथापराङ्गवद्भावेएतत्समासादावेकार्थीभावइतिवाक्यभेदःस्यात्तत्रपरिभाषा
प्रवृत्त्यभावेतुऋतेनमित्रावरुणावृतावृधावृतस्पृशेत्यादौऋतेनेत्यादेःपराङ्गवत्त्वेआमन्त्रितस्येवेत्याद्युदात्ततापत्तिःतत्सत्वेचोतुक्त
तेनमित्रावरुणावित्यनयोरानर्थक्येद्व्यर्थकेनार्थेद्व्यत्वेनान्वयेनपरस्परमसामर्थ्यान्नदोषः।मित्रावरुणावित्येतच्चसंबोधनप्र
थमान्तमस्पष्टंचेदं भाष्ये।कर्मधारयेपिविशेष्यविशेषणभावेनान्वययोग्यपेक्षासामर्थ्यः।उपकुम्भमित्यादावव्ययीभावेनञ्तत्पुरु
षेचनिपातानांद्योतकत्वेनपूर्वोत्तरपदयोर्व्यपेक्षानिपातानांवाचकत्वस्याप्यङ्गीकारात् निष्कौशाम्बिरित्यादौक्रान्ताद्यर्थस्याध्याहृत
वशादेवपदैकदेशन्यायेनभानंनह्याकाङ्क्षावशात्संसर्गस्यैवभानंनान्यस्येत्यत्रमानमस्ति।वाक्यदृष्टाकाङ्क्षातुल्यायाआकाङ्क्षायाः
तौजायमानत्वेनतदृशाद्धैकदेशन्यायेनान्वयेनात्रापिबोधः।द्विदशाद्यत्यादौसुजर्थस्यसप्तपर्णोवीप्सायाश्चैवमेवबोधःबहुव्रीहौ एम:
११

वपि समुदायस्य नाकेनान्यपदार्थेन विग्रहो यदार्थयोराकाङ्क्षा यादस्य संनिहित ... अन्यपदार्थस्य ... शायकायताचेन्
अन्यपदार्थे वृत्तिप्रतिपादकत्वात् इन्द्रदिवार्थे द्वन्द्वस्तेषामन्यपदार्थाभिहितं समुदायस्य क्वमिनिजदन्तन्नाउकानामैकार्थीभावकृतविशेषा
णां विशेषणैः सत्त्वात् विशेषणानवगमनिविशेषणसंज्ञकाभावादीनां वचनसाध्यत्वेन गौरवात् । दधीत्यादौ लुप्तस्यापि सत्त्वाद्विशेषावग
मेतस्य तदनवगमप्रयोजकत्वाभावाद् द्वावित्यादावन्यतो बोधे पि लुगभावाच्च । किं च समासार्थकवाक्यस्थानि द्वन्द्वे ऽपूर्ववान
चनारम्भे ऽसत्त्व गौरवम् । किं च यत्र युगपदुभयसंबन्धविवक्षापरत्वादिनाचक्रमेण वृत्तिद्वयं यथा ब्राह्मणत्वमित्यादौ नञर्थभावा
र्थयोर्युगपद्विवक्षायां परत्वात् लुप्तत्वयेनतः समासस्तत्र विशेष्यविशेषणं तत्र च विशेषणान्तरमिति विषयताशाल्येव बोधः । त
त्रैव यदा पूर्वं नञर्थसंबन्धविवक्षा ततो भावार्थविवक्षा तदा विशिष्टस्यैव शिष्यमिति विषयताशाल्येव बोधः यदा तु पूर्वं भावा
र्थविवक्षा तदा विशिष्टे वैशिष्ट्यमिति विषयताशाल्येव बोध इत्येतदर्थं तादृशतादृशविषयताशालिबोधे विशिष्टशक्तिस्वीका
रादेकार्थीभाववादे ऽक्लेशेन निर्वहति न व्यपेक्षावादे । स्पष्टं चेदं तस्याभाव इति सूत्रे भाष्ये । किं चाकाङ्क्षितसंबन्धस्य न समुदायप्रश
क्यत्वं मानाभावात् किं तु शिष्यमाणं लुप्यमानार्थाभिधायीति न्यायेन पूर्वपदशक्यत्वमेवोचितम् । एवं च वाप्यश्व इत्यादा
वपि प्रगृह्यत्वापत्तिः सोमो गौरी अधिश्रित इत्यनेन समत्वात् । किं चैवं समुदायस्यार्थवत्त्वाभावात् प्रातिपदिकत्वानापत्तिः । न

ऽ.मं. चार्थवत्त्वमर्थबोधकत्वमित्यावश्यकवृत्त्यार्थबोधकत्वमपीतिवाच्यम् अशब्दार्थत्वात्। यत्तु समासे सर्वत्र उत्तरपदे लक्षणा प्राति
१२ पदिकत्वमपि तस्यैवेति तन्न तन्मात्रस्य प्रातिपदिकत्वे पूर्वपदस्य सुपो लुगनापत्तेः। उत्तरपदमात्रस्य प्रत्ययान्तत्वेन तदसंभवा
च। पराङ्गवद्भावे तु न समर्थपरिभाषोपस्थितिः आमन्त्रितार्थस्य यन्निमित्तं तदेव पराङ्गवदित्यर्थके न तन्निमित्तग्रहणेन कृतेनेत्या
देः पराङ्गवत्त्ववारणात्। अत एव भाष्ये सूत्रेणाग्रे स्वायुः संरभस्वेत्यादेः। सूत्रेणेत्यादेः पराङ्गवत्त्वं माभूदिति तन्निमित्तग्रहणं कर्त
व्यमित्युक्तं समर्थपरिभाषोपस्थाने ह्यसामर्थ्यादेवाप्राप्तौ भाष्यासङ्गतिः स्पष्टैव। क्रियाद्वारकमन्वयापेक्षालक्षणसामर्थ्यमिति
कैयटोक्तं तु न युक्तम्। परस्परमपेक्षाया एव भाष्ये सामर्थ्यपदार्थत्वेनोक्तत्वात्। किं चैवं सति कृतः सर्वो मृत्तिकयेत्यादौ समासा
पत्तिः तादृशसामर्थ्यस्य तत्र ग्रहणे फलाभावश्च। वेदभाष्यं तु फणिभाष्यविरोधादनादेयमेवेति दिक्। यत्तु समर्थ इति सूत्रे इ
तरनैरपेक्ष्यमपि सामर्थ्यं पदविधिशब्देन पदत्वसंपादको विधिः कर्तृकरणयोरित्यादिश्च। तेन पदविधिविधेयमितरनिरपे
क्षत्वार्थबोधकवृत्त्यपर्थ आवृत्त्या सूत्रस्य तेन व्रीहिर्यजेतेत्यादावितरनिरपेक्षैर्व्रीहिभिर्यजेतेत्याद्यर्थसिद्धिरितरन्यासजा
तीयमेव गृह्यते तेन दण्डेन चक्रेण घटं करोतीत्यादीनां नासाधुतेति तन्न भाष्यानुक्तेः। पश्य मृगो धावति पचति भवतीत्यादौ च रामः
दुक्तसामर्थ्यप्रत्यायकाभावेऽपि विशेषणस्यान्ययोगव्यवच्छेदफलकत्वेनान्याय्यत एवेतरं निरपेक्षक्रमेत्वादिबोधस्यैव व्री १२

द्वैभिरित्यादावपि तस्य संबन्धेन फलाभावाच्चेति दिक्। नन्वेवं देवदत्तस्य गुरुकुलमित्यादावेकदेशे गुर्वादौ देवदत्ताद्यन्वयो न
स्यादिति चेन्न। ससंबन्धिकपदार्थस्थले चैत्रस्य नप्तेत्यादावविवेकदेशान्वयस्याप्यङ्गीकारात्। नप्तृत्वं हि स्वजन्यजन्यपुंस्त्वं तच्चैक
देशे जन्यत्वे चैत्रस्यान्वयात्। यद्वा तत्रापि स्वजन्यजन्यपुंस्त्वसंबन्धेन नप्तर्ये वान्वयः एवं गुरुद्वारके ण स्वगुरुत्वाद्यत्वरू दि
णसंबन्धेन देवदत्तस्य कुल एवान्वयः। घटादन्य इत्यादावपि स्वप्रतियोगिकभेदसंबन्धेनान्यस्मिन्नेवान्वयो यत्र तु नेदं प्रकार
द्वयमनभिधानाद्यत्र नेष्यते यत्र त्विष्यते तत्र शिवभागवतादौ भवस्यैव शिवो भगवान्भक्तिरस्येति तदर्थः। एवं च संबन्धिशब्दः
सापेक्षो नित्यं सर्वः समस्यते। स्वार्थवत्साव्यपेक्षा हि वृत्तावपि न हीयते। इतरसापेक्षस्वार्थस्यैव तैः प्रतिपादनादित्यर्थः। समुदाये
न संबन्धो येषां गुरुकुलादिना। संसृष्टावयवास्ते तु युज्यन्ते तद्वता सहेति कारिकायां संबन्धिशब्द इत्युपलक्षणम्। तस्माद्गम
कत्वे भवति विशेषणसंबन्धोऽगमकत्वे तु नेति तत्त्वं गमकत्वं तथाबोधजनकत्वमित्यलम्। तत्र वृत्तिश्चतुर्धा समासतद्धित
कृत्सनाद्यन्तधातुभेदात्। तत्र समासत्वं संकेतविशेषसंबन्धेन समासपदवृत्त्यर्थबोधायानुसन्धीयमानविभक्तिकपू
र्वपदकनामसमुदायत्वं तदिति चेन्न दधिमधुरमित्यादावतिव्याप्तेस्तु तत्र लुप्तविभक्त्यनुसन्धानेन बोध इति चेद् राजपुरुषादा
वपि तुल्यम्। लोपमजानतो बोध इत्युभयत्र समं श्रुतेरिवार्थमित्येतद्घटके इवार्थमिति समुदायेऽतिव्याप्तेश्च। पर्यभूषद्

ल·मं· पचतभृज्जतेतितिङन्तघटितसमासेऽव्याप्तेश्च। समासो द्विधा विशेषसंज्ञाविनिर्मुक्तः सुप्सुपेति विहितस्तद्युतश्च। अन्त्यश्चतु ५
१२ र्धा अव्ययीभावतत्पुरुषबहुव्रीहिद्वन्द्व भेदात्। तत्पुरुषत्वादिसंकेतविशेषसंबन्धेन तत्पुरु षादिपदवत्त्वम्। तत्राद्योदाहरणं
पूर्वंभूतो भूतपूर्वः सुप्सुपेति समासः पूर्वमिति क्रियाविशेषणं पूर्वकालवृत्तिपरं भूधातोः सत्तोत्पत्तिर्वार्थः पूर्वकालवृत्तिस
त्ताश्रयद्रव्यादिर्बोधः द्विर्बद्धमिति न्यायेन पूर्वशब्देनोक्तेपि अतीतत्वोक्तः एवं विस्पष्टं पटु विस्पष्टपटुः विस्पष्टपटुत्ववानिति
बोधः विस्पष्टमिति पटुत्वविशेषणतया नपुंसकम्। अथाव्ययीभावः हरौ इत्यधिहरि भक्तिः हर्यधिकरणिका भक्तिरिति बोधः
अधिः सप्तम्यर्थवाचकः उपकृष्णमित्यादावुपः समीपवाचकः कृष्णसमीप मित्यर्थः। अत्राव्ययानां वाचकत्वादेव पूर्वपदार्थप्र
धानाव्ययीभाव इत्युत्सर्गस्य निर्वाहः। द्योतकत्वे हि द्योत्यार्थस्य विशेषणतायाः एवन्याय्यत्वात्तद्बाधः स्पष्टएवा स्पष्टं चेदमत्रैव
भाष्ये। एतेन कुम्भादिपदानां तत्कर्मोपलक्षणोपादितास्यार्थग्राहकमित्यपास्तम्। द्योतकस्य प्रजयतीत्यादौ द्योत्यार्थविशेषण
कबोधे प्रकृते च तद्विशेष्यकबोधे कारणत्वेन कार्यकारणभावद्वयकल्पने गौरवात्। निद्रां संप्रतिनयुज्यत इत्यतिनिद्रं प्रयुज्यम्
माधावितिदिवादेरकर्मकत्वात् संयुज्यत इति रूपम्। अत्र निद्राकर्तृकवर्तमानयुक्तत्वाभाव इति बोधः। अतः संप्रति न युज्यत इत्य रामः
र्थः अतिनिद्रमामीदित्यादौ तथाव्यवहारविषयेलक्षणा इति हरि। हरिशब्दः शब्दस्वरूपपरः इतिः प्रकाशवाचीहरिशब्दप्र १२

काशइति बोधः। रूपस्य योग्यमनुरूपम्। सतृणमत्ति साहित्यं समभिव्याहृतक्रियाकारकवृत्ति साकल्यं च सहार्थः तृणसहितं भक्ष-
णं भोज्यमत्तीति बोधः तृणसाहित्यं त्वत्रारोपितं प्रतीयते न वास्तवं शब्दशक्तिस्वभावात्। सकलभोज्यभोजनप्रतिपादन एव तात्प
र्यञ्च। सूत्रे साकल्येति प्रवृत्तिनिमित्तनिर्देशः। एवं सादस्य पदे पि। साग्नि अधीते। अग्निग्रन्थसहितं तदन्तग्रन्थकर्मकमध्ययन
मिति बोधः यावत् श्लोकमच्युतप्रणामाः परिमाणपरिच्छिन्नत्वं यावदर्थः श्लोकपरिमाणसंख्यापरिच्छिन्नाः प्रणामा इति बोधः
एकपरि विपरीतं वर्तनं परेरर्थः एकहेतुकं विपरीतवर्तनं पराजय इति यावत्। सप्तगङ्गमुन्मत्तगङ्गमित्यादौ सप्तगङ्गानां समाहा
र उन्मत्तगङ्गाधिकरणमित्यादिक्रमेण वा बोधः एतेन पूर्वपदार्थप्रधानत्वमव्ययीभावलक्षणमित्यपास्तं उन्मत्तगङ्गमित्यादाव
व्याप्तेः उत्सर्गस्त्वङ्गीक्रियत एव। इत्यव्ययीभावः। कृच्छ्रश्रितः कृच्छ्रकर्मकश्रयणकर्त्तेत्यादिरीत्या बोधः मासप्रमितः प्रतिपच्चन्द्र इ
त्यत्र माससंबन्धिपरिच्छेदारम्भकर्त्तेति बोधः आदिकर्मणि कर्त्तरि क्तः धान्येनार्थो धान्यार्थः हेतौ तृतीया अर्थशब्दो धनवाची धान्य
हेतुकं धनमिति बोधः मासेन पूर्वो मासपूर्वः अवध्युत्पत्तिकाला वधिमदुत्पत्तिकालयोर्मासस्य व्यवधायकत्वे यं प्रयोगः पूर्वसदृ
शेति समासविधानादूनार्थकलहमिश्रयोगद्व पूर्वयोगे पि तृतीया माषोनम् ऊनशब्दार्थः पूर्णत्वसंपादकवस्तुभाववान् कलहः
क्रोधपूर्वको व्यापारः वाक्कलहः वाग्रूपः स इति बोधः दध्योदनः दध्युपसिक्त ओदनः वृत्तिस्वभावलभ्य उपसेकः सूपदारु। सूपरूप

त.मे. विकारोपकारकं दार्वेति बोधः अश्वघासादयः षष्ठीतत्पुरुषादयोऽन्यत्र विस्तरः पूर्वं स्नातः पश्चादनुलिप्तः स्नातानुलिप्तः स्नानो ५
१४ त्तरकालिकानुलेपनाश्रय इति बोधः एवमादिः समानाधिकरणपदस्तत्पुरुषः कर्मधारय इत्युच्यते। उपमानोपमितसमासयोर्यो
द्युक्तं तन्निपातार्थप्रसङ्गे उक्तम्। प्रसन्नेन दृगञ्चलेनेत्यादौ मयूरव्यंसकादिसमासः पूर्वपदार्थप्रधानता परवल्लिङ्गता च तत एव
न। राजान्तरमित्यादौ तद्धितसमासस्यापि पूर्वपदार्थप्रधानत्वात् न तूपमितं व्याघ्रादिभिरिति सामान्यधर्मप्रयोगात्। न चानुपा
त्तधर्मेणात्र सादृश्यम्। धर्मोपादाने उपात्तधर्मेणैव सादृश्यमित्यर्थस्य प्रकाशे दशमे स्फुटत्वात्। पुरेन्दुः सकलकल इत्यादावुपात्त
धर्मातिरिक्तधर्मेण सादृश्यस्याभावाच्च। किं चेदं सूत्रं समानलिङ्गवचनत्व एव प्रवर्तते अत एव परवल्लिङ्गमिति सूत्रे तत्पुरुषज्ञा
पिकः प्रयोजयति यः पूर्वपदार्थप्रधान एकदेशिसमास इति भाष्यं द्वन्द्वैकदेशिनोरिति न्यासेन तत्पुरुषग्रहणप्रत्याख्यानपरं
भाष्यं च सङ्गच्छते। अन्यथा दृगञ्चलेनेत्यादेः पूर्वपदार्थप्रधानस्य दृश्यमानपरवल्लिङ्गस्य सत्त्वेन तदसङ्गतिः .. स्पष्टे वा दृगञ्च
स्यवीक्षणान्वयस्तु तस्य पूर्वपदार्थप्रधानत्वान्निर्बाधः मुखचन्द्र इत्यादावपि मयूरव्यंसकादिसमास एव तस्य पूर्वपदा
र्थप्रधानत्वात् चन्द्ररूपकव्यवहारः परवल्लिङ्गतापि तत एव। एतेनोत्तरपदार्थप्रधानत्वं तत्पुरुषलक्षणमित्यपास्तं दृ एमः
गञ्चलेनेत्यादावव्याप्तेः सूपप्रतीत्याद्यव्ययीभावेतिव्याप्तेश्चोत्सर्गस्त्वादृश्य तत एव। नीलं च तदुत्पलं च नीलोत्पलम्। अत्र वाक्ये १४

ग

कारप्रयोगेणप्रवृत्तिनि...नोत्पलत्वनीलत्वयोर्वैशिष्ट्यमाणरीत्यानीलोत्पलयोर्वासाहित्यंभासते।अतएवात्रद्वन्द्वंमाशङ्क्यानि
वकाशेनकर्मधारयेणबाध्यमितिभाष्येउक्तम्एवंचनीलत्वोत्पलत्वसमूहवन्नीलमुत्पलमितिबोधःनीलसमानाधिकरणंतद्भि
न्नमुत्पलमितिवातत्रवाक्येद्वयोरेवचशब्दाप्रयोगाद्यैकार्थीभावःएतेनकर्मधारयेचयत्रशक्त्योपस्थितयोरर्थयोर्विशेष्यविशेष
णभावसंभवान्नतत्रैकार्थीभावइत्यपास्तम्।केचित्तुपण्डितोब्राह्मणःदधिरुचिकारीत्यादिवाक्येइवपण्डितब्राह्मणइत्यादिवृत्ता
वुद्देश्यविधेयभावेनान्वयवारणायैकोपस्थितयेसः।अतएववषट्कर्तुःप्रथमभक्षइत्यत्रभक्षान्तरविधिरेवनतुहोतृचमसइ
तिसमाख्याबलात्प्राप्तंवषट्कर्तृसंबन्धिभक्षानुवादेनप्राथम्यविधिरितिमीमांसकाः।यद्वृत्तयोगप्राथम्येउद्देश्यतानियामके
पक्षात्वतद्वृत्तयोगौविधेयतानियामकावितितुनयुक्तम्।प्रथमोभक्षःपण्डितोब्राह्मणइत्यादौतथाबोधदर्शनेनतस्यव्यभिचारा
त्।अप्रत्ययःएकाल्प्रत्ययःइत्यादिसूत्रेषुव्यभिचाराच्च।अतएववृद्धैरपियद्वृत्तयोगःप्राथम्यमित्याद्युद्देश्यलक्षणमित्यत्रादिपदो
पादानेनान्यस्यानैयत्यंसूचितम्।नचविशेष्यतयोपस्थितिर्विधेयतयान्वयेनियामिकेतिवाच्यम्।एतादृशविशेष्यतयैवोपस्थितेःविशे
ष्यतासमानाधिकरणेवविधेयतेत्यपिनयुक्तम्।अज्ञातार्थस्यैवविधेयत्वेनतस्यविशेष्यत्ववद्विशेषणत्वस्यापिसंभवेननियमेमा
नाभावात्।नचतथाशाब्दबोधंप्रतिउद्देश्यविधेयवाचकघटितैकसमस्तपदभिन्नपदजन्योपस्थितिर्हेतुरितिपूर्वोक्तेपीतवासा

ल.मं. श्चतुर्भुज इत्यादौ च नन्दोष इति वाच्यम्। सकलवृत्तिभेदघटितगुरुतरकार्यकारणभावकल्पनापेक्षया ऐकार्थीभावस्वीकारस्य लघुत्वादि- ५
१५ त्याहुस्तन्न। तथान्वयाभिप्रायेण समासप्रयोगे प्राप्तत्वादिपर्यालोचनोत्तरं बोधस्येष्टत्वात्। अत एवालंकारिकै रुद्देश्यानन्तर्याभावे
पि विधेयाविमर्श उक्तोऽन्यक्कारो ह्ययमित्यादौ। तत्र विलम्बेन तथा प्रतीतिस्तादृशोत्सर्गपरित्यागात्सहृदयवैमुख्यं वा दुष्टिबीजं त
था प्रकृतेपि विलम्बेन प्रतीतिः समासे तथा प्रतीतिरित्युत्सर्गपरित्यागेन सहृदयोद्वेगो वा दुष्टिबीजं तद्वदेव चास्यापि नासाधुता।
भष्टक एकालूप्रत्ययोऽभ्यासलोपश्चेति सौत्रप्रयोगात्। अत एव सप्तदशारत्निर्वाजपेयस्य यूपो भवति लोहितोष्णीषा ऋत्विजः
प्रचरन्तीत्यादौ वाजपेययूपारत्नित्वलोहितोष्णीषत्वानूपसप्तदशत्वलौहित्यादिविधिरिति मीमांसकाः। न चात्र यूपारत्न्युष्णीषयोर
तिदेशप्राप्ततयातिदेशादुपदेशस्य बलवत्त्वेन पूर्वमेतैरेव विशिष्टविधिरिति वाच्यम्। यूपर्त्विजामप्यतिदेशप्राप्ततयातत्स
र्यालोचनोत्तरमेवास्य विधेः प्रवृत्तेः प्रथमतोऽत्र विशिष्टविधिरेव। प्राप्ताप्राप्तविवेके तु विशेषणे पर्यवसानमित्यस्याप्यदोषत्वा
त्। आपाततः प्रतीतावपि प्राप्तत्वादिपर्यालोचने तथा तात्पर्यग्रहात्प्रबोध इति। उच्चारितशब्दस्य तावत्पर्यन्तं वास्पर्शाद्दूवा
क्येपि प्राप्तत्वादिपर्यालोचनमेव तथान्वये तात्पर्यग्राहकम्। अत एव पण्डितो ब्राह्मण इत्यादौ यस्यैवाप्राप्तत्वं तस्यैव विधेयता रामः
पर्यायेण दृश्यते। मद्वृत्तयोगादिकमपि प्राप्तत्वादेरेव गम्यकमेवं च समासे तथान्वये एकप्रसरताभङ्गे नासामर्थ्यात्समासानु १५

[...]रिति मीमांसकनयो[...]पास्तम्। प्रथमभक्षइत्यत्र तु समाख्यापेक्षया वाक्यश्रुत्योर्बलवत्त्वेन प्रथमतो मन्त्रेण भक्षान्तरवि-
धिरिति न दोषः। नन्वेवं कर्तृ[...]कर्मभीष्माद्योपीति भाष्योक्तपक्षे परमेण कारकेण कृतं परमकारकेण कृतमित्यादौ तत्पुरुषे
तुल्यार्थेति सूत्रभाष्योक्तस्य परिनिष्ठितविभक्त्या समासस्यानुपपत्तिः। विशेषणविशेष्ययोर्द्वयोरपि तत्र पक्षे करणत्वेन क्रियाया-
मन्वयेन सामर्थ्याभावात्। न च यद्यत्क्रियया प्राप्तुमिष्टतमं तत्सर्वं कर्म। यद्यत्क्रियासाधकतमं तत्तत्करणं द्रव्यं गुणश्च न ह्य[...]द
मात्रेण सन्तुष्यति एवं च सर्वेषां क्रियायां प्रत्येकं कारकत्वात्सर्वेभ्यः कर्मादावेव तत्तद्विभक्तिरिति हि तस्य बीजं तद्युक्तमासनया[...]
नादिक्रियोपयोगितया द्रव्यस्येप्सिततमत्वेऽपि गुणादेस्तत्त्वाभावादिति वाच्यम्। कारकान्तरापेक्षयैव प्रकर्षस्य विवक्षणात्। न तु स्वकसा-
यामप्यन्यथात्वेन यथा दीपिकया व्रजतीत्यादौ सर्वेषां करणत्वानापत्तेः। न च पार्ष्णिकपरस्परान्वयेन सामर्थ्यमिति वाच्यमास
स्य दुर्बलत्वात्। तथा हि सन शाब्दः शब्दबुद्धिकर्मणां विरम्य व्यापाराभावात्। न च गुणादेः परिच्छेद्याकाङ्क्षासत्त्वेन द्रव्यस्य च परिच्छे-
दकाकाङ्क्षासत्त्वेन प्रथमं द्रव्यगुणयोः श्रौतक्रियासंबन्धेऽपि पश्चादुक्ताकाङ्क्षावशात्परस्परं विशेषणविशेष्यभावेन विशिष्टस्य
क्रियासंबन्धविषयो बोधः आकाङ्क्षावशादेव पुनरनुसन्धानं शाब्दस्याकारकस्य क्रियान्वय इति च श्रौतप्रथमबाधेनोपपन्नम्।
द्वितीयमादाय च सामर्थ्यमिति वाच्यम्। एवं हि श्रौतसंबन्धस्य बलवत्त्वात्तत्र च प्रत्येकं साधु त्वबोधाच्च श्वेतं छागमालभेतेत्या

ल·मं· द्विषयेष्वेतच्छागाभावेऽकृतच्छागेनैव येन केनचिच्छ्वेतेनापि यागस्य साङ्गत्वापत्तेः। किं च तत्तद्विभक्त्यन्तस्यानुसन्धाने का ५
१६ रकत्वेन दृष्टान्वयप्रयोगात्। न च विभक्तिरहितस्यानुसन्धानं तस्याबोधकत्वात्। न केवला प्रकृतिरिति निषेधाच्च। नन्वसमस्त
पदानुसंधानम्। यत्र समासात्प्राक् परस्परान्वयस्तत्रैव समासाभ्युपगमेन तदनुसन्धानासंभवात्। किं च समस्तपदानुसन्धाने
न सामर्थ्यविवर्णनं सामर्थ्यज्ञानाधीनश्च समासइत्यन्योन्याश्रयापत्तिः। किं चैवं सति वाक्ये परस्परमुद्देश्यविधेयभावेन परस्परान्व
यस्य दौर्लभ्यापत्तिः समस्तपदे परैस्तथान्वयास्वीकारात्। न च यद्वृत्तयोगः प्राथम्यमित्याद्युद्देश्यलक्षणमित्यभियुक्तवाक्ये प्र
यमं क्रियान्वयरूपमेव प्राथम्यमन्यादृशस्यातिप्रसक्तत्वात्। एवं च तयोरुद्देश्यविधेयत्वाभ्यां क्रियान्वय आवश्यकः न हि
समासपदैकदेशस्याख्यातेनान्वयसंभवः आदौ समासघटकपदार्थान्वयेऽप्येवं तस्य साधुत्वाङ्गीकाराद्यमेव समासादावेका
र्थीभावो नाम। अतो न समस्तपदे तथान्वयः। प्रकृते तु आदावुपात्तासमस्तपदयोः क्रियान्वयसंभवेन पश्चादनुसंहितसमस्तप
देपि तथान्वयसंभवइति वाच्यम्। पूर्वमनुसंहितासमस्तपदे तथान्वयसंभवेनोपात्तसमस्तपदेपि तथान्वयापत्तेः। किं चोद्देश्य
त्व विधेयत्वाभ्यां तयोः क्रियान्वयइत्युक्तिमात्रं रमणीयम्। तयोः परस्परनिरूपितत्वेनोद्देश्यविधेययोरेव तद्रूपेणान्वया रामः
त्। किं च नीलमुत्पलमस्तीत्यादौ सत्तायामुत्पलस्योद्देश्यत्वेनान्वये तस्या विधेयत्वं वाच्यं नीलस्य विधेयत्वेनान्वये च तस्या १६

उद्देश्यत्वंवाच्यम्।नचेदमावृत्तिंविनासंभवतिवैरूप्यात्।वाक्यभेदश्चनैवंविधेविषयेनुभवसिद्धः किंचाभियुक्तोक्तितउ
द्देश्यस्यप्राथम्यलाभेपिविधेयस्यनतल्लाभः तद्धत्वयोगः पश्चात्त्वस्यापिविधेयस्यलक्षणमितितच्छेषात्।किंचेकोयणचीत्यादा
विकइतिषष्ठ्यन्तस्यादौक्रियान्वयासंभवः स्थान्यादेशभावसंबन्धस्यषष्ठ्यर्थत्वेनतस्यक्रियायामभावात्।एवंग...
इत्यादौस्वस्वामिभावसंबन्धाद्यर्थकषष्ठ्यामपितथान्वयासंभवः किंचमवदुक्तंप्राथम्यमप्यसङ्गतम्।अभियुक्तोक्तवाक्यशे
षविरोधात्प्रकारोह्ययमित्यादावुद्देश्यस्यप्राथम्याभावेनाविमृष्टविधेयांशतेतिप्रकाशोक्तेरसङ्गतेश्च।अपिचवृद्धिरादे
च्सूत्रभाष्येपूर्वोच्चारितः संज्ञीपरोच्चारितासंज्ञेत्यादिग्रन्थेनपूर्वोच्चारितत्वरूपप्राथम्यस्यैवोक्तत्वात्।उक्तएकार्थीभावोपिनि
मूलः तत्तत्स्वपरविधायकशास्त्रीयप्रत्यासत्तिन्यायमूलिकयाप्रकृतिप्रत्यययोःसहार्थंब्रूतइतिभाष्यसंमतयुक्त्यैवप्रकृति
प्रत्यययोस्तल्लाभेनतद्धितविधौसमर्थपरिभाषोपस्थितेर्भाष्योक्तासावैयर्थ्यापत्तेः अस्मदुक्तैकार्थीभावस्यैवसामर्थ्यपदार्थ
पदार्थतायाभाष्येउक्तेश्च।नचमानसः पार्ष्ठिकबोधइतिवाच्यम्।शब्दयोरर्थद्वारकपरस्परान्वयाभावेनासामर्थ्यस्थलद
वस्थत्वात्।किंचनीलमुत्पलंपश्येत्यादौदर्शनकर्मत्वस्यसाक्षादेवगुणेसत्वेनाकाङ्क्षाभावेनपार्ष्ठिकबोधेमानाभावात्तत्रसं
मासानापत्तिः यत्रगुणवाचकानांस्वपरिच्छेद्यद्रव्यद्वाराक्रियाकारकत्वंतत्रपरिच्छेद्यंद्रव्यंकिमित्याकाङ्क्षायामुपात्तमे

ल॰मं॰ वेत्यरुणाधिकरणवार्त्तिकोक्तेः।किंचनीलादिपदार्थानांपरिच्छेद्याकाङ्क्षायांद्रव्यमुपात्तगुणवदेवगुणउपात्तद्रव्यवृत्तिरेवेतिभे ५
१७ दसंसर्गविषयकस्यापिपार्ष्णिकस्यलाभेननियमतोऽभेदविषयकपार्ष्णिकबोधालाभेनसामानाधिकरण्यनिमित्तसमासानापत्ति
स्तन्निमित्तपुंवत्त्वानापत्तिश्च।दर्शनीयामातेत्यादौतद्धारणायवृत्तौवृत्तेःप्राक्यत्रसामानाधिकरण्यंतत्रैवपुंवत्त्वप्रवृत्तेः।एतच्चब
हुव्रीहिप्रकरणेस्फुटीभविष्यति।एतेनसमासघटकीभूतंगुणिपरमित्यपास्तमितिचेदत्राहुः।भीष्मंकटंकुर्वित्यादौभीष्मादि
गुणविशिष्टकटस्यकरोतिक्रिययेप्सिततात्कर्मत्वन्त्वकटपदोत्तरद्वितीययाविशिष्टस्यप्रधानानतिरिक्ततयाप्रधानगतस्य
तस्योक्तौविशिष्टगतंतदभिहितमेवेतिभीष्मादिभ्योद्वितीयानस्यादित्याशङ्क्यभाष्येविशिष्टगतकर्मत्वस्यसमानविभक्तिकवि
शेषणंविनाप्रत्याययितुमशक्यत्वेनभीष्मादीनामपिकर्मत्वशक्तिमत्त्वादुक्तत्वेपिद्वितीयेत्येकंसमाधानंकृतंतस्यायंभावः
विशिष्टस्यकर्मत्वेविशेषणस्यापितत्त्वमन्यथाविशिष्टंकर्मेत्युक्तिव्याघातः।कुण्डलीपण्डितइत्यादौकुण्डलादेःपण्डितत्वप्रमा
तुना।शिखीध्वस्तइत्यादौविशेष्येबाधेविशेषणगतस्यतत्रारोपेणप्रतीतिवत्अत्रविशेषणेबाधेविशेष्यगतस्यारोपेणोपपत्तेः।
एवंचतदंशेभ्रमत्वंज्ञानस्ययत्रतत्त्वबाधस्तत्रनारोपितत्वम्।विशिष्टगतैककर्मत्वप्रतिपादनेचनोभयत्रद्वितीयांविनेतिवि सग॰
शेषणादपिसा।प्रत्ययानांप्रकृत्यर्थान्वयित्वमिवविशेषणविशिष्टस्यप्रकृत्यर्थान्वयित्वमपिअत्रविशेषणपदात्कर्मत्वाद्य १७

नालिङ्गितैव तदुपस्थितिर्नि...च्यस्य तु तद्विशिष्टप्रतीतेर्विशिष्टस्यैककर्मत्वबोधः तथा बोधे विशेषणीचरद्वितीयाप्रसिद्धकारिणी
त्यत्र सामर्थ्येनानुपपन्नम्। ततो यवाकटोऽपि कर्मेभीष्टाद्योपीत्युक्तम्। तस्यायंभावः उभयोरपि कर्मत्वात्कटपदोत्तरद्वितीय
याकटगतकर्मत्वोक्तावपि विशेषणगतकर्मत्वप्रतिपादनाय विशेषणादपि द्वितीया तत्रोत्पत्तिरपि गुणस्य द्रव्यद्वारैव वा
च्यादानादिकर्मता च द्रव्यद्वारैवेति साक्षात्फलाश्रयादेरिव द्रव्यद्वारा फलाश्रयादेरपि कर्मत्वादिकमेवं च विशेष्य
कर्मादिशक्तिवैशिष्ट्येनैव बोधकम्। द्रव्येणाभेदात्तु तस्याः शक्तेर्वाक्यार्थबोधे विशिष्याग्रहः अत्रापि पक्षे विशेषणविशेष्ययोः
परस्परान्वयपूर्वकमेव क्रियान्वयः न च कारकाणां भावनान्वयनियमहानिः साक्षात्क्रियाजनकानां साक्षादेव तदन्वयः इतर
द्वाराकारकाणां तु तदन्वयद्वारक एव क्रियान्वय इति नियमेन तदहानेः एतेन गुणानां च परार्थत्वादसंबन्धः समत्वात्स्यादिति
न्यायविरोधः परस्परान्वये इत्यपास्तम्। उक्तरीत्या समत्वाभावात्। एवमेव युक्तं ज्ञानद्वयकल्पने गौरवात्। अननुभवाच्च। किंच
कारकविभक्तिसाधुत्वाय प्रथमं क्रियान्वयः समासस्य पार्ष्णिकान्वयमादाय साधुत्वमुत समासस्यैव प्राथमिकपरस्परान्व
येन साधुत्वं विभक्तेस्तु पार्ष्णिकेनेत्यत्र विनिगमनाविरहात्। द्वितीयोपपत्त्यर्थमेवैषा कल्पना भाष्यकृतः सूत्रकृतः प्रकृत्यादि
विभागकल्पनावत्तत्र बोधे विशेषः कैयटस्याप्यत्रैव तात्पर्यमिति निरूपितं भाष्यप्रदीपोद्योते। एवं चात्रापि सामर्थ्याविं

ल·मं घातःस्पष्टएव।नचतवापिश्वेतंछाग मित्यादौश्वेतच्छागाभावेयेनकेनचिच्छ्वेतेनापिछागसाङ्गताकृतोनेतिवाच्यम्।जातिः ५
१८ शब्देनकथमपिभेदास्पर्शेनद्रव्यात्मकत्वान्नतत्त्यागःनहिभवतिशाबलेयस्यगौरिति।गुणस्यतुघटस्यशुक्लइतिभेदेनप्रतीत्या
द्रव्येसत्त्वेनगुणापगमेनचविप्रकृष्टत्वेनतस्यत्यागात्जातेस्त्यागेसर्वथैवसाधनभेदात्क्रियान्तरमेवस्यात्।मन्मतेतुसादृश्या
त्ववदिरबुद्धेरनपगमदुक्तदोषात्।अतएवनङिःसंबुद्ध्योरितिसूत्रेभाष्येसंबुध्यन्तानांराज — वृन्दारकेत्यादौनसमासःइहता
वत्समानार्थेनवाक्येनभवितव्यंसमासेनचयश्चेहार्थोवाक्येनगम्यतेनासौजातुचित्समासेनगम्यतेअवयवसंबोधनंवाक्येनग
म्यते
समुदायसंबोधनंसमासेनेत्युक्तम्।पृथगवयवार्थयो
रभिमुखीकरणेपरस्परस्यैकार्थीभावलक्षणसामर्थ्यायोगादितिकैयटःसंबोधनविभक्त्यर्थस्यानुवाद्यनयाविधेयान्वयित्वे
नोभयोरपिक्रियान्वयित्वेनपरस्परान्वयाभावान्नैकार्थीभावइतितद्भावःतवतुनीलमुत्पलमित्यादौपार्ष्णिकान्वयेनसामर्थ्य
वदत्रापिवक्तुंशक्यत्वेनभाष्याद्यसङ्गतिःस्पष्टैव।तस्मान्मदुक्तरीत्यानीलमुत्पलमित्यादौप्रत्येकंकर्मत्वेपिविशिष्टस्यैवे
तरान्वयादस्तिसामर्थ्यंसंबोधनस्थलेप्रत्येकमभिमुखीभावएवोभयत्रसंबोधनविभक्तिरितिनतस्याःविशेषणविभक्तितुल्यत्वमि रामः
तिनतत्रास्यप्रकारत्रयसंभवःप्रत्येकंसंबोधनविभक्तौकदापिविशिष्टसंबोधनाप्रतीतेर्यश्चेहार्थइत्यादिनाभाष्येगास्पष्टमेवा १८

स्वार्थवाक्यस्यविशिष्टाबोधकत्वमुक्तमिहेत्यनेनचअन्यत्रवाक्यस्यसमासस्यसमर्थोनार्थबोधनसामर्थ्यंचदर्शितमितिभाष्यविदोविभा
वयन्तु।कटएवकर्मत सामानाधिकरण्याद्द्वितीयादिभ्योद्वितीयेतितृतीय पक्षेतुतस्यकर्मत्वाभावेपिस्वविशेष्यगतक
र्मत्वेनतत्रद्वितीयाःयथैवरसुहृदःस्वयमेति धनाअपितद्धनेनैवधनफलभाजस्तद्वत् एकयोगक्षेमत्वादितिकैयटः
असंभावःसामानाधिकरण्यंनामैकार्थबोधकत्वंयद्भिन्नशक्तित्वस्यात्तदाशक्तिभेदेनार्थभेदादेकार्थत्वभङ्गस्तस्माद्विशेष्यसमान
शक्तिकत्वंतद्भिन्नविशेषणानामितितत्रासमस्तविभक्तिकत्वमेवफलाश्रयत्वादिवत्तद्वत्सामानाधिकरणत्वमपितत्तच्छक्तौ
नियामकमिति।एवंचपूर्वोत्तरपक्षैकवाक्यतामध्यमपक्षेप्युक्तरीत्यैवबोधउचितःअसमानाधिकरणसिद्धान्तोप्येवमेवअर्थैक
त्वेद्रव्यगुणयोरैककर्म्येनियमःस्यादितिजैमिने।सिद्धान्तसूत्रात्।द्रव्यगुणवाचकशब्दयोरर्थैकत्वेपरस्परमभेदान्वयेनैका
र्थबोधकत्वेसतिऐककर्म्याद्विशिष्टैकस्यैकक्रियासंबन्धान्नियमःपरस्परावच्छेदरूपद्वेतितदर्थात्लोकसिद्धायाआरुण्यवि
शिष्टैकहायन्याःक्रियानुवादेनविधानान्नवाक्यभेदःगुणवचनानांसन्निहितविशेषपरत्वंतद्वत् लिङ्गादिग्राहित्वंचेत्यपह्योतद
धिकरणसिद्धान्तदूषणम्।नन्वेवंरीत्यानीलघटमानयेत्यादौसमासेकृतेनीलादिपदोत्तरंद्वितीयायाआपत्तिरुक्तरीत्याकर्मत्वसत्त्वा
दितिचेन्नज्ञातविभक्तेःसुपोधात्वितिलुकाऽऽहतेःसमासाद्धि शिष्टस्यैवोपस्थित्याविशिष्टोत्तरविभक्त्यैवतद्वत्तस्यतस्योक्तत्वा

उ·म· च्चेत्याहुः। अभेदान्वये च समानविभक्तिकनाम्नोरेव साधुत्वमिति सर्वादि सूत्रे भाष्ये स्पष्टम्। नामपदेन च विभक्त्यन्तमिति निरूढं ५
१९ तेन दधि पश्येत्यादावपि लुप्तविभक्त्यन्तत्वम्। विभक्तिलोपमजानतस्तद्बुद्धिस्त्वयुक्तता च। उपदेशात् उभयज्ञानमपि सुलभं। रा-
जपुरुष इत्यादौ लुप्तविभक्त्यैव विरुद्धविभक्तित्वम्। विशेषणविभक्तिरभेदार्थेति तु न युक्तं मानाभावात् लक्षणया विभक्त्यादे
भावाच्च। विशेषणविभक्तिः साधुत्वार्थेत्यपि चिन्त्यमेव तथानुशासनाभावात्। समानविभक्तिकत्वं समानार्थकविभक्तिमत्त्वं
तेन राज्ञः सुतस्य धनमित्यादौ न दोषः। एकत्र षष्ठ्याजन्यत्वार्थत्वेनापरत्र स्वत्वार्थत्वेन तत्त्वाभावात्। समानवचनत्वसमानलि-
ङ्गत्वे च नाभेदान्वये तन्त्रे। वेदाः प्रमाणं गोदौ ग्रामाः तेन तुल्यं क्रिया चेत्। शैत्यं हि यत्सा प्रकृतिर्जलस्येत्यादौ व्यभिचारात्। मुख्यं
सामानाधिकरण्यं तु वचनलिङ्गैक्य एवेत्याहुः। कर्मधारयविधायके विशेषणं विशेष्येण बहुलमिति सूत्रे विशेषणविशेष्य-
त्वे विषयताविशेषरूपे निविष्टे न तु परिच्छेद्यत्वपरिच्छेदकत्वे। तथा सति नीलमिति सामान्योपक्रमे उत्पलस्य परिच्छेदक-
त्वेन विशेषणत्वात् उत्पलनीलमित्याद्यापत्तेः अत एवेतरस्य प्रधानत्वादितरस्य विशेषणत्वादिति प्रधानशब्देन विशेष्यं भाष्ये व्या-
वहृतं तत्र विशेष्यभूतेनाप्युत्पलेन नीलस्याश्रयान्तरव्यवच्छेदः क्रियते यथा राजपुरुष इत्यत्र विशेष्यभूतोऽपि पुरुषो राजानं राम:
स्वाम्यन्तरेभ्यो व्यवच्छिनत्ति एतेन परिच्छेदकत्वरूपं भेदकत्वं विषयताविशेषरूपविशेषणतासमनियतमित्यपास्तम्। अत्र सा- १९

मानाधिकरण्यं विशेषणविशेष्यत्वं चार्थयोरेव सूत्रे तु तत्प्रतिपादके शब्दे लक्षणा विशेषणाद्वि पं ब्रूतां नैवोभाभ्यामेकद्रव्य
स्यैवाभिधानाद्द्वैदाश्रयविशेषणविशेष्यभावानुपपत्तिरिति वाच्यम्। धर्मभेदेन द्रव्यभेदात् निरुपाधिकं द्रव्यं वापि ष्ठांनेचेतन्य
रूपं तयोराश्रय इति सामानाधिकरण्यमप्युपपन्नं विशिष्टशक्तिग्रहकाले तदुपलक्षितेऽप्युद्देऽपि शक्तिग्रहः अत एव कर्मधारय
विषये भाष्ये तद्द्वन्द्वापादनं संगच्छते नीलसमानाधिकरणं नीलमुत्पलमिति बोधः उक्तं च हरिणा द्रव्यात्मा न स्वयं यस्तस्माद्
द्वौ नानात्मव्यवस्थितौ। आश्रयाश्रयिभावेन तस्यायं पूर्वेभ्य आगम इति। प्रवृत्तिनिमित्तयोरेकद्रव्यवृत्तित्वं सामानाधिकर
ण्यम्। विशेष्यविशेषणभावस्तु प्राग्वदेवेति तत्र विशेषणेन समानाधिकरणेनेति सूत्रविरोधात्। अन्ये तु शब्दयोरेवैकविशे
ष्यभूतार्थप्रतिपादकत्वरूपं सामानाधिकरण्यं विशेषणविशेष्यत्वमपि तद्रूपार्थप्रतिपादकत्वरूपं तयोरेवेत्याहुः तत्र जाति
शब्दसंज्ञाशब्दार्थस्य गुणक्रियासमभिव्याहारे विशेष्यत्वैव स्वभावात्। यद्वा जातिसंज्ञाशब्दघटिते वाक्ये कस्मादपि द्रव्यवचना
अपि समासे गुणादिमात्रबोधकाः तादात्म्येन गुणादिविशिष्टद्रव्यप्रतीतेश्च गुणाद्योर्विशेषणं स्पष्टं चेदं हरिग्रन्थे। गुणयोः क्रि
ययोर्गुणक्रिययोश्च नियम एवातो नीलोत्पलमिति व्यवस्थित एव प्रयोगः खञ्जकुब्ज कुब्जखञ्ज इत्यादावव्यवस्थित एव व्या
प्यव्यापकभावानापन्नजात्योर नियम एव। यथा भूतमूर्तयोः व्याप्यव्यापकभावापन्नयोस्तु व्यापकस्य विशेष्यत्वैव तेन शिंशप

त.मं. २० इत्यादावित्येव। नैतयोरावश्यकः समावेश इति भाष्यादेतत्प्रयोगाभाव एवेत्यन्ये। एवं च द्वित्यसोमयाजीत्याद्यसाध्वेव। क्वचिदन्यदे ५
वेत्यर्थकाद्द्वलग्रहणाद्यसाधुत्वे न्देहस्मीत्यस्पष्टमित्यलम्। अन्यो राजा राजान्तरं मयूरव्यंसकादिसमासस्तत एव परवल्लिङ्गता
भिन्नवाच्यन्तरशब्दस्य नपुंसकत्वात् तदर्थस्य पूर्वपदार्थविशेषणम् अत्र पूर्वपदजन्यबोधप्रकारत्वस्य बुद्धिस्थयत्किंचित्प्रातिलो
गिकत्वं च तदर्थभेदेप्युत्पत्तिविशेषलभ्यम्। पूर्वं कायोर्धपिप्पल्यादौ कायसंबन्धी पूर्वो भाग इत्यादिप्रकारेण बोधः। एकदेशि
समासप्रत्याख्यातृभाष्यमते कायादिशब्दानां तदवयवपरतया कायावयवरूपः पूर्वो भाग इत्यादिक्रमेण बोधः। मासो जातस्य
मासजातः अत्र विग्रहे वृत्तौ चोत्तरपदार्थप्रधानत्वम्। न च विग्रहे तत्त्वे जातस्य षष्ठ्यनुपपत्तिः विशेषणादेव तद्विधानादिति वाच्यम्।
तस्य वृत्त्यर्थबोधकत्वविवक्षापातद्व्यासेपि पूर्वजातसंस्कारानिवृत्तेरित्यग्रे निरूपयिष्यामः। मासपरिच्छेद्यो जात इति बोध
जातस्य परिच्छेद्यत्वं तु परिच्छेद्यजननाश्रयत्वेन। अस्य जातस्य कियान्काल इति प्रश्ने मासजात इत्यस्यार्थमुत्तरत्वेनोध्यम्। नञ्स
मासे बोधस्तु नञर्थनिर्णये निरूपितः। कर्मधारयान्नञ्स्तु रुणाद्बनमत्वर्थीयः मत्वर्थीयान्तेन च न तौ इति द्वयकल्पने गौरवे
ण तत्र बहुव्रीहेरेव साधुत्वात्। क्वचित्तु शिष्टप्रयोगानुरोधेन लाघवानादराद्बहुव्रीह्येव यथा [illegible] अमुक्कीशवाग्मी एकदेशिन राम. २०
इत्यादिप्रगतआचार्यः प्राचार्यो निष्क्रान्तः कौशाम्ब्यानिकौशाम्बिः [illegible] दीप्रनिरादीनां [illegible] तत्क्रान्ताद्यर्थे क्तान्तः। इति तत्पुरुषः। चित्र

गुः चित्रा गावो यस्येति विग्रहे चित्रगोरित्यन्यो तिसमासार्थः यत्तु [illegible]
[illegible]त्यागः। यत्तु बहुव्रीहौ [illegible] यपदार्थे उत्तरपदस्य लक्षणा [illegible] नैव गोस्वामिलक्षण [illegible] तत्र चित्रपदार्थान्वयस्य एकदेश
[illegible]विरहा[illegible]म्। चित्रपदस्य तात्पर्यग्राहकतया गोपदे नैव चित्रगोस्वामिलक्षणान्न दोषः। एवं प्राप्तोदको ग्राम इत्यादौ उदक
कर्तृकप्राप्तिकर्मीभूतो लक्ष्यते प्राप्तपद [illegible] तात्पर्यग्राहकम्। प्राप्तिकर्त्रभिन्नमुदकमिति बोधोत्तरं स्वकर्तृकप्राप्तिकर्मत्वसंबन्धेन
तत्संबन्धि ग्रामे लक्षणेति तु न युक्तम्। उदककर्तृकप्राप्तिकर्म ग्राम इति विवक्षितार्थानिर्वाहात्। प्राप्तेति क्तस्य कर्त्रर्थकस्य कर्मणि ल
क्षणा प्राप्तौ चोदकस्य कर्तृतासंबन्धेनान्वय इत्यपि न युक्तम्। उदकरूपकर्तुरनुक्तत्वेन ततस्तृतीयापत्तेर्वैयधिकरण्याद्बहुव्री
ह्यनापत्तेः उदककर्तृकप्राप्तिरिति बोधोत्तरं तत्कर्म ग्रामो लक्ष्यत इत्यपि न युक्तम्। प्रत्ययार्थप्राधान्यस्य नाम्नः सत्त्वप्राधान्यस्य
च भङ्गापत्तेः। विशेषणे कर्तरि एकदेशत्वेनोदकान्वयासंभवाच्चेति न व्यन्यायविदस्मन्न। उत्तरपदे एव लक्षणा [illegible] विनिगमका
भावात्। न च प्रत्ययानां संनिहितपूर्वपदार्थगतस्वार्थबोधकत्वव्युत्पत्तिविरुत्तरपदे तत्स्वीकरणे विनिगमिका राज्ञः पुरुष इत्यादौ
षष्ठ्यर्थस्य पुरुषेन्वयवारणाय पूर्वपदार्थे [illegible] नकव्युत्पत्तेर्वक इत्यादौ व्यभिचारात्। दधीयद्दृ[illegible]तीत्यादौ दधिवत्त्वर्थान्वय
पत्तेश्च। दधि बहु पटुर्ददातीत्यादौ द[illegible]जर्थान्वयापत्तिः। पटावनन्वयापत्तिश्च। किं चैवमन्यपदार्थवर्तमानानेक सुबन्त

ल.मं. भावेन बहुव्रीहेरेवानापत्तिः अपि [illegible] घटादिपदेष्वपि चरमवर्णस्यान्त्यस्य [illegible] रूपस्य लक्षणयैवोपपत्तौ विशिष्टशक्तिकल्पने ५
२१ दापत्तिः अत एव तल्लक्षणाद्यजानतामपि बोधात्तत्र सा चेत्प्रकृतेऽपि तुल्यम्। कस्यचिदन्यपदलक्षणाज्ञानाद्बोधेऽपि नतरां संपु
स्तं सूत्रविरोधात् सूत्रे लाक्षणिकार्थान्वाख्यानस्यादृष्टत्वात् व्याकरणस्य शक्तिग्राहकत्वभङ्गापत्तेश्च। किं चैवं प्रातिपदिकार्थ
मात्रादौ स्यादयस्तु विभक्तितः प्रत्यासत्त्या लभ्यायाः प्रत्ययानां प्रकृत्यर्थान्वितस्वार्थबोधकत्वव्युत्पत्तेस्तद्बाधस्य परस्परं प्रकृति
प्रत्ययाधीनत्वेन तयोः साधुत्वस्य च भङ्गः उत्तरपदस्यास्याः प्रकृतित्वात्। प्रकृतित्वं च प्रत्ययविधानावधित्वम्। तज्जन्यज्ञा
नविशेष्यत्वं च प्रकृत्यर्थत्वे [illegible] तेन प्राप्तोदको ग्राम इत्यादौ यदुक्तं तदप्यपास्तम्। किं च स्ववाच्यार्थघटितलक्षणायां तात्पर्यग्रा
हकत्वस्य चित्रगुरित्यादौ [illegible] भङ्गापत्तिः व्युत्पत्त्यन्तरस्वीकारे विशिष्टशक्तिरेवोचिता। एवं भूतरथ्यादावपि विशिष्टशक्ति
वादिनां तु न कश्चिद्व्युत्पत्तिविरोधः सर्वव्युत्पत्तीनामभिन्नोपस्थितिजनकशब्दविषयत्वात्। तत्र विशेष्यविशेषणभाववैपरी
त्यान्तर्भावेणैव संसर्गेणान्यपदार्थेन शक्तिकल्पनाच्चित्रगुरित्यादौ स्वामिभावादिसंबन्धेनान्यपदार्थो विशिष्टः समासार्थस्तत्रा
[illegible] स्वामिभावादिः संबन्धश्चोभयोः समासार्थः [illegible] संसर्ग [illegible] विभक्त्यर्थस्तत्र बहुव्रीहि [illegible] न च विभक्त्यर्थस्य [illegible] रामः
[illegible] रूपतयाऽऽह संख्याकारकयोः [illegible] गुणवचनवत् [illegible]

[illegible]व समासेनाभिधीयमानः संबन्धः संबन्धितादात्म्यमेवाभिन्न[illegible]त्र द्विष्ठत्वापत्ते[illegible]स्य संब[illegible]विशेषणत्वप्रसङ्गे
[illegible]त् प्राधान्याच्च स्वामिनस्स्वाश्रयत्वमवस्याप्यत इति तत्पुंलिङ्गसंख्ये भवतः संबन्ध[illegible]नः स्वरूपातिरिक्तसं
[illegible]भावेन संबन्धितादात्म्य एव पर्यवसानं बोध्यम्। शब्दशक्तिस्वभावाच्च पटस्य शुक्लत्वस्य[illegible]भेदनात्र विशेष[illegible]तु भे
दे नैवं विवक्षेत्यन्यत्। पक्षद्वयमपीदं भाष्ये[illegible]मिति बहवः। परे तु एवं सति प्राप्तादिपदेऽपि विशेषणविशेष्यभावव्यत्यासस्य
निगौरवं बहुव्रीहावुपजीव्यस्यैकधर्मिबोधकत्वस्य सामानाधिकरण्यस्य भङ्गश्च। प्राप्तभार्यं इत्यादौ पूर्वोत्तरपदयोरेकविशे
ष्यकप्रतीतिजनकत्वरूपसामानाधिकरण्याभावाद्बहुव्रीहित्वानापत्तिश्च। किं चालौकिकविग्रहे एकार्थीभावरूपसामर्थ्यकल्पन
या तत्र तन्मूलकविशेषण[illegible]व्यत्यासे पदयोः सामानाधिकरण्याभावेन समासशास्त्राप्रवृत्तिः। एकार्थघटितैकार्थीभावस्य चिन्न
त्वादेकत्व[illegible]स्य भङ्गश्च। तस्मात्प्राप्तिकर्तृ उदककर्मेत्यादिप्रकारेण बोधः। उदके तन्निरूपकत्वस्य बाधेन तु विशेषणभूतप्राप्तौ तस्यार्थे
वसानम्। स्वर्गो ध्वस्त इतिवत्। अत एव विशेष्यविशेषणभावव्यत्यासस्यैकार्थीभावकृतविशेषः। तु कि नाप्येविभक्त्यर्थस्य प्राधा
न्येऽपि धर्मिबोधकत्वमुररीकृतैव। प[illegible]रा। बहुव्रीहौ चित्राणां गवां मयं मिति विग्रह उचितो न तु चित्रा गावोऽस्येति। वृत्तिवि
ग्रहयोर्भिन्नार्थत्वस्यानौचित्यात् प्राप्तोदक इत्यादेरपि प्राप्तस्योदकस्यायमिति विग्रहः। प्राप्तोदकसंबन्धीति बोधः। संबन्धश्च स्वक

तत्पं र्वैकप्राप्तिकर्मत्वादिरिति तन्न। एवंविधविग्रहे समत्वर्थे बहुव्रीहिः कर्तृकर्मवचनेनाप्रथमायाः अप्रथमाविभक्त्यर्थे बहुव्रीहिः शे पृ
२२ षो बहुव्रीहिरित्यत्र कृतः शेषइत्यादि [illegible] विरुद्धत्वात् न चालौकिके प्रथमान्तानामेव प्रवेशेन न तद्विरोध इति वाच्यम्। अलौ
किके प्रविष्टानामेव पक्षान्तरे समा[illegible] संभावे परिनिष्ठितानां तदर्थबोधनाय प्रयोगसंभवे उपस्थितपरित्यागेनानुपस्थितपदघ
टितलौकिकविग्रहवाक्यकल्पनायाः अनौचित्यात्। किंच न केवलमर्थबोधनायैव तद्वाक्यप्रयोगः। किंतु स[illegible]सादेर्वैकल्पिकत्वप्र
दर्शनायापि तद्दर्शकं चोक्तं इत्याचित्रा गावो यस्येत्यादेवन त्वदीयमत एवा विग्रहो नित्यसमास इति [illegible] न्यथा कुम्भकारस्ये
त्यसमानार्थकस्य कुम्भस्य कर्तेत्यस्य संभवेन तस्य नित्यसमासत्वं भज्येत। कर्तृपदस्य न समासघटकता [illegible] दलौकिकसमा
सइत्याचित्राणामित्यादेरपि तद्घटकत्वं तुल्यम्। न च चित्रा गावो यस्येत्यपि विग्रहो सप्रदैकल्पिकत्वबोधकः। अर्थनिर्णयार्थं
तु मदुक्तोपि समासघटकपदघटितवाक्यासंभव एव नित्यसमासत्वमिति न बहुव्रीहेस्तत्वमिति वाच्यम्। फलद्वयार्थं युग
पद्वाक्यद्वयप्रयोगापत्तेः। किंच समसन्[illegible]भावइत्यत्रैकसमासे पदप्रतिद्वन्द्विविग्रहे पदस्य समासघटकप[illegible]नां भिन्नत्वे
न ग्रहइत्यर्थकस्य त्वदुक्तप्रयोगासंभवात्। अनेन हि वृत्तिघटकपदानां भेदेन स्वरूपज्ञापकस्य [illegible] लभ्यते न च [illegible] क्ते तद रामः
[illegible] संभावतदर्थप्रदर्शनार्थं कल्पितैश्चित्रा गावो यस्येत्यादावपि [illegible] विशेषणभा[illegible] [illegible] बोधः। व्यव्या २२

ग

स[illegible]भावेन चित्रा गावो यस्य [illegible]चित्रगुरिति प्रदर्श्यते वृद्धैः सर्वनाम[illegible]सू[illegible]र्शितः

[illegible]भाव[illegible]तः प्रधानपरामर्शित्वात्स चित्रगुरित्यनेन स्वामिप्राधान्यं प्रदर्श्यते इति किं यतः [illegible]सज्जात इत्यादौ सोऽन्य

स[illegible]स्य समस्तवृत्ति विग्रहं प्रदर्शयति। चित्रा गावो यस्य स चित्रगुरिति वाक्ये चित्रगुपदे तत्पदबो[illegible]चित्रगोसंबन्धी यो भवति

स चित्रगुपदबोध्य इति बोधः। पचतीति पाचक इत्यादेः पाचकपदं पचतीत्येतत्समानार्थमिति [illegible]बोधः। पचति पाकं करोतीत्यस्मिन्प्रच

लितपदसंकलनेन पाकक्रियाबोधक[illegible]मिति बोधः एवमन्यत्रापि। एवं च वृत्तिविग्रहयोः समानार्थतास्य[illegible]विग्रहस्वरूपस्य वृत्तिवैक

ल्पिकत्ववृत्तिघटकपदस्वरूप[illegible]धनोद्देशेन प्रवृत्तिवाक्यम्। तेन लोके स्वातन्त्र्येणार्थबोधार्थप्रयुक्ते यथा स्यात एव विशेष्यविशेष[illegible]

भावः। तदुक्तं हरिणा। कुचिद्गुण प्रधानत्वमर्थानाम विवक्षितमित्युपक्रम्याख्यातं तद्धितार्थस्य यत्किंचिदुपदर्शकं गुणप्रधानभाव

स्यतत्र दृष्टो विपर्यय इति दे[illegible]त्यं तास्या घर्थविहिततद्धितानां साधनप्रधानत्वेन। सूत्रस्येवे[illegible]त्यादौ विग्रहवाक्यस्य च गुणप्रधा

नभावो विपरीतो दृष्टोऽन्यथा वृत्तिविग्रहयोः समानार्थत्वं भज्येतेति वदर्थः। यत्तु तत्र तद्धिते विपर्यय दृष्ट [illegible]र्थवर्णनं भावप्र[illegible]नम

तिङन्तार्थविहितस्यापि सत्वप्रधानत्वे स्यादाशय इति तन्न भस्वारस्यात्तु गुणं यत्पदपरामृष्टस्य प्रधानस्यैव तच्छब्देन परामर्श[illegible]

कत्वाधिकरणे पूर्वदृष्टगुणत्यागपूर्वक गुणान्तराङ्गीकारस्यैवार्वविपर्ययपदार्थत्वाच्च। अत एवैतद्व्याख्यायां तेन दीव्यतीत्यादौ [illegible]

ल·मं·
२३

दैशेगुणप्रधानभावो न विवक्षित इत्याद्युपु[illegible]जः अनेन तुल्यन्यायात्सर्वत्र वृत्त्यर्थप्रदर्शनाय प्रवृत्ते वाक्ये वृत्तिवाक्ययोः समा
नार्थत्वाय विशेषणत्वादिमत्त्वा इति सूचितम्। तथा च तद्वहतीति सूत्रे भाष्यं वहत्यर्थे रथादिभ्यः [illegible]यविधिरनर्थकः
स्यंदमिति विहितत्वादित्युक्त्वा वहतीत्यस्य क्रियाप्रधानत्वेन वोढेत्यस्य सत्वप्रधानत्वेन शब्दभेदान्न[illegible]स्यन्यः शब्दो रथं व
हति अयो रथस्य वोढेतीदाशङ्क्य सामान्यात्सिद्धं य एवार्थो रथं वहति स एवार्थो रथस्य वोढेती[illegible]द्धेत्यर्थं इदं कृत्वा
रथ्य इत्यादौ यतो लुगभावार्थमिति सिद्धान्तितम्। य एवार्थ इत्यादेः रथ्य इत्यस्य विग्रहभूते रथं वहती[illegible]त्र योऽसावेव तद्विग्र
हभूते रथस्य वोढेत्यत्रेत्यर्थः। एवं च तद्भाष्यात्सत्त्वेऽवश्यमुक्तः एवं वृत्तिविग्रहयोर्विषयत्वापि समाप्ता। अत[illegible] समर्थसूत्रे भाष्ये म
हत्कष्टश्रित इति विग्रहे कष्टश्रितयोः समासः कृतो नेत्याशङ्क्य इह समानार्थेन वाक्येन भवितव्यं [illegible]हार्थो वाक्येन गम्यते महत्
कष्टश्रित इति न जातुचित्समासेनासौ गम्यत इत्युक्तम्। तत्र पदार्थानां वाक्ये समासे च प्रतीतिस्तुल्यैव तथापि महत्[illegible]ष्टश्रितत्वे तथा
कोक्त[illegible]पदार्थे विशेषणत्वानाकांक्षतत्तन्निष्ठविशेष्यतयावबुध्यते समासे तु श्रितनिरूपितविशेषणत्वाक्रान्त[illegible]न महत्स्व
वार्थस्य तत्र विशेषणत्वम्। एवं चावश्यं तद्विशेषस्य वाक्ये भासमानस्य समासेन कथमपि भानं[illegible]मतं देवः [illegible]
टः फकष्टश्रितः स महत्कष्टमेकर्त[illegible]प्रतीयेत न तु महतः कष्टविशे[illegible]णत्वमिति[illegible]चौकि[illegible] रामः
[illegible]गदि[illegible]कि

र कार्यभावारोपए तद्वाच्येणावि: [illegible] के वितानुक्तं चैतत्सम [illegible] पद्
[illegible] विशेषणसममभिव्याहारे तु तत्संबन्धानुपपत्त्यानश्रिता [illegible] प्रधाननिरूपित [illegible] तेद्देशमभिव्या
हारे [illegible] तस्थितिरेवं सर्वत्र [illegible] समस्त तद्घटक पदमात्रघटितविग्रहयोः समानार्थत्वे [illegible] व्यतार्थेम [illegible] एव का
न्ताः परिनामिनेति सूत्रे किं प्रधानोयं समासः उत्तरपदार्थप्रधान इत्युक्तं नायं प्रश्नः समासमात्रविषय उक्तिः तत [illegible] त्तर
पदार्थप्रधानता भाष्ये यं विभक्तित्यादिसूत्र भाष्ये उक्तत्वेन मासजातो दृश्यतामित्यादौ जातसेव कार्यसंबन्धे शीनाश्चाधान्य
निश्चयेन च तन्मात्रविषये प्रश्ने [illegible] तेः। तस्माद्वृत्तिविग्रहयोः समानार्थत्वनिर्वाहमपश्यतो विग्रहे समा [illegible] नयाविषयः प्रश्न [illegible]
रं चेति भाति। समासपदं च समासविग्रहोभयपरम्। न च विग्रहेपि जातस्य प्राधान्ये जातेस्य मास इति ष [illegible] नुपपत्तिर्विशे [illegible]
देव षष्ठी विधानादिति वाच्यम्। वृत्तिविग्रहयोः समानार्थत्वानुरोधेन तस्य वाक्यस्य तत्त्वर्थबोधकत्व [illegible] विग्रहत्वविवक्षा
विशेषणविशेष्यभाववैपरीत्येपि पूर्वं जातसंस्कारानिवृत्तेः एवं च विग्रहे तदुत्तरषष्ठ्या [illegible] विशेषण [illegible] संबन्धप्रतीतिर्न तु
मासेपि विशिष्टोत्तरषष्ठ्या तत्प्रतीतिः संभवत्यपायेन यथैवमन्ये पूत्तरपदार्थप्रधाने पुंस्येवासावुत्तरपदे प्रधाने त्वं विभ
नी विभक्तिस्तस्याः समासे श्रवणं भवति [illegible] न्तःपुरुषो राजपुरुष इति द्वहपुनर्वाक्ये षष्ठी समासे प्रशमाके नैतदेवं भ [illegible]

ल.रू.
२४

त्याशङ्क्य योसौ मासजातयोरभिसंबन्धः स समासेनिवर्त्ततेअभिहितः सोर्थोन्तर्भूतः प्रातिपदिकार्थः संपन्नइतिप्रातिपदिका
र्थे प्रथमेतिअन्यथाविशेषणविभक्तेः षष्ठ्याः प्रधानबोधकसमासादापत्यसङ्गतेः। केचित्तोपिवृत्तिविग्रहयोः समानार्थत्वेन्या
य्यमत्रवाक्येजातोविशेष्यः समासेतुमासजातोदृस्यतामित्यादौजातस्यैवकार्यसंबन्धावगमात्प्राधान्यमन्योचरपदार्थ
प्रधानत्वैधर्म्यंबलस्यतेर्वाक्यमत्रापेक्षतीति प्रश्नइयाशयंवदन्तु चरेणतयोःसमानार्थत्वमभिप्रेति। तत्रसंबन्धस्यसमासे
निवृत्तिः षष्ठ्यनिमित्तत्वे तत्रहेतुः अभिहितः समासेनावयवान्तर्भूतः संबन्धिविषयकोपस्थितिविषयत्वमन्तर्भावः। अतए
वप्रातिपदिकार्थः संपन्नइति प्रथमोत्पत्तिनिमित्तकथनं षष्ठ्यभावनिमित्तकथनं चकारक प्रातिपदिकार्थव्यतिरिक्तस्य
शेषत्वात्। नचमासस्यजातइत्येवविग्रहोस्त्वेवंचवृत्तिवाक्ययोः समानार्थतापिभवतिषष्ठीप्रवृत्तिश्चन। षष्ठीतिसूत्रेण
सिद्धे कालाः परिमाणिनेत्ये तत्तुकालाः परिमाणिनासमस्यन्तेनतुपरिमाणीकालेनेत्यर्थेनाजातमासइत्येवतिवृत्त्यर्थमि
तिवाच्यमसमस्तत्वाप्रामाण्येनपरिच्छेद्यपरिच्छेदकसमभिव्याहारेपरिच्छेद्यादेवषष्ठीतिनियमे ... शतघाविग्रहासंभवा
... वयवावयविसमभिव्याहारेऽवयवत्वादिसंबन्धे ... वाचकादेवषष्ठीतिबोध्यम् ... ... द्यादेः ... रमः
न्यजनकभावसंबन्धेषष्ठीति ... ... दिसत्यासेचशब्दस्वभ ... ... विशेष ... २४

[illegible]स्यास इति तन्न। एकार्थीभावे [illegible] भाष्ये स्वागणनाद् इति विग्रहः पाः स[illegible] हि वा स्यापि
[illegible]ष्ठा स्थिति। बहुव्रीहौ प्रथमा[illegible]स्यापि साध्यमित्यन्यत्र विस्तरः इत्याहुः। बहुव्रीहिर्द्विधा तद्गु[illegible]संविज्ञा[illegible]तं[illegible]लं
[illegible]कर्णमान[illegible]येत्यादावाद्यः तस्मिन्नन्यपदार्थस्य गुणानां विशेषणानां कार्यान्वयितया संविज्ञानं [illegible]स्य यातं [illegible] मानयेत्यादाव
न्त्यः विधेयान्वयिस्वघटकावयवार्थ[illegible]त्वं च तत्त्वम्। लम्बकर्णभोजयेत्यादावन्त्यस्यमेव। यदि विधेयान्वयित्वमवच्छेदविधेयक्रिया
कालेसंनिहितत्वेनापि तद्गु[illegible]संविज्ञानत्वमिष्यते तदा लम्बकर्णभोजयेत्यादावप्याद्य एव। [illegible]संयोगसमवायान्यतरसंबन्धेन
संबन्धी यत्रान्यपदार्थस्य[illegible] तद्गुणत्वं प्रायोन्यत्रान्यद् इत्यलम्। बहुव्रीहौ विशिष्टशक्तिस्वीकारे चारु[illegible]धिकरणमुपपद्यते। न[illegible]
रुणयापिङ्गाक्ष्यैकहा[illegible]न्या सोमं क्रीणातीति वाक्ये ज्योतिष्टोमप्रकरणपठिते किमरुणिमा वाक्याद्भिन्ना प्रकरणे सर्वद्रव्ये [illegible]नि[illegible]
[illegible]शते उत क्रीणातिना संब[illegible]यतदङ्गमेकहायन्यां निविशत इति संशयः तत्र गुणस्यामूर्तत्वात् क्रयरूप[illegible]क्रियासाधनत्वासंभवेन [illegible]
[illegible]भूतो विशेषात् प्राकरणिकद्रव्यमात्रे निविशते। अरुणादिशब्दस्य गुणवचनत्वात्। ननु तद[illegible] द्रव्यस्य क्रयसं[illegible]
संभवोन्यथा प्रकरणेपि निवे[illegible]। अमूर्तत्वात् क्रियाभिः कारकत्वाद्द्रव्यैः संबन्धासंभवादिति चेन्न [illegible]तैकहायन्यवरो[illegible]
येतदन्वयासंभवात्। न च सत्यपि बलाब[illegible]द्रव्यस्य वस्तुत एकत्वेन विरोधाभावाद्युक्तमेतत्। अन्तरङ्गबहिरङ्गभावेन[illegible]

त·मं येद्रव्यैकस्यैवाभावात्। एवं चाविशेषादरुणापदलक्षितन्तद्यास्ति द्रव्यं प्राकरणिकं सर्वमेवेति पूर्वपक्षः सोयुक्तः स्या
२५ त्। एकहायनीति समस्तस्याधिकारिणिकत्वेन श्रौतत्वाभावात्। निरपेक्षो हि रवः श्रुतिः। इतरपदार्थान्वयानुपपत्तिज्ञानसापेक्ष
वार्त्तिकं हि लाक्षणिकमन्यथारुणापदलक्षितं द्रव्यमपि श्रौतमेव स्यात्। न च लक्षणादिकं किंचिन्नैव प्रकरणकल्पितश्रुतानुमितेकदे
शेन चैतेनारुणयाज्योतिष्टोमापूर्वसाधनीभूतद्रव्यपरिच्छेदं भावयेदित्याकारेणवाक्येन प्राकरणिकसर्वद्रव्याङ्गत्वमिति वाच्यम्। द्र
व्यपारिच्छेदं भावयेदित्यंशस्य प्रकरणतोप्यलाभात्। तस्माल्लक्षणया प्रकरणे निवेश इति वृद्धोक्तमेव न्याय्यं तत्र चानुपपत्तिरेव
अरुणयेति टाब्निर्देशस्तु छान्दस इति पूर्वपक्षी मन्यते। आश्रयलिङ्गग्राहित्वादिचगुणवचनानां पूर्वपक्षी न जानीते। आश्रयानि
र्णयाच्च न च स्त्री द्रव्यं लक्षणायां टाप्। अरुणापदलक्षितं द्रव्यमित्यस्यासङ्गतेः प्राकरणिकद्रव्यमात्रे निवेश इत्यसङ्गतेश्च।
यत्तु टाप्साधुत्वार्थ इति तन्न। एकदाचनात्यन्तस्वार्थिकप्रत्ययातिरिक्तप्रत्ययानां साधुत्वमात्रार्थताया भाष्यकारादिभि
रनभ्युपगमात्। किं च समासप्रकरणे नञ्नाकारे एकहायनी पिङ्गाक्षी पदयोरप्यरुणापदलक्षितत्वप्रातत्र पूर्वपक्षाद्यकस्मात्
ज्ञानापत्तिः। मीमांसावार्त्तिककृतोप्येवमेव सर्वत्र योगिकैः शब्दैर्द्रव्यमेवाभिधीयते न [illegible] संभवतीति गौरवादिति तन रामः
दुर्कैः तन्मात्रवाच्यत्वमित्यर्थः संबन्धस्य सांसर्गिकविषयत्वेनैव वाच्यत्वेन [illegible] योगात्। विशेषणं वा ५

वोत्रनसंबन्धः कथंचनैतितेषु [illegible] भिन्नविन्नगुरित्यादौ संबन्धस्य तरखण्डत्वेन तन्त्रे [illegible] प्रादु[illegible]
[illegible]मित्यपाति गौरत्वादित्वस्य युक्तिमद्वयवकत्वे सति संसर्गबोधकशब्दत्वं यौगिकशब्द[illegible]मद्वयव[illegible]वराजपुरु
[illegible] सिद्धपाचकादौ शास्त्रसिद्धं जातेस्तु व्यक्त्यभेदेन गोपदादिभ्यो भानमिति भजेत्याशे[illegible]सिद्धिः। [illegible]वलेपस्य गो
[illegible]पि न। सिद्धान्तस्तु स्वगुणितावस्थेनगुणबोधकत्वम्। गुणिद्रव्यं च वाक्ये श्रुतत्वेन संनिहितत्वादेकहायन्येवेति विशिष्टवि
धिरयम्। अतएवदाम्न्यायेन तस्मिन्संभवादेक्यान्दसत्वकल्पनाया अयुक्तत्वात्। अतएव गु[illegible]शुक्लादयः पुंसि गुणिलिङ्गास्तु
ह्रतीति कोशः संगच्छते। भेदेन भानेप्याश्रयलिङ्गग्राहिता वा गुणवचनानामाश्रयतो लिङ्गवचनानीत्युक्तेः। एकहायनीत्वगौरे
वक्रमप्राप्तत्वात् गवान्तेक्रीणानीति मन्त्रलिङ्गात्। एतदभिप्रायेणैव वार्त्तिके उक्तं गुणस्यैवास्य द्रव्यपरिच्छेदद्वारा क्रयसाधनत्व
मित्यरुणादीनां योग्यत्वाद्द्रव्यपरिच्छेद एव व्यापारस्तत्रैषां कर्तृत्वादितरत्र करणत्वं भविष्यति तत्वारुणापदादेतद्वयतनम्। किं
चिद्द्रव्यं परिच्छिन्दतारुणगुणेन क्रयः साधयितव्य इति एकहायन्यपि केनचिद्गुणेन मे परिच्छेदः कार्य इत्येतावदुपेक्षते उभयो
पेक्षालक्षणश्च संबन्धः शीघ्रतरं निर्वर्तते तेन नष्टाश्वदग्धरथवत्तयोरेव विनापि षष्ठीसंबन्ध इति संनिहितातिक्रमे कारणाभावा[illegible]
वमेव ज्ञायत इति। परिच्छेदश्च स्वतौदात्येन ग्रहणं स्वाश्रयत्वेन ग्रहणं वा एतदधिकरणसिद्धान्तसूत्रमपि कटंभः पकुर्वित्ये

तन्त्र॰ तद्व्युत्पादनावसरे तत्स्वरूपप्रकरणे उक्तं व्याख्यातं चेति दिक्॥ अत एवैन्द्रपीताधिकरणं सङ्गच्छते। तथाहि। प्रातःसवनस्य गाय
२६ त्रच्छन्दस इन्द्रपीतस्योपहूतस्योपहूतो भक्षयामीति मन्त्र इन्द्रदेवत्यसोमभक्षण एव नान्यदेवत्यसोमभक्षणे। इन्द्रपीतस्येति
लिङ्गात्। न चैन्द्राग्ने तु लिङ्गाभावात्स्यादिति सूत्रात् डित्थकपित्थयोर्मातरि डित्थमातृत्ववदिन्द्राग्निपीते इन्द्रपीतत्वरूपलिङ्गस्य
सत्वेनैन्द्राग्निदेवत्यसोमभक्षणे मन्त्रापत्तिरिति वाच्यम्। अग्नौ भस्मीकृतस्य पानासंभवेनेन्द्रपीतशब्दस्य वृत्तीयातत्स्वरूपेण
सोमपरत्वस्याप्रयुक्तत्वेन दाम्भलक्षणया साधने कृतेति चतुर्थी तत्स्वरूपेण सोमपरस्येन्द्रोद्देशेन दत्तस्येत्यर्थकतयैन्द्राग्न्युद्देश्य
कस्यैन्द्रोद्देश्यकत्वाभावेनादोषात्। यत्तु इन्द्राग्निविषये इन्द्रस्याग्निसापेक्षत्वेनासामर्थ्यादिन्द्रपीत इति समासो न स्यादिति
शाबरस्वामिनोक्तं तत्त्वोद्ध्या। उपात्तपदजन्यप्रतीतिविषयसापेक्ष एव सापेक्षमसमर्थवदित्यस्य वृत्तेः पतञ्जलिनोक्तत्वात्। विशे
षणस्यायोगान्ययोगव्यवच्छेदफलकत्वेन व्रीहिभिर्यजेतेत्यादाविवेन्द्रायैव दत्त इत्यर्थेनेन्द्राग्निदेवत्ये मन्त्राप्रवृत्तेश्च तथा च
सङ्गमेकस्मिन्वा देवतान्तराद्विभागः इति। एकेन्द्रदेवत्य एवायं मन्त्रः। यथा देवतान्तरसोमाद्स्य विभागः। सं[illegible]इन्द्रदिस्यर्थ
विभूयं पक्षे सोमपरत्वे हुतशिष्टस्य भक्षणार्थमुद्धृतस्येन्द्रपीतत्वाभावेन तत्संबन्धिलक्षणा सोमस्येवोपह[illegible] तत्र [illegible]अधिकरणा रामः
न्ययो वास्मात्। एतच्चावयवस्यैव देवतायै दानेन सर्वस्येति भाष्यमते स्पष्टमेव। इन्द्राय वसुमते गणाय [illegible] २६

नु पर्णसम्बन्धबोधनात्सर्वस्यैव दानं प्रक्षेपस्त्वंशस्यांशान्तरस्येत्यन्योन्यविनिर्मोकावचनबलात्सिद्धमिति वार्त्तिकमते [illegible] ति
[illegible] तद्दत्त्वाभावात्। न च समुदायदानेवयवस्यापि दानान्नलक्षणादि अन्यथा समुदायदानेऽपि तन्नः पुन [illegible] शास्व
[illegible] वायोग स्यादिति वाच्यम्। इन्द्राग्न्यादौ दानोद्देश्यत्वस्य समुदाये पर्याप्तिवत्तत्कर्मत्वस्यापि समुदाय एव [illegible] ता। स्वत्वं
[illegible] सत्वोत्पत्त्याश्रयत्वेन किमोद्देश्यतायाः। समुदाय एव सत्वात् नान्तरीयके पुनः स्वत्वमिच्छति स्वत्वोत्पत्तौ अवयवेष्वपीत्ये
कदेशस्वीकारे प्रत्यवायोपपत्तिः नान्तरीयकमादायैतद्व्यवहारस्तु न नान्तरीयकदानोद्देश्यत्वस्यापि प्रत्येकं सत्वेनेन्द्राग्निदेव
तोमम स्वर्णेतव मन्वापत्तेः। स्वतुस्वीकारे पापातीतीलक्षणा सचलाघवादैन्द्राग्नादि विषये उभयनिरूपित एक एव न प्रत्येकनिरू
पितइति। तन्नइदंममेत्याद्याकारकबुद्धिविषयत्वरूपस्य तस्य बुद्धेः प्रत्येकवृत्तितयोभयनिरूप्यत्वाभावात् निर्वापप्रभृतिप्रतिप
त्तिपर्यन्तममुकदेवतासंबन्धीदमिति याज्ञिकव्यवहारस्तु देवतोद्देशेनोपकल्पितत्वमात्रेण। उपकल्पननिरूपितोद्देश्यता च प्रति
पत्तिनाश्येति न तदुत्तरं तथा व्यवहारः। तस्मादुद्वृत्ती हि रिन्द्रेण पीतो यस्मिन्निति प्रातःसवनस्येत्यधिकृतं प्रातःसवनमन्यपदार्थः। न
च कर्मसमुदायाधारकालरूपस्य तस्य भक्षणासंभव इति वाच्यम्। तेन तत्संबन्धि हविषो लक्षणाया उपहूतस्येत्याद्यन्वयाय [illegible]
वश्यकत्वात्। मद [illegible] हविरन्यपदार्थ इति तु न युक्तम्। तस्मिन्नुन शिष्टे इन्द्रपीतस्याभावेन तस्य तदधिकरणत्वाभावात्। अनी

रु.भे. तासु गोषु चित्रगुरिति व्यवहाराभाववदिन्द्रेण पीतस्य नष्टत्वेन तमादाय हविष इन्द्रपीत इति बहुव्रीहिप्रयोगः व्यवहाराच्च। न च पूर्वप
१८ दप्रकृतिस्वरेणैव बहुव्रीहित्वनिर्णय इति तदर्थमधिकरणारम्भो वृथेति वाच्यम्। इन्द्रेण पीत इति तृतीयातत्पुरुषेपि तृतीया कर्म
णीत्यनेन पूर्वपदप्रकृतिस्वरस्यैव सत्वात्। देवानामग्निमुखत्वेनेन्द्राग्ने स्वाहेत्यादिमन्त्रेणाग्नेर्दाहस्यैवेन्द्रकर्तृकपानत्वान्न तद
नुपपत्तिः। अतः पाधातोर्दानेन लक्षणेस्याप्ययात्। पूर्वपक्षे दानलक्षणायामपि चतुर्थ्यर्थे बहुलं छन्दसीति तृतीयान्तेनैव समासाच्च
प्रकारान्तरेणापि पूर्वपक्षोपपत्त्या दानस्य कृतत्वाच्च। किंच दानलक्षणायामपीन्द्राय पीत इति चतुर्थीसमासो दुर्लभः चतुर्थी तदर्था
र्थेति समासस्य प्रतिपदोक्ततादर्थ्ये चतुर्थ्येव प्रकृतिविकृतिभाव एव च प्रवृत्तेर्भाष्यसंमतत्वात्। साधनं कृतेत्यपि न चतुर्थी तद
र्थेति सूत्रे रक्षितग्रहणेन चतुर्थ्यन्तस्य तेन समासाभावबोधनात्। तादर्थ्यचतुर्थ्या कारकविभक्तित्वाभावेन तत्र तेन समासस्य
दुर्लभत्वाच्च। किंच तेन समासे पूर्वपदप्रकृतिस्वरेणैव बहुव्रीहित्वनिर्णयेऽधिकरणोच्छेदः। न च चतुर्थी तदर्थ इत्यनेन त
त्रापि पूर्वपदप्रकृतिस्वर इति वाच्यम्। तस्य स्वरस्यापि प्रकृतिविकृतिभाव एव प्रवृत्तेर्भाष्यसंमतत्वात्। प्र[illegible]कृतार्थे
चतुर्थ्यन्तसमास एव तत्स्वरवृत्तेः। प्रकृते तु न तादर्थ्ये चतुर्थी उपपदविभक्तेरिति न्यायात्। केचित्तु अत्रापि [illegible]
क्षितमित्युक्तं तदुदाहरणं तु गोहितमित्यन्यत्र निरूपितम्। अत एव चतुर्थी तदर्थ इत्यस्य प्रकृतिवि[illegible]णा रु.भे. १८

[illegible] ग्रन्थकं भाष्योक्तं सङ्कुचे। समासे शक्तिमनङ्गीकुर्वतां बहुव्रीहावप्यन्यपदार्थे लक्षणाव्यधिकरणत्वात्विद्र [illegible] ति
[illegible] लक्षणेति तत्पुरुषाद्विशेषः। नच तदानार्थकपाधातोर्भावक्तान्ताद्दर्शयत् विपीतद्गन्ध्रोमसेति बहुव्रीहिर्दीर्न स [illegible] तु [illegible] बन्धि [illegible]
[illegible] निद्रो [illegible] आहिताग्न्यादित्वासीतशब्दस्य परनिपातद्वितिन बहुव्रीहावलक्षणाद्वयमिति वाच्यम्। धातोः सकर्मकत्वपर्यायो बेकस्य [illegible] त्वात् अहुप
[illegible] निष्ठानमूलैकत्वयैवं विधेह विहूयकस्यनायालक्षणा तोऽपि दुष्टत्वाच्च। तदुक्तं जैमिनिना। सर्वेषां चैकमन्त्र्यमैतिशायनस्य भक्तिपानत्वात्स
वनाधिकारो हीति भक्तिमनन्तत्वादित्यनेन तत्पुरुषनिराकरणं दानलक्षणाविराकरणं च। सवनाधिकारो हीत्यनन्यपदार्थप्रदर्शनमतस्त्वन्नवनर्त्व
न्धिनां सर्वेषामैन्द्राणां अनैन्द्राणां च बहुविधां समन्त्रकं भक्षणं यथा स्यानमेक एव चमसः सर्वत्रेति तदर्थः इति तद्भाष्यादौ स्पष्टमित्यलम्। उपदशाः दश
नां समीपे ये सन्तीति विग्रहः अत्रापि समीपसंख्यावचनः दशपदार्थस्य स्ववृत्तित्वसमीपसंख्या बन्धेनान्वयः दशसमीपसंख्यावत्वइति बोधः
ईदृशसंबन्ध एवास्य साधुत्वं शब्दशक्तिस्वभावात् संख्ययान्वयेत्यादिसूत्रबलाच्च। अतएव न वैकादशानामेन प्रत्याय्यत्वेनत्वद्वानां दशानां नवा
सीर्यये गवादयस्ते प्रत्याय्यन्ते। एते नासन्नविंशाः इत्रिंशा इति व्याख्यातम्। [illegible] दिन्नः अत्र वा शब्दो विकल्पार्थकः अत्रा
र्थे विकल्पो न तु [illegible] व: शब्दार्थयमेन बहूनामुपस्थितेर्नित्यबहुवचनान्तता अत्रापि एककालं समभिव्याहृतान्यपि पदार्थ
संबन्धरूपो विरोधो [illegible] ते प्रायोयमेव सर्वत्रा विरोधो वार्थः क्वचिदेकाधिकरणवृत्तित्वरूपः यथा शब्दो नित्यो न वेति विप्रतिपत्ति—

श.मं. वाक्ये। न स च शब्दो नित्यत्वविरुद्धानित्यत्वज्ञापनेत्यर्थः क्वचिदेककालावृत्तित्वरूपो विरोधो यथा व्रीहिभिर्यजेत यवैर्यजेतेत्यादौ वा
२८ शब्दं विनापि तात्पर्यवशाद्देवदत्तो [illegible] मेनाम्नणा पश्यतीतिवदेकविशेषविधेर्विशेषान्तरनिषेधफलकत्वान्निरपेक्षत्वलाभेन स
मुच्चयासंभवाद्विकल्पो बुध्यते समुच्चसमभिव्याहृतकारकविशिष्टक्रियायामिन्नकालिकत्वरूपः अत्र व्रीहिभिर्यवैर्वा यष्टव्यमिति प्र
थमवाक्यं यागत्वावच्छेदेन यवनिरपेक्षव्रीहिकरणकत्वं व्रीहिनिरपेक्षयवकरणकत्वं संशयपरमुत्तरमपि तथैव परन्तु तत्र यागत्व
सामानाधिकरण्येन तत्परमित्याहुः अन्ये तूत्तरे वाशब्दोन्यतरार्थः एवं च द्वयोरपि यागसाधनत्वादिच्छयैकतरग्रहणादेवैको
विकल्पः इदमेवाभिप्रेत्य प्रश्ने वाशब्दः सर्वात्मनार्थान्तरप्रतिक्षेपार्थः उत्तरे तु स्वप्राप्तिपक्षे तत्प्रतिक्षेपार्थ इति प्रवादः द्वित्वादय
न्ताविच्छिन्नान्यतरत्वमर्थः अन्यतरत्वमुपात्तेतरव्यावृत्तैकत्वरूपं तच्च क्वचिद्व्यक्तिनिष्ठं क्वचिद्धर्मगतं तात्पर्यवशात् पुस्तकमानय
देवदत्तान्यतरत्वमिति तन्न घटपटान्यतरमानयेत्यादितः कदाचिदुभयस्याप्यानयनापत्तेः तद्भिन्नभेदस्य प्रत्येकं घटपटयोरिव सत्त्वा
दितयोरपि सत्त्वादित्याहुः। तत्र धर्मगतमेकत्वमिति पदार्थः पदार्थेनैव विन्यायविरुद्धमिति द्विन्यान्यतरेत्यर्थकथनादे [illegible] तमाकि
[illegible] इत्यादौ नित्यबहुवचनान्तनानापत्तिः अन्यतरत्वेनानेकबोधे तु घटपटान्यतरमानयेत्यादौ द्विवचनाद्यापत्तिः [illegible]
देश्यतावच्छेदकावच्छेदेन पाक्षिकः समभिव्याहृतार्थप्रतियोगिकाभावोपि वार्थः यथा दीपोत्सदाना [illegible] दौ

[illegible]ति

ताविकस्य [illegible] देशमतावच्छेदकसामानाधिकरण्येनभावाभावबोधोलक्ष्यानुसाराच्च व्यवस्था। स्थाणुर्नवेत्यादौ सं[illegible]
के[illegible]धिकरणावृत्तित्वरूपो विरोधो वार्थः अन्यतरकोटेः सर्वथा बाध्यत्वात् अनेककोट्युपस्थितिर्विवाशब्द[illegible]हाराद्
[illegible]स्थाणुर्नेत्युक्ते स्थाणुभिन्नइत्येव प्रतीतेः[illegible]विलेकाधेयानधिकरणत्वरूपो विरोधो वार्थः यथा घटे पटे वा सोद्[illegible]
तुद्वित्वाद्[illegible]दौ संशयविषयत्वं वार्थः संदेहविषयद्वित्वत्रित्ववानितिबोधः त्रित्वेनापि संदेहविषयत्वाद् बहुवचन[illegible]दौ नि
त्यो नवेत्यस्यापि नित्य[illegible]त्यादि संदेहविषयइत्यर्थः स्वसंशयज्ञापनाय च तथोक्तिरित्याहुः। अपरे तु वाशब्दसमभिव्याहारे परस्परं प्रति-
क्षेपकानेकधर्मवत्त्वं धर्मिणि गृह्यते तदेव विषयनिष्ठं संशयत्वं तदेव वाशब्दवाच्यमिदमेव विकल्पितरूपं तद्विषयकत्वाच्च
ज्ञाने संशयः एवं च स्थाणुर्नवेत्यादौ स्थाणुतदभावरूपः संशयइति बोध्यम्। द्वित्रा इत्यादौ द्वित्रिरूपसंशयसाधनिकाक्रियेत्यादि
[illegible]त्या बोधः अत एव भवेद्यदा बहूनां ज्ञानं यन्न तदा बहुवचनमुपपन्नम्। यदा द्वावानीयेते तदा न सिद्ध्यतीत्याशङ्क्य द्वौ वेत्युक्ते स
[illegible]तिगम्यते। त्रयो वेत्युक्ते द्वौ वेति सम्भूते सैषापञ्चाधिष्ठाना वागिति भाष्ये उक्तम्। अन्ये तु तार्थो वाशब्द इत्याशङ्काशयः। [illegible]
टोपि विकल्पो वार्थ [illegible] द्वित्रशब्दः [illegible] विंद्वयोर्वाचक इति शङ्काशयमुक्त्वा संशयोत्र वार्थः न तु विकल्पः विरुद्धानेकविषय
त्वाद्विमर्शस्य पर्याय[illegible] तद्वित्वत्रित्वाधारं वेत्युसंकलनपापञ्चाधिष्ठानत्वमुच्यते इति आह। अनेकविषयत्वाद् अनेकं दि

मं॰ ८

यपरूपत्वात् विमर्शस्य संशयपर्य्यायत्वमर्थः तत्र क्वचिद्बलवत्प्रमाणेनैककोटिर्बाध्येत वा यत्र तु न तथा बाधकं तत्रैव स्थितिं कां पाश्रि कान्तु
श्चिन्तं कश्चित् यथा व्रीहियवविषयो [illegible] व्यवस्थायेत्युक्तं संशयत्वस्य विषयनिष्ठत्वादेव संशयलक्षणपरे गौतमीये सूत्रे तद्वृत्ति
[illegible]त्वा संशयपदे विरुद्धत्वात् संप्रयुक्ते विषयो नैनेति करणव्युत्पत्तिर्दर्शिता विषयोऽत्र विशेष्यभूतः। अत एव प्रमाणप्रमेयेति
सूत्रे विषयभूतपदार्थेषु संशयस्य पाठः अत एव प्रमादयोज्ञानभेदा न तत्रोक्ताः मात्सर्यमुत्सार्य विचार्य कार्यमार्याः स्वमर्मोद
मुदाहरन्तु ासे स्मानितं वा किमु भूषणं। केवा स्मरस्मेरविलासिनीनामिति पद्ये च संशयो वाच्यो निश्चयो व्यङ्ग्य इति प्रकाशे उ
क्तम्। ससंदेहालङ्कारादिकल्पालङ्कारश्च न तेन ए[illegible]युक्तः। निश्चयान्तससंदेहालङ्कारेण गतार्थत्वादित्याहुः। द्विरावृत्ता दशद्विद
शाः अत्र सुजर्थान्तर्भावेणावृत्तिक्रियान्तर्भावेण च द्विशब्दस्य वृत्तिविषयेऽवृत्तिः आवृत्तिजन्मगणने च द्विशब्दो द्वित्वसंख्याविशि
शिष्टस्यावृत्तिक्रियावृत्तिविषयादशेति बोधः अन्यथा द्वित्वान्वयो न स्यात्। दशत्वसंख्यायाः संख्येयं प्रत्युपसर्जनत्वादेकं बुद्धं नत
स्यां तदन्वयः संख्येयेष्वपि न। विरोधात् न हि दश द्वौ भवन्ति। तदुक्तं हरिणा। न संख्यायां न संख्येये द्वौ दशेत्यस्मिन्सं[illegible]दाभाव
त संख्यायां न विरोधात्तदाश्रये इति। केशेषु केशेषु गृहीत्वेदं युद्धं प्रवृत्तं केशाकेशि। अत्र क्रियाव्यतिहारो व्याहतः [illegible] क्रिया
मादायबोध्यः ग्रहणकर्मत्वं च प्रत्यासत्त्या केशादिविशिष्टपुरुषयोरेव परस्परग्रहणादिरूपः कर्मव्यतिहारः [illegible]

[illegible]पक्रियायाः एवं च परस्परके शक्तिकरणकतद्वलुरुपकर्मकग्रहणोत्तरकालिकस्येतिकर्तृपुरु[illegible]क्रियेति
[illegible]पत्रुद्वादिरूपेतिव्यक्तिस्वकरणात्क्वचिद्गुद्वादिवाचकपदसमभिव्याहारान्निर्णयः यथा मृधेति [illegible]
[illegible]जित्शोणिमृतादिहस्तसदृशादौ एतेन कर्णाकर्णिप्रभृति तन्मध्ये शादृति व्याख्यातम् कर्णाभ्याकर्णाभ्य[illegible]र्णमिदं प्र[illegible]
[illegible] एतेनार्थसमासो युद्धक्रियायामेवेत्यपास्तम्। इति बहुव्रीहिः। अथ खदिराविकाराद्विस्तरेत[illegible]भागद्व
[illegible]तावयवभेदः समूह समासार्थः अत एव चार्थे द्वन्द्व इति सूत्रे भाष्ये चार्थे विधीयमानस्य द्वन्द्वस्य तद्देवालि[illegible]
मार्गाक्यशब्दशक्तिविभावेन गुणवचनानामिवाश्रयतो लिङ्गवचनानीत्यनेन न च परिहृतम्। बहुव्रीहावन्यपदार्थस्येवात्र
पि चार्थस्यैव प्राधान्यौचित्यात् अत एव गोत्रियोरिति सूत्रे भाष्ये कुक्कुटमयूर्याविति त्रह स्वमाशंक्य द्वन्द्वे प्रतिषेधो वक्तव्य इ
त्युक्तं समासार्थेऽवयवार्थस्याप्राधान्यात् प्रथमानिर्दिष्टत्वाच्चोपसर्जनत्वमिति कैयटेनोक्तं प्रमाणप्रमेये त्याद्यसूत्रे त्याद्य
भाष्यकारोऽपि चार्थे द्वन्द्वः समास इति। अतः सर्व एते प्रमाणाद्योविशेष्या इति सिद्धमिति वार्त्तिकं च। तेन हि समासस्य चार्थे
वृत्तिः स्पष्टमुक्ता [illegible]नच समूहस्य [illegible]त्वलाभः अन्यथा समासान्तरे इव चकाराघटितवाक्ये इव चात्रापि समासे कथं सर्वेषां
तेयत्वलाभः अन्यथा समासान्तरे इव चकाराघटितवाक्ये इव चात्रापि समासे कथं सर्वेषां तेयत्वलाभः स्यात् एवं च पदार्थो[illegible]

त. म.
२०

र्थे समासस्य । किं रेत्युक्तमेवेति दिक् । पाणिपादमित्यादिसमाहारे त्वनुद्भूतावयवभेदः समूहो विशेष्य इति बोध्यम् । उद्भूतावयव
भेदत्वं चावयवगतसंख्याद्यारोपयोग्यत्वं तद्विपरीतमनुद्भूतावयवभेदत्वम् उभयथापि द्वन्द्वे समूहो नावयवव्यतिरिक्तः । धवखदि
रौ धवखदिरावितिस्वशब्दैरेवाभिधानात् अवयवातिरिक्तस्तु यूथं वनमिति शब्दान्तरेणैवोच्यते । एतेनेतरेतरयोगे तदनतिरेकेणाभा
नं समाहारे तु तदतिरेके इति भेदद्वयस्य पाकरणम् । यत्त्वितरेतरयोगे साहित्यं विशेषणं तच्च समुदायशक्यं उत्तरपदलभ्यमिति तु वक्तु
र्त्रीद्युक्तरीत्या निरसनीयम् । समुदायशक्यत्वमिति तु न युक्तम् । अनुपपत्तिप्रतिसंधानं विनापि प्रतीतेः । समाहारे तु न विशेष्यं साहित्यस्ये
तरेतरयोगवद्वैलक्षण्येन हि तावयवयोग्यतावच्छेदकसाहित्यमन्तरा तदन्वयो दुर्लभः स्यात् । नानूपस्थिते योग्य एव तदन्वयनि
यमो न तु योग्यतावच्छेदकोपस्थित्यपेक्षा । अत एव घटे न जलमाहरेत्यादि क्रिदूरस्यैव योग्यत्वमन्वयो न तु [illegible] त्वं अका
रको बोध्यः न च घटाकाशादित्यादेः प्रत्येकावृत्तेः समुदायावृत्तित्वेनाकाशेपि तत्वेनाकाशपदाद् द्विवचनाद्याप[illegible]याय सं
ख्यायाम् अन्वयविनावच्छेदकव्याप्यत्वविशिष्टसमवायसंबन्धेन प्रकृत्यर्थेन्वये तेषां साधुत्वम् वक्तव्यमित्यत्र [illegible] कोन द्वाविंशा
द्युपपद्यते । द्वित्वान्वययोग्यतावच्छेदकोभयवृत्तिधर्मव्याप्यसमवायस्य प्रतियोगितावच्छेदकसंबन्धत्वात् [illegible]
समवायस्यैकस्मिन्नपि सत्वेन तदनुपपत्तिः समवायस्तु नानात्वस्यैकत्वेन तु व्याप्यत्वविशिष्टसमवायसंबन्धोस्तु एवं तद्धव

रावित्यादौ साहित्यभानमावश्यकम्। अन्यथान्वयितावच्छेदकधवत्वखदिरत्वादिव्याप्यद्वित्वद्वयादिप्रतीतेः [illegible]
कत्वादेरादितात्पर्येण तथाप्रयोगानुपपत्तिरिति वाच्यम्। घटद्वयवृत्तिद्वित्वं स्वघटत्वव्याप्यसंख्या[illegible]नान्वयेएकघट[illegible]प्रायेणापिप
दादिव्याप्तेस्तस्माद्द्वित्वं द्वयोरेव पर्याप्तमेको न द्वावित्यादिप्रतीतिबलात्पर्याप्तेः प्रत्येकावृत्तेरपि समुदायवृत्तित्वं [illegible] प्रत्येका
वृत्तेरपि वनत्वादेः समुदायवृत्तित्ववत्। अन्तःकरणविशिष्टब्रह्मरूपजीववृत्तिजीवत्वस्य प्रत्येकावृत्तेरेव विशिष्टवृत्तित्व[illegible]
द्वित्वादिसमवा[illegible]त्वमेको न द्वाविति प्रतीतेः समवायविषयताया एवानुभवाद्द्वित्वादिसमवायस्यैव च पर्याप्तिरिति
नामान्तरम्। अन्यथा साहित्यभानाङ्गीकारेपि तत्र प्रत्येकधर्मयोरेव संबन्धितावच्छेदकतया साहित्यद्वयबोधापत्तिरिति चेन्न। घट
द्वयादौ विभक्त्युपस्थाप्यसंख्यायाः प्रकृत्यर्थतावच्छेदकव्याप्यत्वरू[illegible]चतुरुपस्थाप्यसंख्यात्वावच्छेदेनैव तत्त्वकल्पनेन द्वन्द्वे
तद्व्यापकस्य पदार्थतावच्छेदकस्य साहित्यस्यावश्याभ्युपेयत्वात्। किं[illegible]न्वययोग्यतावच्छेदकं धर्मवत्त्वेनोपस्थितेरेव द्वित्वादेः
साकाङ्क्षत्वात्तद्भानमावश्यकम्। किंच द[illegible]चैत्रौ पचत इत्यादावाख्यातोपात्तद्वित्वान्वयेन्वयितावच्छेदकलाभाय तद्भानमावश्यकम्। सु
नुपात्तद्वित्वमेव तथा[illegible]युक्तं चैत्रो मैत्रश्च गच्छत इत्यादावनन्वयापत्तेः। चशब्दस्तु न द्वित्वबोधकः कोशभाष्यादावनुक्तेः। चार्थे द्वन्द्व इ
त्यनेन द्वन्द्वात् चशब्द[illegible]वचनस्याप्यनापत्तेश्चेति तन्न। प्रकृत्यर्थतावच्छेदकानेकधर्मावच्छिन्नान्वयेपि द्वित्वादेराकाङ्क्षायोग्यत

न.सं. योः सत्त्वेनाप्युक्तेः क्वचित्तस्याप्यप्रकृतस्यार्थतावच्छेदकव्याप्यत्वेपि सर्वत्र तत्त्वकल्पने मानाभावाच्च मम तु न दोषः द्वित्वादिसंबन्धस्य प्र

३१ त्येकावृत्तेरेकसमुदायवृत्तितास्वीकारात् समूहस्य विशेष्यतया भानाङ्गीकारेण द्वित्वादेः समूह एव भानात्। घटावित्यादावेकशेषेपि

द्वन्द्ववत् समूह एव विशेष्ये तदन्वयः। किंच साहित्यस्य विशेषणत्वे प्रमाणप्रमेयेत्यादौ सर्वस्य ज्ञेयत्वात् सिद्धिरेव सहितद्वित्वादिज्ञाने

पि पर्याप्त्यर्थसिद्धेः परस्परसाहित्यासंबन्धे पार्थक्यमित्यस्य समूहस्य विशेष्यत्व एव सिद्धेः एकस्याप्यज्ञाने समूहाज्ञानात्। समूहस्यवि

शेषणत्वेप्येवमेव नह्यनेकघटघटत्वेष्वशेषघटं परमानयेत्युक्ते द्वं सद्विमानयेत्यत्र तद्वत् सकलघटाद्यानयनं नियमेन प्रती

यते। अत एव समासस्यालिङ्गसंख्यत्वादिग्रहाः परमुक्तं भाष्यं सङ्गच्छते। तत्रैतद्भाष्यं समाहारविषयं तस्य वाचनिकलिङ्गे कवच

नयोः सत्त्वात् त[illegible]गतलिङ्गसंख्याग्राहित्वाभावाच्च। इतरेतरयोगपदेन च समूह एव तस्याश्रयगतलिङ्गसंख्याग्राहित्वान्न्या

वयवतादात्म्येन भानं स्पष्टमेवोक्तम्। एतावतैवोभयपदार्थप्रधानो द्वन्द्व इति व्यवहारः समूहस्यावयवयोरभेदेनाप्रतीतेः किंच दण्डा

स्थ्योस्थापनकं भारोत्थापनक्रियाकर्तृत्वं च प्रत्येकसंबद्धमपीतरसाहित्येनैव बुध्यते तदेवैकानोत्थापयति समूह उत्थाप[illegible]

तीति च प्रयोगः। तत्राद्ये एकशब्दो सहायपरः एवं द्वित्वादिकमपि प्रत्येकसंबद्धमेव। इतरसाहित्यरूपसमू[illegible]

कादितरसाहित्यबुद्धिरेवापेक्षाबुद्धिः अपेक्ष्यते सापेक्षा समूहस्तद्विषया बुद्धिरित्यर्थः। लोके द्वावित्यादिप्रयोगेष्वेव। धव

[illegible] नां समूहबोधकत्वमत एव द्वन्द्वैकशेषयोरप्यर्थसमूहभानाच्छीकारस्तद्ज्ञाने तद्बोधात्स्वं इत्यविदसर्वे [illegible]
प्र[illegible] सूत्रे भाष्ये प्युक्तम् न्योन्यं वा स्वमाश्रित्य सर्वस्मिन् द्वन्द्वः प्रवर्तन्ते इति। अन्योन्यम्। अन्योन्यसापेक्षम्। वाच्ये संख्या
[illegible]स्य पूरणप्रत्ययान्तपञ्चमादिप्रकृतयः पञ्चादयः सर्वस्मिन्प्रत्ययवाच्ये सहितैर्वर्तन्ते तत्र तत्संख्याश्रयस्य समुदायस्य प्रकृ
तिवाचका तदन्तर्गतस्यैकदेशस्य प्रत्ययवाच्यत्वं कोऽपि यथा वार्क्षी शाखा वृक्षस्यावयव इत्यर्थः अनेन हि तत्तत्संख्या[illegible]र
सापेक्षसमूह[illegible]मेवोक्ता सर्व एव द्वन्द्वादयोऽन्योन्यमपेक्षन्त इति च तत्रोक्तम्। तत्र समूह उद्भूतावयवभेद एव वाच्यः अ
त एव पञ्चादयो नित्यं बहुवचनान्ता एवं न तु द्वित्वादयोऽनिरेकत्वभेदास्तत्पूर्वकाश्च। विना तेन न संख्यानामन्यासामस्ति संभवः एक
त्वेन विना द्वित्वादीनामुत्पत्त्यसंभवाद्द्वित्वादीनामेकत्वयोनिः कारणं तेन विना न्यासामसंभवं दर्शयति तु भेदादिति तत्पूर्विकाः अभेद
मुत्वैकत्वपूर्वकादित्यर्थः। तस्मादेकत्वमाद्यं द्वित्वादयस्तु पदार्थान्तरसंनिधौ तत्पूर्विका जायन्ते। तदेवाह एकत्वबुद्धिसहितेति निमि
त्तं द्वित्वजन्मनि। एकत्वाभ्यां समुत्पन्नमिवं वा तत्प्रतीयते। एकत्वद्वयविषया बुद्धिर्द्वित्वादेः कारणं तत्र द्रव्यस्यैव समवायिकारणत्व
म्। त्वासत्त्यभावाच्चासमवायिकारणत्वासंभवेन तस्या निमित्तकारणत्वमेव। समवायस्य समवायिकारणभिन्नसामान्यसमाख्यया निमित्तमि
त्युच्यते। यद्वैकत्वाभ्यामेव द्वित्वमुत्पन्नमेकत्वद्वयबुध्या तु तज्ज्ञानमेतदेव मीमांसकमतम्। द्वित्वादिस्वरूपे मतभेदमाह एकत्व

न.मं. समुदायो वा सापेक्षेद्वा पृथक् पृथक्। द्व्येकयोरिति निर्देशो प्राप्तेरामस्तथासति। एकत्वाभ्यां नापूर्वं द्वित्वमुत्पाद्यते किन्तु तयोः समु

३२ दाय एव द्वित्वम्। तत्रावयवाश्रयो भि[illegible]कारावभासः संघाश्रयस्त्वेकाकारावभासः यथा वृक्षसमुदायो वनशब्देनोच्यते तथैकत्वस

मुदायो द्वित्वशब्देनोच्यते। यद्वा परस्परापेक्षस्यैकत्वैरेव द्वित्वम्। अन्त्यं दूषयति एकत्वद्वित्वपरे द्व्येकयोरिति निर्देशे

एकत्वत्रयस्य द्वन्द्वविषयत्वाद् बहुवचनापत्तिस्तथाङ्गीकारे इत्यर्थः। तस्मादेकत्वाभ्यां जनितमन्यदेव समुदायरूपे द्वित्वमेवं त्रि

त्वादयोऽपि इत्येव न्याय्यम्। ननु द्वित्वादेरेकत्वाद् द्वयोर्द्विवचनमित्याद्यनुपपन्नम्। तत्रोक्तम्। एकोऽपि गुणभेदेन संघो भेदं प्रवत्स्यते।

गुणाः समूहावयव[illegible]भेदेन स्यात्तैरेकस्यापि द्वित्वादेर्भेद इति तदुपपत्तिरिति हरिणोक्तम्। ननु पङ्क्तिविंशतीति सूत्रे भाष्ये विंश

त्यादिषु प्रकृतिप्रत्यययोस्तदर्थयोश्चाज्ञानमिति प्रश्ने द्विशब्दादयं दशदर्थाभिधायिनः शतिच्प्रत्ययो द्वौ दशतौ विंशतिः विंशत्या

द्व्योर्दशदर्थे चेत्सामानाधिकरण्याभावेन विंशतिगवमिति समासानापत्तिः। विंशतिर्गौ इत्यस्य चासिद्धिः। दशतोर्द्वित्वे द्विवच

नेनैव प्राप्नोतीत्युक्ते सिद्ध्यन्ति नोक्तं समुदायेऽप्येते विंशत्यादयो भविष्यन्ति कथं सङ्घ इति वर्त्तते न च प्राणिसमूहे सङ्घ इति संख्यानां कि

शतिरिति न सिद्ध्येत्। सङ्घः समूहः समुदाय इत्यनर्थान्तरं द्वयोर्दशतोः सङ्घो विंशतिरिति। न च विंशत्यो गौः सङ्घ इति प्रसङ्गात्। विंशतिश रामः

ब्देनैव गोसङ्घस्योक्तत्वात् [illegible] माणि नोद्भूतानापत्तेरिति वाच्यम्। द्रव्याणां द्रव्यसङ्घस्य दशतां दशत्सङ्घस्य दशती गवां च पार

...कोभेदोनास्तिकेवलंतुव्यापरिकल्पितेबुद्धिव्यवस्थापितार्थनिबन्धनाच्चशब्दाबुद्धिस्थेव[illegible]वचनाःतस्माप्
...वेभेदेऽभेदमवगमयन्तीत्यदोषात्। दशतोःसङ्घेवृत्ताहिंशतिशब्दाद्द्व्यसङ्घेपरिमाणिनिडुन्सिद्धेवात्वेवमभेदमादाय
सामानाधिकरण्यंचसिद्धंविंशतिर्गव्यइतिगवांदशतश्चतात्विकभेदाभावाद्वामन्ये[illegible]दाशतसङ्घगुणित्वेनगुणिना[illegible]विशेषणे
...गवांविंशतिरितिषष्ठीसमुदायाभिधानेसमुदायस्यैकत्वादेकवचनंसिद्धम्।सामानाधिकरण्येऽपिविंशतिर्गावइत्यादौविंशति
संख्यासमुदिते[illegible]समवायिनीननुप्रत्येकंसमाप्तेतिगावोधनमित्यादिवत्तदैकत्वस्याविशेष्येआरोपेणैकवचनसिद्धिरतएव
वद्द्रव्यगतलिङ्गसंख्याननुवृत्तिः।प्राक्शतादेःस्त्रीलिङ्गत्वमेकवचनान्तत्वंच।शतस्यतुनपुंसकत्वम्।विंशतौविंशतयइ
त्यादिलेकशेषेसाध्येवेतिकैयटेतदुक्तंभाष्येतएतेविंशत्यादयःसमुदायेसन्तोभाववचनाभवन्तिभाववचनाःसन्तो[illegible]वच
नाभवन्तिगुणवचनाःसन्तोविशिष्टाभवन्त्य[illegible]गुणवचनेतुकदाचिद्गुणोगुणिविशेषकोभवतियथापटःशुक्लइतिकदाचि
द्गुणिनागुणोविशेष्यतेपटस्यशुक्लइतिभाववचनत्वंसंहननक्रियावचनत्वात्।गुणवचनादस्यतस्मादश्यात्तच्छब्दस्य
हार्यइत्यर्थः।गुणवचनाःसन्तइत्यादिनातस्यादर्श्योपपादनात्।अतएवगोविंशत्यादिषुषष्ठीसमाससिद्धिः।गुणवाचित्वेहिपूर
णगुणेतिनिषेधःस्यात्।मुख्यगुणत्वेनकैयटादिकृतोव्यवहारस्त्वसङ्गतएव।भाष्यविरोधात्।एवंचविंशतिद्रव्यसमुदायएवविंशति

ल॰मं॰ त्वमिति भङ्ग्यन्तरेण प्रकृतिप्रत्ययविभागबोधनायोक्तम्। तथा च द्व्यादयोऽपि तत्तद्द्रव्यसमूहवचना इत्युक्तमेव। असमूह एव चेद-
३३ म्। आह हीत्यत्रे भाष्येऽपि भेदमात्रं संख्या आहेत्युक्तं भेदो वै लक्षणमिति कैयटः एकत्वस्याभेदबोधकत्वात्सामान्याख्यातम्। तदुक्तं
त्वाभेदाभेदविभागोऽपि लोके संख्यानिबन्धन इति द्वित्वादि भेदव्यवहारकृदेकत्वमभेदव्यवहारकृदिति हेलाराजः। विलक्षण विलक्ष-
णसमूहरूपत्वं च द्व्यादय आहुः। के समूहरूपत्वं चैकशब्द आह एवं च हरिणा कथमेकत्वं समुदायरूपत्वमुक्तमिति चेत्सत्यम्। परम
तेन तथाभिधानात्। अत एवोपक्रमे संख्यावान्सत्त्वभूतोऽर्थः सर्व एवाभिधीयते। स धर्मोऽव्यतिरिक्तो वा तेषामात्मैव वा तदित्युक्तम्। स
धर्मः संख्यारूपो धर्मः व्यतिरिक्त इति वैशेषिकमते। तेषां हि द्रव्याश्रिता गुणरूपा संख्या। स्वमतमाह तेषामात्मैवेति [illegible] सत्त्वभूता-
र्थानां समूह [illegible] मिरस्यन्तभेदाभावात्। आत्मैवेत्युक्तं तस्याः संख्यात्ववान्। असमूहरूपमेकत्वं समूहरूपं द्वित्वादि। तत्रैव संख्या-
त्वस्याप्यङ्गीकारेण समूहप्रत्ययापेक्षया विलक्षणाः प्रत्यया उपपन्नाः एतेन पदार्थमात्रादनुपाधेर्विलक्षणप्रत्ययाः [illegible] तिरस्यपा-
स्तम्। संख्यात्वस्य समूहरूपत्वस्य चोपाधित्वादिति पुञ्जराजाद्यः। तत्र द्व्यादावनुद्भूतावयवभेदः स संख्यातद्विपरीते तदा समयः
यद्वा समूहत्वेनाधारताद्वित्वेन चाधेयता संख्यागतैकत्वस्य तु विशेष्येनारोपः शब्दशक्तिस्वभावात्। द्व्यादिकत्वञ्च दशसंख्या [illegible] रामः
समूहबोधकः अनुद्भूत [illegible] भेदः सविशेष्यः समूहत्वेन च विशेष्यता संख्या च सर्वे [illegible] भेदि [illegible] स्यादम् [illegible] यट [illegible] भेदिका गुणं किमादि ३३

भेदिकार्थ [illegible] यामेदापका[illegible] सर्वस्य भेदिके त्वुक्ते: एकविंश स्याद् यो पि संख्या [illegible] व [illegible] त्वसंतौ कां [illegible]
पत्ते [illegible] समुदायादौ स्वाङ्गादिकार्यो भावविशिष्टत्वम्। एवं चेतरेतरयोगे साहित्यं विशेषणमिति सूत्र[illegible]र्थे समस्त[illegible]। एते नो [illegible]
[illegible] धवखदिरयोरेव द्वित्वान्वय: एकक्रियान्वयित्वस्यैकबुद्ध्यवच्छिन्नत्वरूपस्य वा साहित्यस्य पश्चादेव भानेन तत्र वृत्तिकल्पनायाम
नौचित्यात्। अन्यतरस्यान्यतरत्रान्वयविवक्षायां पर्यायधवखदिरौ छिन्धीति तु न असामर्थ्येन समासाप्राप्तेः एकरूपेणोक्ति[illegible]
[illegible] रूपसामर्थ्य[illegible] हेतुनिमित्तत्वाद् द्वित्वरूपैकधर्मावच्छिन्नयोरेकत्रान्वयस्यैवौचित्यात् कृतः सर्वो मृत्तिकयेत्यादावपि [illegible]
स्यासमासो नानभिधानात्। किं च नात्र द्वन्द्वः एकरूपेण तथान्वयाभावात् नापि तत्पुरुषस्तत्र तथा सामर्थ्यग्रहणे मानाभावात्। [illegible]
द्वन्द्वत्वस्य चार्थे सति समासविशेषानुपस्थिता विशेष्यान्वये सति द्वन्द्वत्वम्। समर्थसूत्रे च तन्त्रेणोभयविधसामर्थ्यग्रहणे [illegible]
वस्थितं समुच्चयान्वाचययोस्तु न समासोऽनभिधानात्। सोमेव सानाबपिमाद धीयतामित्यादौ सहितयोरधिकारलाभस्तु [illegible]
तदेन यासहेति वाक्याद् द्वन्द्वपास्तम[illegible]दुकसूत्रार्थस्य शाब्दत्वाच्च। धवखदिरौ विस्तादौ प्रत्यक्षानां प्रकृत्यर्थान्वयित्वेन विभक्त्यर्थ
नेन्वयापत्तेश्च। संनिहितार्थबोधकत्वमिति तु बहुव्रीहि प्रकरणे दूषितम्। धवे द्वित्वान्वयापत्तेश्चानानुशासनिकसन्निधानग्रह
णेन मद्गुतरंसः प्रत्ययोत्पत्तिः स तद्घटकार्थतदर्थतदन्यतरगतस्वार्थबोधक इति धवे व्यन्वयोऽसम्भवनादेर्नियामकत्वाच्चार्थपिं

ल॰ मं॰ ३४ ष्मलीं राजपुरुषः पश्येत्यादौ न दोष इति वाच्यम्। पुरुषस्यान्तरङ्गत्वेन गौरवात्। एकरूपेणैकक्रियान्वयित्वस्य मनियतत्वसमस्यमान
पदार्थसमूहभानानुरोधेन वृत्तेरवश्यकत्वाच्च। अत एवात्र विग्रहवाक्ये द्वन्द्वादिप्रयोगो नेत्युक्तम्। चार्थे द्वन्द्व इति त्वनेकमन्वय
दार्थ इति वच्छक्तिग्राहकमेव। एवं चार्थे द्वन्द्वस्यैकक्रियान्वयित्वे प्रमाणं दित्यस्मति द्वन्द्व इत्यर्थ इत्यसत्। एकक्रियान्वयित्वे च
हृष्यत्केरभावाच्च अग्नीषोमावित्यादौ समुदितस्य देवतात्वावयव एव मङ्गच्छते। न च चैत्रमैत्रश्च गच्छत इत्यादावाख्यातोपात्तसंख्या
न्वयाय चार्थसमूहस्य विशेष्यत्वमेव च स्यात्तद्वाचकत्वं कस्य स्यात् स्वं च चैत्रस्य मैत्रस्य च समूह इत्यत्रैव षष्ठ्याद्यपत्तिरिति वाच्यम्। तद्वा
चकत्वेन समूहे प्रतीत्या भेदनिबन्धनषष्ठ्युपपत्तेः। स च समूहः क्वचिद्वास्तवः क्वचिदौपाधिक इत्यन्यत्। पुष्पवन्तादिपदेऽपि समूहः शक्ती
तु एव द्वित्वान्वयः [illegible] वित्यस्य प्रकृतिस्थानाः दन्तावा एकयोक्त्या पुष्पवन्तौ दिवाकरनिशाकरावित्यमरे द्वन्द्वेन पर्यायप्रदर्श
त्पुष्पवन्तावित्यत्र द्विवचनोच्चारणाच्चैकयोक्त्या तेषां समूहस्य शक्यतायाः स्पष्टमेव लाभात्। पुष्पवन्तपदं चन्द्रसूर्यसमूहे शक्तमि
[illegible]ः शक्तिग्रहे तेन न तत एकतरमात्रबोधो नापि शक्यानत्वम्। यत्तु भेदश्चार्थ इति तन्न वृद्धोपानुभवात्। चैत्रमैत्रापि तदर्थप्रती
तेश्च। चार्थः साहित्यं परं भिन्नत्वमित्यन्ये [illegible] रामयोरभेद इत्यादौ तत्तदुपाधिकृतभेदवतोरेव [illegible] प्रतिपादनान्न वि राम॰
रोधः। समूहश्च समूहिभ्यो भिन्न [illegible] इति निरूपितम्। सहिताभ्यां कृतमित्यादेः समूह [illegible] क्रमेण [illegible] ३४

त्वादिशेषि[illegible]मित्यादौ [illegible] एव समूहस्य क्रियोत्पत्तिस्तु समूहे संभवात्तस्यैक[illegible]काल इत्य
त्वामिति [illegible] स्य वदेक क्रि [illegible] यित्वं साहित्यमिति [illegible] यथा तुल्ययोरेककालमेकधर्मे[illegible] त्वन्तद्भिन्नात्तु
[illegible] संभवात् तत्रैककालमेकक्रियान्वयित्वनिमित्तं साहित्यं समूह इत्यस्यार्थः। समुच्चयान्वाचययोस्तु न समासः ईश्वरं गु
रुं [illegible] स्यादौ समुच्चये एकस्यान्यसहितस्यान्वयित्वनिमित्तसाहित्येप्येकस्य केवलस्यैवैकधर्मावच्छिन्नेन्वयेनसार्थेनेकस्
य नान्यत्र संभावात् [illegible] धर्मावच्छिन्नेद्वस्तुकेवेस्तुतो मजनस्य भिन्नत्वेपि न दोषः। अत्रैकस्य केवलस्य क्रियान्वयोत्तरमपरस्
यान्यसहितस्यावृत्त्या वदन्वयः स च विशिष्यतया विशेषणतया वा आद्ये देवैः पचति हसति चेत्यादौ। अन्त्यस्तु के समुच्चयेत्रैमैत्र
श्च पचतीत्यादौ [illegible] वचनान्वाख्यातं प्रयोगएव। च रहितस्य केवलस्यैवान्वयात् वसहितेमाप्यनुद्भूतावयवभेदसमूहस्यैव प्र
तीतेः। किं चात्र समासे एकपदोपस्थाप्यसमूहस्यैक[illegible]कालमेवेतरान्वयस्य पुष्पवन्त्यादौ क्लृप्तत्वेन समुच्चयलस्यैव भङ्गापत्तिः। अत
एव भिक्षामट गां चानयेत्यन्वाचयेपि न समासः। अत्र चकारसमभिव्याहृतेनानुषङ्गिकत्वमितरसाहित्यं च भासते आनुषङ्गिकत्वं च
स्य निष्पादकयत्ननिष्पाद्यत्वमेवं च तेनाप्यसंफलत्वमेवं चानुषङ्गिकं भिक्षाटनसहितं गवानयनमिति बोधः। प्रायेणान्वाचयश्च स्य
क्रियान्वयेभवति यत्तु क्रियान्वय्यपि वहूयंपयापचन्ति च हसन्ति चेत्यादौ तत्र परस्परसाहित्याव[illegible]नुषङ्गिकत्वप्रतीतिः। ए

त.मं. वं समुच्चये चसमभिव्याहृतस्य किंचिदप्राधान्यं प्रतीयते न त्वेवं समकक्षयोरेकस्य समुच्चेयत्वे दुःखं दृश्यते। इतरेतरयोगे तु मिलितस्यै
३५ कधर्मावच्छिन्नेतरान्वयः यथा धवखदिरौ छिन्धीत्यादौ तथैवानुभवात्। मेलनं च समूहरूपता अत एव तद्विग्रहवाक्ये चद्वयप्रयोगः तेन द्व
न्द्वोऽन्योन्यस्मिन्नन्योन्यसाहित्यमुच्यते तेन समूहरूपतासिद्धिः। अत एव चैत्रमैत्रौ [illegible] चतद्[illegible]इत्यादौ नित्यं द्विवचनाद्यन्ताख्यातप्रयोगः [illegible]
केकत्वेन द्वित्वादेर्विशेषेऽपि समूहबुद्धिविषयतानानेकत्वे विरोधात्। एकधर्मावच्छिन्नेऽस्तु केरजां ग्रामं नयतीत्यादौ न समासः [illegible]
देकचकारप्रयोगेऽपि प्रकारान्तरगृहीतताप्येवं शास्त्रस्य रसाहित्यावगतिर्भवत्येवा यथा सांकाश्यकानां पाटलिपुत्रकाणां च [illegible]
ज्यौप प दृ
त्रका अभिरूपतमा इत्यादौ। स्पष्टं चेदं द्विवचनविभक्त्यन्ते भाष्यकैयटयोः। एवं क्वचिच्चकाराभावेऽपि तत्प्रतीतिर्यथा हरहर्नेयमानो गाम
श्वं पुरुषं पशुमित्यादौ विग्रहः पदसमभिव्याहारात्तत्प्रतीतिः। क्वचित्तु चद्वयसत्त्वेऽपि न तत्प्रतीतिः वाक्यालङ्कारमात्रार्थं [illegible]यो
यायदग्नये च प्रजापतये चेत्यादौ। मन्त्रलिङ्गेन तत्र प्रत्येकं देवतात्वस्यैव प्रतीतेः। समाहारे तु द्वन्द्वपदवाच्यः समूहो विशेष्यः तत एव त
त्पुरुषे ननेसिद्धे द्वन्द्वश्च प्राणीत्यादिप्रकरणं [illegible] निरर्थकमिति भाष्ये स्पष्टम्। पाणिपादं वादयेत्यादौ वादनकर्तृत्वं तु वस्तुतः [illegible] पाणि
पादाभिन्नत्वाद् द्वौ ध्यम्। यत्तु अत्र समाहारो न स्पष्टः। द्विवचनादि त्वनुशासनेनासाधुत्वबोधनान्ने [illegible] भा रामः
वात् एकवचनविधायकाभावेन त्वितरेतरयोगे द्विवचनाद्यापत्तेश्चेत्यलम्। [illegible] ३५

[illegible] द्वन्द्वो वरुण [illegible] लोकपालादित्यादौ च वार्थं तत्प्रसज्यते द्वन्द्वः प्राप्नोति चा [illegible] साह

[illegible] धना वा आये हरि [illegible] त्वनेनानो [illegible] कपालादित्यनेनेतरेतरयोगप्रतीतेरनुयुगप [illegible] त्यासेनन

[illegible] धिकरणं वृत्तिपदार्थयोर्युगपदुद्देश्येनाभिधाने द्वन्द्व इति तदर्थः। एवं च रामकृष्णावित्यादौ [illegible] कृष्ण

[illegible] तयोरभिधानाद्भवति द्वन्द्वः। गामश्वमित्यादौ तु गवादयो भिन्नैः शब्दैरेकैकरूपा एव [illegible] इति न दोषः। त्रिरूपाणामि

[illegible] शेषस्तेनात्र द्वन्द्वविधि सामर्थ्येन समानार्थानामिति सामर्थ्येन च युगपदधिकरणतां विनापि [illegible] मानत्वात् सामर्थ्ये एकशेषो वा पद

द्याविस्तत्र युवबल [illegible] नवृत्तेः प्रागपि समस्तसामानाधिकरण्यं तत्रैव तत्र वृत्तेः सहभूतयोरेव युगपद [illegible] बोध सामर्थ्यमिति नान्यतरवै

[illegible] द्वन्द्वविषये वेतदतः केवल [illegible] पदार्थ [illegible] चेति वाक्यघटकात् नोभयबोधः। वेदे तु कश्चिद्वाक्येपि साहूयावाहसमित्यादौ। एके

नार्थद्वयाभिधानेपि तिष्यपुनर्वसो [illegible] बहुवचनस्येत्यनेन सर्वो द्वन्द्वो विभाषैकवद्भवतीति ज्ञापनात् प्लक्षन्यग्रोधखदिरमित्यादि

सिद्धिरिति चेन्नासेयं युगपदधिकरण [illegible] न तद्दुःखादुपपादते [illegible] एव तस्यादूषितत्वात्। तन्न दुःखत्वं प्रतीतावनुपायेहाता

त्पाहि वृद्धव्यवहाराद्धि शब्दार्थनिर्णयः। न च प्लक्षशब्दस्य न्यग्रोधाभिधायित्वं लोके दृश्यते न च प्लक्षशब्दस्य लक्षणा न्यग्रोधशब्देनैव तल्लाभा

द्द्विवचनाद्यनुपपत्तेश्च सामान्यथासिद्धेश्च समूहस्यावयवापेक्षत्वाद्विमतः समुदायान्वतीतेः दुरुपपादत्वा [illegible] दुष्टं निःसारमुपपादनेय

ल·मं स्याः सा निष्प्रमाणैर्व्याः । नन्वेवं पाबाहस्रामेत्यादौ व्यासे दर्शनात् समासेऽपि सेति वाच्यम् । तस्य च्छान्दसत्वेन तत्र सुपां सुपद् इत्येव सिद्धेः । न च समा
२६ साद् द्विवचनबहुवचनयोरसमर्थं तदावश्यकता । पूर्वमुपपादितत्वात् । समुच्चयान्वाचययोः समासाभावार्थमपि न सा । उक्तरीत्या सामर्थ्ये
नैव तत्र समासप्रसक्तेरणात् । आङ्ग·वाङ्ग·कालिङ्ग· इति अङ्ग·वङ्ग·कालिङ्गा इत्यादौ तद्राजस्य बहुषु तेनैवास्त्रियामिति लुक् तु बहुता [illegible]
त्वार्थसमूहमनवरुद्ध एवविवक्षायां तद्राजत्वत्यस्य लुगित्यर्थोक्तं विनापि सिध्यतीति चेत् सत्यम् । येन कृतस्यार्थस्याभावात् समा
इति भाष्य एव समाधानात् । यत्र विग्रहे चैव न बोध्यं साहित्यं तत्रैव द्वन्द्वो न चात्र तथा । अहरहरादिपद समभिव्यवहारेण तस्य तत्र [illegible]
चकारार्थो भवति तद्द्वार्थत्वाच्च तत्र चकारप्रयोग इति दिक् । उपदर्यादन्तोऽष्टम । दशसमीपो दन्तोऽष्टस्मा हार इति बोधः समाहारे दास
मीपत्वं च स्वरसिद्धं सत्वसंख्या समीपसंख्यावदवयवकत्वेन भवन्तु बहुव्रीहेर्नानुप्रयोगस्तस्य नियत बहुत्वेनमात्तत्वेन दन्त्वोष्ठ [illegible]
नान्वयायोग्यत्वात् । इति द्वन्द्वः । घटाविति त्वादावपि घट इत्यादि समूहो घटशब्दस्यार्थः एकशेषो । एकशेषविधायकं च सरूपाणामे
[illegible] विभक्ताविति सूत्रम् । तच्च द्वन्द्वे द्वयोरपवर्ग्रेनाद्वन्द्वविषयम् । तेन तत्र शिष्टस्य शिष्यमाणे लुप्यमानार्थाभिधायित्वेन
लुप्यमानार्थं वन्तितासमूहस्तुहिता चातः [illegible] चक्रिरा च वक्षः । ननु तन्त्रे येवेदं सिद्धं तथा [illegible]
त्रके विहु अर्थभेदाच्च बन्धे दद्विमतेसकृत्तात्वो घट सापरादि निगमनाविरहेणानेव

[illegible] समभिव्याहृतैकपदप्रयोगे तत्रैव तात्पर्यग्राहकात्प्रायः प्रातिपदिकानां [illegible] मेकक-
[illegible] शब्दैकानुसंधानेनकर्मत्वादिविशिष्टेनानेकार्थसमूहबोधः यथा सान्यश्येत्यादौ [illegible] मानसैक [illegible] कशब्दस्यैका-
[illegible] नेकार्थबोधः समस्ततयैकदेशस्यानेकस्यैकानुसंधानासंभवात्। यद्यत्र तत्रापि [illegible] संधान [illegible] वदृन्मा-
समानत्वेति [illegible] त्रतु सुखिते दुःखिते चेतसि दवदहेनराशिस्तुहिनदीधितिरित्यादावेकानुसंधानेनवि[illegible] यौगपद्यो धारा [illegible] वस-
त्रवक्त्राश्रोतुः [illegible] स्यानुसंधानद्वयं भवत्विति तात्पर्येणैकोच्चारणेपि श्रोतुरनुसंधानद्वयेन क्रमेण [illegible] वृत्तिरिति व्यवहारः। एवं
तत्र श्रोतुः शब्दावृत्तिर्वक्तुस्तु तन्त्रेणोच्चारणमिति बोध्यम्। एवं चेदृशे विषये तन्त्रावृत्त्येकशेषाणामन्यतममस्त्विति ग्रन्थास्त्रयाणामै-
च्छिकविकल्पपरतया प्रवृत्ताः [illegible] संख्या। घटं पटं चानयेत्यादावपि समुच्चयार्थकचशब्देन क्रमेण बोधे तात्पर्यात् श्रोतुरावृत्तिरेव।
अस्माभजयन्तांभस्यन्तां दीव्यन्ता[illegible]दौ समभिव्याहृतानेकपदप्रयोगरूपात्तात्पर्यग्राहकाद्विभक्त्यन्तानामेव तन्त्रं बहुलवतान्त-
त्कारकशक्तिमतां भिन्नभिन्नक्रि[illegible]न्वयितया बोधेन श्रोतुरनेकानुसन्धानाद्बोधद्वयावृत्तिरेव। प्रातिपदिकतन्त्रमेव तु नात्र एक-
क्रियाद्यन्वयेप्यवक्तुस्यसत्वात्। तदुक्तं वृद्धैः सकृदुच्चरितः शब्दः सकृदर्थं गमयतीति सकृदर्थमित्यादेरेकवारमेव प्रतीतिं जनयतीत्यर्थः सा
प्रतीतिरेकार्थविषयानेकार्थविषया वेत्यन्यत्। गङ्गायां मीनघोषावित्यादावनेकार्थस्य युगपदुपस्थितेः। यत्तु सकृदर्थमित्यस्यैकमर्थं

त्व·मं· बोधयनीत्यर्थः इति तत्र। क्रियाभ्यावृत्तिगणने कृत्वसुच् इत्यधिकारे एकस्य सकृच्च इति तस्य सकृदादेशश्चेत्यर्थके नैकस्य सकृच्चेति सूत्रेण निष्पन्नस्य

३७ सकृच्छब्दस्यैकार्थकत्वाभावात् एकवारमित्यर्थकत्वात्। अत एव सर्वादि सूत्रे तेन सूत्रेण सर्वादीनां सर्वनामसंज्ञाविधीयते

वीर्यास्तेन सर्वादय इति गणपाठश्च विशेष्यते इत्युक्तासकृदुच्चरित इति उपपत्तिमूलकतया कथं पुनरेकेन यत्नेनोभयं लभ्यमि

कशेषनिर्देशादिति समाहितम्। वक्त्रैकशेषणोच्चारणादित्यर्थके नैकशेषनिर्देशादित्यनेन वक्तुः शब्दद्वयस्य बुद्धिस्थतया वो

कृ शब्द द्वयज्ञानं भवेत्विति वक्तृतात्पर्यं दर्शितं तस्य लस्यानुसारात्। श्रोतुर्ग्रह इति तद्बलेन पुनरनुसन्धानादर्थद्वयप्रतीतिर्भवति

शयः। एतेन सतिनात्पर्ये एकशब्दज्ञानेनापि समूहालम्बनविधयोपस्थितानेकार्थानामनेकैः संबन्धैः समूहालम्बनात्मको

बोधइत्यपास्तं तथानुभवाभावात्। उक्तभाष्ये एकेनाप्युच्चरितेन समाख्यानात्

यारीत्यादेर्यं उक्तप्रयोगस्यासाधुत्वबोधनाच्च। शब्दतारूप्यं च तन्त्रबीजम्। अर्थभेदे पि शब्दैक्यमिति मते तत्र मत स्वद्व्यापारवक्तारः

तैनशब्दे नैकवृत्तगतानेकफलन्यायेनानेकार्थसंबद्धेनानेकार्थबोधादयि तन्त्रमित्याहुः। वस्तुतः शब्दानामर्थभेदेऽपि शब्दभेदे

पि लोकानां तु भेदप्रतीतिः पद्मादिष्वपदस्यापि न भेदः अर्थभेदाभावात्। बोध्यार्थस्य नैकस्य शब्दस्य नानार्थ ... प्रतिभेदे तत्र शब्द रामः

तन्त्रार्थे तन्त्रयो रुपपत्तिर्नेयुक्ता तस्मान्मतद्वयेपि शब्दस्य परिहत्य सहत्वेन ... ३७

[illegible] भयत्रापि संकृदनुसंहिते कप्र[illegible] नयुगपदनेकार्थबोधः। अ[illegible]न्यंस्य स्यादावाप [illegible] संभस्तेना
मित्याद्यवावृत्तिः। किंच प्रत्यर्थं शब्दनिवेशीनेकार्थबोधनायानेकशब्दप्रयोगे प्राप्ते एकशेषारम्भ इति [illegible] कार्थत्वंवाच्यं
ना। एवं च लोकत एवैकस्यानेकार्थत्वे सिद्धे शास्त्रे प्रत्यर्थं न ह्यसतीं बोधकत्वशक्तिः शास्त्रेणोत्पाद्यत इति [illegible] संभ[illegible] प्रत्यर्थं शब्द
निवेशादिः स्वस्वार्थप्रत्यायनेनैव प्रत्यर्थं शब्दनिवेशस्वीकारात्। अर्थावधीप्रत्य अर्थानर्थाः प्रतियच [illegible] पि प्रत्यर्थमेवेति भाष्यात्। अथ
भेदाच्छब्दभेद इत्यस्यापि स्वस्वार्थभेदात्तच्छब्दभेद इत्येवार्थः यथार्थद्वयबोधकवृक्षादिशब्दे [illegible] प्रतिपादकवृक्षादिशब्दाभि
न्नाः सर्वथैकशेषसूत्रं व्यर्थमिति चेन्न। अर्थमर्थं प्रति यत्तस्यापि प्रत्यर्थत्वेन घट पटावित्यादिवारणार्थं सरूपाणां द्वन्द्वविषये एकशे
ष एवेति नियमार्थत्वात्। ह[illegible]दित्युक्तेर्व्यपेक्षायां च कारगर्भवाक्यसिद्धिः। एवं च प्रातिपदिकतन्त्रं सह विवक्षाविषय एवात्र
कशेषव्यवहारो मुख्यः असह[illegible]क्षाविषये विभक्त्यन्ततन्त्रे एकशेषव्यवहारो गौणः यथा सर्वादिसूत्रे भाष्ये। एकशेषविषये तु द्वन्द्वा
वयवभेदसमुदायस्य न कदापि विशेष्यतानभिधानात्। अत एव नपुंसकमनपुंसकेनेति सूत्रे एकवच्चास्यान्यतरस्यामिति च रिता
र्थं द्वन्द्वस्यानभिधानमाश्रित्य तु सूत्रं प्रत्याख्यातमाकरे एतदेवाभिप्रेत्य तन्त्रत्वमेकरूप्येण भवेत्तुल्योपकारतः। उपकारान्यथात्वे
तु भवेदावृत्तिलक्षणमिति मीमांसकाः। तत्र शब्दविषये तुल्योपकारतद्यस्य तुल्यकालमुपकारतोन्वयतद्यर्थः। विद्वन्मानसेत्या

ल.मं. दौ परस्परान्वयेऽपि मानसाभिन्नमानसाधिकरणकहंसे तिप्रयोगेऽदेवबोधात्तदुत्पत्तिः कदाचित्तत्र पृथक्प्रयोगोऽपि विदुन्मानसमा ५
२८ नसेतिसारवसारवोर्मिज इतिवत्। उपकारान्यथात्वं भिन्नकालसंन्वयस्तेन क्रमेण बोधे आवृत्तिरित्यर्थः एकरूप्येणेत्यनेन शब्दसारू
प्यं तन्त्रबीजमुक्तम्। क्रियायोरपि सारूप्यमेव तन्त्रबीजं क्रियाविषयं त्वाहेरेवेदं लक्षणमित्यन्ये। न ब्राह्मणं हन्यात् घटमानयेत्यादौ
त्वातेः प्राधान्येनानेकव्यक्तिबोधेऽप्येकवचनम्। एकशेषवृत्तित्वव्यवहारस्तु तत्प्रवादत्वेन गौणः पृथगर्थानामेकार्थीभवनरूपैका
र्थीभावस्यात्राभावात्। शुद्धव्यक्तौ सं[illegible]न्धेन व्यक्तिप्रकारक एव शक्तिग्रहस्तस्मादेव च शब्दतो बोध इति मते एकशेषसूत्रस्योक्तिसं
भवो बोध्यः। जातिः शब्दार्थस्तदुपलक्षितं द्रव्यं शब्दार्थ इत्यादिमते तु तज्जात्यनुगतीकृतानेकव्यक्तिबोधस्यैकस्मादपि संभवेनानेकश
ब्दप्रयोगाप्राप्त्या सूत्रस्योक्तिसंभव एव नास्ति। अस्मादित्यादौ जातिष्वपि जात्यन्तराङ्गीकारेण तस्या एव शक्यतावच्छेदकत्वेन न दोष एते च वि
प्याद् इत्यपि [illegible]स्यात म[illegible]यद् अनेकेषु स्वशब्देषु स्वशब्दत्वं नाम सामान्यमभिन्नप्रत्ययाभिधानहेतुस्तच्च [illegible] मित्यभेदाध्य
साया इव्यस्तास्य शब्देषु संज्ञिषु वर्तत इति तद्वैशिष्ट्येनानेकप्रतीतिः। एवमेव गोत्वाश्वत्वे सामान्ये [illegible] सामान्येषु सा
मान्यत्वं जातिरूपमस्ति निःसामान्यानि सामान्यानीति च तार्किकदर्शनं न नियोगतो वैयाकरणैरास्[illegible] [illegible]वाश्वत्वा रामः
इत्यादावपि निरूपणेऽप्यत्वं तत्तमनियतमभावत्वं वा सामान्यं बोध्यम्। सूत्रारम्भेऽप्येवं [illegible] २८

त्वंश्च ब्राह्मणी च ब्राह्मणावित्यादौ पुमान् स्त्रियेत्यादिनैकशेषः अत्र यद्युस्वस्त्रीत्वाभ्यां ब्राह [illegible]
[illegible] त्वे ब्राह्मणी वधेपि ब्रह्मवधोक्तप्रायश्चित्तापत्तिरिति वाच्यम् उत्कृष्टापकृष्टब्राह्मणवधेपि तद् [illegible] तत्र एव शिवो
भ्रातरौ पुत्रौ श्वशुरावित्यादौ दृष्टव्यमिति केचित् भाष्यानुसारिणस्तु स्वस्त्रादिष्वप्येकशेषविषय [illegible] तृपुत्रावि-
ति सूत्रभाष्योक्ते भ्रातरावित्यादौ भ्रातृत्वेनैव स्वस्रादिबोधस्तस्यान्तत्वारोपात् पितरावित्यादौ पितृत्वेन [illegible] पितृत्वारोपे
वुमात्रादि [illegible] क्ते बोधः प्रकरणादिवशाद्विशेषावसायः कदाचित्पितृद्वयस्यापि ततः प्रतीतेः गार्ग्यो [illegible] वपि यूनि गर्गगोत्रत्वा-
रोपेण तेनैव रूपेण यूनोपि बोधः ब्राह्मणावित्यादितो ब्राह्मणत्वेनैव ब्राह्मणीबोधस्तद्रूपारोपात् न तु तत्तद्रूपेणानुभवविरोधात् ए-
कत्रक्लृप्तशक्तिकस्यार्थान्तरे वृत्तिकल्पने गौरवाच्च पिता भ्रातेत्यादितस्तु न तथा बोधः एकशेषविषय एव तेषां स्वप्रवृत्तिनिमित्ता-
रोपेण मात्रादिबोधकत्वस्य शब्द [illegible] शक्तिस्वभावसिद्धत्वात् भाष्यात्तथैव लाभाच्च सूत्रमतमप्येवमेव सूत्राणि तु द्वन्द्वनिवृत्त्यर्थानी-
त्याहुः इत्येकशेषः घटमिच्छति घटीयति देवदत्त इत्यादौ क्यजर्थ इच्छा एकदेवदत्तकर्तृका स्वसंबन्धिघटकर्मिकेच्छेति
बोधः स्वसंबन्धित्वादिभानं शब्दशक्तिस्वभावात् महान्तं पुत्रीयतीत्यादि तु न असामर्थ्यात् सुप आत्मनः क्यजिति सूत्रेणोषि
तत्संबन्धीच्छाकर्मवाचकादिच्छायां क्यजित्यर्थेके नात्र क्यच् तस्य पदविधित्वस्य स्पष्टमेव पुत्रकाम्यतीति काम्यजन्तेप्येवमेव विस्तू

ल॰ मं॰ यतिद्विजमित्यादौ उपमानवाचकात्कर्मण आचारे क्यजित्यर्थके नोपमानादाचार इत्यनेन क्यच् उपमानत्वमत्राचारनिष्ठमेवं प्रत्या ५
३९ सत्तेः। चैत्रकर्तृको द्विजकर्मको विष्णुकर्मकाचारसदृश आचार इति बोधः तत्र प्रत्यासत्त्या विष्णुकर्मकाचारोपि चैत्रादिकर्तृक एव। कृष्णा
यते चैत्र इत्यत्र कृष्ण इवाचरतीत्यर्थे क्यङ्। अत्र कृष्णकर्तृकाचारसदृशश्चैत्रकर्तृक आचार इति बोधः विष्णुद्विजयोः कृष्णचैत्रयोश्चोप
मानोपमेयभाव आर्थः अन्ये तु उपमान[illegible]सर्वकर्माद्यन्तरनिरूपितं कर्मत्वादि चाचारनिरूपितं प्रत्यासत्तेस्तत एवाचारस्य साधारणध
र्मत्वमात् तदुक्तं सुप आत्मन इत्यत्राकरे आचारे क्यजन्ताद्वा उपमानकर्माद्यन्तर्भूतमुपमेयकर्मादिना सकर्मकत्वं सकर्तृकत्वं चेति एवं चो
पमानविष्णुकर्मक आचार उपमेयद्विजकर्मक इत्यादिरीत्या बोध इत्याहुः। सुपर्वभिः शोभितं त्रिविष्टपं भारतं यते इत्यादौ श्लेषेणाभेदबु
द्धेरिव शब्दोपसाधर्म्येण सादृश्यबुद्धेरप्युपपत्तिर्बोध्या। अत्र सर्वत्र पदविधित्वेनैकार्थीभावसामर्थ्यमेव संभवत्वात् [illegible] इति कृष्णायन्त इ
त्यादिना। शब्दशक्तिस्वभावाच्च प्रकृत्यर्थस्यापि [illegible]त्वेन भानात् व्याकरणस्य सूत्रं करोतीति वाक्ये [illegible] व्याकरणस्य [illegible]
करणं सूत्रयतीत्यादौ कर्मत्वं हेतुमति चेति सूत्रे इह व्याकरणस्य सूत्रं करोतीति वाक्ये षष्ठी व्याकरणं [illegible] नैतदेवं भव
ति। योसौ सूत्रव्याकरणयोरभिसंबन्धः स उत्पन्ने प्रत्यये निवर्तते स्थिते च करोते व्याकरणेन सामर्थ्यमिति [illegible] राम:
हणं सापेक्षेभ्योपि विधानार्थमित्याकरः। प्रातिपदिकप्रकृतिकाणिचोपि समर्थादेवोत्पत्तिः अत [illegible] मह [illegible] ३९

[illegible]मत्य न्यत्रां विस्तरः। एवं तत्स्यां प्रहरणमिति क्रीडायां णः सोऽस्य निवासः सास्मिन्यौर्णमासीत्येवं जा[illegible]ति त्यु- रा
हरणेदूवबोधनिर्णयो बोध्यः। तेन प्रोक्तम्। नन्वत्र किं प्रोक्तत्वम्। न चाध्यापनेन प्रकाशितत्वम्। सुशर्मणाऽध्यापिते [illegible] कैस[illegible]त्य प्रयो
गात्। न च कृतत्वम्। कृतेऽपि कृत्येद्त्येव सिद्धेः। यद्यप्यर्थो नित्यो यात्वसौ वर्णानुपूर्वी साऽनित्या तद्भेदाच्चैतद्भवति काठकं का[illegible] प्रोक्तमिति भा
व्यात्। प्रलयेषूच्चारयितृपुरुषाभावादानुपूर्वीविनाशेन पुनरुत्पद्य ऋषयः संस्कारातिशयाद्वेदार्थं स्मृत्वा शब्द[illegible]रचनां विदधति आनु
पूर्वीभेदादेव ह्यर्थाभेदेऽपि केषुचित्काठकादिव्यवहारस्तत्र च कठादयो वेदानुपूर्व्याः कर्त्तारः प्रवक्तारश्चेति [illegible] टीके स्वकृतत्वास्तेः।
अर्थोऽत्र ईश्वरः तत्रैव मुरव्यतया सर्वं[illegible] तात्पर्यात्। वेदैश्च सर्वैरहमेव वेद्य इति गीतोक्तेः। सा स्वदेवतेति सूत्रोक्तमन्त्रवर्णादिभ्यश्च।
यत्तुज्योतिष्टोमादिरूपोऽर्थः समाननामरूपत्वान्नित्यः आनुपूर्वी तु भिन्नरूपत्वादनित्येत्यर्थ इति। तन्न। कृते ग्रन्थे इत्येव सिद्धे तेन प्रोक्त
मिति व्यर्थमिति शङ्कायां न तु च नित्यानि छन्दांसि तेन तेषां कृतत्वाभावात्तेनासिद्धिरित्येकदेशिनोक्ते यद्यप्यर्थो नित्य इत्याद्युक्तम्। अर्थ
स्याकृतत्वेऽपि वर्णानुपूर्व्याः कृतत्वात्तेनैव सिद्धमिति तदाशयः। त्वदुक्त्या व्याख्यानेन तु तादृशानित्यत्वेऽपि कृतत्वाबाधात्तद्दोषो विफलः ए
तस्मात्। अनित्यानि छन्दांसीत्येव वच्चवदेतयात्वसौ वर्णानुपूर्वीत्यनेन सर्वबोध्यार्णानुपूर्व्या अपि संग्रहः। अनि[illegible]प्य भेदेन तद्व्द
यति तद्भेदाच्चेतीश्वरेतु न किंचिन्निरूपि[illegible]तो भेदः सर्वरूपत्वात्तस्येति [illegible]। माधुरेण प्रकाशिनायां तदकृतायां च [illegible] पुरी त्यस्य सिद्ध

त॰मं॰ र्थमस्यावश्यकत्वात्। प्रोक्तशब्देन स्वकृतं परकृतं वा यत्प्रथमप्रकाशितं तदुच्यते। न च वसुशर्मादयस्तथाप्रकाशकाद् इत्यदोषः त ५
४२ त्र कठादयः संस्कारातिशयाद्वेदार्थं तद्बोधकवैदिकशब्दानुविद्धमेव स्मरन्त्यतस्तेषां न सशब्दाविच्छेदः आनुपूर्व्यांश एवान्यत्वं य
द्यपीदानीमानुपूर्व्यमन्यासेनापद्रष्टृहानिस्तथापि तत्तपोमाहात्म्यात्तत्कृतानुपूर्वीव्यत्ययोनादृष्टहानिकरः भाव्येव वर्णानुपूर्वीत्यत्र
वर्णशब्देन पदमुच्यते आनुपूर्वीमात्रभेदो न्यापदानितान्येवेति सूचितम्। तथा च स्मृतिः प्रतिमन्वन्तरं चैषा श्रुतिरन्या विधीयते इति
स्वयंभूरेष भगवान्वेदो गीतस्त्वया पुरा। शिवाद्या ऋषिपर्यन्ताः स्मर्तारोऽस्य न कारका इति। युगान्ते तर्हि तान्वेदान्सेतिहासान्महर्षयः। ले
भिरे तपसा पूर्वमनुज्ञाताः स्वयंभुवेति च। तत्राद्या स्मृतिरानुपूर्वीभेदादुपपन्ना अन्त्ये वार्थनित्यत्वादुपपन्ने। तथा व्यासस्मृतौ। सृष्ट्या
दौ ब्रह्मणो वेदा मुखेभ्यश्च विनिर्गताः। तत्रैव च लयं यान्ति प्रलये समुपस्थिते इति। विष्णुपुराणेऽपि। द्वापरे द्वापरे विष्णुर्व्यासरूपी म
हामुने। वेदमेकं स बहुधा कुरुते जगतो हितः। वीर्यं तेजो बलं चाल्पं मनुष्याणामवेक्ष्य वै। हिताय सर्वभूतानां वेदभेदं करोति सः। द्वा
परे द्व्यस्य द्वापरेस्मिन्तत्तत्स्थंशेषित्यर्थः। द्वापरे तु पुरावृत्ते मनोः स्वायंभुवेन्तरे। ब्रह्मा मनुमुवाचेदं वेदान्न्यस्यैर्मां प्रतेदिति वायू
क्तेः। आद्यो वेदश्चतुष्पादः शतसाहस्रसंमित इति। शतशब्दोऽत्रानन्तवाची अनन्ता वै वेदा इति श्रुतेः। चतुर्भिर्ऋग्यजुःसामाथर्ववे राम:
दैः रूपः तदाद्ये वेदे परस्परं श्लिष्टमिति तदाशयः। इति शाखाः प्रसंख्याताः शाखाभेदास्तथैव च। कर्तारश्चैव शाखानां भेदहेतुस्तथोदितः ४२

इतिचतत्रोक्तम्।अतएवदेवीपुराणेस्वयंभूरेषभगवानित्यादिकमुक्त्वाकथंदेवीवेदमाताएतत्कौतूहलंममेतिमुनिप्रश्नेउच्यते
न[illegible]याशक्तिर्देवीरूपाप्रकीर्तिता।मातृकातुक्रियाशक्तिःक्रियासातमरूपिणी।संप्रसूताश्चवर्गास्तुस्वरवर्णविभेदतः।क्रियारूपाभ
वेदेकैवेदमाताततोभवदितिब्रह्मणउत्तरेणवर्णानांजन्यत्वेन्तद्द्वारावेदस्यजन्यत्वंचस्पष्टमेवोक्तम्।अंतरेषाकारप्रभवावेदाइत्यपित
त्रोक्तंतदप्योंकृ[illegible]णिसमष्टित्वादुपपन्नम्।ऊर्ध्वमूलमधःशाखमश्वत्थंप्राहुरव्ययम्।छन्दांसियस्यपर्णानीतिगीतावाक्याद
पिछन्दसामेवमि[illegible]संसारवृक्षावयवत्वेनतेषांवर्णनात्।ईश्वरप्रतिपादकपुराणानान्तुवेदतएवज्ञात्वाबुद्धिपूर्वंरचनमिति
विशेषः।तस्मात्तपस्तेपानाच्चत्वारोवेदाअजायन्तेत्यादौजनेःप्रादुर्भावमात्रमर्थोनत्वभूतप्रादुर्भावः।योवैब्रह्माणंविदधातिपूर्वंयोवै
वेदांश्चप्रहिणोतितस्मैइतिश्रुतेःप्र[illegible]नेचतदर्थानुसन्धानानुकूलशक्तिदानमेवात्रबोध्यम्।अतएवसर्वेषान्तुसनामानिकर्माणिच
पृथक्पृथक्।वेदशब्देभ्यएवादौपृथक्संस्थाश्चनिर्ममेइतिवेदेभ्यएवसर्वज्ञानपूर्विकासृष्टिरुक्तासङ्गच्छते।कठादीनांपुनरु
त्पत्तिरपितन्नामकत्वमात्रेण।कल्पेकल्पेविनश्यन्तितन्नामानोभवन्तिचेतिदेवीपुराणात्।अतएवव्यासादीनान्तत्तदधिकारान्तेमुक्ति
श्रवणेननविरोधः।अन्येतुपदानांज्योतिष्टोमाद्यर्थस्यचनित्यत्वंसमतयाप्रवाहनित्यत्वेन।तथाचव्याससूत्रंसमाननामरूपत्वाच्चा
वृत्तावप्यविरोधइति।आवृत्तौआनुपूर्व्याःपुनःपुनरुत्पत्तावपिवेदस्यनित्यत्वेनाविरोधःसमाननामरूपत्वात्।नाम्नांपदानांरूपा

णामर्थानां चसमानत्वादिति। एवं च नामरूपप्रवाहानुच्छेद एव नित्यत्वमिति तद्भावः वेदोपि मायापरिणामविशेष एवेत्याहुः। ईश्वर
निर्मितत्वेपि तन्निर्मितहिरण्यगर्भवद्वेदस्य स्वयंभूत्वं बोध्यम्। एवं च वक्तृपुरुषकलङ्कशङ्काराहित्येन वेदः प्रमाणमेव। किंच तदु
क्तस्वधर्माधर्मफलस्य तत्फलतारतम्यस्य च लोके प्रत्यक्षतः कस्यचित्सुखित्वं कस्यचिद्दुःखित्वं कस्यचिल्लोकपालत्वं कस्यचित्त्व
कुलपालकत्वमित्येवंरूपेणानुभूयमानतया प्रामाण्ये सिद्धे आयुर्वेदाद्यंशे चानुभवेन प्रामाण्ये सिद्धे दूतरांशेपि प्रामाण्यमेव सिं
ध्यति तस्य किंचिदन्यपुरुषाज्ञेयत्वाच्चापौरुषेयत्वम्। योगिसामर्थ्यमपीन्द्रियविषयेष्वेवातिशयजनकं न धर्माधर्मादिप्रत्यक्ष
जनकं किं त्वतीतधर्माधर्मजनकक्रियाविषयमेव तेषां प्रत्यक्षं तत्र तत्र स्मर्यते। किंच निर्दुष्टसर्वज्ञेश्वरश्वासप्रश्वासरूपत्वान्न
तत्वाप्रामाण्यशङ्का अपौरुषेयत्वं त्विदं मया कर्त्तव्यमिति बुद्धिपूर्वकयत्नेनाकरणात् एतावतैवाकर्तृकत्वव्यवहारः। ईशजनकत्व
वदेव च जगज्जनकत्वमीश्वरस्येति बोध्यम्। शाक्याद्यागमास्तु नैवं तेषां बुद्धिपूर्वमोहनार्थत्वेन कृतत्वस्मरणात्। तदुक्तं सूतसंहिता
याम्। श्रुतिः सनातनी साध्वी सर्वमानोत्तमोत्तमा। प्राह चाद्वैतनैर्मल्यं निर्विकारत्वमात्मनः। ततः सर्गादिकं चाप्याह चेतनाचेतन
[illegible]त्र। अतीन्द्रियार्थविज्ञाने मानं नः श्रुतिरेव हि। श्रुतिः सनातनी शंभोरभिव्यक्ता न संशयः। शंकरेण प्रणीतेति प्रवदन्त्यपरे जनाः।
यदा सानादिभूतैव वदामानमतीव सा। स्वतश्च परतो दोषो नास्ति यस्याद्विजर्षभाः। अस्ति चेद्व्यवहारस्य लोप[illegible]। परेत

स्य न दोषोऽस्ति परस्याभावतो द्विजाः। स्वतो दुष्टोऽपि शब्दस्तु मानमत्राप्रसङ्गमात्। इति वार्त्तान्तु वार्त्तैव मुनीन्द्राः सूक्ष्मदर्शिनाम्। स्व
तो दुष्टः कथं मानं भवत्यन्यस्य सङ्गमात्। अन्ययोगेन यो भावो यस्य प्राप्तः प्रसिध्यति। स तस्य भ्रान्त एव स्यान्न स्वभावः कथं च
न। जपाकुसुमलौहित्यं विभाति स्फटिके भृशम्। तथापि तल्लौहित्यं भ्रान्तमेव न वास्तवम्। अन्यत्रान्यस्य धर्मस्तु प्रतीतो विभ्रमो
मतः। आप्तापेक्षतया शब्दः प्रमाणं न स सर्वथा। अनाप्तयोगाच्छब्दस्य प्रामाण्यम् मुनिपुङ्गवाः। तिरोभूतं स्वतः सिद्धं स्वनाशायैव के
वलम्। यदा साङ्ख्ययोगोक्ता तदापि श्रुतिरास्तिकाः। प्रमाणं सुतरामाप्तः मत एव महेश्वरः। सर्वदोषविहीनस्य महाकारुणिकस्य
च। सर्वज्ञस्य च शुद्धस्य कथं दोषः प्रकल्प्यते। सर्वदोषविशिष्टस्य निर्घृणस्य दुरात्मनः। अल्पज्ञस्य च जीवस्य दृष्टा नास्ति हि सत्तमाः। अ
तः पक्षद्वयेनापि वेदो मानं न संशयः। वेदोऽनादिः शिवस्तस्य व्यञ्जकः परमार्थतः। अभिव्यक्तिमपेक्ष्यैव प्रणेतेत्युच्यते शिवः। ईश्वर
स्य स्वरूपे च जगत्सर्गादिषु द्विजाः। अतीन्द्रियार्थेष्वन्येषु मानं तु श्रुतिरेव हि। श्रुतिसहाप्यरहितमनुमानं न कुत्रचित्। निश्चयात्साधयेद
र्थं प्रमाणान्तरमेव वा। मुने वेदो महेशोक्तः प्रमाणं सर्ववस्तुनि। अन्यथा न जडः शब्दोऽतीन्द्रियार्थस्य साधकः। अत्यन्तमलिनानां तु प्रा
णिनां वेदमार्गतः। पञ्चरात्रादयो मार्गाः कालेनैवोपकारकाः इति। तत्र वेदप्रामाण्यं साधयितुं शब्दमात्रस्य प्रामाण्यं साधयन् शब्दस्य
स्वतो दोषो नास्तीत्याहास्ति चेदिति स्वतो दुष्टस्यैवाप्तसंबन्धात्तद्गतप्रामाण्येन प्रमाणत्वमित्यसङ्गतमित्याह स्वतो दुष्टोऽपीत्यादि। तद्

ल.मं. तत्प्रामाण्यस्यभ्रमविषयत्वेनवस्तुसिध्यनियामकतापत्तिरितिभावः।किंचासापेक्षेशब्दस्यप्रमाणत्वेतदासत्त्वंकेनचिद्मानेनज्ञातव्यं ५
४५ तत्प्रामाण्यमपिमानान्तरेणेत्यनवस्था।तस्मात्स्वतःसिद्धमेवशब्दस्यप्रामाण्यमनाप्तबुद्धिप्रभवत्वरूपकारणदोषेणतिरोभूतंक्रिय
तेइतिनवक्ष्यकादिवाक्यस्यप्रामाण्यमितिभावः।ईश्वरोभोक्तातद्रूपमेवईश्वरस्याप्तत्वेमानमाहसर्वदोषविहीनस्येति।ततएवसर्वज्ञत्वन्तद्धीनत्वंचकेना
पितद्दोषाघसास्ताक्तारात्।शंकरकृतत्वंखण्डयति।ईश्वरस्यस्वरूपेचेत्यादि।ईश्वरश्चित्स्वरूपस्तन्निर्मितंजगत्तद्रूपमेव।जगत्त
द्रोगंयंतथाप्रपञ्चोबाध्य ईश्वरज्ञानन्तंद्वाधकंपरस्परंचबाध्यबाधकभावस्तच्चविरुद्धकारित्वस्वभावमायावशाद्इत्याद्यर्थेषुश्रुतिरेव
मानमेवंचतत्कृतत्वेनप्रामाण्यसिद्धिस्तस्यप्रमाणत्वेचतत्कृतेश्वरसिद्धिरित्यन्योन्याश्रयइत्यर्थः।अतएवदेवीपुराणे।सुहितःप्राणि
मात्रस्यशिवेनपरमात्मना।खड्वांजिघांसतावत्सआयुर्वेदःप्रकाशितइतिशिवस्यतत्प्रकाशकत्वमेवोक्तम्।खड्वांखड्वासुरम्।श्रु
त्यानुमानात्तत्सिद्धिर्नेत्याहश्रुतिसाहाय्येति।कुतर्कशंकाकलंकग्रासादितिभावः।श्रुतिविरुद्धत्वन्नुमानमनुमानाभासएव।यत्तु
नत्वनुमानंप्रत्यक्षागमविरुद्धंन्यायाभासःसइतिन्यायभाष्ये।वेदमार्गतःसार्वविभक्तिकस्तसिःवेदमार्गेणेत्यर्थः।हीनानामि
तिशेषः।माध्यमात्रादयइत्यादिनाशाक्यादयःतेनैतेषांवेदतुल्यतानिरस्ता।अत्यन्तमलिनानामित्यनेनोदितानुदितहोमवदधिका रा.म.
रिभेदेनप्रामाण्यव्यवस्थोक्ता।।शाक्याद्यागमानामप्यात्मज्ञानोपयोगितयात्यन्तमलिनान्प्रतिप्रामाण्यमस्त्येवेतिविशेषेणनपेक्षस्या ४५

दित्यधिकरणे भट्टपादैरप्युक्तम्। किंच वेदोक्तार्थे बाधनिश्चयाभावेन गुरुतरत्वेन चाप्रामाण्यकल्पनापेक्षया प्रामाण्यकल्पने लाघवाच्चित्रा-
प्रामाण्यस्य स्वतो ग्राह्यत्वाच्च। एवं मानमात्रेपि तस्य च मायापरिणामस्य वेदस्य समायो भगवानीश्वरोधिष्ठाता तेन चान्तर्यामितया व्या-
प्तः सेइत्यस्माच्छब्दादेतदर्थबोधो भवत्विति मायावृत्तिरूपा तदिच्छापि तत्रान्तर्भूतेति विवक्षाविसंयोनिर्वाहः। नु नेवेदो महेशेच्छया
दिसूतसंहितोक्तेः। ग्रहाधिकरणवार्त्तिकेपि शब्दब्रह्मात्मनोप्येवं सर्ववेदानुसारिणः। विवक्षा वाऽविवक्षा वा वक्तव्या विधिशक्तितः इति।
शब्दब्रह्मवादाभ्युपगमे तु ब्रह्मणोपि सर्ववेदात्मकदेहाधिष्ठातृत्वाद्विवक्षाविवक्षे वक्तुं शक्ये ते च विधिशक्तितो ज्ञायेते इत्यर्थ इति ग-
णकृता प्रघट्टकान्तरेपि शब्दब्रह्मेति यच्चेदं शास्त्रं वेदाख्यमुच्यते तदप्यदधिष्ठितं सर्वमेकेन परमात्मना तेषामन्तर्गतेच्छानां वा
क्यार्थप्रतिपादने। विवक्षा चाविवक्षा च ज्ञायते शब्दशक्तितः इति। तन्त्रे भाष्येप्युक्तं सर्वं चेतनावदिति। यादृशी चानुपूर्वी कठादिक
ता तज्जातीयस्यैवाध्ययनं धर्महेतुः। अन्यथा वाग्वज्रतयानर्थहेतुः एतदपि प्रायेणैव श्रुतिरत्यभिचरितस्वरवर्णानुपूर्वीका इत्याहुः।
अणव्यत्ययाच्च पुरुषस्य। स्वातन्त्र्ये वेदे। सर्वदानुपूर्व्यां पौरुषेयकेनाप्यकृतेवेति नव्यमीमांसकश्रद्धाजाड्यन्तु तदर्थकस्य तदीयार्षव
चसोनुपलम्भान्महाभाष्यकारादिवचनविरोधाच्चानादेयं वेदत्वं तु सति संभवे शब्दार्थयोः पर्यायत्वस्तोभावरे पर्या दर्शनात्सति सं
भवे इत्युक्तं नित्यानि छन्दांसीति पूर्वपक्षे यद्यप्यर्थो नित्य इति महाभाष्योक्तेः वैदिकोर्थो वैदिकः शब्द [illegible] दृढतरक

ल.मं. ४६ त्वाद्बोध्यः तत्र पठत्यादिसमभिव्याहारे वेदशब्दादुपस्थितयोः शब्दार्थयोर्मध्ये शब्दे ऽर्थो विशेषणम्। क्वचिदर्थे शब्दो विशेषणं यथा ५
वेदं व्याचष्ट इत्यादौ। क्वचिदुभयं समं यथा वेदं जानातीत्यादौ। इदमेवाभिप्रेत्य शब्दार्थौ काव्यमिति प्रकाशकारैरुक्तम्। अत एव
शब्दमात्रतात्पर्यके ऽनुकरणे न वेदत्वमिति मतोच्छ इति सूत्रे भाष्ये उक्तम्। अर्थभेदादन्यत्वनिश्चय इति च कैयटेनोक्तम्। अत
एवानुकरणे न शुच्यादिदेशस्वाध्यायादिकालनियमः नापि शूद्राणामनुकरणश्रवणे प्रायश्चित्तम्। बालैः पठ्यमाने वेदे शब्दमात्रता
त्पर्यकत्वाभावेन वेदत्वमस्त्येव। अत एव देशकालनियमस्तत्र शिष्टानाम्। अनुकरणे तु शब्दमात्रतात्पर्यकत्वेन तदर्थबोधाभावे
तात्पर्येण च न दोषः अत एव न कस्याप्यनुकरणादर्थबोधः मूर्खाध्यापकबालादीनां च व्युत्प

स्वभावान्नार्थबोधो नैतावता बालैः पठ्य
मानेऽर्थासंविधानं व्युत्पत्तस्य ततोऽर्थबोधात्। केचित्तु अर्थभेदे न शब्दभेदवत् वेदमन्त्राणां विनियोगभेदे नापि भेद एवं नदत्त मन्यासंक्वा
रगात्मत्रीकर्मण्यन्याप्रयुज्यते। अन्यान पप्रबन्धे सा साल्वकैवप्रतीयते इति सादृश्यादेकत्वबुद्धिरित्यर्थः वेदे तु स[illegible] तत्त्वेणोच्चा
पत्तिस्त्वाहुः वेदत्वमखण्डोपाधिः प्रमाणशब्दत्वार्थबोधकत्वघटितत्वं तु न वेदत्वम्। तत्र प्रमाणशब्दत्वमनङ्गीकुर्वतां बौद्धानां वेद राम: ४६
त्वव्यवहारात् स्तोमास्तरेषु अभियुक्तानां वेदत्वव्यवहाराच्च। यत्किंचिच्छब्दानुविद्धतदर्थासंयोगबलेन ज्ञानानि वध्यं ज्ञाना स्तेतिरि

तिभेद इत्यलम्। तेन दीव्यति खनति जयति जितमित्यनेनाक्षैर्दीव्यत्याक्षिकं इत्यादौ विकप्रत्ययः अत्र तद्धितेनाभासमानमपि देवे
नं कारकान्वययोग्यक्रियारूपं अतएवाक्षिको देवदत्तमितिना। तदुक्तं भट्टैः। यादृशी भावनाख्याते धात्वर्थस्यापि यादृशः। नासौ तेनैव
रूपेण कथ्यतेऽन्यैः पदैः क्वचिदिति। अतएव कर्तृकर्मणोरिति सूत्रे कृतीत्यस्य शत्य इति न प्रत्यय इत्याह तं भाष्ये। धातोः कर्तृकर्मणी तस्मा
च्चेद्यप्रत्ययास्तिङः कृतश्च तत्र तिङ्योगेन लोकेति निषेधात्कृद्योग एव सिद्धेः कृद्ग्रहणं वैयर्थ्यं च शङ्कितम्। अधिकारवारी द्रो
णेनेत्यत्र तु हेतौ तृतीया अध्यारूढा खारी द्रोणेनेत्यत्रैव क्रियायोगाभावात् कर्तृत्वाभावेऽपि हेतुत्वसत्त्वात् सूत्रस्थे विग्रहस्थे चदी
व्यतीत्यत्र कर्तृविशेष्यको बोध इति बहुव्रीहिप्रकरणे निरूपितम्। एवन्तदधीते तद्वेदेत्यादावूह्यम्। तेन तुल्यं क्रिया चेद्वतिः। उ
पमेयस्य क्रियात्वे उपमानवाचकात्तृतीयान्तात्तुल्यमित्यर्थे वतिरित्यर्थः नन्वेवं ब्राह्मणवदधीत इत्यादौ न स्यात् ब्राह्मणसा
दृश्यस्याध्ययनेऽभावात् इति चेन्न ब्राह्मणादिशब्दानान्तत्कर्तृकाध्ययने लाक्षणिकत्वात्। सौष्ठवादिश्च साधारणो धर्मः न च ब्रा
ह्मणादिपदलक्ष्याध्ययनस्य विभक्त्यर्थान्वयित्वेन सत्त्वरूपतया न क्रियात्वमिति वाच्यम्। तुल्यस्य क्रियात्वे तृतीयासमर्थादि
तिरित्यनेन तृतीयासमर्थस्य सामर्थ्यात् क्रियोपमानत्वयोग्यार्थकत्वलाभेऽपि क्रियात्वलाभे मानाभावात्। स्यात्तेन तुल्यं ग
च्छतीत्यादावपि तृतीयार्थान्वयेन तस्य सत्त्वरूपतैव न मुख्यं क्रियात्वं तिङन्तार्थस्य तु नोपमानत्वं न वे तिङ न्तेनोपमानम

ल.म. स्तीति सूत्रस्य भाष्यात् एवं चास्य क्रियान्वये एव साधुत्वम्। अरविन्दवत्सुन्दरं मुखमित्यादौ भवति क्रियाध्याहारः अरविन्द ५
४७ पदेन सुन्दरारविन्दभवनं लक्ष्यते। एवं च सुन्दरारविन्दभवनसदृशं सुन्दरमुखभवनमिति बोधः अरविन्दमुखयोः सौन्दर्यधर्म
कसादृश्यं तु व्यञ्जनया बुध्यते अत एव ब्राह्मणेन तुल्यमस्य रूपमित्यादौ न वतिः। तत्र तस्येवेति सूत्रं द्रव्यगुणादितुल्यार्थमित्य
न्यत्र निरूपितम्। मथुरावत्पाटलिपुत्रे प्राकारः मथुरायामिवेत्यर्थः मथुरावत्पाटलिपुत्रस्य विस्तारः मथुराया इवेत्यर्थः किं चैवा
र्थस्योपमानविशेषणतया तुल्यपदार्थस्य तद्विशेष्यतया बोधे भेदः अत्र प्राकारयोरुपमानोपमेयभावः वृत्तौ मथुरादिपदानामन्तर
धिकरणकतत्संबन्धिप्राकाराद्यन्तर्भावेण वृत्तिरिति केचित् परे तु षष्ठ्यर्थे सप्तम्यन्तात्षष्ठ्यन्ताच्चार्थे साधुः अधिकरणसप्तम्यन्ता
त्तु नायमसामर्थ्यादत एव तत्र तस्येवेति सूत्रस्य तत्रग्रहणस्येव शब्दयोगे षष्ठ्यर्थे सप्तमीज्ञापकतोक्ता भाष्ये देवेष्विव मनुष्येषु नामे
त्युदाहृतं च। तत्रैव देववन्मनुष्येषु नामेति साधु उपमानदेवसंबन्धिनामाभिन्नमनुष्यसंबन्धिनामेति बोधः मथुरावत्पाटलिपुत्रे प्रा
कार इत्यत्रोपमानमथुरासंबन्धिप्राकाराभिन्नः पाटलिपुत्रसंबन्धी प्राकार इत्येवं बोधे साधुत्वं अस्मादेव ज्ञापकादिवयोगे उपमानविशेष
णादुपमेयविशेषणाच्च षष्ठ्यर्थे सप्तमी न चाधिकरणकारकस्य कर्त्रादिद्वारैव क्रियान्वय इति नासामर्थ्यमिति वाच्यम्। एवं ह्यस्तीत्यध्याहारा राम:
वश्यकत्वेन क्रियमयोरेव तुल्यत्वेन तेन तुल्यमित्येव सिद्धावस्य वैयर्थ्यापत्तेः अत एव द्रव्यगुणतुल्यार्थोयमारम्भ इति भाष्ये ध्वनितं। ४७

कैयटेनैवास्य स्पष्टमुक्तमित्याहुः। मथुरापाटलिपुत्रयोः साढ्यत्वार्थम्। विधिवत्पूज्यते इत्यादौ विधिविषययोग्यताकहरिकर्मकं दे-
वदत्तकर्तृकं पूजनमिति बोधः। विधिशब्देन तदुक्तः प्रकारः विधिमर्हतीति विग्रहः तदर्हमिति सूत्रेण वतिः यथावद्विहिताध्वरा
यथावत्स्नातृत्तायेत्यादौ यथाशब्दो वृत्तिविषये शास्त्राद्युक्तप्रकारवाची। शास्त्रोक्तप्रकारकर्मकार्हतावद्विधानकर्तृभूताध्व-
रसंबन्धिनेत्युक्तप्रकारकर्मकार्हतावत्त्वातिकर्तृवृत्तसंबन्धिनेत्यादिप्रकारेण बोधः। राजवद्वृत्तमस्येत्यादौ राजयोग्यमेतद्वृ-
त्तमिति बोधः न तु राजयोग्यमिति विलक्षणोऽत्र प्रतीयते। एवं विनीतवदागमनं विच्छेदकृतहस्तवदित्यादौ विनीतयोग्यमागमनं कृतह-
स्तानामिदं योग्यं छेदनमिति बोध इत्यलम्। घटत्वमित्यादौ प्रकृत्यर्थसंबन्धिप्रवृत्तिनिमित्तत्वादि वाच्यमिति सिद्धान्तः। अत्र के-
चित् संज्ञाशब्दे केवलं द्रव्यमेव शक्यं एवं च तत्र प्रवृत्तिनिमित्तरूपप्रत्ययार्थो दुर्वच इति मन्वानाः प्रकृतिलक्षणया शब्दपरात
तद्रूपेण प्रकारस्त्वाद्यर्थः तच्च प्रवृत्तिनिमित्तरूप एव जन्यबोधप्रकारत्वं तद्विषयसंसर्गत्वं च संसर्गः गोत्वमित्यादौ गोशब्दज-
न्यबोधप्रकारो गोत्वमित्यर्थः राजपुरुषत्वमित्यादौ तज्जन्यबोधविषयः संसर्ग इति बोधः शाब्दबोधे शब्दस्य भानमिति मतेऽपि
शब्दस्य न प्रवृत्तिनिमित्तत्वमिति गोत्वमित्यादौ न गोशब्दप्रतीतिः प्रवृत्तिनिमित्तत्वं यज्ज्ञानाच्छब्दस्यार्थे प्रवृत्तिस्तत्त्वमित्युक्तम्।
तच्च घटादिषु जातिः शुक्लादिषु गुणस्तद्गतजातिश्च पाचकादिषु क्रिया तत्संबन्धो वा राजपुरुषोपगवादिषु संबन्धः डित्यादिषु द्रव्य-

ल॰मं॰ स्यैव विषयताद्रूप्येन भानाद्द्रव्यमेव प्रवृत्तिनिमित्तं तस्यैव प्रकारतावैशिष्ट्येन भावप्रत्ययार्थत्वमिति प्रकृतिप्रत्ययार्थयोर्भेदः सुव ५
४८ चः प्रकृतेः शब्दपरत्वात् उक्तसंबन्धस्य च नानुपपत्तिरिति वदन्ति। सर्वत्र शब्दः शब्दार्थो वा प्रवृत्तिनिमित्तमिति मते तदेवत्वाद्यर्थ
इति बोध्यम्। अपरे तु भाष्यमते गुणसमुदायो द्रव्यमिति निरूपितम्। तत्र शब्दशक्तिस्वभावात् क्वचिज्जात्यतिरिक्तसमुदायो विशेष्यो
जातिर्विशेषणं क्वचिद् गुणातिरिक्तो विशेष्यः यथा शुक्लादिपदे। गुणस्तु तत्र विशेषणं संज्ञाशब्दे कुशब्दादौ कादिव्यक्तिरेव शक्या कत्वा
दीनुपलक्षणीकृत्य यः शुक्लवासाः स देवदत्त इत्यादाविव शुद्धव्यक्तौ शक्तिग्रहः न चैवं कुत्वमित्यादौ त्वाद्यनुपपत्तिः प्रकृत्यर्थातिरि
क्तप्रत्ययार्थाभावादिति वाच्यम्। तत्र शब्दपरा इत्यर्थरूपे भावे प्रत्ययेनादोषात् एवं च कुकुत्वशब्दौ पर्यायौ अत एव तस्य भाव इति सू
त्रस्याभिप्रायादिष्वतिप्रसङ्गमाशङ्क्य यस्य गुणस्य भावाद् द्रव्ये शब्दनिवेशस्तदभिधाने त्वतलाविति उक्तात् तस्यापि न्यासस्यैडित्थादिष
व्याप्तिः ततो व्युत्पत्तिरिक्तधर्माभानादित्याशङ्क्य व्यक्तेरेव विषयताद्रूप्येन भानात् प्रकारत्वावच्छिन्नव्यक्तिरेव त्वाद्यर्थ इत्येकं स
माधानं त्वतलापह्नवा सर्वे शब्दाः स्वेनार्थेन भवन्ति स तेषामर्थस्तदभिधाने त्वतलावित्यनेन समाधानान्तरमुक्तं शब्दस्य डित्थादिविधौ अर्थो वाच्यः
प्रवृत्तिनिमित्तभूतश्च तदन्यतराभिधाने त्वप्रत्यय इति तदर्थः तत्र घटत्वमित्यादावन्त्यः तत्र प्रकृतिरर्थपरैव। आद्यः कुत्वडित्थत्वमि रामः
त्यादौ तत्र प्रत्ययार्थानुपपत्त्या प्रकृतिः शब्दपरा न त्वेतावता सर्वत्र प्रकृतिः शब्दपरा मानाभावात् लक्षणायां मानाभावाच्च तस्य भाव इ ४८

त्यत्रतत्त्वंस्यशब्दमात्रपरत्वेगुणवचनेतिसूत्रेशब्दाधिकारापत्तेश्चतद्धितप्रकरणेसर्वत्रतस्यापत्यमित्यादावर्थपरतायाए
वसत्वाच्च।एवंचप्रकृतिजन्यबोधप्रकारःप्रवृत्तिनिमित्तभूतोघटत्वादिधर्मत्वेनत्वाद्यर्थः प्रकृत्यर्थोव्यक्तिश्चस्वेतरासंबन्धित्वावच्छि
न्ननिखिलस्वसंबन्धिस्वसंबन्धेनप्रकारःतस्यभावइतिसूत्रार्थः।एवंचघटत्वमित्यादौघटसंबन्धीधर्मइत्यादिरीत्याबोधःघटत्वत्व
मित्यादौघटत्वसंबन्धीधर्मइति।घटत्वत्वंचाविद्यकधर्मविशेषरूपमाप्यद्य।व्यक्तिरेवघटत्वपदजन्यबोधेप्रकारइतिसैवघटत्वत्वम्।य
त्तुघटेतरासंबन्धित्वेसतिनिखिलघटसंबन्धित्वमेवघटत्वत्वमित्यादेरर्थइतितन्नत्यन्तगौरवंप्रसक्तेःरूपादिभ्योगुणवृत्तिजातौत्वा
दयःशुक्लादिभ्योगुणिपरेभ्योगुणेगुणपरेभ्योजातौअणुत्वादिभ्योनित्यंपरिमाणिवृत्तिभ्यःपरिमाणरूपेगुणे।परिमाणंचतुर्धाणुमह
द्ह्रस्वं दीर्घंचेतित्वणुत्वादिवृत्तौत्वयंक्रमः।जातिमात्रपरगवादिभ्यःशब्दस्वरूपेभावप्रत्ययःशब्दार्थयोरभेदाध्यासेनतस्यैवप्रवृत्ति
निमित्तत्वादितिकैयटः।शावलेयस्यगौरितितुन तथाव्यवहाराभावेनतत्रजातिपरत्वाभावात्गौर्नित्येतीष्टमितितदाशयः षत्वंणत्व
मित्यादौवर्णानांवास्तवस्यौपाधिकस्यवाभेदस्यसत्त्वाज्जातिःसूपपादा।उपाधिरूपमेववातत्।परेतुजातिपरगवादिभ्योनैवप्रत्ययो
ऽनभिधानात्गोत्वमितिवदूततोबोधःषत्वमित्यादौकुत्व शब्दवदर्थेएवप्रत्ययःषट्त्वेवार्थइत्याहुः नानात्वंयोगपद्यमित्यत्रा
पिनानादिशब्दजन्यबोधप्रकारोसहभावोयुगपद्भावश्चार्थःपाचकऔपगवोराजपुरुषइत्यादौक्रियाकारकभावस्यापिभक्त्यर्थे

ल॰मं॰ ४९ संबन्धस्य च वृत्तौ प्रवेशाच्छब्दप्रवृत्तौ तस्यैव निमित्तत्वाच्च तत्रैव त्वादयः। उक्तं च हरिणा। कृत्तद्धितसमासेभ्यो भावप्रत्ययेन संबन्धाभि ५

धानमिति। पाचकादौ क्रियया भेदस्यैव नियमेन प्रतीतेर्व्यभिचाराद्वा क्रियासंबन्धज्ञानादेव शब्दस्य द्रव्ये प्रवृत्तिः जातिगुणयोस्तु

लोकनिरूढेन सोऽयमिति प्रत्ययेन भेदनिबन्धनसंबन्धस्य तिरोधानाच्च तस्य प्रवृत्तिनिमित्तत्वम्। सर्वत्र समासादौ संबन्ध एव भा

वप्रत्ययं वदता हरिणा विभक्त्यर्थमात्रस्य षष्ठ्यर्थवत्संबन्धतयाभानमिति सूचितम्। राजपुरुषादावपि राजादिसंबन्धज्ञानादेव

शब्दस्य प्रवृत्तिरित्यूह्यम्। इदमपि प्रायिकं कृत्तसर्पत्वं पटे शुक्लत्वसत्त्वेत्यादौ जातिगुणप्रकारकबोधस्यैवानुभवात्। तदुक्तमन्य

त्र रूढ्यभिन्नरूपाव्यभिचारितत्संबन्धेष्विति तत्र कृत्तसर्पत्वमित्यादौ रूढिः शुक्लत्वमित्यभिन्नरूपं पटः शुक्ल इति व्यवहारा

त् सत्त्वेति तृतीयं न हि सत्त्वतयोः संबन्धः कदापि व्यभिचरित इति बोध्यम्। नीलघटत्वमित्यादौ नीलघटादिवृत्तिधर्मो घटत्वादिक

मेव त्वाद्यर्थः तदेव च नीलघटादिशब्दानां प्रवृत्तिनिमित्तं नीलादिविशेषणबलाच्च तेन रूपेण नीलादिव्यक्तीनामेव भानेन नीलसमा

नाधिकरणघटत्वाद्येव प्रवृत्तिनिमित्तत्वेन भासते उपाधिभेदाच्च घटत्वादीनामपि भेदः। एतत्र संबन्धो भावप्रत्ययार्थः अभिन्नरूपत्वे

न पूर्वोत्तरपदार्थयोर्विशिष्टव्यविशेषणभावातिरिक्तस्य तस्याभावात्। एतेन प्रवृत्तिनिमित्तगुणजात्याद्योः सामानाधिकरण्यं तदुत्तरभाव राम: ४९

प्रत्ययार्थ[illegible]पास्तम्। तस्य त्वप्रत्ययप्रकृतितोभानाभावात् भानसत्त्वेऽपि तस्य विशेष्यावृत्तितया प्रवृत्तिनिमित्तत्वाभावेन भावप्रत्ययवा

च्यत्वेमानाभावात् नीलघटत्वसमुदायः प्रवृत्तिनिमित्तमित्यपि केचित् धवखदिरत्वमित्यादौ जातिसमुदायस्तद्वाच्यसंगतस्यानुद्-
भूतावयवत्वे एकवचनमुद्भूतावयवत्वे द्विवचनाद्यपि येऽप्यपेक्षावादिनो दण्डीत्यादौ विनाद्रव्यमात्रवाचित्वं प्रकृत्यर्थस्य च तत्रा-
न्वयः संबन्धश्च वाक्यार्थविधया लभ्यः एवं पाचकइत्यादावपि प्रकृत्यर्थत्वेनानुगतीकृतं दण्डाद्युपलक्षणीकृत्य अनन्तेष्व-
पि द्रव्येषु शक्तिग्रहसंभव इति वदन्ति तन्मतेऽपि संबन्धस्यैव शब्दप्रवृत्तावुक्तरीत्या निमित्तत्वात्तत्रैव भावप्रत्ययः सुलभः संबन्धस्य-
पि विभक्तिवाच्यत्वात्प्रकारतया भानमिति तु न युक्तम् सांसर्गिकविषयतया भासमाने एव संबन्धे पदप्रयोगात् वाच्यस्यापि प्र-
त्ययादिभिः संसर्गतया भानस्य सर्वसंमतत्वात् यत्तु तत्तद्रूपेण धर्माणां शक्यतेति तन्न शक्यतानन्त्यापत्तेः किंच तस्यापत्य-
मित्यादिशास्त्रार्थोपगवादीनामुपगवपदत्वेनैव बोधकता न तु तत्तद्रूपेण। तथा तस्य भाव इति शास्त्रबलादस्यापि धर्मत्वे
नैव बोधकतेत्यस्यौचित्यात् अत एव घटवृत्तिर्धर्म इति बोध इत्ययुक्तम् घटे घटत्वमित्यादेरनापत्तेश्चेति प्राहुः पञ्चानां पू-
रणः पञ्चमः पञ्चसंबन्धिपञ्चत्वसंख्यापूरण इति बोधः उद्भूतावयवभेदः समूहः प्रकृत्यर्थः अवयवः प्रत्ययार्थः वृक्षस्यावय-
वो वार्क्षी शाखेतिवत् तदस्यास्त्यस्मिन्निति मतुप् वर्तमानकालोऽत्र विवक्षित इति भाष्ये स्पष्टम् अत एव गावामतीतत्वेनागतत्वे
वा मतुपो न साधुत्वम् यद्यपि बुद्धिसत्तासमाविष्टस्यैव शब्देन बोधात्सार्थेऽव्यभिचारिणी तथाप्यस्तीत्युपादानसामर्थ्यादत्र

ल.मं. बाह्यसत्तैवास्तिपदेनोच्यते। नच साऽसिद्धा बुद्धिसत एव बहिः सत्त्वात् तदभावप्रत्यायनाय वृक्षोऽस्ति नास्तीत्यादिप्रयोगात्। एवं च गो ५
५० नानित्यतो वर्त्तमानसत्ताश्रयगोसंबन्धीति बोधः। गोमानासीद्भवितेति तु बाह्यसत्ताविशिष्टगोसंबन्धरूपाया गोमदवस्थाया नाशे
नभावित्वेन वा तादृशावस्थाविशिष्टस्य गोमतोऽतीतत्वेन भावित्वेन वा नेयम्। यद्वा। तादृशावस्थागतातीतत्वादेर्गोमत्यारोपः। एवमेव
जीवत्येव तस्मिन्नीश्वरोऽयमासीत् शिखी नष्टद्रत्यादेरुपपत्तिः यत्र तु गवाङ्गोमतश्चातीतत्वन्तत्र यद्यपि गोषु वर्त्तमानसत्ताश्रयत्वं
नास्ति अतीते संबन्धिनि वर्त्तमानगोसंबन्धश्च नास्ति तथापि ज्योतिष्टोमयाज्यस्य पुत्रो भवितेत्यादौ यथा यागगतातीतत्वस्य त्या
गो भावित्वप्रतीतिश्च भवितेत्येतत्समभिव्याहारात् तथा प्रकृते गोसत्तायां वर्त्तमानत्वस्यागोतीतत्वादिप्रत्ययश्चेत्यदोषः। यद्वा। सर्वत्र
तथा व्यवहारविषये गोसत्त्वदस्थलक्षणेति केयरेस्पष्टम्। यद्वेति पक्ष एवात्र युक्तः। एवं च संबन्ध आश्रयश्चेत्युभयं समुदायश
क्यं संबन्ध एव प्रवृत्तिनिमित्तम्। यद्वा आश्रयाभेदमापन्नः संबन्ध एव शक्यः। न च संबन्धस्य शक्यत्वे दण्डसंबन्धसंबन्धीति बोधाप
त्तिरिति वाच्यम्। संसर्गविधयैव तस्य शक्यत्वात्। ये गुणगुणिनोः समानरूपा एव लोके प्रयुज्यन्ते शुक्लादयस्तेभ्यो मतुपो लुग्युक्तो वा
र्तिककृता गुणवचनेभ्यो मतुपो लुगिति। यत्तु संसर्गिभेदकं यद्यत्तस्यापारं प्रतीयते गुणत्वे परतन्त्रत्वात्तस्य शास्त्रेउदाहृतमिति रामः
तत्तु यस्य गुणस्य भावाद्द्रव्ये शब्दनिवेशस्तदभिधाने त्वतलावित्यादावुपयुक्तम्। तदर्थस्तु संसर्गि आधारेण संबद्धं भेदकं स्या ५०

अथ सम्बन्धतो भेदकोऽसाधारणमवच्छेदकत्वेन प्रतीयमानम्। तेनावच्छेद्यवृत्त्यनिरासः। यद्यप्यादितिधीर्प्रयोजात्यादेरप्यवि
भूतस्य गुणत्वमुक्तम्। परं तन्नत्वादित्यनेन तद्व्यवहारप्रयोजकमुक्तं परं तत्रोहिलोके गुणइत्युच्यते यद्यपि गुणगुणिनोः सोयमित्यभे
दाध्यवसायेन शुक्लं विनापि शुक्लः पटइत्यादिसिद्धिः। तथापि परस्य शुक्ल इति भेदव्यवहारस्यापि सत्त्वात् शुक्लवानित्येतद्व्याख्यानार्थं शुक्ल
वनमेवं चास्य गुणिनि योगिकत्वात्सर्वलिङ्गत्वं रूढत्वे तु गुणगुणिनोरुभयोरपि सर्वलिङ्गत्वं नियतलिङ्गत्वं वा स्यात् अत एव शु
गद्रव्यवाचकसमभिव्याहार एव प्रकरणादिना तदवगतौ वाच्यनितं चेदं पूरणगुणेति सूत्रभाष्ये। गुणिलिङ्गास्तु तद्वतीतिको ऽस्य
मतुब्लुकः भेदेन वा तद्वेत्तिवर्तमानादत्यर्थः यदित्वनभिधानादेव ततो मतुबाद्यनुत्पत्तिः सर्वलिङ्गत्वमप्यभिधानस्वभावादेव त
दाव्यर्थं शुक्लवचनम्। जातेस्तु घटादिशब्देभ्यो न कदापि द्रव्याद्भेदेन बोधः। शाबलेयस्य गौरिति प्रयोगाभावादिति न तेभ्यो द्वन्द्वम
तुबादीत्याकरे स्पष्टम्। प्रकारवचने थाल्। प्रकारोऽत्र न सादृश्यमन्यथा सर्वथेत्यादौ तदप्रतीतेः किन्तु सामान्यस्य भेदको विशेषप्रका
रः बृहद्भिः प्रकारैर्भुङ्क्ते इत्यतो बहुभिर्विशेषैरित्यर्थप्रतीतेर्यथा हरिस्तथा हर इत्यादौ यद्विशेषधर्मवान् हरिस्तद्विशेषधर्मवान् हर इ
ति बोधः हरिसदृशो हर इति तु फलति। यत्तद्भ्यां तयोः प्रकारयोरैक्यावगतौ तादृशैकधर्मेण निमित्तेन मानसस्य तथा बोधस्याङ्गीकारा
त्। वचनग्रहणाच्चात्र जातीयर्विधौ स्थूलादिभ्यः प्रकारवचने कन्नित्यत्र च प्रकारवान् प्रत्ययार्थः। थालो जातीयरादेर्बोधस्तु न तथा जाती

ल·मं यकद्दत्यादिभाष्यप्रयोगात् एकधातुकुर्वित्यादेरेकप्रकारं कुर्वित्यादिप्रकारेण बोधः अनेकशो नैकध्यं कुर्वित्यत्रैकत्वसंख्यां वि ५
५१ शिष्टं कुर्वितिबोधः सहितं कुर्विति फलति। वैयाकरणपाशः कुत्सितवैयाकरणत्ववानित्यर्थः एकदेशसंबन्धोत्र शब्दशक्तिस्वभावा
त् एवमन्यत्रापि प्रवृत्तिनिमित्तकुत्सायामेवायम्। अयमेषां शुक्लतमदृत्यादावतिशायने तमबिष्ठनौ। अतिशायनं प्रकर्षः स चेत
रस्यन्यूनीकरणरूपोभिभवस्तत्र वर्तमानात्स्वत्ययदृत्यर्थः तेनाभिभवकर्तृत्वद्योतकोयम् इतराभिभवकर्ता शुक्लद्दत्यादिरीत्या
बोधः यद्यपि द्रव्येन स्वतः प्रकर्षस्तथापि प्रवृत्तिनिमित्तभूतगुणादिगतप्रकर्षेण परंपरया द्रव्यस्यापि प्रकर्षः पाचकतरद्दत्यादौ प्रव
त्तिनिमित्तसंबन्धप्रतियोगिक्रियागतप्रकर्षेण प्रकर्षो बोध्यः अयमेव च द्रव्यप्रकर्ष उच्यते अत एवोच्चैस्तरस्तरु रित्यादौ वाम्नमुच्चै
स्तमामित्यादौ त्वधिकरणशक्तिप्रधानतया तस्या एव प्रकृत्यर्थगुणप्रकर्षेण प्रकर्ष इत्याम्भवत्येवाद्रव्यप्रकर्षे सत्त्वात् तत्र शुक्ल
गुणानां नानात्वे एकनिष्ठस्यापरगुणाभिभावकत्वं स्पष्टमेव। सर्वाश्रयेष्वेको गुणः सावयववृत्तिमते क्वचिदाश्रये स्वं
क्वचिदधिकमिति स्वाश्रितात्यत्वाधिकत्वाभ्यां भेदारोपेण तदुपपत्तिः एकं नित्यं निरवयवं चेति मतेपि औज्ज्वल्यादिगुणान्तरे
णमिश्रणात् शुक्लस्य प्रकर्षः कृष्णादिमिश्रणेनापकर्षः यथा जात्युत्पलादिवासितमल्लिकायागन्धप्रकर्षः एवं रसगन्धस्पर्शादि रामः
घपि गोष्वश्वतरदृत्यादौ प्रवृत्तिनिमित्तभूतजातेः प्रकर्षाभावेपि तत्सहचरितवाहदोहादिगतातिशयमादाय प्रत्ययोयं प्रयोगः ५१

बोध्यः॥ द्व्यादिभ्यस्तु न प्रत्ययः तद्वैरूप्याभावात्॥ बहुशब्दात्तु भवत्येव संख्याधिक्यकृतातिशयस्य तत्र वक्तुं शक्यत्वात्॥ बहूनां मध्ये एकस्या
तिशये तमबादिः द्वयोरेकस्यातिशये द्विप्रतिपादकशब्दे उपपदे तरबादिः यथायमनयोः पटुतरः अस्माकं च देवदत्तस्य च देवदत्तो
ऽभिरूपतर इति बह्वर्थेके विभागप्रतियोगिन्युपपदे तरबादिरेव उदीच्याः प्राच्येभ्यः पटुतरा इति यथा सांकाश्यकानां पाटलिपुत्रका अ
भिरूपतमा इत्यत्र बहूनामेव प्रतीतेस्तमप् दूराद्यपेक्षं द्वित्वं तु न शब्देनोपात्तम्॥ इदं तु ज्ञेयम् पटुरासीत् पटुतर एष मद्वित्वात्? एकस्यै
व द्रव्यस्य गुणभेदेन भेदमारोप्य तरब् गुणान्तरयोगेऽन्यो भवान् संवृत्त इति व्यवहारात्॥ क्वचित्त्वर्थगतप्रकर्षे तरपा यथा न
तरामित्यादौ तत्र हि प्रतियोग्यसमानाधिकरणत्वरूपमात्यन्तिकत्वमभावगतः प्रकर्षः॥ एवमेव घटस्य शुक्लतरो रूपमित्याद्युप
पत्तिः प्रकृत्यर्थविशेष्यगतप्रकर्षासंभवे तु प्रवृत्तिनिमित्तादिगतप्रकर्षे तरपा एवं द्योत्यार्थप्रकर्षद्योतकात्तरब् नितराङ्कृती
त्यादौ॥ गुडकल्पा द्राक्षा बहुगुडो द्राक्षेत्यादौ गुडादिशब्दानां सादृश्याद् द्राक्षायां वृत्तिस्तत्र सादृश्यप्रयोजकस्य माधुर्यादेरीषदस
माप्तिर्गम्यते तेनेषत्सादृश्ये प्रत्ययाभावः अत्र सर्वत्रोपमानस्य॥ गुडगतमाधुर्यस्यैयेण द्राक्षायां गुडत्वारोपात् गुडत्वजात्यभा
वाच्चेषदसमाप्तं गुडत्वं द्राक्षायामिति गुड इयं द्राक्षा गुडकल्पा द्राक्षेति प्रयोग इत्यन्ये न च सादृश्यरूपेषदसमाप्तिः प्रत्ययार्थ एवा
स्तु गणाणि नो नियमतोऽभेदोपचाराच्च बहुकल्पश्चेत्यादौ सिद्धिरिति वाच्यम्॥ सादृश्यस्य द्राक्षा ... गुड इत्यस्य ...

ल॰मं॰ त्वेऽगुडत्वाश्रयत्वेनुभवविरोधाद् गुडकल्पेत्यादिप्रयोगासिद्धेश्च। स्वार्थिकत्वे तु प्रकृतितो लिङ्गवचनातिक्रमो सिद्धो। उपमानगुडाभिन्ना ५
५२ द्राक्षेति बोध इति परे। याचककइत्यादौ कुत्सिते इति कः। कुत्सितयाचकत्ववानित्यर्थः। प्रवृत्तिनिमित्तकुत्साया असंभवेऽश्वकइत्या
दौ तत्सहचरितधर्मान्तरगतकुत्साश्रयः प्रत्ययः। कुत्सितकइत्यादौ यदा कुत्सितत्वं कुत्स्यते नास्य सम्यक् कुत्सितत्वं किंतु शत्रुभि
र्द्वेषेणारोपितमिति तदा प्रत्ययः। यद्वा निर्धारितधर्मविशेषनिबन्धना कुत्सा प्रवृत्तिनिमित्तं ब्रह्महत्यादिनिबन्धना यान्तस्यां प्रत्य
यः। यथा प्रकृष्टतम इति प्रकर्षस्य प्रकर्षान्तरापाय यद्वा नियमेन कुत्सासंबन्धं प्रतिपादयितुं प्रवृत्तिनिमित्तकुत्सायामेव पुनः प्रत्य
यः। किंच शब्दः स्वार्थजात्यादिविषयाभिधायी विषयो भूत्वेतरानपेक्षं एव तत्संबद्धं द्रव्यमाह ततः संख्याद्यपेक्षयान्तरङ्गत्वात्तद्
तं लिङ्गमाह। तत एव तद्बोधकं टाबादिपूर्वं ततः क्रियापेक्षकारकापेक्षयान्तरङ्गत्वात्संख्यामाह ततः कारकमित्येवं कल्पितक्र
मेण शास्त्रप्रक्रियानिर्वाहः। एवं चैतत्सकलबोधकविभक्त्यन्तस्यैव प्रियकुत्सितादौ वृत्तिरित्युपस्थितलिङ्गादिगततयापि कुत्सा
दिबोधनं प्रत्यये [illegible] स्वार्थकुत्सा यथा। पण्डितक इति। द्रव्यकुत्सा यथा। शुक्लकं रूपमित्यादौ। लिङ्गकुत्सा यथा। ब्राह्मणगाण्डीवैध
न्वानं विद्धि कौरवकान् स्त्रिय इति। संख्याया यथा। पुत्रकः शतं शतभरणे यद् दुःखं तदेकस्यैव भरणे इति एकत्वसंख्याकुत्सेति दि रा॰मः
क्। अश्वक इवाश्वकः इदं प्रतिकृत्या वितिकन्। उपमानाश्वाभिन्न इति बोधः। पूज्यप्रतिमा चित्रनरध्वजप्रतिमासु शिलाभेदबुद्धिरे ५२

वनलिङ्गार्थप्रतीतिरिति नतत्र[illegible]न्वयः स्पष्टं चेदं रसनिरूपणे प्रकाशे। काकतालीयं काकइव तालमिवेति विग्रहे समासाच्छं तद्धिषस्ता
दिति च्छः तस्य प्रामाण्यादिवार्थेपि सुप्सुपेति समासः तत्र पूर्वपदमुपमानकाकागमनपरम्। उत्तरपदं चोक्तपूर्वपदार्थसमानाधिकरणो
पमानतालपतनपरम्। समुदायश्चोपमेयपरः। एवं चोपमानकाकागमनसमानाधिकरणोपमानतालपतनाभिन्नं देवदत्तागमनसमा
नाधिकरणं चोरपतनमिति बोधः। तत्तदुपमेयबोधे तत्तदुपमेयवाचकसमभिव्याहारस्तन्त्रम्। ततस्तद्धितसमासार्थोपमानप्रयोज्यो
पमानभूततालकृतकाकवधाभिन्नः समासार्थोपमेयप्रयोज्यश्चोरकृतदेवदत्तवध इति बोधः। एतेन परस्परसंबन्धाभावेनासामर्थ्या
दृत्तिदुष्प्रमपि दुर्लभमित्यपास्तम्। यत्तु काकागमनसदृशसमानाधिकरणकाकागमनसमानाधिकरणतालपतनसदृशप्रयोज्य
तालकृतकाकमरण सदृशं देवदत्तमरणमिति बोध इति [तत्]तु निपातवादे दूषितम्। उपमानोपमेयभावस्याकस्मादुपनतत्वेन उपमेय
वाचकतत्तत्पदसमभिव्याहारेण प्रयोज्यतया कदाचित्काकमरणस्य कदाचित्काककृतोपभोगस्य भानम्। उपमानतावच्छेदकं रू
पेण बोधकाभाववच्छप्रत्ययोपमायामुपमा न लोप इत्यालंकारिकाः। पञ्चकृत्वो भुङ्क्ते पञ्चशब्दः पञ्चत्वसंख्योत्पत्तिकपरः तस्य
च क्रियायामन्वयः संख्यायाः क्रियाभ्यावृत्तिगणने कृत्वसुजिति सूत्रात्। तत्राभ्यावृत्तिः पुनः पुनर्जन्म। पञ्चसंख्योत्पत्तिकाभुजिक्रि
येति बोधः। प्रत्ययस्तु स्वार्थे कर्तृबहुत्वे तु पञ्चकृत्वो भुञ्जत इति बहुवचनमपि। त्रिरावर्त्तादशेत्यादावावृत्तिक्रियाजन्म[illegible]गानेष्वसु

 च। यत्र क्रिया न श्रूयते तत्र भवति क्रियाध्याहारो बोध्यः। पक्ता। पाचकः पक्व इत्यादौ दृष्टमेव। लकृत्यक्तखलर्था नान्तथा कृत्यक्त
 तीमपि रूढिनिष्ठा घञादीनां धातुः साध्यस्य वाचक इति हर्युक्तेः। अत्र हेला राजः। कृत्यादियोगे कृत्यसुजादयो भवन्त्येवेत्याह। कृत्ये
त्यादि। क्तो नपुंसकविषयः। रूढिशब्दास्ताच्छीलिकाः घञादयः भावकर्मादिविहिता आदिना तृजादयः। द्विः शयितव्यं द्विः सुकरो द्विर्हसितं
द्विर्दत्तवान् द्विः कर्तीद्विः पाको द्विर्भुक्त्वा गत इत्युदाहरणानीति। अत एव द्विः प्रयोगो द्विर्वचने चि द्विर्वर्द्धं सुवर्द्धं भवतीत्यादिसङ्ग
च्छते। अतिप्रसङ्गस्त्वनभिधानाद्वारणीयः। तत्प्रकृतवचने मयट्। प्रकृतशब्देनात्र प्रचुरम्भावे ल्युट् तेन प्रचुरार्थबोधकात्प्रथमा
न्तात्स्वार्थे मयट् यथा घृतमयं वर्त्तते प्रचुरघृतमित्यर्थः। यद्वा। अधिकरणे ल्युट् प्राचुर्यवदन्नादिबोधकादधिकरणेऽर्थे मयट् यथान्न
मयो यज्ञः प्रचुरान्नवानित्यर्थः। आनन्दमयो ब्रह्म विज्ञमयं ब्रह्मेत्यादावयमेव मयट् प्राचुर्यं तु तत्र निर्धनैकत्वमेव व्यावहारिकमपरि
च्छेद्यत्वं च। अनन्तत्वप्रतिपादकश्रुतेः न च प्राचुर्यस्य स्वसमानाधिकरणविरोध्यल्पतासापेक्षत्वेन दुःखानुवृत्तेरपि प्रतीत्या प्र
तीतस्य ब्रह्मत्वहा[illegible]न वाच्यम्। वैपुल्यरूपप्राचुर्यस्य तदपेक्षत्वेप्य परिच्छेद्यत्वरूपस्य तस्य तदनपेक्षत्वात्। सत्यं ज्ञानमन
न्तं ब्रह्मेति तैत्तिरीयश्रुतावनन्तत्वोक्तेः। प्राणमयादावप्ययमेव मयट् विकाररूपार्थस्याज्ञस्येनोपपत्त्यभावात् सर्वव्यवच्छिन्नत्वेन
तद्विकारत्वस्यादृष्टत्वात्। नहि घटमय आकाश इति भवति। किं चानन्दमयेन ब्रह्मानन्दविकारत्वम्। तस्याविकारित्वात्। नापि वृत्त्या

नन्दविकारत्वम्। तद्विज्ञानस्य तत आनन्दत्वेन तस्य विज्ञानमयान्तरत्वानुपपत्तेः। प्रव्रज्या होमेन नमः प्राणमयमनोमयविज्ञा
नमयानन्दमयात्मेशुध्यन्तामिति शुद्धिस्तद्विषयावरणनाशरूपेति न विरोध इति व्याससूत्रवृत्तिकृतः। ह्लादैकमयीमिति प्रकाशश्र
योगे प्ययमेवमयट् एकपदत्रयोगात् सनिरूपणीकरीत्य। च तत्राप्यपरिच्छेद्यत्वरूपप्राचुर्यस्यैवभावात्। ब्रह्मणि आनन्दरूपत्वं
न्तु आनन्दो ब्रह्मेत्यादिश्रुतिबलात्। न च दुःखज्ञानकाले सुखानुभवाभावेन सुखज्ञानयोर्भेदादेकस्यात्मन उभयरूपत्वं न तु
क्तं श्रुत्या वा आनन्दशब्दस्तु दुःखाभावे गौणः स्पष्टं चेदं सांख्यसूत्रे इति वाच्यम्। इष्टनाशस्थले सुखनिवृत्त्यैव तद् दुःखव्यवहारो
पपत्तौ तस्यापि दुःखजनकत्वानापत्तेः सर्वत्र तत्तदुपादेयवस्त्वभावकृतदुःखनिवृत्त्यैव तत्तद्वस्तुलाभे सुखव्यवहारोपपत्तौ
सुखपदार्थविलयापत्तेश्च। तस्मादिष्टनाशस्थले दुःखकार्यस्य सोरस्ताडनरोदनादिरूपस्योपलम्भेन चिरविरहिपीडितस्य का
न्तालाभे चिरहजदुःखनिवृत्तिवन्निरवधिसुखस्याप्यनुभवेन बलवदनिष्टनाशस्थले दुःखनिवृत्तेरिव सुखस्याप्यनुभवेन चत्वा
संभवात् दुःखनिवृत्तिसामग्रीत्वेन सुखप्राप्तिजनकता सुखनिवृत्तिसामग्रीत्वेन दुःखप्राप्तिजनकता वाच्या। एवं च तत्त्वज्ञानस्यापि
दुःखनिवृत्तिसामग्रीत्वेन सुखप्राप्तिजनकता प्राप्ता तत्र मुक्तिकालेऽन्तःकरणलयेन वृत्तिरूपकार्यसुखप्राप्त्यसंभवात् आत्मसुख
प्राप्तिरेव तथेति तस्य सुखरूपत्वसिद्धेः तस्याः सामग्र्याः सुखजनकत्वमिति मते प्यावरणभङ्गादिनिष्ठजन्यत्वस्य तत्रारोपान्मदो

ल.मं. ॥ एतदेवाभिप्रेत्याचार्यैर्दुन्दुरिति सूत्रे भाष्ये सुखप्रतिघातेन दुःखं दुःखप्रतिघातेन सुखमिति विप्रतिषिद्धावेतावित्युक्तम्। तेन हि सुखप्र
५४ विघातेनेत्यादितृतीयाबलात्सुखप्रतिबन्धिकायास्तन्नाशिकायाश्च सामग्र्या दुःखजनकत्वं दुःखप्रतिबन्धिकायास्तन्नाशिकायाश्च सु
खजनकत्वं स्पष्टमेवोक्तम्। ननु दुःखार्तस्य दुःखनिवृत्तिमात्रफलकतया विषभक्षणे प्रवृत्तिर्दृश्यते तद्भक्षणस्य दुःखनाशकत्वेपि सुखजन
कत्वाभावेन व्यभिचारः स्पष्ट एवेदं तत्रोक्तमिति सूत्रे भाष्यकैयटयोरिति चेन्न। अतः परमहं सुखीत्यनुभवेन तत्राप्याभिमानिकसुखं स
त्वात्। अत एव भाष्ये ऽन्यानि दुःखान्यनुनिशम्य विषभक्षणमेव ज्यायो मन्यत इत्युक्तम्। तत्र ज्याय इत्यस्य प्रशस्यतरमित्यर्थः। तत्त्वं च सुख
साधनत्वज्ञानादेव। एतेन भारोत्तीर्णस्याहं सुखीत्यादिव्यवहारो गौण इत्यपास्तम्। किं च दुःखाभावस्यात्मरूपत्वे दुःखज्ञानकाले तद्भा
वज्ञानाभावाद्द्वयोर्दोषं स्तवापि दुःखज्ञानकाले आनन्दाननुभवस्य कल्पितानन्दत्वांशे आवरणात् न ह्यस्त्यात्मनि धर्मेण तज्ज्ञानसं
भवः। किं च शृङ्गारकरुणादिरसानुभवकाले सुखानुभवसत्त्वात्तत्र चान्यसुखासंभवात् ब्रह्मसुखमेव भासत इति प्रकाशादेः स्पष्टमेत
था च सुखविशेषो वै सः रसं ह्येवायं लब्ध्वानन्दी भवतीति एवं च रसानुभवोपि ब्रह्मणः सुखरूपत्वे मानम् अत एव गीतास्वप्युक्तम्। अभ्यासाद्र
मते यत्र दुःखान्तं च निगच्छति। यत्तदग्रे विषमिव परिणामेमृतोपमम्। तत्सुखं सात्विकं प्रोक्तमात्मबुद्धिप्रसादजमिति। अत्र समाधौ भास रामः
मानात्सुखे तत्र सुखे रतौ दुःखनाशे प्राप्त्युक्त्या तत्सुखस्य तदतिरिक्तत्वं स्पष्टमेवोक्तम्। अग्रे समाध्यभ्यासकाले। सात्विकत्वं तत्त्वाविर्भा ५४

व प्राप्यत्वात्। तदेवाहात्मबुद्धिप्रसादजमिति प्रसादजा तामभिव्यक्तिकमित्यर्थः। दीधितिकारोऽपि नित्यसुखाभिव्यक्तिर्मुक्तिः न चैतत्र मा
नाभावः आनन्दं ब्रह्मणो रूपं तच्च मोक्षे प्रतिष्ठितमिति श्रुतेस्तत्वादित्याह। सार्वभौमोऽपि। सुखं नित्यानन्दति शब्दं तत्साक्षात्कार एव वा मोक्षसे
नोपपद्यन्ते श्रुतयोऽपि यथा श्रुताः। स्वप्रकाशसुखव्यक्तिरेव मुक्तिस्तु वस्तुतः। व्यापकं सर्वजीवानामानन्दमयः मैश्वरम्। रूपं श्रुतिबलादि
ष्टं तत्साक्षात्कारमेवन्न। तदभेदोऽपि जीवानामीश्वरेण विरुध्यतामितीत्यलम्। अकृष्णः कृष्णः संपद्यते तथा करोति कृष्णीकरोति। यत्र प्र
कृतिरेव विकारसादृश्यमापद्यमाना विवक्ष्यते तत्र च्विप्रत्ययः। कृभ्वस्तियोगे संपद्यकर्तरि च्विरभूततद्भावइति वक्तव्यमिति सूत्रवा
र्तिकतद्भाष्यबलात्। अतथाभूतस्य तथाभावे कादियोगे संपद्यकर्तृत्वेन विवक्षितार्थवाचकाच्च्विरिति तदर्थः। विकारवाचकात्त्व
सादृश्येन प्रकृतौ वर्तमानादयं प्रत्ययः। करोत्यादिक्रियाकारकत्वं प्रकृतिभूतस्यैव विकारसादृश्यं प्राप्तस्येति बोध्यम्। अत एव संघीभ
वन्ति ब्राह्मणाः त्वद्भवति देवदत्त इत्यादौ वचनपुरुषव्यवस्था। तदुक्तं हरिणा। पूर्वावस्थामविजहत् संस्पृशद्धर्ममुत्तरम्। संमूर्च्छित
इवार्थात्मा जायमानोऽभिधीयते। पूर्वावस्था कारणावस्था। उत्तरं धर्मम्। कार्यावस्थाम्। एवं चावस्थाद्वयावच्छिन्नमेकं वस्तु पूर्वावस्थानुगुण्ये
नोत्तरावस्थाप्राप्त्युन्मुखं विकाररूपमिव प्राप्तं जायत इत्यभिधीयते। असंघः संघो भवतीत्यादौ। अत एव प्रकृतिविकृत्योः समाना
धिकरण्यम्। नन्वेवमुभयोः कर्तृत्वापत्तिः। अत उक्तम्। सव्यापारतरः कश्चित्कश्चिद्धर्मैः प्रतीयते। संसृज्यन्ते च भावानां भेदस्योऽपि शक्त

ल.मं. यद्रूलि। लक्ष्यानुसाराद्वाक्ये विकृतेरेव साक्षात्कर्तृत्वं वृत्तौ तदीयलौकिके च प्रकृतेरेव साक्षात्कर्तृत्वम्। अत्वं त्वं संपद्यते इत्यर्थे त्व
५५ द्भवतीत्येव भवितव्यमिति युष्मद्युपपद इति सूत्रभाष्योक्तेः। अयमेव प्रकर्षस्तरपोक्तः संसर्गः कृत्तशक्त्योरेकवृत्तित्वरूपः। अतएवा
त्वं त्वं भवति त्वद्भवसीत्यादौ प्रकृतेः कर्तृत्वात्प्रथमपुरुषः। त्वमत्वं भवसीत्यर्थे त्वद्भवसीत्येव। वाक्ये तु सामान्याद्विकारस्यैव। सुवर्णपिण्डः खदि
राङ्गारसदृशे कुण्डले भवत इति पस्पशायां भाष्यप्रयोगे विकृतेः कर्तृत्वदर्शनात्। किंच अन्ते तद्वाक्ये च प्रकृतिरूपमनारोपितं विकार
रूपं त्वारोपितम्। आरोपितानारोपितसमभिव्याहारे नारोपितस्यैव कर्तृत्वप्रतीतिः। आरोपितस्यावस्तुत्वेन क्रियाजनकत्वरूपकारकत्वा
भावात्। द्वयोरपि वस्तुत्वे तु विकारस्यैव मुख्यतया जायमानत्वादिना तस्यैव साक्षात्कर्तृत्वं प्रकृतेस्तु तद्भेदेन तद्द्वारा कथंचिदिति न क
दापि सुवर्णपिण्डाच्च्वाविभक्तिरिति बोध्यम्। एवं च विकृतेः प्रकृतेर्वापि वाचकः प्रकृतेः संख्याग्रहणाति विकृतेर्नेति प्राचीनप्रवादः
च्विप्रत्ययविषयक एव। च्विप्रत्ययान्ते सादृश्यमूलाभेदाध्यवसायेन विकाराभेदमापन्नप्रकृतेः कर्तृत्वेनोभयोरप्युक्तत्वम्। अद्भुता
ब्राह्मणीत्यादौ सामानाधिकरण्यं गौणत्वं चेति बोध्यम्। एवं च कारणीभूतो दण्ड इत्यादौ च्विप्रत्ययो साधुरेव। सादृश्यमूलेऽक विकाराभेदे त्र
ीतावेव तत्स्वरसैः ध्वनितो चेदमोत्सूत्रभाष्ये इत्यन्यत्र निरूपितम्। ब्रह्मीभवन्तीत्यादिप्रयोगे छान्दसत्वादित्यन्ते ... धिक्यं ... बो रामः
ध्यम्। इति तद्धिताः॥ वृक्षं वृक्षं सिञ्चति। अत्र वीप्सायां द्वित्वम्। अत्र स्वप्रकृत्यर्थनिष्ठव्याप्यत्वं तन्निरूपितं व्यापकत्वं च शाब्दबोधविषयः ५५

लस्यैव तत्र भानात् । ब्राह्मणाय शतं देहीत्यादौ च प्रत्येकं शतदानप्रतीतिरेकशेषे तु नैवम् । ब्राह्मणेभ्यः शतं देहीत्युक्ते नियमेन प्रत्येकं न व दानप्रतीतिः । यदा
नुपरि[illegible] उच्चारितद्वित्वानां वीप्सा तदा ब्राह्मणो ब्राह्मणौ पूजय द्वाभ्यां द्वाभ्यां त्रिभ्यस्त्रिभ्य इत्यादि भवत्येव । अत्रेदं बोध्यम् । यत्र यत्पदे वीप्सा तत्र तत्पदे [illegible]सा प
त्पदे पूर्वद्वित्वेन यत्पदार्थसंसर्गे यच्छब्दार्थतावच्छेदकव्यापकत्वबोधिते विनापि द्वित्वं तत्पदार्थसंसर्गे तच्छब्दार्थतावच्छेदकव्यापकत्वबोधः । तथा क्वा
कं चेद्विजानीयाद्यां यां मन्येरन् सा भवेदित्यकथितं चेति सूत्रभाष्ये प्रयोगात् । व्यञ्जनानि यस्य यस्याचः कार्यमुच्यते तत्तद्भजन्त इत्यादेरिति [illegible] भा
ष्यप्रयोगात् स्पष्टत्वाय क्वचित्तत्पदेऽपि वीप्सा द्वित्वम् । यत्तु नात्र द्विर्वचनं किंतु भिन्नौ यत्तच्छब्दौ भिन्नरूपेणैव बुद्धिस्थपदार्थपरामर्शकाविति तन्न ब
हुर्थप्रतिपिपादयिषायां बहुयच्छब्दप्रयोगापत्तेः । द्वाभ्यामेव सर्वप्रतीतिरिति चेदेकेनैव सर्वप्रतीत्युपपत्तौ द्वित्वप्रयोगस्यापि वैयर्थ्यापत्तेरित्य
लम् । इति वीप्साः । एवं प्रकृतिप्रत्ययाद्यर्थबोधनद्वारा शास्त्रं विशिष्टस्य पदपदार्थस्य बोधनद्वारा वाक्यार्थस्य बोधकं सल्लोके व्यवहारोपयोगि यद्यपि शा
स्त्रज्ञानं विना प्रकारान्तरेणापि पदार्थज्ञानं लोके दृश्यते तथापि शास्त्रीयप्रकृतिप्रत्ययव्युत्पादनपूर्वकं विजातीयतज्ज्ञानपूर्वकप्रयोगस्य चित्तशुद्धिद्वाराप
वर्गसंपादकत्वेन शास्त्रज्ञानस्यावश्यकत्वात् । तदुक्तं हरिणा तद्द्वारमपवर्गस्य वाङ्मलानां चिकित्सितमिति । एवं लघुनोपायेन सर्वशब्दप्रतिपत्तौ चशा
स्त्रस्यो[illegible] योगो बोध्य इति शिवम् । अधीत्य फणिभाष्याब्धिं सुधीन्द्रहरिदीक्षितात् । न्यायतन्त्रं रामरामाद्वादिरक्षोघ्नरा[illegible]तः । याचकानां कल्पतरोररिकक्ष
हुताशनात् । शृङ्गवेरपुराधीशाद्रामतो लब्धजीविकः २ सर्वतन्त्रार्थतत्त्वज्ञः सर्वतन्त्रनिबन्धकृत् । वैयाकरणनागेशः स्फोटायनऋषेर्मतम् । परिष्कृत्यो
क्तवांस्तेन प्रीयतामुमया शिवः ३ इदं स्वकीयग्रन्थाभ्यासदूषितैस्त्यं न पण्डितैः । दृष्टोपि हि सन्तीर्णाः पयोधौ रामयोगतः ४ शब्देन्दुशेखरं पुत्रं मञ्जूषां चै
व कन्यकाम् । स्वमतौ सम्यगुत्पाद्य शिवयोरर्पितौ मया ॥५॥ इति श्रीवैयाकरणसिद्धान्तमञ्जूषाख्यः स्फोटवादः समाप्तः

विद्योदयो निराकुर्याद् विद्यातिमिरं सदा

इति मञ्जूषा

सहस्रांशुरिवाशेषं मुद्राकिरणराजिभिः